

ISSN 2414-9012
ISSN (Online) 2616-8766

НАУКОВИЙ
ВІСНИК

ЧЕРНІВЕЦЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ
ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

HISTORY
JOURNAL

OF YURIY FEDKOVYCH
CHERNIVTSI NATIONAL
UNIVERSITY

Рік заснування 1996

Founded in year 1996

№ 2/2023 (58)

№ 2/2023 (58)

ІСТОРІЯ

**HISTORY
SCIENCES**

Чернівці
Чернівецький національний
університет
2023

Chernivtsi
Chernivtsi National
University
2023

Друкується за ухвалою вченої ради
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
*Журнал входить до переліку наукових фахових видань
України з історичних наук категорії «Б»
Наказ Міністерства освіти і науки України № 409 від 17.03. 2020 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21905-11805ПП від 05.02.2016 р.
Журнал індексується науково-метричними базами
Index Copernicus, DOAJ Listing, ERIH PLUS criteria for inclusion,
Google Scholar, Scilit, Sherpa Romeo і
Національною бібліотекою України імені В.І. Вернадського
Веб-сайт: <http://hj.chnu.edu.ua>*

Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича : Історія. Чернівці : Чернівецький університет, 2023. № 2. 184 с.

<https://doi.org/10.31861/hj2023.58>

ISSN 2414-9012

ISSN (Online) 2616-8766

Тематика наукового вісника охоплює питання історії України, всесвітньої історії, політичної історії, археології, етнології, спеціальних історичних дисциплін та краєзнавства.

У збірнику публікуються дослідницькі роботи та рецензії. Статті друкуються українською, польською, румунською, англійською, німецькою та французькою мовами.

Редколегія випуску:

Олександр Филипчук, канд. іст. наук, наук. редактор (Чернівці, Україна);
Олександр Добржанський, д-р іст. наук, заст. наукового редактора (Чернівці, Україна);
Богдан Боднарюк, д-р іст. наук (Чернівці, Україна);
Степан Борчук, д-р іст. наук (Івано-Франківськ, Україна);
Юрій Макар, д-р іст. наук (Чернівці, Україна);
Анджеї Гіль, д-р іст. наук (Люблін, Польща);
Роман Дрозд, д-р іст. наук (Слупськ, Польща);
Лізавета Дубінка-Гуца, канд. іст. наук (Копенгаген, Данія);
Оксана Каліщук, д-р іст. наук (Луцьк, Україна);
Мирослав Кметь, д-р іст. наук (Банська Бистриця, Словаччина);
Антоній Мойсей, д-р іст. наук (Чернівці, Україна);
Штефан Пурич, д-р іст. наук (Сучава, Румунія);
Олександр Руснак, канд. іст. наук (Чернівці, Україна);
Олександр Сич, д-р іст. наук (Чернівці, Україна);
Людмила Стрільчук, д-р іст. наук (Луцьк, Україна);
Вікторія Тельвак, канд. іст. наук (Дрогобич, Україна);
Сергій Троян, д-р іст. наук (Київ, Україна);
Володимир Фісанов, д-р іст. наук (Чернівці, Україна);
Михайло Чучко, д-р іст. наук (Чернівці, Україна);
Йоханнан Петровський-Штерн, д-р іст. наук (Чикаго, США);
Микола Гуйванюк, канд. іст. наук, відповідальний редактор (Чернівці, Україна).

Адреса редколегії: Україна, 58012, м. Чернівці, вул. Коцюбинського, 2,
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
факультет історії, політології та міжнародних відносин, тел. +38-050-538-51-10
e-mail: o.dobrzanskiy@chnu.edu.ua

**Published by Academic Council
of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University
Academic Journal Category «B»
Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine
№ 409 dated 17.03.2020
Certificate of registration KB № 21905-11805IIP dated 05.02.2016
The journal is indexed by scientific-metric bases
Index Copernicus, DOAJ Listing, ERIH PLUS criteria for inclusion,
Google Scholar, Scilit, Sherpa Romeo, and
National Library of Ukraine named after V.I Vernadskiy
Website: <http://hj.chnu.edu.ua>**

History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Chernivtsi :
Ч-49 Chernivtsi University, 2023. № 2. 184 p.

<https://doi.org/10.31861/hj2023.58>

ISSN 2414-9012

ISSN (Online) 2616-8766

The Journal keeps readers up-to-date with concise, thoughtful reviews of key topics on all aspects of the History of Ukraine, World History, Political History, Archaeology, Ethnology, Anthropology and Regional Studies.

The backbone of the Journal comprises research and reviews. Languages: Ukrainian, Polish, Romanian, English, German and French.

Editorial Board:

Oleksandr Fylypchuk, PhD in History, Editor-in-Chief (Chernivtsi, Ukraine);
Oleksandr Dobrzhanskyi, Doctor of History, Deputy Editor-in-Chief (Chernivtsi, Ukraine);
Bohdan Bodnariuk, Doctor of History (Chernivtsi, Ukraine);
Stepan Borchuk, Doctor of History (Ivano-Frankivsk, Ukraine);
Yurii Makar, Doctor of History (Chernivtsi, Ukraine);
Andrzej Gil, Doctor of History (Lublin, Poland);
Roman Drozd, Doctor of History (Slupsk, Poland);
Lizaveta Dubinka-Guscha, PhD in History (Copenhagen, Denmark);
Oksana Kalishchuk, Doctor of History (Lutsk, Ukraine);
Myroslav Kmet', Doctor of History (Banska Bystrica, Slovakia);
Anthonii Moisei, Doctor of History (Chernivtsi, Ukraine);
Ştefan Purici, Doctor of History (Suceava, Romania);
Oleksandr Rusnak, PhD in History (Chernivtsi, Ukraine);
Oleksandr Sych, Doctor of History (Chernivtsi, Ukraine);
Liudmyla Strilchuk, Doctor of History (Lutsk, Ukraine);
Viktoria Telvak, PhD in History (Drohobych Ukraine);
Serhii Troian, Doctor of History (Kyiv, Ukraine);
Volodymyr Fisanov, Doctor of History (Chernivtsi, Ukraine);
Mykhailo Chuchko, Doctor of History (Chernivtsi, Ukraine);
Yohanan Petrovsky-Shtern, Doctor of History (Chicago, USA);
Mykola Huivaniuk, PhD in History, Executive Editor (Chernivtsi, Ukraine).

Editorial Address: 58012, Ukraine, Chernivtsi, Kotsiubynskiy Str. 2,
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University,
Faculty of History, Political Science and International Relations, tel. +38-050-538-51-10
e-mail: o.dobrzhanskiy@chnu.edu.ua

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Юрій М. ЯЗИЧНИЦЬКИЙ ДУХОВНИЙ СВІТ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН	6–13
Yurii M. THE PAGAN SPIRITUAL WORLD OF THE EASTERN SLAVS	6–13
Гейде Ю., Яценюк Г. ПОЛЬСЬКО-ОСМАНСЬКА ВІЙНА У ВІРМЕНСЬКІЙ ПЕРСПЕКТИВІ. ВІРМЕНСЬКА ХРОНІКА КАМ'ЯНЦЯ ТА ХОТИНСЬКА БИТВА 1621 РОКУ	14–28
Heyde J., Yatseniuk H. THE POLISH-OTTOMAN WAR IN ARMENIAN PERSPECTIVE. THE ARMENIAN CHRONICLE OF KAMIANETS AND THE BATTLE OF KHOTYN IN 1621	14–28
Gumenâi I. S.S. KUȘNIKOV ȘI PROBLEMA PROPRIETĂȚILOR DIN RAIAUA HOTINULUI	29–35
Gumenâi I. S.S. KUSHNIKOV AND THE PROPERTY PROBLEM IN HOTIN RAIA	29–35
Добржанський О. НІ, ТАКИ НЕ НАШ, ГРИГОРІЙ! ДЕКІЛЬКА РЕФЛЕКСІЙ ЩОДО ПОСТАТІ БУКОВИНСЬКОГО ЖУРНАЛІСТА І НАУКОВЦЯ Г. КУПЧАНКА	36–58
Dobrzhanskyi O. NO, NOT OURS, HRYHORII! SOME REFLECTIONS ON THE PERSONALITY OF BUKOVYNIAN JOURNALIST AND SCIENTIST H. KUPCHANKO	36–58
Klish A. DEPUTY ACTIVITY OF YEROTEI PINULIAK IN THE AUSTRIAN PARLIAMENT	59–65
Кліш А. ДЕПУТАТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЄРОТЕЯ ПІГУЛЯКА В АВСТРІЙСЬКОМУ ПАРЛАМЕНТІ	59–65
Королько А. УКРАЇНСЬКА ПРИВАТНА ГІМНАЗІЯ РУСЬКОГО (УКРАЇНСЬКОГО) ПЕДАГОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА У М. ГОРОДЕНКА (1909–1914): СТАНОВЛЕННЯ ТА ПРАКТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ	66–81
Korolko A. UKRAINIAN PRIVATE GYMNASIUM OF THE UKRAINIAN PEDAGOGICAL SOCIETY IN THE TOWN OF HORODENKA (1909–1914): ESTABLISHMENT AND PRACTICAL ACTIVITIES	66–81
Безаров О. ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ СТОСОВНО ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ БУКОВИНИ У 1916–1917 РОКАХ	82–97
Bezarov O. THE POLICY OF THE RUSSIAN OCCUPATION ADMINISTRATION REGARDING THE JEWISH POPULATION OF BUKOVYNA IN 1916–1917	82–97
Кулик С. ОСОБЛИВОСТІ ВИЗНАЧЕННЯ ПРИКОРДОННИХ МЕЖ У СТАНІСЛАВІВСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ В 1920-х рр.	98–109
Kulyk S. THE FEATURES OF DEFINING BORDER LINES IN THE STANISLAV VOIVODESHIP IN THE 1920s	98–109
Христан Н. КОНСТРУЮВАННЯ ОБРАЗУ REGIS RUSSIAE У ДЕРЖАВНИЦЬКОМУ НАПРЯМІ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ДУМКИ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ ст.	110–116
Khrystan N. CONSTRUCTING THE IMAGE OF REGIS RUSSIAE IN THE STATEHOOD TREND OF UKRAINIAN HISTORICAL THOUGHT IN THE FIRST THIRD OF THE 20th CENTURY	110–116
Rusnak O., Horodynska L. BUKOVYNA IN THE STRUCTURE OF GOODS IMPORT OF INTERWAR ROMANIA	117–113
Руснак О., Городинська Л. БУКОВИНА У СТРУКТУРІ ІМПОРТУ ТОВАРІВ МІЖВОЄННОЇ РУМУНІЇ	117–123

Паска Б., Перегінчук М. ОПОЗИЦІЙНА ПОЕЗІЯ У САМВИДАВНОМУ ЧАСОПИСІ «УКРАЇНСЬКИЙ ВІСНИК» (1970–1972 pp.)	124–131
Paska B., Perehinchuk M. OPPOSITION POETRY IN THE SELF-PUBLISHED JOURNAL «UKRAINIAN HERALD» (1970–1972)	124–131
Федорак В. МУЗЕЇ ПРИКАРПАТТЯ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ (2014–2021 pp.)	132–142
Fedorak V. MUSEUMS OF PRYKARPATIA IN THE CONDITIONS OF RUSSIAN AGGRESSION (2014-2021)	132–142
Kovalets T. ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN HISTORY EDUCATION: OBSERVATIONS AND PERSPECTIVES	143–148
Ковалець Т. ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ В ІСТОРИЧНІЙ ОСВІТІ: СПОСТЕРЕЖЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ	143–148

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Вар'ян О. ДІЄВІСТЬ СПОСОБІВ РЕГУЛЮВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ У СПРІЙНЯТТІ КОЛЕКТИВУ ГРОМАДЯН АФІНСЬКОГО ПОЛІСА VI – IV ст. до н.е.	149–158
Varian O. THE EFFECTIVENESS OF REGULATION METHODS OF CIVIC VIRTUES COLLECTIVE CONSCIOUSNESS OF ATHENIAN POLIS IN 6th – 4th cent. BC	149–158
Воротняк І. СІМЕЙНЕ ЖИТТЯ ІСЛАНДСЬКИХ ЖІНОК В ЕПОХУ ВІКІНГІВ (I)	159–170
Vorotniak I. FAMILY LIFE OF ICELANDIC WOMEN IN THE VIKING AGE (I)	159–170

ЕТНОЛОГІЯ

Тарасюк М. ГОЛОВНІ УБОРИ ВОЛИНСЬКИХ МІЩАН ЛИТОВСЬКОЇ ДОБИ (ЗА АКТОВИМИ МАТЕРІАЛАМИ)	171–176
Tarasiuk M. HEADWEAR OF VOLHYNIAN BURGHERS DURING THE LITHUANIAN ERA (BASED ON ACTS BOOKS)	171–176

РЕЦЕНЗІЇ

Гуйванюк М. МАРКО ЧЕРЕМШИНА З ВИСОТИ ХХІ ст. Рецензія на книгу: Марко Черемшина. Райська птиця. Зібрання творів [оповідання, публіцистика, переклади, листи, щоденники] / упорядкування Івонни Стеф'юк. Брустури: Видавництво «Брустури», 2023. 688 с.	177–179
Huivaniuk M. MARKO CHEREMSHYNA FROM THE HEIGHT OF THE 21 CENT. Book review: Marko Cheremshyna. Bird of paradise. Collection of works [stories, journalism, translations, letters, diaries] / arranged by Ivanna Stefiuk. Brustury: Brustury Publishing House, 2023. 688 p.	177–179
Яценюк Ф. ІСТОРИКО-ДОКУМЕНТАЛЬНИЙ ДОВІДНИК НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ ЗАКАРПАТО-УКРАЇНСЬКИХ ПАТРІОТІВ. Рецензія на книгу: Аржевітін С. М. Закарпатська Україна: викорінення Карпатської України. У двох томах. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2020. Том 1. 952 с.; Том 2. 1164 с.	180–183
Yatseniuk F. HISTORICAL AND DOCUMENTARY GUIDE TO THE NATIONAL LIBERATION STRUGGLES OF TRANSCARPATO-UKRAINIAN PATRIOTS. Book review: Arzhevitin S.M. Transcarpathian Ukraine: Eradication of Carpathian Ukraine. In two volumes. Kamianets-Podilskyi: PLC «Printing House «Ruta», 2020. Volume 1. 952 p.; Volume 2. 1164 p.	180–183

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 2. – 2023. – С. 6–13
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 2. – 2023. – pp. 6–13
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2023.58.6-13>
hj.chnu.edu.ua

УДК 930(008)477:2(470+571):291

© Михайло Юрій* (Чернівці)

ЯЗИЧНИЦЬКИЙ ДУХОВНИЙ СВІТ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

Слов'янське язичництво – це струнка система поглядів, що пронизувала життя традиційного слов'янського суспільства, яка розв'язувала світоглядні питання, що виникали, визначала колективні пріоритети та ціннісні й діяльнісні установки поведінки людей, що впливали з цих пріоритетів.

Слов'янське язичництво варто розглядати як цілісний структурно організований світогляд, який надалі справив великий вплив на формування українського менталітету. У цьому зв'язку важливо відзначити, що до висновку про наявність системності в структурі світогляду так чи інакше схиляються всі дослідники.

Слов'янські язичницькі космологічні погляди мають виражений архетипічний характер. Онтологічні погляди слов'ян спочатку були засновані на постулаті про божественне джерело усієї світобудови, включаючи людей. З часом, особливо під впливом християнства, що утверджувалося на Русі, ці уявлення зазнали трансформації, яка відобразилася в дуалістичному протиставленні божественних і диявольських сил, що беруть участь у творенні. При цьому темне начало у слов'янському світогляді переважно мало умовний і відносний характер. Розуміння часу стародавніми слов'янами обумовлено особливостями міфологічного мислення ранніх народів і базується на таких фундаментальних ідеях, як циклічність, періодичне відтворення споконвічного божественного устрою, божественне тимчасове створення світів і законів світобудови.

Ключові слова: язичництво, світогляд, матерія, світобудова, космологія, культура, міфопоетика.

Mykhailo Yurii (Chernivtsi)

THE PAGAN SPIRITUAL WORLD OF THE EASTERN SLAVS

Abstract. *Slavic paganism is a coherent system of views that permeated the life of traditional Slavic society, which resolved emerging worldview issues, determined collective priorities and the resulting value and activity attitudes of people's behavior.*

Slavic paganism should be considered as a whole structurally organized worldview, which later had a great impact on the formation of the Ukrainian mentality. In this connection, it is important to note that all researchers, in one way or another, are inclined to the conclusion about the existence of systematicity in the structure of the worldview.

Thoughts about systematicity, proportionality, interconnectedness and interconnectedness of the functioning of the world structure are hidden behind the pretended vague and vague set of pagan ideas of the ancient Slavs known to us; about the commonality and interaction of spirit and matter as different manifestations of one substance; about the unity of the world in diversity as a manifestation of this unity,

* д.і.н., доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Doctor of History, Associate Professor, Department of History of Ukraine, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

orcid.org/0000-0003-0965-6236

e-mail: m.yuriy@chnu.edu.ua

connected with some basic essence of things, which appears in paganism under the image of spirit-matter, which in its countless variations animates the entire Universe – from the gross matter of stones to the higher world of the gods.

The fact that the spirit is imagined as a refined matter is emphasized by many researchers who pointed out that our spirit, soul is closely related to the words blow, air, smoke, thought. At the same time, the worldview of the ancient Slavs allowed thoughts about the separation of the soul from the body, about a certain independence of it from the outside world.

Such a simultaneous semi-fusion and semi-separation of the spiritual and the material in the ancient worldview means that the concepts of spirit and matter were not identical and had rather pronounced characteristic features. The peculiarity of the pagan worldview is that there is no sharp boundary between matter and spirit. In the understanding of the Slavs, it is like different levels of a single substance, the diversity of which includes both the solid matter of the earth and the subtle matter of light, spirit and deity. Matter itself in this sense is alive and divine.

Slavic pagan cosmological views have a pronounced archetypal character. The ontological views of the Slavs were initially based on the postulate of the divine source of the entire universe, including people. Over time, especially under the influence of Christianity, which was established in Russia, these ideas underwent a transformation, which was reflected in the dualistic opposition of divine and diabolical forces involved in creation. At the same time, the dark beginning in the Slavic worldview mostly had a conditional and relative character. The understanding of time by the ancient Slavs is determined by the peculiarities of the mythological thinking of early peoples and is based on such fundamental ideas as cyclicality, the periodic reproduction of the primordial divine order, the divine temporary creation of worlds and the laws of the universe.

Keywords: *paganism, worldview, matter, world structure, cosmology, culture, mythopoetics.*

Постановка наукової проблеми. Пізньослов'янський етап (дописемний і дохристиянський, його ядро – VI – IX ст.) в розвитку слов'янської духовної культури наших предків і її усних текстів може бути умовно визначений як міфопоетичний (за типом або способом мислення про світ і про себе в цьому світі й за формою переживання цього і вираження цього переживання, які були притаманні людям означеної епохи) або космологічний (за основним змістом і пов'язаною з нею функцією), але вже на достатній стадії розвитку. Вказані визначення при всій їх умовності виправдані першочергово тим, що основний зміст текстів цієї епохи, наскільки про них можна судити з реконструкцій, полягає у боротьбі упорядкованого космічного початку з деструктивною хаотичною стихією, в описі етапів послідовного створення і становлення світу, а основний спосіб розуміння (конкретнообразного осягнення – розуміння) світу і розв'язання його протиріч, а також вираження цього забезпечується міфоритуальною практикою, що передбачає не тільки певний набір міфів і ритуалів, але й особливий тип мислення.

Аналіз дослідження з даної проблеми. Проблеми язичницького духовного світу східних слов'ян порушуються у працях М. Костомарова, О. Потебні, І. Нечуя-Левицького, М. Грушевського, митрополита Іларіона (І. Огієнко), М. Поповича, Я. Калакури, В. Даниленка, Ю. Писаренка, О. Рафальського, М. Юрія.

Мета статті полягає у висвітленні язичницького духовного світу слов'ян.

Виклад основного матеріалу. В системі слов'янських язичницьких уявлень особливе місце займають ідеї про устрій Світобудови і про єдність світу в різноманітті. При цьому особливо важливо виділити те, що єдність світобудови досягається через ідею духу-матерії, а розмаїтість, як багатомірне і багаторівневе співіснування, через тимчасові розгортання різних світів у нескінченному і позачасовому началі.

Обожнювання природи – характерна риса слов'янського язичництва. Воно впливає з уявлень про животворну й обожнену силу духу як найтоншу матерію, що пронизує все собою й існує у всіх проявах і градаціях матеріальної світобудови. У цій особливо розумній матеріальності світобудови прихована ідея єдності, а його різноманіття виражається в уявленні про сукупність світів. Особливість язичницького світогляду в тому і проявляється, що між матерією і духом не визнається різкої межі. У трактуванні слов'ян – це ніби різні рівні єдиної субстанції, різноманіття якої включає і тверду матерію землі, і тонку матерію світла, духу і божества.

Умовно можна виділити таку систему світів.

До світів невидимих – духовних або, інакше, тонкоматеріальних – належать світ богів і дотичний до них світ духів.

До світів видимого Всесвіту можна віднести:

- світ природи: тварини, рослини, мінерали;
- світ космосу: зірки, сонце і місяць;
- світ стихій: вогонь, повітря і небо, вода, земля;
- світ роду людського, до якого належать:
- суспільство і жерці – виразники соціуму, носії світоглядного начала;
- рід, плем'я, сім'я – життєдіючі, життєпродовжуючі і життєрозвиваючі начала людського роду;
- дім-житло і предмети побуту людей – життєзабезпечуюче начало¹.

У зв'язку з умовністю класифікації розподіл можна проводити за різними підставами для більш уважного розгляду різних аспектів єдиного, органічного язичницького світогляду. Але завжди необхідно брати до уваги нерозривну єдність, взаємозв'язок і взаємозумовленість усіх язичницьких понять і уявлень.

Щодо світу богів у язичницькому світогляді можна виділити ідею про три аспекти божественності, як-от:

- Бог богів – як вище єдине божественне начало;
- сукупність божеств – як вираження різноманіття і багатофункціональності проявів божественності;
- світло – як еманация єдиного божественного начала.

Найдавніше свідчення про слов'янського Бога богів належить Прокопію Кесарійському: «Тому що вони вважають, що один з Богів – творець блискавки – саме він є єдиний владика усього, і йому приносять у жертву биків і всяких жертвних тварин»². Через п'ять сторіч після Прокопія писав про Вище божество слов'ян німецький літописець Гельмольд: «Серед різноманітних божеств, яким вони присвячують поля і ліси, прикросі і радощі, вони визнають і єдиного Бога, що панує над іншими в небесах, визнають, що він, усемогутній, піклується лише про справи небесні, вони [інші боги], підкоряючись йому, виконують покладені на них обов'язки, і що вони від крові його походять і кожний з них тим важливіший, чим ближче він стоїть до цього Бога богів»³.

Мабуть, треба розрізняти співіснуючі в стародавніх слов'ян поняття про Головних богів і про Бога богів – як вищого начала, творення якого охоплюють і сам світ богів, що відрізняється функціональною багатоаспектною ієрархією. Це божество іншого, більш досконалого рівня, що виступає як Творець Усього Всесвіту із усіма підлеглими і взаємозалежними в ньому планами Світобудови. Ім'я Вищого Бога ні Прокопій Кесарійський, ні Гельмольд прямо не називають, імовірно, він мав тільки епітети, що побічно позначають його через особливу повагу і віддаленість від безпосередніх земних справ його сфери. Тому ім'я його не могло служити шляхом звертання до нього з приватними благаннями, а вказівками на найвищий божественний рівень були значення: Усевишній, Господь Світу і Бог богів.

Одночасно з цим у слов'янському язичництві існувало виділення Головних божеств в ієрархії багатолікого всеосяжного різнофункціонального пантеону. Гельмольд у «Слов'янській хроніці» прямо називає імена декількох Головних богів балтійських слов'ян: «Першими і головними були Прове, бог Альденбурзької землі, Жива, богиня полабів, і Редегаст, бог землі бодричів. Їм призначені були жерці і приносилися жертви, і для них відбувалися численні релігійні обряди». І далі: «Серед безлічі слов'янських божеств головним є Святовит, бог землі райської, тому що він – найпереконливіший у відповідях. Поруч з ним всіх інших вони ніби напівбогами вважають»⁴. Головні божества вищих рівнів виділялися також у кожному племінному слов'янському пантеоні. Крім цього, могли існувати і загальноплемінні чільні Боги.

Наявність настільки віддалених один від іншого і за часом, і за місцем написання свідчень Прокопія Кесарійського в VI столітті і Гельмольда в XII столітті дозволяє думати, що ці погляди були характерні для всіх племен слов'ян тією чи іншою формою і мірою. До того ж щодо склавинів і антів Прокопій сам уточнює, що народовладдя їх, а «також однакове й інше... усе в тих і в інших, і встановлено здавна в цих варварів». У відповідному коментарі Ю. Павленко уточнює, що йдеться про різні етносоціальні характеристики, такі як релігійні вірування, типи поселень і характер ведення господарства, способи ведення війни, одяг, мову, зовнішній вигляд, спосіб життя і вдачі⁵. «Однакові», у даному випадку, варто розуміти як схожі, а не тотожні.

Питання про Бога богів слов'ян неодноразово порушувалося в науці. Існуючі на сьогодні концепції сходяться на ідеї наявності в стародавніх слов'ян Вищого Бога і підлеглої йому ієрархії найрізноманітніших божеств. Ці постулати, на наш погляд, досить чітко відтворюють

організацію слов'янського язичницького пантеону. Однак варто враховувати, що поняття Вищого Божества протягом часу могло трохи змінювати своє значення і, крім всього іншого, мати відтінки розуміння в різних племенах слов'ян. Також і сама ієрархія повинна містити в собі богів і духів найрізноманітніших рівнів і сфер впливу.

Нескінченна розмаїтість різнорівневих слов'янських божеств неодноразово була описана в наукових дослідженнях, але виявлення їхнього таємного значення, як і існуючих серед них взаємозв'язків, ще не закінчене. Однак не викликає сумнівів, що кожне божество мало свої функції, діапазон дій і сферу впливу, так чи інакше шанувалося і включалося в міфологічну і, відповідно, культову системи. Слов'янський язичницький пантеон богів мав ієрархію з вертикальними і горизонтальними взаємозв'язками, вираженими через супідрядність і шлюбно-батьківські відносини. Виявлення системи взаємин усередині слов'янського язичницького пантеону ускладнюється тим, що свідчення про божества дійшли до нас зі свідчень про різні язичницькі племінні союзи, внаслідок чого в різних богів спостерігається накладення сфер дії і перетинання функцій.

З різноманітних джерел нам відомі такі імена давньоруських богів: Даждьбог, можливо, Свентовит чи Святovit, Сварог, Перун, Волос, Стрибог, Подага, Жива, Ладу, Мокош, Хорс, Яровит або Ярило, Чур, Рід і рожаниці та деякі інші, менш відомі і спірні.

Визначимо спочатку сферу небесних і вогненних богів. Сварог – бог небесного вогню. Дітьми Сварога в наших пам'ятках називаються: Сонце й Вогонь-сварожич.

Для язичників-слов'ян, як вважав відомий дослідник Ф. Корш у праці «Володимирові боги», Хорс – це сонячне божество, як і Даждьбог, але відрізняється від нього переважно, якщо не винятково, тим, що є саме світилом, лише уособленим й обожненим, а Даждьбог служив міфологічним вираженням усіх сил і дій сонця. Учений вказував, що співаку «Слова о полку Ігоревім», як, імовірно, і його попередникам, Даждьбог уявлявся життєпочатком, обумовлюючи походження й існування людства взагалі і «русичів» особливо⁶. Аналогічної думки дотримується і Б. Рибаків, а саме – Даждьбог є божественний міфічний цар, який називається іноді Сонцем, бог – подавець благ. Даждьбог – божество сонця і живлющої сили, а Хорс – божество сонця як світила⁷. У зв'язку з тим, що Даждьбог трактувався слов'янами як джерело всіх можливих благ, як вихідна першооснова життя взагалі, можна припустити, що для «русичів» – «онуків даждьбожих» – саме Даждьбог був найголовнішим богом. Порівняно з Даждьбогом, який започаткував правила людського життя, Хорс має аспект захищаючої сонячної сили, що відроджується знову щодня зі сходом небесного світила, яке розганяє темряву.

У давньослов'янському язичництві одне з основних місць займає Перун – Громовержець, який відає енергією земних і небесних сил. У розумінні його ролі і значення думки дослідників збігаються. На думку М. Грушевського, як символ життєвих начал – вогню, вологи, небесного світла – Перун викликає благоговіння хлібороба. За самою природою своєю він двоїстий: у ньому добрі ознаки вживаються паралельно із ознаками грізними. Перун належить до числа творчих сил життя: від нього залежала продуктивність і народження всієї природи. Присвячений Перуну четвер вважався днем особливо щасливим, легким для будь-якої справи, що обіцяв виконання бажання й успіх⁸.

В. Залозецький вказував, що Перуна шанували слов'яни і раніше за Володимира, але тільки за притаманним йому характером громовержця, з яким пов'язане було оберігання цивільного побуту і міжнародних договорів. У ролі карателя порушеної клятви треба розуміти Перуна в посиланні на нього в договорі Ігоря з Греками в 945 р.⁹

Інше важливе місце в слов'янському пантеоні належить Стрибогу – божеству неба, повітря, вітру. Як божество атмосферних явищ Стрибог, подібно до Перуна, володіє тим самим характером подвійності.

В образах Перуна і Стрибога найбільш чітко проявився своєрідний язичницький діалектизм, тому що у своїх функціях і проявах вони одночасно поєднують відносні позитивні та негативні аспекти.

Більш піднесені й абстрактні боги є засновниками божеств, які безпосередньо покровительствували людям у різних сферах їхньої діяльності. Наприклад, Сварог – установник правильного шлюбу: вогнище, а звідси і вогонь під клунею, і весілля в первісному побуті перебували в близькому зв'язку. Сварог, у цьому аспекті, покровительствує і захищає сімейне начало.

Різні аспекти прояву різноманіття сонячної енергії мали свої відповідні уособлення в стародавньому слов'янському язичництві, що прагнули розкрити всю повноту впливу божественного світла і тепла на землю, природу і людей у рамках незліченних зв'язків Світобудови. Найважливішими символами сонячної сили стали такі божества, як Даждьбог, Хорс.

Особливе місце у стародавніх слов'ян займали творчі, життєобґрунтовуючі божества – Сварог та інші вогненно-сонячні боги, Перун і Стрибог, які є ніби уособленнями й духовними втіленнями двох небесних стихій – вогню і повітря, що відносно піднімало й відокремлювало їх від двох інших стихій – землі і води, одухотвореними символами яких були Мати-Земля, Мокош і сутності світу духів.

Особливістю уявлень про Вогонь у різних іпостасях є наявність загального логічного стрижня, що зв'язує воедино ланцюг різнофункціональних образів. Вогонь-сварожич може бути співвіднесений зі Сварогом як земний божественний вогонь з Вогнем як його божественною одухотвореною суттю, Світовим Вогнем, що брав участь у творенні. Немаловажне значення мав і вогонь-сварожич, що палав на вогнищі. У віруваннях і обрядах вогонь перебуває в найближчому зв'язку зі сварожичем – Сонцем і небесними світилами. Останні, за народними уявленнями, не що інше як осередок небесного Царя-вогню.

Сварог був одним із найважливіших язичницьких богів у слов'ян. Це був бог неба і небесного вогню. М. Грушевський надавав Сварогу виняткову роль, вважав його слов'янським Богом богів. Він писав: «Між світлими слов'яно-руськими божествами перше місце належить Сварогу, богу неба. Спочатку під ім'ям Сварога розумілося просто небо, яке як умістище світлого начала – світла і тепла, спочатку у всіх народів обожнювалося і до якого в часи політеїзму... присвячена була ідея єдинобожжя. У переважній більшості мов слова, що позначають небо, служать і близькому зв'язку»¹⁰. Сварог, у цьому аспекті, покровительствує і захищає сімейне начало.

Незважаючи на удаване накладення сфер дії богів, кожне божество мало свої виняткові аспекти прояву. Це божественне різноманіття дає змогу досконаліше визначати й здійснювати взаємодію незліченних рівнів і планів Світобудови загалом, створюючи всесвітню гармонію.

У різноманітних вогненних божествах домінує добре, позитивне начало, яке наближає і пов'язує їх з комплексом сімейних та родових божеств, що відтворюється в спільності їхніх функцій. Зокрема, ранкове і весняне сонце одержало характер богині, що вражає хмари і проливає дощ. У слов'ян вона звалася Лада, Прія, Сіва, Жива. У весняну пору ця богиня, за повір'ям, вступала в шлюбний союз з могутнім Громовником, вони посиляли на землю благодатний дощ і оживляли природу. У цьому сенсі Лада шанувалася як покровителька любові і шлюбів, богиня юності, краси і родючості. Згідно з Б. Рибаківим, з різноманітного фольклорного матеріалу виділяються дві міфологічні фігури: Лада – велика богиня весняно-літньої родючості, покровителька весіль, шлюбного життя та її дочка Леля – що уособлювала весну, весняну зелень, розквіт оновленої природи¹¹. Кожне з цих божеств мало свої відтінки функцій і приватну сферу дії, а загалом вони були пов'язані зі сферою будинку, родовим і сімейним початками. В українському фольклорі відомі також сини Лади – Лель, юний бог предтечі любові, і Полель, бог – захисник шлюбних зв'язків. Жива в слов'янському пантеоні, у найзагальнішому розумінні, богиня Життя. Сюди ж належить і слов'янський бог Ярило. Ось таким він уявлявся нашим предкам, що відображалось в «головному» міфі: «Одного разу люди зустріли в щойно засіяному полі босоногого, дуже гарного юного Бога верхи на білому коні, в білому плащі і вінку з трави і квітів. У лівій руці він тримав віхоть стиглого колосся. Придивившись уважніше, вони побачили у нього в правій руці череп і запитали, хто він такий.

Юний бог назвався Ярилом – невтримною силою насіння, що зійшло, ярою силою живої плоті.

– А нащо тобі череп? – запитали допитливі люди.

– Самі зрозумієте, – посміхнувся юнак і поскакав собі геть, а людям здавалося, ніби за час короткої розмови його хлопчачий голос, що ламався, зміцнів по-чоловічому.

Іншого разу його зустріли кількома днями пізніше. І знову здивувались: їхав на коні уже не безбородий юнак – дорослий хлопець, широкий у плечах, золоте волосся, що хміль.

Через деякий час Ярило приїхав зрілим чоловіком, вже трохи пониклим, уже з сивиною в півбороді... і нарешті – старим дідом з погаслими очима і серцем, з руками, що втратили силу і тряслися. І кінь під ним ледве ноги переставляв.

– Поховайте мене в землі, – прошепотів старець-Ярило і повалився на руки людям, розсипаючись порохом на льоту.

Люди виконали його прохання. Поховали у вологій землі, напекли млинців, збирались пом'янути. Але чомусь нікому не хотілося плакати і горювати на цих похоронах. І раптом чи то з вогнища багаття, чи то з самої землі почувся знайомий юнацький голос:

– Чому дивуєтесь, люди? Ви ховаєте в землю зерно, та хіба воно помирає? Воно проростає високим стеблом і дає нове насіння. Немає смерті, поки народжуються діти, поки не переривається рід! Я знову прийду весною ярити все живе на світі»¹².

До цієї ж сфери належать Чур, Рід і рожаниці. Чур, Дід, Щур, Пращур – одні з найдавніших назв домашнього пенату. У народних закликах часто називається ім'я Чура: «Чур мене!», «Чур наше місце святе!». Сила цих слів полягає в закликуні світлого дружелюбного божества, яке, з одного боку, змушує віддалятися погань, з іншого, утверджує права на власність. Чур для стародавніх слов'ян – бог Предковості, що виражає собою ідею наступності поколінь, взаємозв'язку роду, відповідальності дітей за справу і віру батьків, які необхідно продовжувати, розвивати й удосконалювати під божественним заступництвом предків.

Значення, що приписувалось нашим предкам Роду і Рожаниці, було, ймовірно, пов'язане з ідеєю долі і ставилося у відповідність зі значенням Артеміди в греків, яка вважалася богинею родючості, покровителькою жінок і шлюбних союзів. З Родом і Рожаницею об'єднане уявлення про божество покійних предків. З Родом пов'язана думка про родоначальника, праотця, а з Рожаницею – про праматір сім'ї і роду. З вірою в Рід і Рожаницю були в дуже близькому зв'язку вірування в рожениць, призначених приносити на землю дитячі душі і захоплювати душі покійних у загробне царство.

Щодо важливості і значення бога Рода думки дослідників розрізняються. Так, Б. Рибаків ототожнює Рода зі Святovitом: для східних слов'ян таким «єдиним богом на небесах» був Рід, а для західних слов'ян божеством «білого світла» був Святovit. Тому він вважає Рода «всеосяжним божеством Всесвіту із усіма його світами: верхнім, небесним, відкіля йде дощ, і летять блискавки, середнім світом природи і народження і нижнім з його «вогненним спорідненням»¹³.

На наш погляд, у цьому визначенні правильно відбито божественну сутність Роду, однак, будучи одним із головних слов'янських богів, він не збігається з Богом Творцем, який шанувався слов'янами як Вище божество, прабатько богів. Рід – бог Всесвіту, що має аспект наступності – споріднення життєвиникнень, оскільки зародження життя і є невід'ємною частиною розвитку Всесвіту.

У слов'янському язичницькому пантеоні боги, поєднані з хатнім, сімейним і родовим початками, посідали значне місце і були об'єднані в єдиний комплекс, що говорить про особливу повагу і шанування слов'янами цієї сфери, про розвиток і досконалість етичних відносин. Близькими до сімейно-родових є боги, що виконують господарсько-організаційні функції, пов'язані в основному з Велесом і Мокошею.

Слов'янський бог Велес знаходить практично однозначне розуміння в дослідників. Велес був богом багатства, скотарства, можливо, плідності. Науковці вважають, що як «бог худоби» Велес спочатку завідував небесними міфічними чередами, потім йому була приписана охорона звичайних земних черед. У цьому останньому сенсі він згадується в літописі. Велес почасти уявлявся заступником і землеробської праці. За своєю суттю Велес – бог шанування та правильного використання багатств і сил природного світу¹⁴.

У київському пантеоні важливе місце займає богиня Мокош (або Макоша). Ім'я її в різних джерелах пишеться по-різному. Можливо, що в тих даних, які дійшли до нас, в одному образі злилися дві богині зі схожими іменами і подібними функціями. Зокрема, що Мокош – покровителька жіночих робіт, прядіння і ткацтва, Мати врожаю, достатку, жіночої життєвої сили¹⁵.

Вищі божества могли супроводжуватися божествами-супутниками підлеглого порядку. Наприклад, у повчаннях проти язичництва Смаргль перебуває зазвичай поруч з ім'ям Мокоші. Для церковників XI-XIII століть, і мабуть, цілком ймовірно, і для всіх східних слов'ян того часу, ім'я цього божества було вже незрозумілим, писалося по-різному. Смаргль або Семаргль – божество нижчого порядку. Це, за уявленням, крилатий собака, що охороняє насіння і посіви. Пізніше архаїчного Семаргла почали називати Переплутом. Переплут – божество ґрунту, коренів рослин, вегетативної сили. Однак, можливо, що собака сама є атрибутивним супутником Семаргла – бога святих посівів, який покровительствував разом під зверхністю Мокоші врожаю.

Стародавні слов'яни мали досить розвинений язичницький пантеон, який в основному включав богів творчих стихій, що належали до вищих рівнів пантеону, і дуже розгалужену різнорівневу групу сімейних і родових божеств, а також богів господарсько-побутової сфери. Особливим шануванням у слов'ян користувалися боги стихії вогню, у яких Вогонь, що виражав один з божественних проявів, виступав у цілій серії образів і охоплював усі аспекти функцій, життєвих потреб і якостей.

Особливістю слов'янських язичницьких богів був їх неоднозначний, двоїтий характер, що впливає з властивого язичницькому світогляду несуперечливої єдності протилежностей та умовного розуміння добра і зла. Однак ступінь прояву благодатних і караючих функцій у різних божеств був різний. Найбільш двоїтий образ мають боги творчих стихійних начал, а найбільш сприятливий і покровительствующий – сімейно-родові. Це зрозуміло, тому що перші відбивають

погляди стародавніх слов'ян на складну і неоднозначну участь твірних сил у процесі розвитку й функціонування світів, а останні – світле і піднесене сприйняття сімейно-родових відносин і етику, що впливає з цього.

Щодо ідеї світла як усепроникаючого єдиного божественного начала, наведемо думку авторитетного дослідника Б. Рибаківа. Він зазначає, що на Русі люди особливим шануванням відзначали день тижня неділю як щотижнєве свято світла. У «Слове о тваре і о дне рекомом недели», написаному в XII-XIII століттях, сказано: «невернии, написавши свет болваном и кланяются ему». Однак язичники поклоняються не сонцю, тому що «вещь бо есть солнце свету», а «белому свету», Всесвіту. Це світло, що не має видимого джерела, «не відчутне і не сповідуване», як еманція божества, що творить світ, і було предметом поклоніння¹⁶. Щоправда, з погляду Б. Рибаківа, це шанування виникло в язичництві тільки з введенням християнства, у відповідь на притаманну останньому ідею божественного світла.

Споконвічне, центральне й засадниче значення божественного світла в слов'янському язичництві припускав М. Костомаров. Він стверджував, що «корінний принцип слов'янської релігії – еманція», тобто моральна і фізична природа існують завдяки присутньому скрізь життєвому духу, що виходить від Зиждителя. При цьому найближче до Бога витікання є світло і на світлопоклонінні загалом тримається все язичництво слов'ян¹⁷.

Поняття про світло як усепронизуюче собою божественне начало, на наш погляд, було притаманне стародавнім слов'янам спокопвічно, тому що світло – невід'ємний атрибут сонця, особливо шанованого світила. Усі прояви світлоносної зірки так чи інакше боготворились – це і цілий ланцюг божественних образів слов'янського пантеону, і уособлення світанків і полудениць, і поклоніння світлу як усепроникаючому божественному носію, що виходить від самого сонця. Тонка магічна субстанція світла не могла не викликати загального поклоніння в слов'ян. Про це побічно свідчить і умовне протиставлення світла та п'тьми в народі, надання саме світлу пріоритетного сакрального значення. Світло – це ніби уособлення божественної життєвої благодатної енергії.

Світ богів стикається зі світом духів, до якого належить незліченна кількість природних і стихійних духів; сукупність духів, що належать до відносно злого начала і відомих згодом, під впливом християнства, у своїй більшості під збірним образом нечистої сили; духи хвороби; до цієї ж сфери належать слов'янські уявлення про людські душі і загробне царство.

Духи стихійних і природних начал одухотворяли собою відповідні їм світи, з якими і були прямо пов'язані у своїх функціях, образах і значеннях. Прокопій Кесарійський щодо слов'ян писав: «Однак шанують вони і ріки, і німф, і деякі інші божества і приносять жертви також і їм усім, і при цих жертвах роблять гадання»¹⁸.

Цікаво, що в збережених народних повір'ях про нечисту силу існують вказівки на її колись стихійне значення. Так, вона постійно діє в сутінках, розгулює переважно узимку, що підтверджує її первісне призначення власне мороку і холоду. Поява і зникнення чортів, за народними розповідями, зазвичай супроводжується бурею. Грозові і хмарні духи та діви наділялися і світлими рисами. Винятково злий характер наданий їм уже в християнський час. У стародавніх слов'ян існувало уявлення і про місце постійного перебування нечистої сили, що також має відбиток її стихійного характеру. Це місце, за повір'ям, на далекому заході, під землею, де серед залізних безплідних гір царює вічний морок. З житлом темної сили пов'язане і місце перебування померлих.

З багатьох уособлень нечистої сили становить інтерес уявлення її в образі богині Морени, Нежитя, смерті, хвороб – лихоманки, холери, чуми. М. Грушевський припускав, що Нежить уособлював усе зло, яке людині доводиться випробувати в житті від різних хвороб, і водночас служив символом нічного мороку й зимового холоду, коли життя також ніби вмирає.

Духовні світи в слов'янському язичництві ґрунтуються на ієрархічному взаємозв'язку складових елементів. Основними групами елементів тут можна вважати світи богів і духів, що утворюють єдину систему – слов'янський язичницький пантеон. Пантеон стародавніх слов'ян поєднує Єдиного Верховного Бога і підлеглу йому сукупність богів різних рівнів від найголовніших до істот-духів природного і стихійного світів. При цьому єдина Світобудова пронизана світлом як тонкою божественною субстанцією. Слов'янське язичництво, відповідно до розглянутої гіпотези, не може цілковито стосуватись ні монотеїзму, ні енетейзму, а, швидше, політеїзму, тому що в цьому разі не просто один з богів набув пріоритетного значення в уяві стародавніх слов'ян (енетеїзм), але існувала багаторівнева система богів, де вищий рівень належить єдиному Богу богів. При цьому не можна стверджувати, що поняття про Вище божество з'явилося пізніше, очевидно, ці погляди виникли одночасно – відразу почали формуватися поняття про різнофункціональну систему богів

і відповідно главу цієї системи (подібно главі племені і роду) Богу богів, а єдність і взаємозв'язок такої системи виражалися в ідеї об'єднуючої божественної субстанції – світлі.

Споконвічна слов'янська релігія – це система багаторівневого політеїзму. Цим підтверджується ідея, що неможливо жорстко поділяти релігійні системи на монотеїстичні і політеїстичні, оскільки в стародавніх слов'ян було гармонійне єднання понять про Верховного Бога і безліч підлеглих йому божеств і духів.

¹ М. Попович, *Мировоззрение древних славян* [Worldview of the Ancient Slavs], Київ, Наукова думка, 1985, с. 62-64.

² *Свод древнейших письменных известий о славянах* [A Collection of the Oldest Written Information About the Slavs], Москва, Наука, 1994-1995, Т. 1-2, с. 183.

³ Гельмонд, *Славянская хроника* [Slavic Chronicle], Москва, Наука, 1963, с. 186.

⁴ Гельмонд, *Славянская хроника*, с. 129-130.

⁵ Ю. Павленко, *Передісторія давніх русів у світовому контексті* [History of Ancient Rus in the Light Context], Київ, Фенікс, 1994, с. 411-415.

⁶ Ф. Корш, *Владимировы боги* [Vladimir's Gods], Харків, 1908, с. 3-4.

⁷ Б. Рыбаков, *Язычество древних славян* [Paganism of the Ancient Slavs], Москва, Наука, 1997, с. 586-587.

⁸ М. Грушевський, *Історія України-Руси* [History of Ukraine-Rus], Київ, Наукова думка, 1994, Т. 1, с. 315-330.

⁹ М. Залозецкий, *Дажьдбог, Хорс, Лада, Мокош, Святovit* [Dazhdbog, Horse, Lada, Mokosh, Svyatovit], Львів, 1911, с. 7.

¹⁰ М. Грушевський, *Історія України-Руси*, с. 321.

¹¹ Б. Рыбаков, *Язычество древних славян*, с. 586-587.

¹² М. Юрій, *Соціокультурний світ України* [Sociocultural World of Ukraine], Київ, Кондор, 2004, с. 110.

¹³ Б. Рыбаков, *Язычество древних славян*, с. 618-624.

¹⁴ М. Юрій, *Соціокультурний світ України*, с. 113.

¹⁵ Я. Калакура, О. Рафальський, М. Юрій, *Українська культура: цивілізаційний вимір* [Ukrainian Culture: Civilizational Dimension], Київ, ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015, с. 95.

¹⁶ Б. Рыбаков, *Язычество древних славян*, с. 616-618.

¹⁷ Н. Костомаров, *Славянская мифология* [Slavic Mythology], Київ, 1847, с. 2-3.

¹⁸ *Свод древнейших письменных известий о славянах*, с. 185.

References

1. Helmond, *Slavianskaia hronika* [Slavic Chronicle], Moskva, Nauka, 1963, 300 s.
2. Hrushevskiy M., *Istoriia Ukrainy-Rusy* [History of Ukraine-Rus], Kyiv, Naukova dumka, 1994, Т. 1, 736 s.
3. Kalakura Ya., Rafalskiy O., Yurii M., *Ukrainska kultura: tsyvilizatsiyniy vymir* [Ukrainian Culture: Civilizational Dimension], Kyiv, ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015, 496 s.
4. Korsh F., *Vladimirovy bogi* [Vladimir's Gods], Kharkov, 1908, 8 s.
5. Kostomarov N., *Slavianskaia mifologiya* [Slavic Mythology], Kyiv, 1847, 384 s.
6. Pavlenko Yu., *Peredistoriia davnikh rusiv u svitovomu konteksti* [History of Ancient Rus in the Light Context], Kyiv, Feniks, 1994, 398 s.
7. Popovich M., *Mirovozzrenie drevnih slavian* [Worldview of the Ancient Slavs], Kyiv, Naukova dumka, 1985, 168 s.
8. Rybakov B., *Yazychestvo drevnih slavian* [Paganism of the Ancient Slavs], Moskva, Nauka, 1997, 640 s.
9. *Svod drevneishih pismennyh izvestiy o slavianah* [A Collection of the Oldest Written Information About the Slavs], Moskva, Nauka, 1994-1995, Т. 1-2, 473 s.
10. Yurii M., *Sotsiokulturnyi svit Ukrainy* [Sociocultural World of Ukraine], Kyiv, Kondor, 2004, 738 s.
11. Zalozetskiy M., *Dazhdbog, Khors, Lada, Mokosh, Svyatovit* [Dazhdbog, Horse, Lada, Mokosh, Svyatovit], Lviv, 1911, 121 s.
12. Kostomarov N., *Slavianskaia mifologiya* [Slavic Mythology], Kyiv, 1847, 384 s.

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 2. – 2023. – С. 14–28
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 2. – 2023. – pp. 14–28
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2023.58.14-28>
hj.chnu.edu.ua

УДК 94(477)«17»

© Юрген Гейде* (Лейпциг)
© Галина Яценюк** (Чернівці)

ПОЛЬСЬКО-ОСМАНСЬКА ВІЙНА У ВІРМЕНСЬКІЙ ПЕРСПЕКТИВІ. ВІРМЕНСЬКА ХРОНІКА КАМ'ЯНЦЯ ТА ХОТИНСЬКА БИТВА 1621 РОКУ

У пропонованій статті висвітлено особливості Хотинської воєнної кампанії 1621 р. на основі Кам'янецької вірменської хроніки, написаної вірмено-кипчацькою мовою Агопом і Аксентом. Хроніка є важливим джерелом у вивченні подій, які пов'язані з війною між армією Речі Посполитої та Османською імперією. В статті особлива увага зосереджена на з'ясуванні важливості Кам'янецької вірменської хроніки – як історичного джерела. З'ясовано дати написання хроніки, місце її зберігання та колектив авторів. Також у статті виокремлено роль та значення основних дійових осіб згідно з хронікою: поляків, козаків, німців, турків, татар. Розкрито роль вірменського населення напередодні та під час Хотинської битви. Важливим аспектом є висвітлення ролі авторів хроніки в подіях, які вони описують.

Ключові слова: Хотинська битва, Кам'янецька вірменська хроніка, вірменське населення, козаки, татари, турки, поляки.

Jürgen Heyde (Leipzig)
Halyna Yatseniuk (Chernivtsi)

THE POLISH-OTTOMAN WAR IN ARMENIAN PERSPECTIVE. THE ARMENIAN CHRONICLE OF KAMIANETS AND THE BATTLE OF KHOTYN IN 1621

Abstract. The Battle of Khotyn, which took place in 1621, as one of the most important stages of the war between the Ottoman Empire and the Polish-Lithuanian Commonwealth, is well documented by the correspondence and memoirs of the Polish military (Jakub Sobieski, Stanisław Lubomirski) and an anonymous report of a German mercenary. As direct participants in the military events, they, on the one hand, had first-hand information, but, on the other hand, their reports often reflected their personal attitude to the participants of the Battle of Khotyn, so very often in their memories there are exaggerations and inaccuracies in the dates of the active phase of the battle and human losses. For a more objective coverage of this event, in addition to the diaries of the Polish nobility and military who took part in the war on the side of the army of the Polish-Lithuanian Commonwealth, it is worth involving other important historical sources.

One of the central sources that presents information about the battle from a different perspective is the Armenian Chronicle of Kamianets, which is partly written as an eyewitness account and partly based on information on behalf of members of the Polish command staff. What is it that makes it such an interesting

* д.і.н., професор відділу «Взаємозв'язок і глобалізація» Ляйбніц-Інституту історії та культури Східної Європи, м. Лейпциг.

Doctor of History, Professor, Department «Entanglements and Globalization», Leibniz Institute for the History and Culture of Eastern Europe, Leipzig.

orcid.org/0000-0002-0966-6170

e-mail: iuergen.hevde@leibniz-gwzo.de

** к.і.н., доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

PhD in History, Associate Professor, Department of History of Ukraine, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

orcid.org/0000-0002-9916-8246

e-mail: g.yatsenyuk@chnu.edu.ua

historical source about the battle and its background? First of all, it is its distancing from military actors. The value of this source lies in the fact that it presents little-known and even completely unknown facts from the history of Ukraine.

The chronicle of Kamianets was written from the middle of the 16th to the middle of the 17th centuries and gives a brief overview of the position of the Armenian population in this region. The manuscript of the chronicle begins with an entry dated October 15, 1560, and then returns to a historical overview of events since 1430.

In the Chronicle, quite a lot of attention is devoted to the Battle of Khotyn. Against this background, it is important from what perspective the chronicle considers the events near Khotyn, how it depicts different participants. First of all, it is important to have factual information that is of great importance for the study, but the story is also interesting from another perspective. The chronicler not only conveys reliable factual knowledge to his readers, but also paints an emotional picture of victory and defeat, sacrifice and barbarism.

Of course, like most sources of this kind, the accounts of direct witnesses of contemporaries, the chronicle, of course, is also quite subjective. Therefore, it is important to take into account its own informational bias, as well as the horizon of the audience to which the chronicle is addressed, regardless of its informational value for modern historical science.

Keywords: Battle of Khotyn, Kamianets Armenian Chronicle, Armenian population, Cossacks, Tatars, Turks, Poles.

Постановка проблеми дослідження

Упродовж XVII ст. відбулось чотири великих війни між Річчю Посполитою та Османською імперією. Головною метою цих війн було бажання обох країн здобути максимальний вплив на території Європи, як політичний, так і військовий. Важливим завданням для Речі Посполитої було не допустити армію Османської імперії на свої території. Для уряду Османської імперії, з метою посилення свого впливу на Річ Посполиту, важливо було встановити контроль над територіями тих країн, які їй підпорядковувались. У цьому контексті основним місцем, де відбулись перші три війни, стали українські території. Перша війна пройшла в 1620-1621 рр. Під час цієї війни відбулось дві великі ключові битви: 1620 р. – битва під Цецорою, 1621 р. – Хотинська битва. Саме Хотинська битва стала вирішальною в цій війні і відіграла особливу роль. З одного боку, вона зупинила просування армії султана Османа II в глиб Європи, але з іншого, вона призвела до величезних людських та матеріальних втрат як серед військових, так і серед мирного населення.

При вивченні подій, які відбувались напередодні та під час Хотинської битви, важливим є залучення широкої джерельної бази, зокрема різного роду літописів, щоденників, хронік. Одним із таких джерел є Кам'янецька вірменська хроніка, написана представниками вірменської громади, яка проживала в Кам'янці і була досить чисельною. Детальний аналіз хроніки дозволив більш детально з'ясувати особливості Хотинської битви та висвітлити долю мирного населення в умовах війни.

Аналіз останніх досліджень

Хотинська битва 1621 р. ретельно задокументована листуванням і спогадами польських військових (Якуба Собеського, Станіслава Любомирського)¹ або анонімним звітом німецького найманця². Як безпосередні учасники воєнних подій, вони, з одного боку, мали інформацію з перших рук, але, з іншого боку, їхні повідомлення також були забарвлені особистими інтересами, наприклад: досягнення власного війська вихвалялися детально, тоді як внесок козацьких підрозділів у спільний успіх отримував значно менше уваги.

Ще одне центральне джерело, яке подає інформацію про битву з іншої перспективи, це Кам'янецька вірменська хроніка, яка частково написана як розповідь очевидця, а частково базується на інформації від членів польського командного складу. Що саме робить її таким цікавим історичним джерелом про битву та її передумови? Насамперед це її дистанційованість від військових дійових осіб. Цінність названого джерела підтверджує у своїй статті 2014 р. Іван Тимів, де зазначає, що важливість хроніки як джерела полягає в тому, що вона представляє маловідомі і навіть зовсім невідомі факти з історії України³. Отже, хроніка не лише надає важливу детальну інформацію, але й дає уявлення про унікальний погляд на конфлікти в регіоні, які відбувались у XVI-XVII століттях. Угорський лінгвіст Одон [Едмунд] Шютц, який вперше зробив доступними для європейської аудиторії уривки про Цецорську кампанію 1620 р. та Хотинську битву 1621 р., також дуже високо оцінив її об'єктивність⁴.

Як повідомлення безпосередніх свідків-сучасників, хроніка, звичайно, також є й досить суб'єктивною. Тому важливо враховувати її власний інформаційний інтерес, а також горизонт аудиторії, до якої звернена хроніка, незалежно від її інформаційної цінності для сучасної історичної науки.

Пропонована стаття має на меті розглянути цю специфічну вірменську перспективу і оцінити хроніку як внесок у багатоетнічну спадщину регіону.

Актуальність теми зумовлена тим, що при дослідженні воєнних подій, які відбувались у XVII ст. чи тих, які відбуваються сьогодні, в першу чергу важливим є залучення історичних джерел, таких як: хроніки, спогади, щоденники, але не тільки українського населення, а й представників інших національностей, які проживають на території України. Їхні спогади, записи, аналіз дозволить скласти більш повну та чітку картину тих подій, які відбувались та відбуваються на нашій території.

Результати дослідження. Кам'янецька хроніка представлена у своїй структурі, а також її різних редакціях та виданнях. Для нашої теми найважливішим є другий розділ, а саме та його частина, в якій описується Хотинська битва і де представлено авторів, Агопа і Аксента, як учасників і спостерігачів подій. У розділі аналізуються основні групи головних учасників – поляки, козаки, німці, османи (турки), татари – які були представлені в хроніці, та які нарративні стратегії формували їх репрезентацію. Нарешті, увага зосереджена на вірменському населенні і на тому, як літопис зобразив його роль у соціальному контексті початку XVII ст. Стає зрозуміло, що хроніка не лише надає важливу детальну інформацію з перших рук, але й розвиває власну унікальну перспективу, яка робить соціальні взаємозалежності відчутними.

Вірменський літопис Кам'яця – традиція та редакції

Хроніка Кам'яця була написана з середини XVI до середини XVII століття і подає стислий погляд на розташування вірменського населення в цьому регіоні. З початку XVII ст. текст переходить з давньовірменської (грабарської) на місцеву кипчацьку мову. Вірмено-кипчацька мова – це гібридна мова, заснована на турко-татарській кипчацькій мові, якою розмовляли в Кримському ханаті, з вірменськими зворотами, а також великою часткою слов'янських термінів і термінології. Отже, ця робота була чітко орієнтована на місцеву вірменську аудиторію і тому особливо добре підходить для вивчення самоідентифікації громади.

Мовні зміни також позначають різні концепції з точки зору змісту. Між 1560 і 1610 рр. були зроблені записи старовірменською мовою, які містять історичну інформацію, а також сучасні спостереження, починаючи з 1430 р. (фактично 1410)⁵. Записи за 1611-1626 рр. (насправді лише до травня 1624 р., остання сторінка містить лише рік як запис) подають інформацію з точки зору активних учасників – не лише місцевого та громадського життя, але передусім військово-політичних подій напередодні та під час польсько-османської війни 1620-1621 рр. Останні записи, які після тривалої перерви стосуються 1648-1652 рр., не містять посилань на авторство і знову написані старовірменською мовою.

Повний текст хроніки зберігся в рукописі в Бібліотеці мехітаристів у Венеції⁶ та уривку, що охоплює 1604-1613 рр., в Національній бібліотеці в Парижі⁷. Повне видання тексту було опубліковане Левондом Алішаном у 1896 р.⁸. Частина кипчацькою мовою були перекладені кілька разів після війни: Жан Дені опублікував паризький рукопис у французькому перекладі в 1957 р., Едмунд Шютц відредагував уривки про Цецорську кампанію та Хотинську битву англійською мовою в 1968 р.; англійською мовою Іштван Вашарі опублікував відсутні частини кипчацькомовної частини хроніки наступного року⁹. Олександр Гаркавець опублікував уривки з цієї частини російською та українською мовами у 1984-1985 рр.¹⁰, а всю кипчацьку частину хроніки з російським перекладом – у 2002-2017 рр.¹¹. Для вірменської частини поки що існують лише часткові переклади румунською, російською та українською мовами: ще у 1906 р. Григоріє М. Буйкуліу опублікував уривки, присвячені молдавським князівствам. Х. Дж. Сіруні приділив свою увагу вірменським мученикам; Ярослав Дашкевич опублікував найдавніші записи про 1410-1498 рр., а Олександр Божко – добірку відомостей про територію України¹².

Автори літопису

Для перших двох розділів – давньовірменською мовою до 1611 р. та вірмено-кипчацькою мовою до 1624 р. – авторів можна визначити з самої хроніки¹³. Написання розпочав Дер (почесний титул священника, перекладений російською мовою А. Гаркавцем як «отец») Аванес, священник церкви Миколая в Кам'яці, яку він очолював протягом 29 років як протопресвітер («*Avagerec*» укр. *Протоієрей*), помер Дер Аванес у 1610 р. Записи між 1605 і 1610 рр. приписують його синові Дер Крикору, який змінив батька на посаді нотаріуса вірменської парафії у 1579 р., а також став

протоієреєм у 1618 р.¹⁴. З 1611 р. хроніку вірменською мовою продовжили сини Дер Крикор, Дер Аксент (Ауксент) і Дер Агоп.

Рукопис хроніки починається із запису від 15 жовтня 1560 р., а потім повертається до історичного огляду подій з 1430 р.¹⁵. Згідно з некрологом його онука, Дер Аванес народився у 1526 р., тож, як бачимо, він уже в юності взявся за цю роботу і продовжував її, коли був висвячений на священника близько 1564 р., а в 1581 р. став протопресвітером вірменської громади в Кам'янці¹⁶. У роки перед його смертю і невдовзі після неї його син Дер Крикор продовжив записи старовірменською мовою, але вже у 1611 р. мова змінилася, а разом з нею і авторство.

Отже, Дер Агоп і Дер Аксент були ще дуже молодими, коли почали писати. У хроніці згадується, що Дер Агоп народився у 1582 р., на той час йому не виповнилося й 30 років; його брат Дер Аксент був ще молодшим. Рукопис хроніки в цій частині був написаний однією рукою, проте обидва брати, схоже, брали участь у складанні інформації. У некролозі для брата, який помер у 1621 р., Дер Аксент підкреслює його роль як вирішальну: «хроніку цю склав покійний батько Агоп і залишив її в рукописі, а потім я, Аксент, молодший брат покійного, переписав з його списку в цю хроніку»¹⁷. Це, принаймні, дає зрозуміти, що Аксент був основним джерелом висвітлення подій навколо Цецори і Хотина. Це, безумовно, було записано Дер Аксентом, на що також вказують деякі записи від першої особи, в той час як про Дер Агопа завжди говориться в третій особі. Однак із записів у хроніці також зрозуміло, що обидва брати спільно компілювали інформацію, яка міститься в ній.

Через свою родину вони були тісно пов'язані з вірменською громадою Кам'янця, але вони також мали контакти з військово-політичною елітою Польського королівства. У записі за березень 1611 р. згадується, що тесть Дер Агопа, Йованнес Айдин-оглу, помер у польському польовому таборі під Смоленськом¹⁸. Це була не єдина інформація, яка надходила до Кам'янця з театру воєнних дій. У травні було зафіксовано смерть одного зі старост («присяжних») громади, а в червні – кам'янецького старости Яна Потоцького-Шпирки¹⁹. У хроніці також зафіксована перемога над московськими військами в тому ж місяці, а також вручення Брацлавського воєводства і Кам'янецького староства Якову Потоцькому, яке відбулося, коли він ще перебував у військовому таборі під Смоленськом. У самому Кам'янці, як повідомляють хроністи, на честь перемоги було відправлено «Те Деум» (Богослужіння)²⁰.

У вересні 1611 р. Дер Агоп уперше згадується як емісар спільноти. Він вирушив до Львова, але хроніка нічого не говорить про причину подорожі²¹. На зламі 1611-1612 рр. обидва брати разом з іншим священником ідуть на похорон Яна Потоцького до його маєтку в Панівцях. У цьому записі Дер Аксент говорить про себе в першій особі²². Він знову згадує себе як свідка поразки польських військ під Яссами у 1612 р.²³ та як перекладача у дипломатичній місії вірменського старця до османського султана наступного року²⁴. Маючи цю інформацію, обидва брати представляються як достовірні свідки подій, про які вони розповідають. Обидва мають прямі контакти з важливими польськими воєначальниками і самі супроводжують їх у закордонних місіях. Водночас вони підкреслюють свою позицію в громаді, для чого також здійснюють подорожі, самостійно або в супроводі інших.

Зміна мови також є важливим свідченням комунікації між авторами та їхньою аудиторією. Вибір вірмено-кипчацької мови свідчить про те, що літопис явно звертається до регіональної аудиторії²⁵. Вірмени в Польсько-Литовському та Молдавському князівствах, а також у Криму та, ймовірно, в Османській імперії були знайомі з нею, тоді як для ширшого вірменського населення ця мова була недоступною. Невірмени, у свою чергу, повинні були володіти вірменським алфавітом і знати турецьку та польську/українську мови. Вибір мови свідчить про особливу прив'язаність до всього регіону, по цей і по той бік кордону, про що в той самий час (близько 1620 р.) писав вірменський мандрівник Симеон Лехаці (Симеон Польський) у своєму звіті про вірмен у Львові: «Львівські вірмени не знають вірменської мови, але розмовляють польською і кипчацькою, тобто татарською мовою»²⁶.

Хотинська битва з вірменської перспективи

На цьому тлі важливо, з якої перспективи літопис розглядає події під Хотиним улітку 1621 р., як він зображує різних учасників? Фахова література погоджується з тим, що фактична інформація в цьому тексті має велике значення (див. вище, примітки 3 і 4), але розповідь цікава й з іншої перспективи. Літописець не лише передає достовірні фактичні знання своїм читачам, але й змальовує емоційну картину перемоги і поразки, жертвності і варварства. Він не подає себе як незаангажованого спостерігача, але дає зрозуміти свою власну симпатію. У деяких моментах він переходить до «Я» – першої особи і таким чином підкреслює свою особисту причетність до подій. Він звертається безпосередньо до своєї аудиторії у вірменській громаді і запевняє їх у своїй

достовірності як сучасного свідка і літописця. У цій ролі він також проливає світло на передісторію, яка не розкривається лише за допомогою спостереження, і водночас підкреслює свої тісні зв'язки з польськими підрозділами на полі бою. В тексті вказується на те, що він особисто був присутній у польському польовому таборі. Всю свою увагу він присвячує подіям війни: на відміну від інших частин хроніки, у цьому звіті немає жодної новини з Кам'янця.

Він пише явно з польської перспективи, але також цікавиться деталями османської сторони, особливо їхнім керівництвом, озброєнням і технологією облоги. Поляки, козаки і німці зображені як союзники, османи (які всюди згадуються як турки) і татари – як супротивники.

Поляки

Як показує аналіз, у центрі уваги – ідентифікація польських військ²⁷. Вони ідентифікуються в тексті, з одного боку, за допомогою слова «*пеміщ*» (поляки), а з іншого – за допомогою слова «*бізім*» (наші). «*Бізім*» конструює «Ми-група», яка об'єднує поляків і вірмен. Це «емоційна спільнота»²⁸, що перетинає етносоціальні кордони, за допомогою якої він показує читачам, наскільки доля вірмен пов'язана з долею поляків. У всій розповіді про битву слово «*бізім*» вживається лише один раз у вужчому контексті, пов'язаному виключно з вірменами, коли він згадує про присутність інших вірмен у таборі: «І від нашої вірменської громади було там [в таборі] 15 осіб»²⁹.

На передньому плані зображені битви польських підрозділів. Вони описані з великою відданістю і зазвичай зображені як переможці, як, наприклад, у наступному епізоді: «Тоді ці три ескадрони, бачачи велике завзяття гетьмана, не допустили, щоб він вступив у бій. А найперше каштелян Полоцький і Прокоп Сенявський зі своїми ескадронами кинулися проти ворогів, а третім був ескадрон коронного гетьмана, що був у варті. Ці 300 чоловік билися з Божою поміччю так, що в жодного з них спис не лишився порожнім; до того ж їм самим довелося битися зі зручного становища, власне, з флангів поля, а не в лоб; і кожна людина вбила двох-трьох, бо було тісно. А потім узялися за палаші й побити стільки, скільки змогли. Невірні, побачивши це, вдалися до втечі і стали топтати один одного. Так наші, рубаючи і трошачи, переслідували їх аж до самого турецького табору. А в пана Потоцького [*sic*], коли він скакав попереду ескадронів, влучив спис; вдарившись об край шолома, він ковзнув і зачепив голову, але з коня він не впав, а ще вбив кількох»³⁰.

Ревність гетьмана передається бійцям, які, закликаючи на допомогу Бога, не лише витримують атаку турецької переваги, але й змушують ворогів до безладної втечі. Серед борців літописець виокремлює полоцького каштеляна Миколая Зеновича³¹, який, будучи тяжко пораненим, продовжував боротьбу. Каштеляну вдалося повернутися до табору, де він помер від ран через п'ять днів. Хроніка віддає належне загиблому: «Через п'ять днів пан Полоцький віддав свою душу Богу; він помер смертю героя, і все військо дуже сумувало за ним»³².

Досить цікаво про героїзм та смерть каштеляна згадує в своєму щоденнику Якуб Собеський: «З нашої сторони вбито пана Миколу Зеновича каштеляна полоцького... кров щедро пролиту за святу християнську віру, пожертвував своїй милій вітчизні»³³.

Не лише переможна боротьба, але й спільна жалоба свідчать про тісний зв'язок і єдність в польському таборі.

Пізніше цей наративний шаблон розповіді знову повторюється стосовно іншої людини. Цього разу це був угорський капітан на ім'я Фетекі, який теж відзначився великою хоробрістю. У бою він був поранений пострілом з рушниць, але не впав з коня, а повернувся до табору. Там його побачили королівський син і гетьман, які надали йому найкращий догляд. Але кулю не змогли витягти і Фетекі помер, а гетьман і вся старшина оплакували його. Тепер літописець вводить новий елемент в оповідь: Фетекі був не лише безстрашним і вправним воїном, але й активним діячем у тилу та надавав покійному гетьману цінну інформацію про плани ворога і про те, що відбувається у ворожому таборі³⁴.

В обох епізодах вимальовується картина соціальної єдності, відданості в бою, жертвності та вдячності. Ці цінності вирізняють польське військо не лише в бою, але й після нього – у ставленні до полонених і полеглих. Хроніст прямо протиставляє це османському ворогу, описуючи враження, яке склалося у поляків після закінчення бою. Під час відступу польські війська перетнули території, які раніше були окуповані османами. Там вони побачили видовище, яке яскраво відображало жорстокість війни. Вони побачили гори непохованих трупів, голови яких були відрубані і скотилися з пагорба: «Так невірні турки чинили велике злодіяння; вони зовсім не годували полонених і не залишали їх живими. А наші, поляки, скільки не взяли живими, жодного з них не погубили, а забрали разом із собою до Польщі»³⁵. Цей контраст ілюструє моральну перевагу польської сторони.

Але справжньої перемоги над «невірними» під Хотином здобути не вдалося. Хоча король Сигізмунд III вийшов назустріч своїм військам з великим контингентом, він не зміг втрутитися в битву, оскільки мирна угода вже була підписана. Лише з Божою допомогою вдалося здобути справжню перемогу, і так літописець завершує свою розповідь про Хотинську битву: «Якщо хто буде читати цю хроніку, нехай молить Господа Бога, щоб він зі своїм Святим Хрестом став проти невірних, і захистив віруючих у святий Хрест, і засліпив очі їхні за всіх християн і християнських монархів. І особливо погубить сили, противні нашим монархам. А нашим християнським монархам [Sic! В оригіналі в однині: *Da bizim k'risdân padšahîmîzga bergâyu zvičenstvo...*] дарує переможність, удачу і силу, як Александру Македонському! Амінь»³⁶. Молитвою за польського короля як уособлення християнського монарха ще раз звучить звернення до аудиторії та всеохопної християнської спільноти.

Козаки

Серед союзників поляків літописець особливо добре висвітлює козаків. Він неодноразово розповідає про їхні вилазки на ворожу територію і підкреслює, що вони також допомагали втамувати голод у польському таборі наприкінці бою³⁷. Однак особливе значення для літописця має їхня майстерність у битві, яка змусила османські загони зазнати тиску на початку битви: «У суботу невірні турки підійшли з гарматами і цілий день великими силами безперервно атакували козаків. Але ближче до ночі козаки виступили з табору і кинулися проти турків, і ті, не зумівши протистояти, відступили і кинулися тікати. Козаки кинулися за ними, громлячи і трошчачи, і так переслідували їх до самого турецького табору, і побили багатьох невірних, і взяли багато здобичі»³⁸.

Після цих подій увага османської армії була спрямована насамперед на козацькі частини: «Оскільки невірні турки знали, що козаки сильні, то всією своєю величезною масою та великою міццю накидалися на козаків, міркуючи так: «Якщо здолаємо козаків, з поляками буде набагато легше». Але Бог не дав їм дочекатися такого дня»³⁹. Літописець запевняє своїх читачів, що їхнє значення для успіху польських товариств неможливо переоцінити: «А польська армія витримала й устояла, і насамперед завдяки могутності Господа Бога та запорізьким козакам, що були там, у таборі, бо кожного божого дня ці козаки виходили проти невірних, ризикуючи життям, давали відсіч, перемагали ворога та не давали загинути [полякам]. Бо якби не було козаків, то Бог знає, яким був би результат для поляків уже через три-чотири дні»⁴⁰.

Німці

Окрім козаків, у літописі згадується також загін німецьких найманців (*alaman*) на чолі з Яном Якубом Вайхером, воєводою Кульма. Їм приділено значно менше уваги, ніж козакам, і оцінка також більш стримана. У боях проти османських військ вони згадуються один раз як важлива підтримка поляків. У хроніці вказано, що вони втручалися в битву лише тоді, коли їм безпосередньо загрожувала небезпека, або тоді, коли турки намагалися обійти польські позиції: «Але наші, покладаючись на Божу допомогу, кинулися [на ворога] всі разом з валу – і офіцери, і пахолки, і зброєносці. І ще було багато воїнів і рекрутів, які з великим завзяттям і гучними вигуками кинулися проти невірних. Неподалік окремо стояв і пан Вайер, полковник німців, зі своїм загоном у 4 тисячі чоловік, і турки сильно напірали на нього та штурмували з тилу, де, як вони були певні, в нього не було ні валу, ні гармат. Однак вони [німці] відразу вишикувалися і так погнали невірних, що тим довелося тікати назад; вони перебили дуже багатьох, хто тікав, і захопили в невірних багато здобичі»⁴¹.

Фінальна оцінка літописця набагато більш відсторонена, хоча й змішана зі співчуттям: «А цих німців, які перебували в польському таборі, було 8 тисяч піших і 2500 рейтарів з кінями. Але рейтарів померло мало, а з піших померло 5 тисяч: одні померли в таборі, інші – в Кам'янці, треті – дорогою до Львова. Тож мало хто з тих німців зміг повернутися до своєї країни. А це через те, що особовий склад був дуже слабкий і невитривалий. До того ж вони пройшли весь шлях пішки, були виснажені та деякий час у таборі страждали без їжі»⁴².

Німці не з'являються як частина спільноти з іншими, хто воював проти османських підрозділів. Вони також не сформували спільноту між собою: якщо вершники вийшли з битви без великих втрат, то хроніка підкреслює, що більше половини піхотинців полягло. Інші померли на зворотному шляху, так що майже ніхто з них не повернувся додому. Суворе судження про те, що німці були просто занадто слабкими і недостатньо витривалими, літописець, однак, відразу ж заперечує, коли говорить про труднощі маршу і виснаження, викликане голодом. Однак цим коротким уривком хроніст посилається на опис загального голоду в таборі наприкінці війни, таким чином опосередковано підтверджуючи свій моральний вирок німцям.

Турки

Османські війська, яких у хроніці називають турками (t'urk^e), були головним супротивником польських підрозділів, і їм приділено майже стільки ж уваги, скільки й польським військам. Їхню військову силу детально описано, щоб проілюструвати масштаби загрози. Інформація з османського табору також вплетена в кілька моментів.

Того ж дня, коли османи розбили свій табір, вони почали обстрілювати з гармат польський табір⁴³. Водночас вони також почали розвивати інфраструктуру для своїх припасів, за кілька днів побудувавши міст через річку. Літописець не може приховати певного захоплення з огляду на цей інженерний подвиг: «Згідно з наказом невірною жакливого султана за чотири-п'ять днів вельми вправно і з великою майстерністю вони збудували міст (вони майстерно побудували могутній і вельми досконалий міст) із прикриттям, із підйомним мостом-брамою, [закутими] чистим залізом»⁴⁴.

Далі хроніка присвячує цілий абзац вражаючим розмірам османських гармат. У ньому згадується назва гармати турецькою мовою («bal yemez»; польська – «szarfmeca» від німецького «Scharfmetze») і описується ефект від її пострілу: «І коли стріляли таким ядром з гармати, яка називалася «бальємез», то в тому місці воно проорювало землю на 5 ліктів завдовжки і йшло вглиб на 2-3 лікті. І земля в тому місці, в яке встромилося ядро, ставала як камінь, і ми не могли колупати її навіть ножем»⁴⁵.

Але далі літописець приходять до несподіваного висновку: «Коротше, ці великі гармати не заподіяли жодної шкоди»⁴⁶.

Це частина свідомої нарративної стратегії літопису. Настільки ж наполегливо, наскільки він нагадує про загрозу, яку становили османські війська та їхні союзники, він, з іншого боку, намагається не засвідчувати успіхи ворога. Кілька разів звіт про денну битву завершується твердженням, що «так безуспішно відступили турки»⁴⁷ або «невірні з ганьбою повернулися назад»⁴⁸.

Розділ про гармати також закінчується цим формулюванням. Однак у цьому місці літописець дає інше пояснення відсутності успіху ворожих військ: «Знати, сам Господь Бог побив невірних, якщо [вони] в такій кількості – чотири рази по 100 тисяч чоловік і 300 гармат – нічого не змогли зробити полякам і козакам, але щоразу самі були биті»⁴⁹.

Головною причиною морального обурення стало поведіння з полеглими та полоненими з боку османських і татарських військ. У перший же день бойових дій, коли відбулася відносно невелика сутичка між польськими і турецькими воїнами, хроніка повідомляє про несподівану жорстокість ворога: «З турків полягло близько 12 чоловік, а з наших загинуло чоловік 20, серед яких був Лукаш, син Міхала, голову якого тоді відрубали й забрали. А це тому, що наші не знали ще тоді звичаю турків, але там про це дізналися»⁵⁰. Літописець подає ім'я та по батькові загиблого, але не вказує його військового звання. Тому можна припустити, що загиблий був вірменином з Кам'янця, але на цьому не потрібно було особливо наголошувати, оскільки він був одним з «наших».

Турки також поведилися негідно щодо своїх полеглих. Після першої великої битви хроніка повідомляла: «Турок було знищено близько 1200, тож цілу ніч турки ходили з ліхтарями і лампами серед убитих, розшукуючи і підбираючи мертвих, які були вельможами, а решту кинули на полі, як собак. А їхні голови відрізали і кидали через польський вал всередину [табору]. А наші своїх ховали»⁵¹. Тут чітко простежується контраст між поведінкою християн і «невірних». Контраст між таборами не лише військовий, але передусім моральний.

Не тільки з полеглими, але й з полоненими поводитися ганебно. Хроніка описує, як татари захопили християнських воїнів, коли ті, нічого не підозрюючи, шукали дрова чи сіно біля табору. Потім полонених привели до султанського трону, щоб вони розповіли інформацію про польський табір. Після допиту султан наказав перерізати їм шиї і скинути тіла з високого пагорба, де був розташований намет командувача армії. З тими, хто втік з польського табору і здався османам, поводитися так само. Їх теж допитували, а потім страчували. Літописець протиставляє це «велике злодіянство» християнській поведінці поляків⁵².

На цьому тлі літописець не дивується, що навіть лідери османської армії не могли бути впевненими у своєму житті, якщо обіцяні успіхи не матеріалізуються: «У неділю й понеділок ніяких сутичок не було – ні наші не виступали, ні невірні турки, бо [події] суботи невірним припали не до смаку; турецький султан, розгнівавшись, звільнив з посади агу яничар, наказав стратити одного пашу та закувати молдовського господаря Александра. А все тому, що обіцяли султанові, що, щойно наблизяться до польського табору, того самого дня або наступного його захоплять, але занадто легковажно поставилися й недооцінили силу, яку показали козаки того дня»⁵³.

Один епізод, однак, порушує нарративну конвенцію опису поведінки турків як нецивілізованої та варварської. Хроніка присвячує два довгих розділи османському полководцю Каракашу, паші Буди, який приєднався до турецького табору зі своїми військами наприкінці першого тижня. Аксент повідомляє про почесний прийом султаном паші та його прохання негайно перейти до наступу. «А він (= Харахаш-Паша) поклявся султану того ж дня захопити польський табір і, поцілувавши руку султана, вирушив із військом»⁵⁴. Каракаш також зазнає поразки і гине на полі бою від руки німецького найманця. Турецькі солдати знаходять його тіло та тіла інших офіцерів і привозять їх до табору султана. Тепер султан реагує зовсім інакше, ніж описували попередні звіти: «Коли султан про все дізнався, дуже гірко шкодував і сумував за ним, бо всі його надії були пов'язані з цим пашею, який повинен був після прибуття зруйнувати польський табір; і чекав на нього два тижні, бо Харахаш взяв багато фортець і міст за часів батька й діда нинішнього султана»⁵⁵.

Літописець бере на себе сміливість показати емоційну прив'язаність султана до свого полководця і його скорботу з приводу його смерті. Щоб зробити зрозумілим відхилення від нарративної схеми, він вводить фонову інформацію, яка виходить далеко за межі поточних подій війни. Це у свою чергу кидає виклик його ролі хронікера, і тому він додає до цього епізоду особисту нотатку: «Сказане є правдою і відповідає дійсності, бо я, Аксент, що пише це, був там і бачив на власні очі, а чого добре не знав і не бачив, то, перш ніж писати, добре довідався»⁵⁶.

Татари

Подібно до козаків на польському боці, татари в османському таборі утворили самостійне формування, яке впливало на розвиток війни, особливо через набіги та мародерства поза полем бою. У перші дні війни Кантемир-Мурза зі своїми військами контролював дороги до Кам'янця. Татари захоплювали провізію та боєприпаси, призначені для польського табору, і передавали їх османському султану⁵⁷.

Через кілька днів татари вирушили в новий набіг, який привів їх аж до Любліна і Замостя. Коли вони проходили повз Кам'янець з численними полоненими, мешканці міста та околиць домовилися з німецькими найманцями, які отаборилися неподалік, і відрізали татарам шлях. У процесі їм вдалося звільнити багато полонених, захопити худобу і розсіяти татарські загоны⁵⁸.

Також у ті часи татари чинили й інші безчинства, які вкрай обурили літописця: вони зруйнували вірменську церкву Святого Григорія Просвітителя (Surp Grigog Lusavorich) до фундаментних стін і підпалили дах церкви Святого Хреста (Surp Хаճ). Літопис детально описує руйнування обох храмів і закликає Божу помсту на святотатців: «Нехай помститься Господь Бог за ті святі церкви невірному, нечистому і фанатичному племені, нехай [покарає їх] сила Святого Хреста, нехай прокляне їх у своїх молитвах святий Просвітитель. Амінь. Хай буде так!»⁵⁹.

Наскільки мало поваги татари виявляли до культурних цінностей своїх супротивників, настільки ж мало їх шанував і їхній союзник наприкінці воєнних дій. Після завершення мирних переговорів султан наказав своїм людям вигнати їх з території Речі Посполитої і, згідно з хронікою, інсценував це як виставу, за якою спостерігав увесь польський табір: «Середа. Турецький султан віддав наказ, щоб татари, скільки б їх не було по цей бік Дністра, на території Польщі, під страхом смертної кари переправилися в Молдавію. Четвер. Турецький султан послав 500 чаушів і капіджі на цей бік Дністра, щоб били й виганяли татар із Польщі до Молдавії; з нашого табору було добре видно, бо все відбувалося навпроти табору»⁶⁰.

Вірменське населення у світлі літопису

Згадки про «егмені» (вірмени) рідко зустрічаються в описі Хотинської битви, але вони містяться в особливо помітних місцях, а саме на початку і в кінці звіту. Дорогою до польового табору кронпринц Владислав і великий гетьман коронний Ходкевич зупинилися в Кам'янці, де їх супроводжувала делегація з міста, до складу якої входили католицький єпископ і кам'янецький староста, а також представники вірменської громади⁶¹. Статус вірменської громади ще чіткіше окреслюється на зворотному шляху з поля бою. Головнокомандувач польських військ польний гетьман коронний Станіслав Конєцпольський пробув у Кам'янці тиждень, протягом якого був гостем вірменського пристава. Перед від'їздом козаків він запросив їхнього гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного на бенкет, також до будинку вірменського пристава⁶².

Самі літописці неодноразово брали участь у дипломатичних місіях високих сановників, як уже згадувалося вище, а також були присутні у польських польових таборах, не лише під Хотином. Так, під 1611 р. хроніка пише про смерть вірменина Аксента Чапліча невдовзі після завоювання Москви польським військом. Літопис повідомляє, що він помер без духовної допомоги, оскільки на місці не було вірменського священника⁶³. Для літописця прикметним є не те, що він помер

далеко від громади – тесть Дер Агопа також помер за схожих обставин, – не було вірменського священника. Літописцю та його аудиторії було зрозуміло, що не лише поодинокі вірмени брали участь у важливих дипломатичних чи військових операціях польської корони, але й регулярно були представлені організованими представництвами та супроводжувалися власним духовенством.

Широко розповсюджені контакти, за допомогою яких літописець також міг долучити до опису Хотинської битви довідкову інформацію з ворожого табору, іноді, однак, приносили з собою небезпеку. Незадовго до початку воєнних дій у 1621 р. літопис повідомляє про вірменина Мануга з Хотина, який потрапив під підозру в польському таборі як османський шпигун. Його допитували і катували, але коли він вперто відмовлявся зізнатися, гетьман наказав звільнити його і надати медичну допомогу. Мануга відвезли до Кам'янця, де він помер через чотири дні⁶⁴. Літопис подає дуже фактологічний опис цього інциденту: він, здається, переконаний у невинності Мануга, а також в обґрунтованості підозри і методів, використаних для з'ясування істини. Поведінка гетьмана також свідчить про відсутність фундаментальних упереджень проти вірменина.

Крім того, вірмени, звичайно, згадуються в контексті міських подій. Якщо мова не йде про внутрішні справи в муніципалітеті, то зазвичай акцент робиться на спільних діях з іншими групами міста. Ось що повідомляє хроніка про 1613 рік: «Року 1062 [1613], травня 10 [20], понеділок. До Кам'янця прибув пан Олександр Валентій Калиновський, староста Кам'янецький, Брацлавський, Летичівський, якого з пошаною вийшло зустрічати все місто»⁶⁵. Наводячи повний титул старости, літописець переконує своїх читачів, що він був важливою фігурою і що вірмени були природною частиною «всього міста».

Під час пожежі 1616 р., яка, ймовірно, виникла у вірменському будинку, велика частина міста, включаючи руську і польську церкви, була знищена, але вірменські церкви залишилися неушкодженими. Літописець спочатку дякує Богові, але потім згадує про попередню пожежу: «Але і перед цим Бог повчав вогнем, як було в 1011 [1562] році, коли великої шкоди зазнали як поляки, так і вірмени, і українці, а так само все місто, і всі наші собори, як наші, так і інші»⁶⁶. Літописцеві важливо підкреслити, що така катастрофа не роз'єднує, а об'єднує населення міста. Цей меседж чітко підкреслюється згадкою про пожежу 1562 р.

Колективна дія лежить в основі епізоду з 1615 р. Татарський хан здійснив набіг на Україну, під час якого його війська дійшли аж до Львова. На зворотному шляху він рушив до міста Кам'янець і знищив усі села та поля в околицях, поки не зустрів спільний опір гарнізону замку та мешканців міста. «Але з міста виступила піхота та інші добровольці – як вірмени, так поляки й українці – і билися з ними, а із замку і з міста стріляли по них із гармат»⁶⁷. Цього разу небезпека була відвернута від міста, хоча татари забрали свою здобич і знову спокійно повернулися додому.

Під час попереднього набігу жертв було більше, і літописець чітко висловлює свою огиду до нападників: «Року 1061 [1612], січня 27 [лютого 6], понеділок. Знову ті самі мерзенні люди (нація) прийшли й підпалили село Ходорівці, навіть наблизилися до міста, але городяни на конях і зі зброєю та деяка кількість військових виступили назустріч і, відійшовши на мильо від міста, билися з ними. І в цій сутичці вбили кількох наших видатних товаришів, а саме: Бабського, і Пекарського, і Янковського, і, крім того, спіймали живим одного вірменина – Крикора, онука Сефера, якого потім яські вірмени викупили і звільнили»⁶⁸. Вірмени знову воювали пліч-о-пліч з гарнізоном замку, але цього разу виник інший рівень солідарності. Хоча літописець не мав інформації про долю полонених солдатів, він зміг повідомити, що вірменин, який також потрапив у полон, був звільнений вірменською громадою в Яссах і, ймовірно, зміг повернутися додому.

На цьому етапі розглядаються зв'язки між вірменськими громадами в регіоні і навіть поза територіальними межами. У частині хроніки, написаної Дер Агопом і Дер Аксентом, ці зв'язки є лише імпліцитними, оскільки вони дозволили літописцю отримати довідкову інформацію про події в османському таборі. Тут, однак, стає очевидним, що громади також сформували між собою спільноту солідарності, яка, в разі необхідності, заступалася за вірмен з інших міст.

Висновок

Проведений аналіз засвідчує, що Вірменська хроніка Кам'янця є цінним джерелом не лише для вивчення Хотинської битви. Вона також робить важливий внесок у вивчення багатоетнічного суспільства Речі Посполитої в Литві ранньомодерного періоду. Стає зрозуміло, що вірменську перспективу аж ніяк не можна назвати маргінальною. Літописці були тісно пов'язані з керівними колами Речі Посполитої і були присутні на численних центральних полях битв початку XVII століття. Вони не лише надавали інформацію з перших рук, але й мали комунікативні мережі, які дозволяли їм налагоджувати розуміння з представниками інших таборів.

Наративна стратегія хроніки підкреслює тісне переплетення з польським суспільством. Вона представляє різних акторів на полі бою, причому поляків неодноразово називають «нашими». Але навіть поза межами звіту про битву простежується великий інтерес до невірменського середовища. Вражає висока повага до «інших» – заслуги козаків у битві та навколо неї детально визнаються, а негативна оцінка німців розглядається в перспективі з огляду на труднощі, які довелося пережити німецьким піхотинцям.

Те саме стосується і внутрішньоміських відносин. Зважаючи на м'які наслідки пожежної катастрофи 1615 р. для вірмен, згадується інша пожежа, під час якої всі групи населення міста зазнали однакових страждань. Знову і знову підкреслюється співіснування різних груп: у випадку зовнішньої загрози вірмени, природно, готові захищати місто разом з іншими мешканцями та солдатами з фортеці. Вірмен у Кам'янці в жодному разі не можна назвати маргінальною групою. Навпаки, вони перебувають в самому центрі подій свого часу, і вони також передають це твердження в рядках хроніки. Це тим більше важливо, що хроніка була адресована вірменській аудиторії, а отже, обидві сторони виражали свою ідентичність і хотіли сформувавши її на майбутнє.

¹ *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 Jana hrabi z Ostroroga, Prokopa Zbigniewskiego, Stanisława Lubomirskiego i Jakóba Sobieskiego z rękopismów współczesnych i druków mniej znanych* [Memoirs of the Chocim expedition r. 1621 by Jan Count of Ostroróg, Prokop Zbigniewski, Stanisław Lubomirski and Jakóba Sobieski from contemporary manuscripts and lesser known prints] / Zebr. Żegota Pauli. Kraków, 1853, 185 s.

² *Вести из Валахии Zeitung aus Walachei. Записки немецкого офицера о Хотинской войне 1621 г. как исторический источник* [News from Wallachia Zeitung aus Walachei. Notes of a German officer about the Khotyn war of 1621 as a historical source] / Переклад Ю. Мицик, in «Вопросы германской истории. Русско-германские связи и отношения нового и новейшего времени», Днепропетровск, Днепропетровский государственный университет, 1985, с. 123-135; *Вести из Валахии Zeitung aus Walachei. Записки немецкого офицера о Хотинской войне 1621 г.* [News from Wallachia Zeitung aus Walachei. Notes of a German officer about the Khotyn war of 1621], in «Хотинська війна 1621 року. Документи, матеріали, дослідження», Хотин, 2011, с. 117-124.

³ І. Тимів, *Вірменські літописні джерела про турецько-татарські набіги на Україну в XVI-XVII ст.* [Armenian Chronicle Sources about the Turkish-Tatar Raids on Ukraine in the 16-17 Centuries], in «Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, Серія: Історія», 2014, вип. 1(1), с. 197-208.

⁴ Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, Budapest, Akademiai Kiado, 1968, s. 22-23.

⁵ Я. Дашкевич, *Кам'янець-Подільський у вірменських джерелах XIV-XVI ст.* [Kamianets-Podilskyi in Armenian sources of the 14th-16th centuries], in «Архіви України», Київ, 1970, № 5, с. 57-66.

⁶ *Кам'янецька хроніка. Конгрегація вірменських мхітаристів* [Kamianets Chronicle. Congregation of Armenian Mekhitarists], in «Збірник документів. Кипчацька частина венеціанського рукопису № 1700», URL: <http://armenianhouse.org/grigoryan-varदान/podolia/2-4.html>

⁷ *Французская национальная библиотека* [French National Library], Париж, Arm. 194, URL: <http://www.gypchaq.unesco.kz/Main-En.htm>

⁸ L. Alishan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy* [Kamenets-Podolsk (Kaminiec). Annals of the Armenians of Poland and Romania, with authentic documents. Venetik], in «Mxit'arean Hratarakowt'iwn (Մխիթարեան Իրատարակույն լրիւնք)», 1896, vol. 1, (XI-276 p.), s. 15-112.

⁹ J. Deny, *L'Arméno-Coman et les «Ephémérides» de Kamieniec (1604-1613)* [Armeno-Coman and Kamieniec's «Ephemerides» (1604-1613)], Wiesbaden, 1957, 96 s.; Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle*, s. 23; S. Vásáry, *Armeno-Kipchak Parts from the Kamenets Chronicle*, in «Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae», vol. 22, № 2, 1969, s. 139-189; О. Божко, *Хотинська битва 1621 р. у вірменських писемних пам'ятках XVII ст., створених в Україні* [The Battle of Khotyn in 1621 in Armenian written monuments of the seventeenth century created in Ukraine], in «Східний світ», 2012, № 1, с. 36-42.

¹⁰ *Каменецька хроніка* [Kamenetz Chronicle], in «Османская империя в первой четверти XVII века: сборник документов и материалов» / Упоряд. Х. М. Ибрагимбейли, Н. С. Рашба, Москва, Наука, 1984, с. 53-71; *Кам'янецька Хроніка складена Агопом, доповнена і продовжена його рідним братом Аксентом: [Фрагменти]* [The Kamianets Chronicle was compiled by Hagor, supplemented and continued by his brother Axent: [Fragments]], in «Жовтень», 1985, № 4, с. 95-105; *Агоп и Аксент Каменати. Каменецька хроніка* [Agor and Aksent Kamenatsi. Kamenets Chronicle], in «Хотинська війна 1621 року. Документи, матеріали, дослідження», с. 86-102.

¹¹ *Кам'янецька хроніка. Конгрегація вірменських мхітаристів* [Kamianets Chronicle. Congregation of Armenian Mekhitarists], in «Збірник документів. Кипчацька частина венеціанського рукопису № 1700», URL:

<http://armenianhouse.org/grigoryan-varदान/podolia/2-4.html>; O. Garkavec, *Курчакское пис'менное наследие* [The Kurchak written heritage], vol. 2, Almaty, 2017, s. 614-667; O. Гаркавец, *Кыпчацкое письменное наследие* [The Kurchak written heritage], Том I, Каталог и тексты памятников армянским письмом, Алма-Ата, 2002, с. 535-567.

¹² Gr. M. Buiucliu, *Camēnica, seu Cronica Armenilor din Polonia și Moldova* [Camēnica, your Chronicle of Armenians in Poland and Moldova], București, 1906, 16 s.; H. Dj. Siruni, *Mărturii armenesti despre România. Extrase din cronica Armenilor din Camēnița. Partea I (1430-1611)* [Armenian testimonies about Romania. Excerpts from the chronicle of the Armenians of Camēnița. Part I (1430-1611)], in «Memoriile Secțiunii Istorice (Academia Româniă)», s. 3, vol. 17, București, 1935-1936, s. 267-286; Я. Дашкевич, *Кам'янець-Подільський у вірменських джерелах XIV-XV ст.* [Kamianets-Podilskyi in Armenian sources of the fourteenth and fifteenth centuries], in «Архіви України», № 5, 1970, с. 57-66; O. Божко, *Кам'янецька хроніка (уривки)* [Kamianets Chronicle (excerpts)], in «Східний світ», 2015, № 3, с. 126-144; O. Божко, *Каменецьке армянское летописание как один из источников изучения истории украинских и белорусских земель в XV-XVII столетиях* [Kamyanets Armenian chronicles as one of the sources for studying the history of Ukrainian and Belarusian lands in the XV-XVII centuries], in «Художественная культура армянских общин на землях Речи Посполитой», 2013, с. 88-95.

¹³ Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, s. 23-28.

¹⁴ L. Alishan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregir' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 3; O. Божко, *Каменецьке армянское летописание как один из источников изучения истории украинских и белорусских земель в XV-XVII столетиях*, с. 90.

¹⁵ L. Alishan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregir' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 20; Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, s. 21; *Кам'янецька Хроніка складена Агопом, доповнена і продовжена його рідним братом Аксентом: [Фрагменти]*, с. 99.

¹⁶ L. Alishan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregir' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 67; Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, s. 23; O. Божко, *Каменецьке армянское летописание как один из источников изучения истории украинских и белорусских земель в XV-XVII столетиях*, с. 90.

¹⁷ O. Garkavec, *Курчакское пис'менное наследие*, s. 643; Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, s. 26 вважає автором Аксента через однаковий почерк, всупереч йому O. Гаркавец (с. 97-98), спираючись на некролог, головним автором вважає Агопа.

¹⁸ J. Deny, *L'Arméno-Coman et les «Ephémérides» de Kamieniec (1604-1613)*, s. 26-27; O. Garkavec, *Курчакское пис'менное наследие*, s. 614.

¹⁹ J. Deny, *L'Arméno-Coman et les «Ephémérides» de Kamieniec (1604-1613)*, s. 26-27.

²⁰ J. Deny, *L'Arméno-Coman et les «Ephémérides» de Kamieniec (1604-1613)*, s. 26-27.

²¹ J. Deny, *L'Arméno-Coman et les «Ephémérides» de Kamieniec (1604-1613)*, s. 26-27; A. Harkavec, *Курчакское пис'менное наследие*, s. 616.

²² Речення в Хроніці: «da ol pohrebda asri kop el barip edi tafaruclı uçun hem men da yazibli dr yagor dr togos bila bardim» (і тоді я вперше познайомився з доктором Ягопом і доктором Торосом, який також був письменником) (J. Deny, *L'Arméno-Coman et les «Ephémérides» de Kamieniec (1604-1613)*, s. 28) не зовсім зрозуміле, його можна читати як перерахування або як додаток. Жан Дені обрав читання як перерахування: «A cet enterrement il y avait beaucoup de monde venu pour voir le spectacle. J'y suis allé moi-même (pauvre) pêcheur avec Der Agor et Der Togos» (на похороні було багато людей, які прийшли подивитися виставу. Я сам пішов (бідний) рибалка з Дер Агопом і Дер Торосом) (J. Deny, *L'Arméno-Coman et les «Ephémérides» de Kamieniec (1604-1613)*, s. 29); O. Гаркавец наводить такий переклад: «Подивитись на ці похорони іздило багато людей, і я, грішний отець Агоп, теж їздив з отцем Торосом» (O. Garkavec, *Курчакское пис'менное наследие*, s. 616). Це єдине місце, де Дер Агоп пише про себе від першої особи, а не від третьої. Тому більш вірогідним видається читання, згідно з яким обидва брати були присутні на похороні разом з Дер Торосом. Див. також Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, s. 27.

²³ J. Deny, *L'Arméno-Coman et les «Ephémérides» de Kamieniec (1604-1613)*, s. 30-31; O. Garkavec, *Курчакское пис'менное наследие*, s. 618-619.

²⁴ J. Deny, *L'Arméno-Coman et les «Ephémérides» de Kamieniec (1604-1613)*, s. 34-35; O. Garkavec, *Курчакское пис'менное наследие*, s. 622-623.

²⁵ Ö. Schütz, *Notes on the Armeno-Kipchak Script and its Historical Background*, in «Aspects of Altaic Civilization» / Edited by Denis Sinor in Indiana University: Uralic and Altaic Series, vol. 23, Bloomington / Ind. 1963, s. 145-154.

²⁶ *Симеон Лехаці. Путевые заметки* [Simeon Lehatsi. Travelling Notes]. Перевод с армянского, предисловие, примечания и указатели М. О. Дарбинян, Москва, 1965, с. 248; В англійському перекладі це звучить дещо більш стриманіше: «The Armenians of Lvov do not speak Armenian. They speak Polish and Kipchak, that is the language of the Tatars!» (Львівські вірмени не розмовляють вірменською. Вони розмовляють польською та кипчацькою, тобто мовою татар!) (A. Bournoutian George, *The travel accounts of Simēon of Poland (Simēon Dpri Lehats'woy Ughegrut'wn)*, Costa Mesa, 2006, s. 286; Mamikonian Hripsime, «Simeon Lehatsi: A 17th century traveller in the background of his times», in «Rassegna degli Armenisti Italiani», vol. 27, 2017, s. 53-58.

²⁷ Про це див. К. Stopka, *Die Stadt, in der Polen Deutsche genannt werden. Zwischenethnische Interaktion in Kam'janec' Podil's'kyj* [The town where Poles are called Germans. Interethnic interaction in Kam'janec Podil's'kyj], in «Litauen und Ruthenien: Studien zu einer transkulturellen Kommunikationsregion (15.–18. Jahrhundert) / Lithuania and Ruthenia. Studies of a Transcultural Communication Zone (15th–18th Centuries)», Herausgegeben von / Stefan Rohdewald, David Frick, Stefan Wiederkehr, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2007, s. 67-100.

²⁸ Про це див. Н. Rosenwein Barbara, *Emotional communities in the early Middle Ages*, Ithaca, New York, 2007; S. Broomhall, *Early modern emotions. An introduction*, London-New York, Routledge, 2017.

²⁹ «Do tego bar edir bizim ermeni tayfası ol obozda 15 adam». O. Garkavec, *Курчакое пис'менное наследие*, s. 638; Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, s. 46; L. Ališan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 113.

³⁰ O. Garkavec, *Курчакое пис'менное наследие*, s. 649-650; vgl. Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, s. 59; L. Ališan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 129.

³¹ Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, s. 87 з посиланням на J. Tretiak, *Historia wojny Chocimskiej* [The history of the Chocim war], Kraków, 1921, s. 147.

³² O. Garkavec, *Курчакое пис'менное наследие*, s. 650; Поп.: Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, s. 59; L. Ališan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 130.

³³ J. Sobieski, *Dyariusz ekspedycji tureckiej pod Chocimiem roku [...] 1621 przez [...] Jakuba Sobieskiego [...], kommissarza do traktatu z Turkami [...]. Rękopisy. Ze zbioru Tytusa Działyńskiego* [Diary of the Turkish expedition near Chocim in [...] 1621 by [...] Jakub Sobieski [...], commissioner for the treaty with the Turks [...]. Manuscripts. From the collection of Tytus Działyński], URL: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/496920/edition/464786/content>

³⁴ O. Garkavec, *Курчакое пис'менное наследие*, s. 657-658; Поп.: Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, s. 71; L. Ališan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 140-141.

³⁵ O. Garkavec, *Курчакое пис'менное наследие*, s. 662; Поп.: Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, s. 79; L. Ališan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 149.

³⁶ O. Garkavec, *Курчакое пис'менное наследие*, s. 665; Поп.: Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, s. 85; L. Ališan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 157.

³⁷ O. Garkavec, *Курчакое пис'менное наследие*, s. 664; Поп.: Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, s. 83; L. Ališan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 154.

³⁸ O. Garkavec, *Курчакое пис'менное наследие*, s. 648; Поп.: Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, s. 55; L. Ališan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 127.

³⁹ O. Garkavec, *Курчакое пис'менное наследие*, s. 659; Поп.: Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, s. 75; L. Ališan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 143.

⁴⁰ Garkavec O. *Курчакое пис'менное наследие*, s. 658-659; Поп.: Schütz Ö. *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, s. 73; Ališan L. *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 143.

⁴¹ O. Garkavec, *Курчакое пис'менное наследие*, s. 652; Поп.: Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, s. 63; L. Ališan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 133.

⁴² O. Garkavec, *Курчакое пис'менное наследие*, s. 663; Поп.: Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, s. 81; L. Ališan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 152.

⁴³ O. Garkavec, *Курчакое пис'менное наследие*, s. 663; Поп.: Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, s. 81; L. Ališan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 152.

⁴⁴ O. Garkavec, *Курчакое пис'менное наследие*, s. 647; Поп.: Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, s. 55; L. Ališan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 126.

⁴⁵ O. Garkavec, *Курчакое пис'менное наследие*, s. 658; Поп.: Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, s. 73; L. Ališan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 142.

⁴⁶ O. Garkavec, *Курчакское пис'менное наследие*, s. 658; Поп.: Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, s. 73; L. Alishan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 142.

⁴⁷ O. Garkavec, *Курчакское пис'менное наследие*, s. 650; Поп.: Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, s. 59; L. Alishan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 130.

⁴⁸ O. Garkavec, *Курчакское пис'менное наследие*, s. 650; Поп.: Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, s. 61; L. Alishan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 131

⁴⁹ O. Garkavec, *Курчакское пис'менное наследие*, s. 658; Поп.: Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, s. 73; L. Alishan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 142.

⁵⁰ O. Garkavec, *Курчакское пис'менное наследие*, s. 658; Поп.: Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, s. 73; L. Alishan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 125.

⁵¹ O. Garkavec, *Курчакское пис'менное наследие*, s. 650; Поп.: Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, s. 59; L. Alishan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 130.

⁵² O. Garkavec, *Курчакское пис'менное наследие*, s. 662; Поп.: Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, s. 79; L. Alishan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 149. Див. вище, посилання 34.

⁵³ O. Garkavec, *Курчакское пис'менное наследие*, s. 648; Поп.: Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, s. 57; L. Alishan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 127.

⁵⁴ O. Garkavec, *Курчакское пис'менное наследие*, s. 652; Поп.: Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, s. 63; L. Alishan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 132-133.

⁵⁵ O. Garkavec, *Курчакское пис'менное наследие*, s. 653; Поп.: Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, s. 65; L. Alishan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 134-135.

⁵⁶ O. Garkavec, *Курчакское пис'менное наследие*, s. 653; Поп.: Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, s. 65; L. Alishan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 134-135.

⁵⁷ O. Garkavec, *Курчакское пис'менное наследие*, s. 647; Поп.: Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, s. 53-55; L. Alishan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 125.

⁵⁸ O. Garkavec, *Курчакское пис'менное наследие*, s. 647; Поп.: Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, s. 55; L. Alishan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 125.

⁵⁹ O. Garkavec, *Курчакское пис'менное наследие*, s. 647; Поп.: Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, s. 55; L. Alishan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 125.

⁶⁰ O. Garkavec, *Курчакское пис'менное наследие*, s. 660; Поп.: Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, s. 77; L. Alishan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 146.

⁶¹ O. Garkavec, *Курчакское пис'менное наследие*, s. 645; Поп.: Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, s. 51-53; L. Alishan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 124.

⁶² O. Garkavec, *Курчакское пис'менное наследие*, s. 662; Поп.: Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, s. 81; L. Alishan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 150.

⁶³ O. Garkavec, *Курчакское пис'менное наследие*, s. 617; Поп.: J. Deny, *L'Arméno-Coman et les «Ephémérides» de Kamieniec (1604-1613)*, s. 29; L. Alishan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 69.

⁶⁴ O. Garkavec, *Курчакское пис'менное наследие*, s. 643; Цит за: S. Vásáry, *Armeno-Kipchak Parts from the Kamenets Chronicle*, s. 161; L. Alishan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 120.

⁶⁵ O. Garkavec, *Курчакское пис'менное наследие*, s. 622; Поп.: J. Deny, *L'Arméno-Coman et les «Ephémérides» de Kamieniec (1604-1613)*, s. 35; L. Alishan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 74.

⁶⁶ O. Garkavec, *Курчакское пис'менное наследие*, s. 629; Цит за: S. Vásáry, *Armeno-Kipchak Parts from the Kamenets Chronicle*, s.155; L. Alishan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 99.

⁶⁷ O. Garkavec, *Курчакское пис'менное наследие*, s. 626; Цит за: S. Vásáry, *Armeno-Kipchak Parts from the Kamenets Chronicle*, s. 153; L. Alishan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 94.

⁶⁸ O. Garkavec, *Курчакское пис'менное наследие*, s. 617-618; Поп.: J. Deny, *L'Arméno-Coman et les «Ephémérides» de Kamieniec (1604-1613)*, s. 29; L. Alishan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 70-71.

References

1. Agop i Aksent Kamenatsi. Kamenetskaya hronika [Agop and Aksent Kamenatsi. Kamenets Chronicle], in «Khotynska viina 1621 roku. Dokumenty, materialy, doslidzhennia», Khotyn, 2011, s. 86-102.
2. Alishan L., Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy. [Kamenets-Podolsk (Kaminiec). Annals of the Armenians of Poland and Romania, with authentic documents. Venetik], in «Mxit'arean Hratarakowt' iwn (Մխիթարեանի Յրատարակութիւնը)», 1896, vol. 1, (XI-276 p.), s. 15-112.
3. Bournoutian G., The travel accounts of Simēon of Poland (Simēon Dpri Lehats'woy Ughegrut' iwn), Costa Mesa, 2006, 383 s.
4. Bozhko O., Kamenetske armyanskoe letopisanie kak odin iz istochnikov izucheniya istorii ukrainskikh i belorusskikh zemel v XV-XVII stoletiyah [Kamyansets Armenian chronicles as one of the sources for studying the history of Ukrainian and Belarusian lands in the XV-XVII centuries], in «Khudozhestvennaya kultura armyanskikh obshchin na zemlyakh Rechi Pospolitoi», 2013, s. 88-95.
5. Bozhko O., Kamianetska khronika (uryvky) [Kamianets Chronicle (excerpts)], in «Skhidnyi svit», 2015, № 3, s. 126-144.
6. Bozhko O., Khotynska bytva 1621 r. u virmenskykh pysemnykh pamiatkakh XVII st., stvorenykh v Ukraini [The Battle of Khotyn in 1621 in Armenian written monuments of the seventeenth century created in Ukraine], in «Skhidnyi svit», 2012, № 1, s. 36-42.
7. Broomhall S., Early modern emotions. An introduction. London-New York, Routledge, 2017, 386 s.
8. Buiucliu Cr., Camenica, seu Cronica Armenilor din Polonia și Moldova [Camenica, your Chronicle of Armenians in Poland and Moldova], București, 1906, 16 s.
9. Dashkevych Y., Kamianets-Podilskiy u virmenskykh dzherelakh XIV-XV st. [Kamianets-Podilskiy in Armenian sources of the XIV-XV centuries], in «Arkhivy Ukrainy», № 5, 1970, s. 57-66.
10. Garkavec O., Курчакское пис'менное наследие [The Kypchak written heritage], vol. 2, Almaty, 2017, s. 614-667.
11. Garkavets O., Kipchakskoe pismennoe nasledie [Kypchak written heritage], Tom I: Katalog i teksti pamyatnikov armyanskim pismom, Alma-Ata, 2002, 1084 s.
12. Deny J., L'Arméno-Coman et les «Ephémérides» de Kamieniec (1604-1613) [Armeno-Coman and Kamieniec's «Ephemerides» (1604-1613)], Wiesbaden, 1957, 96 s.
13. Kamenetskaya hronika [Kamyansets Chronicle], in «Osmanskaya imperiya v pervoi chetverti XVII veka: sbornik dokumentov i materialov» / Uporyad. Kh. M. Ibragimbeili, N. S. Rashba, Moskva, Nauka, 1984, s. 53-71.
14. Kamianetska khronika. Konhrehatsiia virmenskykh mkhitarystiv [Kamianets Chronicle. Congregation of Armenian Mekhitarists], in «Zbirnyk dokumentiv. Kypchatsska chastyna venetsianskoho rukopysu № 1700», URL: <http://armenianhouse.org/grigoryan-varदान/podolia/2-4.html>
15. Kamianetska Khronika skladena Ahopom, dopovnena i prodovzhena yoho ridnym bratom Aksentom: [Frahmenty] [The Kamianets Chronicle was compiled by Hagop, supplemented and continued by his brother Axent: [Fragments]], in «Zhovten», 1985, № 4, s. 95-105.
16. Lekhatsi S., Putevie zametki. Perevod s armyanskogo, predislovie, primechaniya i ukazateli M. O. Darbinyan, Moskva, 1965, 248 s.
17. Mamikonian H. «Simeon Lehatsi: A 17th century traveller in the background of his times», in «Rassegna degli Armenisti Italiani», vol. 27, 2017, s. 53-58.
18. Natsionalna biblioteka Frantsii, Paryzh [National Library of France, Paris], URL: <http://www.qypchaq.unesco.kz/Main-En.htm>
19. Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 Jana hrabi z Ostroroga, Prokopa Zbigniewskiego, Stanisława Lubomirskiego i Jakóba Sobieskiego z rękopismów współczesnych i druków mniej znanych [Memoirs of the Chocimska Expedition r. 1621 by Jan Count of Ostrorog, Prokop Zbigniewski, Stanisław Lubomirski and Jakóba Sobieski from contemporary manuscripts and lesser known prints] / Zebr. Żegota Pauli. Kraków, 1853, 185 s.
20. Rosenwein B., Emotional communities in the early Middle Ages, Ithaca, New York, 2007, 248 s.
21. Schütz Ö., An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621, Budapest, Akademiai Kiado, 1968, 215 s.
22. Schütz Ö., Notes on the Armeno-Kipčak Script and its Historical Background in Aspects of Altaic Civilization / Edited by Denis Sinor in Indiana University, Uralic and Altaic Series, vol. 23, Bloomington / Ind, 1963, s. 145-154.

23. Siruni H. Dj., Mărturii armenești despre România. Extrase din cronică Armenilor din Camenița. Partea 1 (1430-1611) [Armenian testimonies about Romania. Excerpts from the chronicle of the Armenians of Camenitsa. Part 1 (1430-1611)], in «Memoriile Secțiunii Istorice (Academia Româniă)», s. 3, vol. 17, București, 1935-1936, s. 267-286.
24. Sobieski J., Dyariusz ekspedycyi tureckiey pod Chocimiem roku [...] 1621 przez [...] Jakuba Sobieskiego [...], kommissarza do traktatu z Turkami [...]. Rękopisy. Ze zbioru Tytusa Działyńskiego [Diary of the Turkish expedition near Chocim in [...] 1621 by [...] Jakub Sobieski [...], commissioner for the treaty with the Turks [...]. Manuscripts. From the collection of Tytus Działyński],
25. URL: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/496920/edition/464786/content>
26. Stopka K., Die Stadt, in der Polen Deutsche genannt werden. Zwischenethnische Interaktion in Kam'janec' Podil's'kyj [The town where Poles are called Germans. Interethnic interaction in Kam'janec' Podil's'kyj], in «Litauen und Ruthenien: Studien zu einer transkulturellen Kommunikationsregion (15.–18. Jahrhundert) / Lithuania and Ruthenia. Studies of a Transcultural Communication Zone (15th–18th Centuries)», Herausgegeben von / Stefan Rohdewald, David Frick, Stefan Wiederkehr, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2007, s. 67-100.
27. Tretiak J., Historia wojny Chocimskiej [History of the Chocim War], Kraków, Krakowska Spółka Wydawnicza, 1921, 246 s.
28. Tretiak J., Historja wojny Chocimskiej [History of the Chocim War], Poznań, Kurpisz powieść historyczna, 2006, 220 s.
29. Tymiv I., Virmenski litopysni dzhherela pro turetsko-tatarski nabihy na Ukrayinu v XVI-XVII st. [Armenian Chronicle Sources About the Turkish-Tatar Raids on Ukraine in the 16-17 Centuries], in «Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatyuka, Seriya: Istoriya», 2014, vyp. 1(1), s. 197-208.
30. Vásáry S., Armeno-Kipchak Parts from the Kamenets Chronicle, in «Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungarica», vol. 22, № 2, 1969, s. 139-189.
31. Vesti iz Valakhii Zeitung aus Walachei. Zapiski nemetskogo ofitsera o Khotinskoy voyne 1621 g. Kak istoricheskiy istochnik [News from Wallachia Zeitung aus Walachei Notes of a German officer on the Khotyn war of 1621 As a historical source] / Pereklad Y. Mytsyk in Voprosy germanskoy istorii. Russko-germanskiye svyazi i otnosheniya novogo i noveyshego vremeni, Dnepropetrovsk, Dnepropetrovskiy gosudarstvennyy universitet, 1985, s. 123-135.
32. Vesti iz Valakhii Zeitung aus Walachei. Zapiski nemetskogo ofitsera o Khotinskoy voyne 1621 g. [News from Wallachia Zeitung aus Walachei. Notes of a German officer about the Khotyn war of 1621], in «Khotynska viina 1621 roku. Dokumenty, materialy, doslidzhennia», Khotyn, 2011, s. 117-124.

Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича: Історія. – № 2. – 2023. – С. 29–35
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University. – № 2. – 2023. – pp. 29–35
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2023.58.29-35>
hj.chnu.edu.ua

УДК 94(47).04.32.34.35:347

© Ion Gumenâi* (Chișinău)

S.S. KUŞNIKOV ŞI PROBLEMA PROPRIETĂŢILOR DIN RAIUA HOTINULUI

Rezumat. Este cunoscut că odată început războiul ruso-turc din 1806-1812, Principatele Române vor fi rapid ocupate de către armatele ruse, Țara Moldovei și Muntenia fiind pusă sub administrarea unui funcționar rus, ce urma să supravegheze asupra administrării civile. Astfel că în februarie 1808, în funcția de președinte a divanurilor Țării Moldovei și Munteniei a fost numit senatorul, consilierul de taină S.S. Kuşnikov.

Tocmai lui S.S. Kuşnikov Senatorului Președinte al Divanurilor; urma printre altele să rezolve și problema legată de proprietățile din ținutul Hotin.

Problema consta în faptul că dacă pentru restul teritoriilor Țării Moldovei se cunoșteau proprietarii, și aici ne referim la proprietățile funciare, în cazul Hotinului, a cărui ținut a fost transformat în raia în 1715, acum unii din foștii proprietari a moșiilor acestui ținut solicitau reprimirea drepturilor sale.

Pe de o parte, problema privind proprietățile din raialele turcești, nu se aborda pentru prima dată, aceasta fiind ridicată încă în perioada războiului ruso-turc din 1769-1774, iar pe de altă parte modelul retrocedărilor proprietăților funciare din raiaua Hotin a servit ca exemplu și pentru rezolvarea respectivei probleme în cazul raialei Brăilei din Țara Românească.

Depistarea de noi documente din cadrul Direcției Generale a Arhivelor Naționale a Agenției Naționale a Arhivelor permite completarea semnificativă a informațiilor referitoare la această problemă.

Cuvinte cheie: Proprietăți, raiaua Hotin, Divanul Moldovei, S.S. Kuşnikov.

Gumenâi Ion (Chisinau)

S.S. KUSHNIKOV AND THE PROPERTY PROBLEM IN HOTIN RAIUA

Abstract. The subject stated above was chosen not by chance, given that it is one less discussed in historiography, and one that we think will arouse interest.

Once the Russo-Turkish war of 1806-1812 began, the Romanian Principalities were quickly occupied by the Russian armies, Moldavia and Muntenia being placed under the administration of a Russian official, who was to supervise the civil administration. Thus, in February 1808, the senator, privy councilor S.S. Kushnikov was appointed as president of the divans of Moldova and Muntenia.

Precisely S.S. Kushnikov, the Senator President of the Divans was supposed to solve, among other things, the problem related to the properties in the Hotin area.

The discovery of new documents from the General Directorate of National Archives of the National Archives Agency allows the significant completion of information related to this issue.

First of all, the structure proposed by the Divan of the Republic of Moldova to the Senator President can be outlined. Then, it can be identified the mechanisms that were to be undertaken, as well as the documents that were to be presented by the owners claiming certain estates. In the initial phase, a good part of the properties in the Hotin district were leased by the state. After the activities carried out, obviously not without legal incidents, however, only those estates that were not claimed by the owners remained for the auction for the purpose of leasing.

Interestingly, apart from the Moldavian boyars, claims to the estates in Hotin were also made by subjects of the Habsburg Empire, obviously Moldavian boyars who were settled in the Chernivtsi region. The monasteries also advanced their claims on the Hotinian localities.

* д.і.н., доцент кафедри історії румунів, загальної історії та археології Державного університету Молдови; провідний спеціаліст Національного агентства архівів Молдови.

Doctor of History, Associate Professor, Department of History of Romanians, General History and Archeology, Moldova State University; leading specialist, National Agency of Archives of Moldova.

orcid.org/0000-0002-4501-3855

e-mail: gumenai@gmail.com

Importantly, all the requests of the old owners contained extracts from documents not only from recent periods, but also summaries of documents issued in the 18th century, and in the 17th centuries and even from the more distant period.

Therefore, the promotion of the information found in the funds of the General Directorate of Archives within the National Agency of Archives, allows to complete the picture of the situation of the Hotin land at the beginning of the 19th century, especially with reference to the issue of the status of properties. Also important is the information that can be extracted from the correspondence between the Divan of the Council of Moldavia and the President Senator of the Divans with reference to the problem of properties, but also the additional information that can be found, for different localities in the territory of Hotin that can complete the history of each of them in part.

Keywords: *properties, Hotin estate, Divan of Moldova, S.S. Kushnikov.*

Іон Гумений (Кишинів)

C.S. КУШНІКОВ І ПРОБЛЕМА ВЛАСНОСТІ У ХОТИНСЬКІЙ РАЙІ

Зазначену тему обрано не випадково, оскільки вона є менш обговорюваною в історіографії та такою, яка, на нашу думку, викличе інтерес.

Після початку російсько-турецької війни 1806-1812 рр. румунські князівства були швидко окуповані російськими військами, а Молдавія та Мунтенія були передані під управління російського чиновника, який мав наглядати за цивільною адміністрацією. Так, у лютому 1808 р. сенатор, таємний радник С.С. Кушніков був призначений президентом диванів Молдови та Мунтенії.

Саме С.С. Кушніков, президент-сенатор Диванів мав вирішити, серед іншого, проблему, пов'язану з майном у районі Хотина.

Виявлення нових документів Головного управління національних архівів Національного архівного агентства дозволяє суттєво доповнити інформацію з цього питання.

Перш за все, структура, запропонована Диваном Республіки Молдова сенатору-президенту може бути окреслена. Потім можна визначити механізми, які мали бути задіяні, а також документи, які мали надати власники, які претендували на певні маєтки. На початковому етапі значну частину майна на Хотинщині орендувала держава. Після проведених заходів, вочевидь, не без юридичних казусів, проте на аукціоні з метою передачі в оренду залишилися лише ті маєтки, на які не претендували власники.

Цікаво, що на маєтки в Хотині, окрім молдавських бояр, претендували й піддані імперії Габсбургів, очевидно молдавські бояри, які були поселені поблизу Чернівців. Свої претензії на хотинські місцевості висували й монастирі.

Важливо, що всі запити старих власників містили виписки з документів не лише останніх періодів, а й зведення документів, виданих і XVIII ст., і XVII ст., і навіть більш віддаленого періоду.

Тому популяризація відомостей, що містяться у фондах Головного управління архівів у складі Національного архівного агентства, дозволяє доповнити картину становища Хотинщини на початку XIX ст., особливо щодо питання статусу власності. Також важливою є інформація, яку можна отримати з листування між Диваном Ради Молдови та президентом-сенатором Диванів щодо проблеми власності, а також додаткова інформація, яку можна знайти для різних місцевостей на Хотинщині, що може частково завершити історію кожного з них.

Ключові слова: *нерухомість, хотинські маєтки, Диван Молдови, С.С. Кушніков.*

Este cunoscut faptul că în 1715, raialelor existente în spațiul românesc, se mai adăugase încă una – cea a Hotinului. Apărută ca o necesitate a rezolvării problemelor Imperiului Otoman din această zonă geografică, respectiva a avut o existență de aproximativ o sută de ani, evident cu întreruperea stăpânirii turce în timpul războaielor rusă – otomane din secolul al XVIII-lea, când și cetatea și ținutul erau ocupate de armatele ruse¹.

Deci, în rândurile ce urmează, ne propunem să analizăm perioada și modalitatea de retrocedare către vechii proprietari a moșiilor din fosta raia. Problema devenise destul de complicată dacă luăm în considerare faptul că tot ținutul a trecut sub administrarea unui pasă, vechile privilegii și drepturi de proprietate a boierilor moldoveni fiind anulate. Evident că odată cu scurgerea timpului pierise și speranța de a reintra în vechile posesii, din care considerente și toate actele au fost considerate inutile fiind distruse sau pierdute².

Problema în cauză, a fost abordată, dar incomplet, doar de către T.G. Bulat³ în câteva articole din revista Arhivele Basarabiei, informațiile fiind preluate ulterior de o serie de cercetători⁴, fapt care ne face să credem că publicarea de noi date cu referire la această problemă având drept sursă documentele de arhivă este un lucru binevenit, cu atât mai mult cu cât accentul se va pune în primul rând pe proprietățile ecleziastice.

Începutul războiului ruso-turc din 1806-1812, din punct de vedere tactic nu a adus nimic noi, în sensul că printre primele lucruri care au fost efectuate au fost ocupate Principatele Române, evident printre primele acțiuni numărându-se atacarea raialei Hotin, aflate la hotar și ocuparea cetății.

Conform statisticilor ce au fost efectuate de către autoritățile ruse, către 1807, în fosta raia a Hotinului erau 160 de moșii, care în anul 1807 au fost date în arendă diferitor proprietari, ce și-au manifestat în acest sens interesul⁵.

În următorul an, poziția privind această problemă prinde un alt contur. Deja în luna martie 1808, Divanul Cnejiei Moldovei se adresa Senatorului președinte în Divanurile Moldovei și Valahiei S.S. Kușnikov cu o scrisoare privind retrocedarea moșiilor din fosta raia a proprietarilor de drept al acestora⁶.

În partea introductivă a demersului se arată că acest teritoriu a fost ocupat pe nedrept de către hotinlâi, dar s-a încercat retrocedarea lui către vechii stăpânitori încă în timpul primului război a Rusiei cu Poarta Otomană (se are în vedere războiul ruso-turc din 1768-1774)⁷, lucru stipulat și în tratatele de pace din 1774, 1792 și în cel din 1802.

Se arată că în anul precedent moșiile au fost arendate pentru suma de 259740 lei, specificându-se că o bună parte din arendași au fost chiar foștii proprietari ai moșiilor⁸.

Cum răspunsul nu a fost primit, într-un timp scurt, Divanul va interveni din nou la 8 aprilie același an, arătând că dat fiind că ziua Sfântului Mare Mucenic Gheorghie se apropie, iar doritori de a lua în arendă moșiile din ținutul Hotin, nu sunt atât de mulți, propunea ca proprietățile ce au fost luate de foștii stăpâni să rămână în posesia acestora, plătinându-se suma arendei echivalentă cu cea din anul precedent, iar moșiile rămase să fie vându-te la mezat⁹.

La 10 aprilie S.S. Kușnikov va răspunde la scrisoarea Divanului, arătând că este de acord cu acesta, și că a emis și o scrisoare, către comandantul suprem al armatei A.A. Prozorovski, ridicând și problema proprietăților mănăstirilor de la Sfântul Mormânt, Muntele Sinaia și Athos, între timp, însă, pentru a nu pierde timpul Divanul să organizeze vânzările de la mezat a arendeii moșiilor asupra cărora nu au fost înaintate cereri din partea vechilor proprietari¹⁰.

În așa fel, mecanismul birocratic al Imperiului Rus, a fost pus în mișcare. O spunem așa, fiindcă abia la 19 mai același an este transmis răspunsul lui A.A. Prozorovskii, prin care acesta informa Senatorul președinte al Divanurilor precum că, este de acord cu propunerile sale, dar pentru o mai fermă corectitudine a deciziei luate, a transmis o scrisoare și către Ministrul de Externe a imperiului N.P. Rumeanțev prin care-i solicita să intervină pe lângă Altețea Sa, Împăratul, pentru a-i cere părerea, scrisoarea fiind-i trimisă în copie și lui S.S. Kușnikov¹¹.

Totodată conducătorul armatei dunărene, i-i solicita senatorului ca banii care vor fi colectați atât de la proprietari cât și de la arendași să fie depozitați în visteria statului, pentru a putea fi folosiți în caz de necesitate, iar cât privește situația mănăstirilor străine, se propunea ca acestea să fie despăgubite cu o oarecare sumă din banii colectați din arenda proprietăților, dat fiind timpul destul de lung de când acestea au fost deposedate de proprietățile sale din raiaua Hotinului.

Abia către 3 iulie A.A. Prozorovskii, i-i va răspunde lui S.S. Kușnikov în problema vizată, anexând și copia scrisorii Ministrului de Externe, în care se anunța că Împăratul a luat cunoștință de problema apărută și că a vizat pozitiv propunerile venite cu referire la proprietățile funciare din fosta raia a Hotinului¹².

Urmare a știrii parvenite, la 25 iulie 1808, Divanul Cnejiei Moldovei propunea: «să să rânduiască un comitet dntri boeri pământeni spre alegeri scrisorilor și dovezilor ce vor ave pe moșiile acele, boeri, mănăstiri și alte trepte ca să s(ă) cunoască cei adevărați stăpâni care după îndurare milostivei Împărăteștii Sale Măririi au să cîștige stăpânirea lor»¹³. Comitetul dat era format din trei persoane și anume: Teodor Balș, biv vel vornic – cel care s-a mai ocupat de aceste proprietăți când au fost date în arendă; Dumitrache Bogdan, vornic și Ioan Tăutul paharnicul.

L.T. Boga, face o altă descriere a formării mecanismului de retrocedare a moșiilor din fosta raia a Hotinului, arătând că divanul a recomanda să se instituie o comisie alcătuită din patru boieri și ingineri, cari să meargă în ținutul Hotinului, ce era împărțit în opt ocoale. Fiecare boier urma să ia câte două ocoale în care trebuia să cerceteze fiecare moșie în parte. Aici, erau datori, să se prezinte toți, cei cari aveau pretenții de stăpânire, asupra unei dintre acele moșii și să prezinte toate dovezile de proprietate pe care le posedau, acestea urmând a fi hotărnicite. Părcălabii de Hotin fură obligați să dea tot ajutorul necesar acestei comisii, remunerarea membrilor urmând a fi efectuată de către posesorii de proprietăți funciare¹⁴.

Vom rămâne totuși la informația furnizată de sursa de arhivă, admitând că L.T. Boga, ar avea dreptatea în cazul în care acest comitet a fost suplimentat și modificat ca structură. Acest lucru este confirmat de fapt și de corespondența ulterioară purtată între acest comitet și S.S. Kușnikov, care este semnată de către vornicul Teodor Balș, vornicul Manolache Dimachi, vornicul Dimitrie Bogdan și paharnicul Ioan Tăutul.

La 1 august același Divan, informa că până la acel moment s-au strâns 168862 lei de pe moșiile ce au fost arendate, totodată retrocedându-se proprietarilor legitimi, și 128620 lei de pe moșiile veniturile cărora au fost vândute la mezat. Din același demers aflăm că toată suma de 297482 de lei, a fost cheltuită de către visterie pentru aprovizionarea armatei, urmând că și restul banilor care vor fi colectați să fie de asemenea utilizați cu aceleași scopuri¹⁵.

Chiar dacă comitetul a fost format, rămânea nerezolvată problema privind proprietățile ce au fost în posesia mănăstirilor. Obstacolul consta în faptul că în cazul Imperiului Rus, mănăstirile nu aveau în posesie proprietăți funciare, din care cauză S.S. Kușnikov propunea doar remunerarea cu o anumită sumă, din cea adunată din arendare,

a mănăstirilor ce aveau în stăpânire moșii în fosta raia a Hotinului, părere cu care era de acord și Comandantul suprem al armatei. Sub presiunea autorităților centrale, și cu precădere a Ober procurorului a Sfântului Sinod Governamental, la 19 ianuarie 1809, Senatorul președinte emitea demersul către Divanul Cnejei Moldovei privind organizarea unui comitet similar celui format anterior, în vederea retransmiterii moșiilor și mănăstirilor¹⁶, în cele din urmă această sarcină fiind trecută în competența aceluiași comitet.

Totuși Senatorul președinte a Divanurilor, nu va fi satisfăcut de activitatea comitetului, și în scrisoarea sa către Divan, arată la 20 martie că până la acel moment nu a primit nici un raport cu referire la proprietățile ce au fost restituite vechilor stăpâni, și dat fiind că se sfârșea perioada de arendare a moșiilor din raiaua Hotinului, propunea organizarea unei noi licitații pentru arendarea proprietăților ce nu au fost solicitate prin prezentare de acte doveditoare asupra acestora, precum și a celor asupra cărora comitetul nu a dat încă verdictul final¹⁷.

Comitetul nu se va grăbi cu răspunsul care a parvenit abia la 17 aprilie. Acesta era însoțit și de liste, sau registre în care a fost trecută situația localităților din ținutul Hotin la acel moment.

Nu ne vom opri amănunțit asupra acestor liste, care în mare parte au fost publicate de către L.T. Boga¹⁸, menționând doar un fapt interesant, omis din studiul amintit, și anume că logofătul Costache Ghica, a arendat 62 de proprietăți funciare pentru suma de 118100 de lei, subarendându-le ulterior¹⁹.

La o diferență de trei zile va interveni însă Divanul arătând că între listele elaborate de către comitet și lista moșiilor ținutului Hotin de la vistierie, dat fiind că unele dintre sate au denumiri diferite în documente și s-au produs o serie de confuzii, când unele moșii au fost scoase la mezat, acestora de fapt stabilindu-se deja stăpânul²⁰.

Chiar dacă au existat anumite incoerențe și erori în activitatea comitetului, la 30 aprilie, Divanul Cnejei Moldovei, înaintea scrisoarea prin care solicita remunerarea membrilor acestei instituții specificându-se că perioada de activitate a acestuia se considera de la 1 august 1808 și până la sfârșitul lunii mai 1809. În total se stabilea o sumă de 2550 de lei repartizași astfel: 1200 lei vornicului Teodor Balș, 400 lei vornicului Manolache Dimachi, 400 lei vornicului Dimitrie Bogdan, 350 lei paharnicului Ioan Tăutul, 100 de lei logofeților comitetului și 100 lei pentru alți doi logofeți. Suma remunerării urma să fie adunată prin sustragerea sumei de 10 lei atât din veniturile moșiilor redede proprietarilor, cât și din suma de arendă a proprietăților scoase la mezat. Demersul mai specifica că în cazul în care comitetul își va continua activitatea și după 1 iunie mecanismul de remunerare urma să rămână același²¹.

Neregulile semnalate de către Divan, vor fi în cele din urmă înlăturate, astfel încât Comitetul va prezenta un nou registru al moșiilor din ținutul Hotin, conform repartizărilor realizate, arătând că în vistierie în urma activităților efectuate a ajuns suma de 251084 lei²².

Probabil, nici acest rezultat nu l-a satisfăcut pe S.S. Kușnicov, deoarece între timp pentru controlul activității comitetului a fost trimis revizorul de stat Stankevici. Ca urmare la 18 iunie 1809, Divanul va înainta Senatorului președinte demersul ce cuprindea șapte puncte, prin care explica pe de o parte modalitatea de arendare a moșiilor, de fapt lăsând în vigoare cele din 1807, precum și o serie de alte probleme cu referire la ținutul Hotin, printre care și problema privind scutelnicii și ocolașii, vinderea băuturilor spirtoase, menzilele ș.a. urmând ca pentru alte probleme să se propună soluții ulterior²³.

Propunerile emise de către Divanul Cnejei Moldovei, au fost în linii mari acceptate de către S.S. Kușnicov, acesta intervenind în punctul trei și propunând ca arendatorilor de moșii să li se stabilească o suma anumită până la care aceștia ar putea comercializa vinul pe datorie, lucru ce urma să fie supravegheat de către ispravnicii de ținut, intervenind și în punctul patru arătând că dacă menzilele sunt întreținute de localnici, atunci și plata serviciilor să fie de asemenea colectată de către respectivii²⁴.

Către sfârșitul anului 1809, Divanul Cnejei Moldovei, intervenea din nou pe lângă S.S. Kușnicov, pentru a determina remunerarea comitetului de la Hotin. În demers se arăta că de la 1 iunie 1809 și până la sfârșitul lunii decembrie, deci pentru o perioadă de jumătate de an membrii respectivului comitet nu au primit nici o remunerare. Totodată se arată că pentru definitivarea retrocedărilor moșiilor din ținutul Hotin, vechilor conform calculelor efectuate de către comitet acesta ar trebui să activeze până la sfârșitul lunii aprilie a anului 1810. Drept urmare suma necesară pentru salariile funcționarilor comitetului ar fi constituind 26150 lei. Deoarece alte fonduri nu au fost identificate, Divanul propunea ca parte din suma necesară, să fie extrasă din 120075 lei care urmau să fie colectați în urma dării în arendă în anul 1810 a celor 33 de proprietăți pentru care nu se identificaseră încă stăpânii, din fiecare zece lei doi, ajungându-se la suma de 24015 lei. Restul sumei nu a putut fi identificat, din care cauză Divanul propunea ca comitetul să-și încheie activitatea într-un termen mai scurt, dar dacă se va întâmpla ca acesta să continue cercetările sale și după sfârșitul lunii aprilie, atunci urma să activeze gratis²⁵.

Ceea ce ne interesează este faptul că în conformitate cu același izvor, pentru următorul an urmau să mai fie reîntoarse vechilor stăpâni încă câteva din moșii, astfel încât rămâneau doar 14 proprietăți funciare a căror stăpâni rămâneau neidentificați.

Este evident, că activitatea comitetului, nu a satisfăcut toate părțile implicate în procesul de redare a proprietăților vecilor stăpânitori sau arendarea acestora.

Așa chiar atunci când se discuta problema privind salarizarea comitetului, arendașul moșiilor Prigorodoc și Ceponosî, Gh. Alexandrovici, depunea o plângere contra Divanului Cnejiei Moldovei și a comitetului din Hotin, fiindcă i s-a interzis colectarea de venituri de pe aceste proprietăți²⁶.

De fapt, putem afirma că problema averilor din fosta raia a Hotinului a căpătat un context internațional, deoarece între 29 noiembrie-14 decembrie 1809 supusul austriac Grigorii Chiroșca iniția un proces contra proprietarul moșiei Forosna cu referire la repartizarea veniturilor acestei proprietăți, arătând că el a luat în arendă proprietatea, dar peste puțin timp aceasta a fost redată vechilor stăpâni, acesta solicitând acum restituirea unei părți din bani²⁷.

La începutul anului 1810, locuitorii satului Chelmești, se adresau cu o plângere în Divanul Cnejiei Moldovei împotriva lui Petrovskii ce a cumpărat veniturile proprietății, colectând acum de la săteni și alte taxe, încălcând astfel legile²⁸.

Între timp însă, la 25 februarie 1810, S.S. Kuşnikov, va fi înlocuit din funcția ocupată de Senator președinte a Divanurilor Principatelor Moldovei și Valahiei, aceasta fiind ocupată de către Krasno-Milașevici.

Chiar dacă numirea noului senator a avut loc, totuși, schimbarea nu s-a produs brusc, deoarece la 14 martie 1810, Divanul Cnejiei Moldovei se adresa către S.S. Kuşnikov, solicitând să fie repus în drepturile sale Constantin Bal, pe părți din moșii din ținutul Hotinului²⁹. Din documentele prezentate, acesta solicita două părți din trei părți din moșia Mitești, jumătate din moșia Sincăuți, o parte din moșia Treisteni, parte din moșia Treisteni și părți din moșia Negrinții. Deci, se observă că comitetul de la Hotin, avea încă de lucru, situațiile cu moșiile și cu precădere a părțile de moșii fiind încă foarte și foarte complicate. Ceea ce ne interesează însă, este faptul că în același demers se specifica că proprietarii ce urmau să intre în posesia proprietăților funciare, urmau să plătească o anumită sumă de bani ce urmau să fie încasată pentru salarizarea membrilor comitetului³⁰.

Cel puțin, considerăm că această scrisoare ar fi ultima pe tematica proprietăților din fosta raia a Hotinului, ce urma să fie aprobată de către S.S. Kuşnikov.

Evident, că problema nu s-a rezolvat definitiv, nici după schimbarea senatorilor, și nici până la sfârșitul lunii aprilie, așa cum am arătat mai sus. Argument în acest sens servind mai multe documente printre care și solicitarea comandantului cetății Hotin, general maiorului, N. Lidres, în baza căreia V.I. Krasno-Milașevici se adresa Divanului Cnejiei Moldovei solicitându-i convocarea boierilor la Hotin pentru hotărnicirea ocinilor sale și anume: Dorobani a boierului Sturza, Anadol a logofetului Costache Ghica, Dancăuți a paharnicesei Maria Jora, Nadăbăuți și Rucșin a colonelului Emanuil Balș, Ceponos și Prigorodoc a visternicului Atanasă și Germezul a lui Iancul Miclescu³¹.

Cel puțin până la sfârșitul războiului ruso-turc din 1806-1812, practic toate proprietățile funciare din raiaua Hotinului au fost recuperate de vechii săi stăpâni. Acest lucru rezultă din demersul Divanului Cnejiei Moldovei, din 10 aprilie 1812, prin care aceasta anunța Senatorul președinte a Divanurilor Principatelor Moldovei și Valahiei că pentru darea în arendă a moșiilor din fost raia a Hotinului pentru perioada 23 aprilie 1812-23 aprilie 1813, la acel moment se numărau localitățile: Ghilișeuca, arendată pentru suma de 2510 lei de al doilea logofăt Constantin Balș; Cășla lui Suliman pentru 310 lei, de Gheorghe Botezatu; Mamaliga pentru 4500 de lei de către căminarul Iordache Bucșenescu; Hâjdeu, pentru 2800 de lei de tot de Bucșanescu; Cășla fără de Nesfoia, pentru 4810 lei de către logofătul Constantin Balș; Cuconești pentru 1820 lei de către spătarul Fiodor Balș; Balcăuții de Sus pentru 3500 de lei de către căminarul Bucșanescu; Jumătate din moșia Fetești, pentru 1750 lei tot de Bucșanescu; Tețcanii, fără sat pentru 500 lei, de colonelul Iordache Stamati; Macareuca pentru 1350 de lei de căminarul Bucșanescu; Jumătate din Holohoreni, fără de sat pentru 500 de lei, în acest an nefiind arendată, iar anul trecut fiind după logofătul Constantin Balș³².

Documentul mai specifica că suma totală a constituit 24350 lei, care însă nu au inclus veniturile pentru ocinile Ciponosul, Prigorodoc și Rohotin, ce au fost vândute anterilor soției generalului Makarov³³.

Datele și materialele ce au fost prezentate mai sus ne permit să facem o serie de concluzii. Se impune a sublinia în primul rând faptul că modalitatea folosită pentru repunerea în drepturi asupra proprietăților funciare din fosta raia a Hotinului a vechilor stăpâni de dinainte de transformarea ținutului în raia a fost utilizată de către administrația țariste și pentru alte ținuturi ce au avut același statut.

Este evident că administrația putea rezolva mult mai simplu această problemă, trecând aceste teritorii în proprietatea statului, lucru care nu s-a întâmplat, din punctul nostru de vedere datorită necesității de câștigare de partea sa a păturii nobiliare din zona care urma să fie anexată. Și retrocedarea începută încă în 1808, de fapt confirmă odată în plus, tendințele anexioniste a conducerii de vârf a Imperiului Rus ce existau încă în timpul desfășurării acțiunilor militare, și care aveau drept scop, după cum este cunoscut, în faza inițială, de a anexa integral Principatele Dunărene.

Apoi, anumite semne de întrebare, au ridicat proprietățile ce urmau să fie retrocedate mănăstirilor, deoarece drepturile de proprietate ale acestora nu coincidea cu cele existente în restul Imperiului Rus, dar insistențele ober procurorului de la Sankt-Petersburg, au dat câștig de cauză instituțiilor monastice, din nou credem pentru a-și spori imaginea, îndeosebi dacă luăm în calcul faptul că Autocratorul se erija drept «apărător» al întregii lumi ortodoxe, deci cu un impact ce urma să se răsfrângă asupra întregii peninsule Balcanice.

¹ I. Gumenâi, *Istoria ținutului Hotin de la origini și până în 1835* [The History of Hotin Land Since Its Origins Until 1835], Chișinău, Civitas, 2002, 296 p.

² De fapt în tratatele de pace care erau încheiate după încheierea conflictelor militare, dintre turci și ruși, se prevedea expromt retrocedarea proprietăților din raialele otomane, vechilor proprietari, lucru care de fiecare dată, nu era luat în considerație și nu se îndeplinea. (Vezi: Agenția națională a Arhivelor, Direcția Generală a Arhivelor Naționale (în continuare ANA), f. 1, inv. 1, d. 1696, f. 2-3 v. Concept.)

³ T. Bulat, *Diviziunea proprietății rurale în ținutul Hotin după desființarea raialei* [The Division of Rural Property in the Hotin Land After the Abolition of the Raia], în «Arhivele Basarabiei», an II, nr. 4, 1930, p. 381-412; T. Bulat, *Diviziunea proprietății rurale în ținutul Hotin după desființarea raialei* [The Division of Rural Property in the Hotin Land After the Abolition of the Raia], în «Arhivele Basarabiei», an III, nr. 2, 1931, p. 118-124; L. Boga, *Teritoriile raialelor Hotinului și Brăilei redade stăpânitorilor români în 1808* [The Territories of the Raias of Hotin and Braila Returned to the Romanian Rulers in 1808], în «Arhivele Basarabiei», an V, nr. 1, 1933, p. 43-57; T. Bulat, *Hotinul străveche stăpânire românească* [Hotin, an Ancient Romanian Dominion], în «Arhivele Basarabiei», an V, nr. 2, 1933, p. 30-51.

⁴ I. Gumenâi, *Proprietatea boierească în ținutul Hotin în secolul XVII* [The Noble Property in the Hotin Area in the 17th Century], în «Revista de istorie a Moldovei», nr. 1-2, 2000, p. 43-66; I. Gumenâi, *Proprietatea bisericească în ținutul Hotin până la 1715* [Church Property in the Hotin Area Until 1715], in «Studii și materiale de istorie medie», vol. XIX, București, 2001, p. 23-30.

⁵ T. Bulat, *Diviziunea proprietății rurale în ținutul Hotin după desființarea raialei*, p. 382.

⁶ ANA, f. 1, inv. 1, d. 16, f. 2-2v.

⁷ Lucru care se confirmă inclusiv și prin faptul că în acea perioadă Mareșalul Rumeanțev, retroceda mănăstirii Neamț localitățile Copanca și Chițcani, dintr-o altă raia – a Benderului, și care avea acest statut încă din secolul al XVI-lea (Vezi: A. Popovici, *Istoria Sfințelor mănăstiri Neamț și Secu* [History of the Holy Neamt and Secu Monasteries], vol. I, Chișinău, Lexon Prim, 2016, p. 264-265).

⁸ ANA, f. 1, inv. 1, d. 16, f. 3-3 v.

⁹ ANA, f. 1, inv. 1, d. 16, f. 4-5.

¹⁰ ANA, f. 1, inv. 1, d. 16, f. 10-10 v.

¹¹ ANA, f. 1, inv. 1, d. 16, f. 18-20.

¹² ANA, f. 1, inv. 1, d. 16, f. 31-32.

¹³ ANA, f. 1, inv. 1, d. 16, f. 37.

¹⁴ T. Bulat, *Diviziunea proprietății rurale în ținutul Hotin după desființarea raialei*, p. 382-383.

¹⁵ ANA, f. 1, inv. 1, d. 16, f. 39-40.

¹⁶ ANA, f. 1, inv. 1, d. 16, f. 48-48 v.

¹⁷ ANA, f. 1, inv. 1, d. 16, f. 53.

¹⁸ L. Boga, *Teritoriile raialelor Hotinului și Brăilei redade stăpânitorilor români în 1808*, p. 43-48.

¹⁹ ANA, f. 1, inv. 1, d. 16, f. 57.

²⁰ ANA, f. 1, inv. 1, d. 16, f. 73-77.

²¹ ANA, f. 1, inv. 1, d. 16, f. 102-103.

²² ANA, f. 1, inv. 1, d. 16, f. 112 v.

²³ ANA, f. 1, inv. 1, d. 16, f. 114-117 v., 123-126.

²⁴ ANA, f. 1, inv. 1, d. 16, f. 127.

²⁵ L. Boga, *Teritoriile raialelor Hotinului și Brăilei redade stăpânitorilor români în 1808*, p. 52-53.

²⁶ ANA, f. 1, inv. 1, d. 1226.

²⁷ ANA, f. 1, inv. 1, d. 1262.

²⁸ ANA, f. 1, inv. 1, d. 1390.

²⁹ ANA, f. 1, inv. 1, d. 1546, f. 1.

³⁰ ANA, f. 1, inv. 1, d. 1546, f. 2v.

³¹ ANA, f. 1, inv. 1, d. 2792.

³² ANA, f. 1, inv. 1, d. 16, f. 139.

³³ ANA, f. 1, inv. 1, d. 16, f. 139.

References

1. Agenția națională a Arhivelor, Direcția Generală a Arhivelor Naționale (ANA), f. 1, inv. 1, d. 16, 139 f.
2. ANA, f. 1, inv. 1, d. 1226.
3. ANA, f. 1, inv. 1, d. 1262.

4. ANA, f. 1, inv. 1, d. 1390.
5. ANA, f. 1, inv. 1, d. 1546, 2 f.
6. ANA, f. 1, inv. 1, d. 1696, 3 f.
7. ANA, f. 1, inv. 1, d. 2792.
8. Boga L., *Teritoriile raialelor Hotinului și Brăilei redade stăpânitorilor români în 1808* [The Territories of the Raias of Hotin and Braila Returned to the Romanian Rulers in 1808], în «Arhivele Basarabiei», an V, nr. 1, 1933, p. 43-57.
9. Bulat T., *Diviziunea proprietății rurale în ținutul Hotin după desființarea raialei* [The Division of Rural Property in the Hotin Land After the Abolition of the Raia], în «Arhivele Basarabiei», an II, nr. 4, 1930, p. 381-412.
10. Bulat T., *Diviziunea proprietății rurale în ținutul Hotin după desființarea raialei* [The Division of Rural Property in the Hotin Land After the Abolition of the Raia], în «Arhivele Basarabiei», an III, nr. 2, 1931, p. 118-124.
11. Bulat T., *Hotinul străveche stăpânire românească* [Hotin, an Ancient Romanian Dominion], în «Arhivele Basarabiei», an V, nr. 2, 1933, p. 30-51.
12. Gumenâi I., *Istoria ținutului Hotin de la origini și până în 1835* [The History of Hotin Land Since Its Origins Until 1835], Chișinău, Civitas, 2002, 296 p.
13. Gumenâi I., *Proprietatea bisericească în ținutul Hotin până la 1715* [Church Property in the Hotin Area Until 1715], in «Studii și materiale de istorie medie», vol. XIX, București, 2001, p. 23-30.
14. Gumenâi I., *Proprietatea boierească în ținutul Hotin în secolul XVII* [The Noble Property in the Hotin Area in the 17th Century], în «Revista de istorie a Moldovei», nr. 1-2, 2000, p. 43-66.
15. Popovici A., *Istoria Sfintelor mănăstiri Neamț și Secu* [History of the Holy Neamt and Secu Monasteries], vol. I, Chișinău, Lexon Prim, 2016, p. 264-265.

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 2. – 2023. – С. 36–58
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 2. – 2023. – pp. 36–58
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2023.58.36-58>
hj.chnu.edu.ua

УДК 908+070](477.85 «19»(092)

© Олександр Добржанський* (Чернівці)

**НІ, ТАКИ НЕ НАШ, ГРИГОРІЙ!
ДЕКІЛЬКА РЕФЛЕКСІЙ ЩОДО ПОСТАТІ
БУКОВИНСЬКОГО ЖУРНАЛІСТА І НАУКОВЦЯ Г. КУПЧАНКА**

Григорій Купчанко – відома постать в історії Буковини другої половини XIX – початку XX ст. Майже все своє доросле життя він прожив у Відні, але не поривав зв'язків із Буковиною, активно займався дослідженням етнографії українців краю. Водночас він був одним з найбільш послідовних популяризаторів проросійських ідей на західноукраїнських землях, фактично одним із фундаторів радикального москвофільства. Щодо його постаті досі точаться суперечки, є різні підходи до оцінки його діяльності.

Стаття присвячена аналізу життєвого шляху, наукових досліджень, пропагандистської діяльності Г. Купчанка. На основі широкої джерельної бази доводиться, що він завдав чималої шкоди формуванню національної свідомості українців краю, прагнув насаджувати російську ідентичність, популяризував імперію Романових як ледве не взірцеву державу. Тому спроби виправдати Г. Купчанка, представити його лише як науковця, не витримують критики. Аналіз його діяльності актуалізує потребу переосмислення місця радикальних москвофілів у суспільно-політичному житті українців західноукраїнських земель другої половини XIX – початку XX ст.

Ключові слова: Григорій Купчанко, Буковина, Галичина, Австро-Угорщина, москвофільство, старорусинство.

Oleksandr Dobrzanskiy (Chernivtsi)

**NO, NOT OURS, HRYHORII!
SOME REFLECTIONS ON THE PERSONALITY
OF BUKOVYNIAN JOURNALIST AND SCIENTIST H. KUPCHANKO**

***Abstract.** The article analyzes the figure of Hryhorii Kupchanko, the Bukovynian ethnographer, journalist, publisher, and public figure. The author dwelled on some aspects of his biography, publishing, and journalistic activities, scientific research in ethnography, local lore history, and history that were unknown to the public. It is noted that H. Kupchanko quite often submitted false information about himself, which caused a lot of errors in the work of his researchers in the memoirs and autobiography. The source base of research was rather narrow.*

Major attention is paid to understanding the changes in the social and political views of H. Kupchanko, his evolution from old Russophilia to radical Moscophilia, as well as propaganda activities. The article confirms that since the late 1880s H. Kupchanko moved to the positions of the most consistent supporters of the Russian idea, in his numerous newspaper articles, brochures, he sought to impose Russian identity on the Rusyns of Bukovyna, Galicia and Transcarpathia, to convince them that they were the part of the «single Russian people», and that their language was a Great Russian dialect. This is evidenced by his numerous publications in the newspapers Russka Pravda, Prosvieshchieniye, various brochures, which were published in mass circulation and distributed free of charge to peasants of the Western Ukraine lands.

The desire to justify H. Kupchanko by the fact that he made a certain contribution to the study of

* д.і.н., професор, декан факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Doctor of History, Professor, Dean of the Faculty of History, Political Science and International Relations, YuriyFedkovych Chernivtsi National University.

orcid.org/0000-0002-3817-188X

e-mail: o.dobrzanskiy@chnu.edu.ua

the customs, rituals, folklore of the Rusyns of Bukovyna and seems to be only a Russophile and not a radical Moscophile, does not hold water and is refuted by numerous facts on his public and propaganda activities.

Keywords: *Hryhorii Kupchanko, Bukovyna, Galicia, Austro-Hungary, Moscophilia, old Russophilia.*

Продовження. Початок див. «Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Історія, 2023, №1»

Етнограф, краєзнавець, хроніст

Г. Купчанка найбільше цінують як етнографа і краєзнавця Буковини. Збирати український фольклор та етнографічні матеріали він розпочав під керівництвом І. Глібовицького дуже рано, ще будучи в четвертому класі гімназії, тобто в 1866 р. Як сам зауважував, уже в 7 і 8 класі гімназії був кореспондентом «русских газет: «Слово», «Учитель», «Ластовка», «Буковинская Зоря» и нѣмецкой газеты «Czernowitzer Zeitung»¹. 1871 року став одним з головних співробітників коломийської газети «Русска Рада»².

Першу публікацію фольклорно-етнографічного змісту видрукував у «Буковинській Зорі». Вона називалася «Из сборника буковинских простонародных песен, сказок, повестей, пословиц, суеверий и пр.»³ з підзаголовком «Сельское весѣлье на Буковинѣ», в останніх номерах «Весѣлье русское на Буковинѣ». В ній подавався опис весільних обрядів у русинів Кіцманського повіту Буковини. Публікація мала описово-інформативний характер. Про якийсь аналіз опублікованого матеріалу не йшлося. Однак потрібно віддати належне початківцю. Він дуже скрупульозно зібрав матеріал і з багатьма подробицями описав усі етапи весільного обряду. Це була фактично перша публікація, в якій детально подано весільні звичаї, пісні, обряди русинів Буковини. Публікація не втратила свого значення і в наші дні, слугуючи джерелом для етнографічних досліджень.

Перебравшись до Відня, Г. Купчанко продовжив активну роботу із збирання і публікації етнографічного матеріалу. Для цього від досить часто приїздив на Буковину. В листі до М. Драгоманова 13 (25) грудня 1872 р. повідомляв: «Пѣсень разного рода я собралъ нѣсколько тысячей. Также собралъ очень много загадокъ, пословицъ. Суевѣрие распространено между буковинскимъ народомъ такъ какъ и между Галическимъ; но больше интересное мое собрание разного рода «промовокъ» (въ родѣ магическихъ изречений) противъ разнымъ болезнямъ. Все это я писалъ въ разныхъ временахъ и въ разныхъ отделенияхъ; начавъ отъ 1866 года я постоянно работалъ и еще теперь работаю надъ этимъ моимъ сочинениемъ и оно теперь уже такъ великое, что было бы напечатано не какъ «брошюра», а довольно великая книжка»⁴. Можна з впевненістю сказати, що найбільш активно збиранням етнографічних матеріалів Г. Купчанко займався з 1866 по 1875 рік. Пізніше він уже не мав змоги часто приїжджати на Буковину, але, як сам зауважував, просив знайомих збирати етнографічний матеріал у різних місцевостях краю. Загалом зібраний матеріал був величезним і він до кінця свого життя використовував його для різних публікацій. Щоправда, було й багато повторів, але це його найменше хвилювало. Журналіст у ньому завжди брав верх над науковцем. Тому досить часто, для того щоб заповнити шпальти газет, він повторно публікував свої старі статті, навіть не прагнучи їх особливо змінити. В листі до Драгоманова, зауважуючи про брак нового матеріалу, зазначав: «...приходится часто писати старе на новий лад»⁵.

Навчаючись в університеті, Г. Купчанко був дуже активним. Він повідомляв М. Раєвському 1871 р.: «От сегодня я буду каждой недели до «Москов[ских] вед[омостей]» дописи политичного и литературного содержания посылать. Прочие мои сочинения суть по большей части дома, как, н[а]пр., мой «Сборник буков[инских] простонародных русских песней, повестей, сказок, загадок, пословиц, суеверий и пр. пр.», «Сборник коломийских песней, уживаемых на Буковине», «Князь и старушка. Повесть», «Мои стихотворения», «Разбойники. Образ з життя в 5 действиях», «Описание бук[овинских] русских, простонародных нравов, обычаев и пр. и пр.». Некоторые мои сочинения суть уж печатанные по разным часописям, как в «Слове», «Учителю», «Ластовце», «Русской раде», у «Зоре буковинской» и у немецкой «Zukunft»⁶.

Як бачимо, Г. Купчанко в цей час пробував себе й на літературній ниві. Щоправда, без особливого успіху. Не будемо вдаватися до детальної характеристики літературної творчості Г. Купчанка. Зішлемося на авторитет І. Франка, який писав: «До галицьких москвофілів присусіджується

рухливий буковинець Григорій Купчанко, публікуючи в різних виданнях дешевої фабрики вірші, повістки та популярні статейки...»⁷. В. Гнатюк оцінював вірші Г. Купчанкатак: «На літературне поле виступив ще як гімназист, друкуючи свої «стихотворенія» – натурально без ніякої літературної вартости»⁸.

Серед етнографічних публікацій 1871-1873 рр. відзначимо невеликі, але інформаційно багаті замітки «Рекрутська п'сенка. Изъ усть народа»⁹, «Из народных обычаев и обрядов буковинско-русскогo народа: а) Воскресеніе Христова; б) Игры и сп'ваночки д'вачии на Великдень»¹⁰, «Сказки изъ жит'я Иисуса Христа. Изъ усть народа»¹¹, «Народые звычаи и обряды буковинско-русскогo народа: 1) Коляды, 2) Похороны»¹² та ін. Загалом ці публікації були подібні до тих, що й у «Буковинській Зорі». Всі вони мали суто описовий характер і цікаві тільки тим, що зберегли для наступних поколінь певний етнографічно-фольклорний матеріал.

1874 року Г. Купчанко опублікував невелику історико-етнографічну статтю «Руські селяни на Буковині» в «Ілюстрованій Лейпцизькій газеті»¹³. Сама стаття стала типовою для Г. Купчанка. Пізніше він декілька разів публікував подібного роду матеріали, поступово доповнюючи і розширюючи їх. Спочатку він подав короткий огляд історії краю, статистику народонаселення, характеристику окремих етнічних груп румунів, німців, євреїв, поляків. Далі зроблено опис руських селян. Зокрема одяг, житло русинів, ведення ними господарства. Не без іронії Купчанко зауважував про деякі місцеві особливості повсякденного життя: «До найприємніших розваг русин зараховує плітки, випивку й танці. Тож він ходить майже на кожен щотижневий ринок, навіть якщо йому нема чого купити чи продати. Якщо він вступає в серйозну сварку, він рідко звертається до компетентної державної влади, але зазвичай до місцевого самоврядування (двірник), який разом з охороною громади утворює судову та виконавчу владу. Тоді покаранням є або палиця, що й досі поширена в селах, або арешт на кілька днів; інколи винуватцю присуджують лише кілька оків (одиниця виміру, *авт.*) спиртного, яке він повинен заплатити і випити з суддями»¹⁴. Було відзначено багатство звичаїв та фольклору русинів. Але найцікавіше було те, що в цій статті Г. Купчанко вперше проявив своє захоплення ілюстративними матеріалами, зокрема фото. Стаття супроводжувалася зображеннями селян Буковини в народному одязі. Цікаво, що в гуцульському вбранні був зображений Ю. Федькович, в одязі буковинців-подолян – сам автор, його батько і мати, сестра, брат з дружиною.

Наступного року в цій же газеті він опублікував популярну статтю про національні костюми етнічних груп Росії¹⁵. Хоча стаття була без підпису, але про своє авторство Г. Купчанко повідомляв у листі до П. Чубинського¹⁶. Як ілюстрації було подано зображення черемисів, татар, зирян, караїмів, латишів і фінів. Автор наголошував, що Російське географічне товариство приділяє значну увагу дослідженню малих етнічних груп імперії. Звідки ці зображення отримав Г. Купчанко, не повідомлялося, але він пропонував їх викупити Південно-Західному відділу Російського географічного товариства.

Як уже зазначалося, на початку 70-х років з Г. Купчанком почав листування М. Драгоманов. Упродовж 1872-1874 рр. вони активно обмінювалися кореспонденціями щодо буковинських народних пісень та інших етнографічних матеріалів, зібраних і записаних Г. Купчанком, з тим щоб їх опублікувати в Києві. Врешті М. Драгоманов викупив цю колекцію за 60 гульденів¹⁷. На засіданні Південно-Західного відділу від 23 вересня 1873 р. обговорювалося питання про публікацію праці Г. Купчанка. Було відзначено, що вона складається з двох частин. Перша – це історичні, географічні і статистичні нариси про Буковину, а друга – фольклорний матеріал, записаний за програмою відділу¹⁸. Ці матеріали були досить сирими, слабо впорядкованими і потребували подальшого наукового опрацювання для публікації. Тому Південно-Західний відділ створив комісію в складі О. Русова, Д. Синицького і О. Лоначевського, яка мала відредагувати першу частину. Але на практиці вийшло навпаки. Першу частину надрукували тільки з невеликими редакторськими правками, а другу одноосібно науково опрацював О. Лоначевський¹⁹. Він розбив усі пісні на 6 розділів, за схемою М. Драгоманова, зробив деяку редакторську правку. Ф. Савченко вказував, що ця робота мала певні хиби щодо технічно-друкарського оформлення та невдалі російські назви деяких пісень, які дав упорядник²⁰.

Для того щоб опублікувати Купчанкові матеріали, М. Драгоманов запропонував у «Записках» запровадити розділ «Додатки», і у цих додатках надрукувати разом обидві праці Г. Купчанка, щоб не розривати їх. Так і було зроблено.

У багатьох публікаціях стверджується, що Г. Купчанко був дійсним членом Південно-Західного відділу Російського географічного товариства²¹. Це не підтверджується документами. Від Буковини єдиним дійсним членом товариства був Ю. Федькович, якого обрали таємним голосуванням на засіданні 23 вересня 1873 р. за поданням М. Драгоманова²².

Як уже зазначалося, публікація Г. Купчанка в «Записках» складалася з двох окремих праць. Перша – його краєзнавче дослідження «Нѣкоторыя историко-географическіе свѣденія о Буковинѣ»²³. Варто зауважити, що в другій половині XIX ст. краєзнавство стало досить популярним в Австро-Угорщині. Його викладали в гімназіях, були створені краєзнавчі товариства, ним займалася чимала кількість як професійних дослідників, так і аматорів. Починаючи від «Опису Буковини» Г. Сплени 1775 р., про який широкому загалу стало відомо тільки через понад сто років, було підготовлено чимало праць, в яких давалися загальні краєзнавчі відомості про Буковину. Однією з найбільш відомих на той час подібного роду робіт була книга Т. Бендели «Буковина в складі Галичини»²⁴ 1845 р., яку, до речі, використовував і Г. Купчанко. Однак недоліком більшості краєзнавчих робіт того часу було те, що в них дуже мало уваги приділялося найчисельнішій етнічній групі краю – русинам Буковини.

Праця Г. Купчанка якраз дуже добре вписувалася в головні тренди краєзнавчих досліджень Австро-Угорщини того часу. На відміну від попередників, Г. Купчанко головну увагу приділив саме русинам. Важливою ця праця була й для української громадськості Наддніпрянщини. Багатьом у Російській імперії вона вперше відкривала русинів Буковини. Дослідження містило чимало загальної інформації про назву краю, його населення, систему управління, топографію, адміністративний поділ і населені пункти, опис природи, заняття населення. Далі було подано «Историю Буковинско-русскаго народа». Купчанко почав від скіфів, показав розселення слов'ян, наголосивши на тому, що вони заселяли Буковину з давніх часів. Зупинився він також і на тому, як на Буковині появилися румуни. Окремо була виділена історія Буковинського єпископства. Чималий довідковий матеріал наведено про освітні установи, різні заклади і товариства, фабрики, церкви, монастирі. Після загальної довідкової частини про край було вміщено опис русинського населення Буковини. Сюди ввійшли «Нравы, обычаи, загадки, пословицы, суевѣрія и пр. буковинско-русскаго народа», народний календар, включаючи свята впродовж року, нарис «Когда началась въ Буковинѣ барщина (панщина)». Ця робота Г. Купчанка – одна з небагатьох, в якій він, мабуть, за вимогою Південно-Західного відділу, вказав джерела, з яких черпав відомості про історію Буковини. Зокрема, це роботи І. Мартиновича, П. Шафарика, К. Шмедеса, Ф. Вікенгаузера, А. Петрушевича, Т. Бендели та ін. В листі до М. Драгоманова, описуючи підготовку роботи «Нѣкоторыя историко-географическіе свѣденія о Буковинѣ», він зазначав: «Историческія свѣденія о Буковинѣ и ея народѣ я имею изъ разныхъ древнихъ записокъ буковинскаго архива и главной буковинской библиотеки и изъ разныхъ другихъ частныхъ документовъ. Я какъ буковинскій уроженецъ, гдѣ я цѣлую мою юношескую жизнь провелъ, имѣлъ довольно случайностей собирать тоже и изъ народа разные свѣденія о Буковинѣ»²⁵. Але в більшості випадків він досить легковажно ставився до історичних документів, особливо їх наукової критики. Як правило, він не пояснював, на основі яких джерел писав свої дослідження.

Хоча праця «Нѣкоторыя историко-географическіе свѣденія о Буковинѣ» не позбавлена ряду неточностей, виклад матеріалу про русинів погано впорядкований, відсутні висновки, все ж її значення не можна недооцінювати. Це була перша краєзнавча праця про Буковину з особливим акцентом на русинське населення краю. Вона містила чимало оригінального матеріалу про русинів Буковини, який був опублікований уперше.

Другу частину публікації становили «Пѣсни Буковинскаго народа»²⁶, відредаговані О. Лоначевським. Сама назва була не точна, на що вказував М. Драгоманов. Бо малися на увазі тільки пісні русинів. Заслуга Г. Купчанка полягала в тому, що він зібрав і записав ці пісні фонетичним правописом, на чому наполягав М. Драгоманов, відповідно до програми Південно-Західного відділу. Всього було опубліковано 398 пісень. Це зібрання було найбільш повне на той час і також не втратило свого значення до наших днів. Воно є важливим джерелом з історії пісенного фольклору українців Буковини.

Обидві праці Г. Купчанка були також опубліковані окремими книжками в Києві 1875 року²⁷.

1874 року Г. Купчанко надіслав до Південно-Західного відділу ще цілу низку етнографічних матеріалів. П. Чубинський на засіданні 11 вересня цього ж року повідомляв, що надійшли такі

статті: «Прозвища и поговорки, два заклинания, списокъ собственныхъ именъ, употребляемыхъ Малороссами въ Буковинѣ; значение нѣкоторыхъ растений по отношенію къ человеческой жизни; медицина буковинского русского народа; словарь буковинскихъ русскихъ мѣстныхъ словъ (до буквы и); народныя названія растений Буковины; наконецъ этнографическій очеркъ и нѣкоторые статистическія данныя относительно Буковины»²⁸. Однак Південно-Західний відділ було закрито і ці матеріали так і не були опубліковані в Києві.

Наукові розвідки Г. Купчанка, що побачили світ в Австро-Угорщині та Росії, були високо оцінені державою. 1876 року імператор Франц Йосиф I нагородив його великою золотою медаллю, прикрашеною імператорським девізом, і премією в 100 гульденів. Про це Г. Купчанко любив наголошувати у різних публікаціях²⁹.

Після закриття Південно-Західного відділу Г. Купчанко пробував продовжити публікувати свої етнографічні матеріали у виданнях Російського імператорського географічного товариства у Петербурзі. Як зауважував Ф. Савченко, який у 20-х роках ХХ ст. всебічно вивчив архіви товариства, в середині 80-х років ХІХ ст. Купчанко вислав до Петербурга першу частину своєї історико-етнографічної праці про Буковину «Забытый уголок русской земли». Однак праця отримала жорстку негативну рецензію, яка була зачитана на засіданні Етнографічного відділу 5 квітня 1886 р. Рецензент закидав Купчанкові «слабку підготовку в галузі історичних наук і тенденційність в пояснюванні слов'янського походження більшості географічних назв Буковини»³⁰. Внаслідок цього не були надруковані й інші етнографічні матеріали, які він надсилав до Петербурга. Важко сказати, чи знав Купчанко про негативну рецензію і чи було його повідомлено про відхилення публікації. Драгоманову він так описував ці події: «По русски я написал коротку історію Буковини і предложив її С-Петербурзькому Імператорському Географічному Обществу для поміщення в его «Ізвістіях». Общество приймало мою статью, виразило мені признательність за мої труди по части етнографії, согласилосе с моім требованьем гонорара в 100 рублів, но до сегодни (від мая місяця сего року) не прислало грошей. Для того я постановил не посылати сему Обществу больше нічого...»³¹.

Однак співпрацю з Російським імператорським географічним товариством в Петербурзі Купчанко не порвав. У кінці 80-х – на початку 90-х років ХІХ ст. він виступив із зверненням до всіх, хто цікавиться етнографією, розпочати збирання народознавчих матеріалів і пересилати їх до Петербурзького географічного товариства або до редакції «Русской Правды». Для цього він опублікував у своїй газеті звернення «Изучаймо наш народ», яке було також видано окремою брошурою³². Купчанко подав Програму збирання етнографічних матеріалів Російського географічного товариства і давав поради, як правильно це робити. Він зауважив, що за цікавий матеріал товариство платить гроші або нагороджує золотими, срібними чи бронзовими медалями. Наголосив, що таку нагороду – срібну медаль вже отримала Євгенія Ярошинська з с. Брідок і на підході ще декілька нагород для збирачів з Буковини, Галичини і Закарпаття. Пізніше, в газеті «Русска Правда» за 1892 р. повідомлялося, що 8 збирачів етнографічного матеріалу, в т. ч. троє з Буковини (церковний співак В. Єремійчук з с. Ревне, ткач із с. Чунькова Іван Білецький, колишній студент Микола Козмей із с. Щербівці), четверо з Галичини і один із Угорської Русі відзначені срібними медалями Російського географічного товариства³³. У повідомленні про нагородження вказувалося, що всі роботи виконувалися під керівництвом Г. Купчанка. Варто зауважити, що жоден з фольклорно-етнографічних матеріалів, які надійшли з Галичини, Буковини, Закарпаття, так і не був опублікований Російським географічним товариством.

У питаннях збору етнографічно-фольклорних матеріалів Г. Купчанко значною мірою конкурував з буковинськими народовцями. Ще 1886 р. С. Смаль-Стоцький та О. Попович опублікували «Відозву» із закликом збирати зразки народної творчості³⁴. Ця акція відбувалася під егідою товариства «Руська бесіда». Було розроблено poradnik, як збирати і записувати фонетичним правописом фольклорно-етнографічні матеріали, враховуючи наголоси і особливості вимови. Однак Г. Купчанко не вважав за можливе співпрацювати в цих питаннях з «Руською бесідою», виходячи перш за все з ідейних міркувань.

Цікаво, що на той час у Австро-Угорщині, в тому числі й у Чернівцях, вже діяла ціла низка потужних міжнародних товариств, які займалися збором, фіксацією та опрацюванням етнографічних джерел різних народів держави, в тому числі й русинів. Одним із найвідоміших з них на Буковині було «Товариство крайового музею», яке займалося збором етнографічних пам'яток, публікувало щорічні огляди публікацій з етнографії, фольклору, історії та археології

краю. Товариство також видавало щорічники, в яких оприлюднювалися результати досліджень з різних аспектів буковинознавства. Так само як і у випадку з «Руською бесідою», ні з «Товариством крайового музею», ні з іншими подібними об'єднаннями Австро-Угорщини Г. Купчанко принципово не співпрацював, орієнтуючись винятково на Росію.

У другій половині 70-х – на початку 80-х років XIX ст. інтенсивність роботи Г. Купчанка в галузі етнографії дещо спадає. Він переключився переважно на журналістську діяльність. За завданням ряду австрійських газет займався висвітленням подій у світовому та російському соціалістичному русі. Він писав: «Редакції требуют від мене, аби я їхав або до Росії, або до Англії за матеріалом о нігілістах і пропонують мені дуже добрі умовля»³⁵. З цього приводу листувався з Драгомановим, отримував громадсько-політичний збірник «Громада», часопис «Вольное слово» і передрукував деякі статті з них у перекладі на німецьку мову в інших виданнях.

Значною мірою підсумком цієї роботи стало видання в Лейпцигу книги німецькою мовою «Der Russische Nihilismus»³⁶ («Російський нігілізм»). Як зазначалося у вступі, метою праці було подати короткий об'єктивний опис походження, розвитку, характеру і цілей російського нігілізму, – так Купчанко називав російських народників, прихильників селянського соціалізму, учасників різних за політичним відтінком та тактикою дій організацій, як «Чайковці», «Земля і воля», «Чорний переділ», «Народна воля» та ін. Автор зазначав, що використаний для написання книги матеріал взято частково з російських судових протоколів, частково з нігілістичних автентичних творів, які він отримував від російських емігрантів у Женеві, Парижі, Лондоні та Відні. Купчанко писав: «Зважаючи на те, що подібний матеріал ще не публікувався німецькою мовою, сподіваюся, що ця моя праця знайде увагу і стане довідником для політичних письменників, культурологів і статистиків»³⁷.

Справді, книга містила перелік багатьох фактів і подій, пов'язаних із зародженням та розвитком російського народницького-пропагандистського, анархічного та терористичного рухів від початку 1860-х рр. до 1883 року. Автор не робив ніяких коментарів та абсолютно не виявляв свого ставлення до описаних подій і дотримувався стилю довідкового видання. Робота була добре структурована, події подавалися в хронологічному порядку, послідовно, що створювало цілісне уявлення про цей рух.

Книга викликала певні відгуки в ряді європейських країн. Російський журнал «Вѣстникъ Народной Воли» називав її «довольно поверхностная компиляция по изданиям русской революционной партии». Але зазначалося, що разом з роботами Е. Лавігне, Й. Арнаудо «это – единственные отдельные произведения об этом предмете (нігілізм в Росії, авт.), которые стоить упомянуть»³⁸.

Відомий німецький дослідник проблеми доктор К. Олденберг зауважував: «Праця, опублікована віденцем Григорієм Купчанком у 1884 р.: «Der Russian Nihilismus» (Leipzig) – це компіляція російських джерел, написана ламаною німецькою мовою і без найменших інтелектуальних зусиль»³⁹. Воднораз відзначалося, що її можна використовувати як механічну допомогу (тобто довідник, авт.), бо містить перелік подій у хронологічному порядку.

Газета «Діло» вказувала: «Нескромно було писати, що подібна публікація є першою в Німеччині, і то як раз в рік після видання прекрасної і дуже основної праці Леона Туна «Die revolutionären Bewegungen in Russland» (Революційний рух в Росії)»⁴⁰.

В Австрії ця книга Купчанка була заборонена, а наклад, який ще не розійшовся серед читачів, – конфісковано. Але пізніше вона декілька разів перевидавалася в інших країнах і тепер вважається однією з таких, в якій достатньо повно подано хронологію подій і цілісно описані різні напрямки революційного руху в Росії 60-80-х років XIX ст., які автор узагальнив під однією назвою «російський нігілізм».

Ще за декілька років до виходу цієї книжки Г. Купчанко опублікував художньо-публіцистичну працю «Erlebnisse eines Nihilisten von ihm selbst erzählt. Der Öffentlichkeit übergeben von Gregor Ivanowitsch Kupczanko»⁴¹ (Переживання нігіліста, розказані ним самим. Оприлюднив Григорій Іванович Купчанко). Це була спроба в художніх образах розкрити внутрішній світ, цінності, емоції нігілістів-революціонерів.

Ця тема була розвинена ним 1885 р., коли побачила світ історико-художня книга «Aus den Mysterien des Russischen Nihilismus. Aufzeichnungen eines ehemaligen Nihilisten» (Із таємниць російського нігілізму. Записки колишнього нігіліста)⁴². У вступі до книги зазначалося: «Ця історія походить від колишнього російського нігіліста. Він так само яскраво, як і захоплююче, на основі власного досвіду і вражень описує спосіб життя і діяльність нігілістів або анархістів у Росії і,

спираючись на свій особистий досвід, розповідає, як нігілістична партія в Росії підбурювала невинних і недосвідчених або необережних молодих людей, заманювала їх в свої сіті, ... експлуатувала їх для своїх цілей, поступово розбещуючи їх фізично та морально, і, нарешті, дозволяла їм жалюгідно та жахливо загинути»⁴³. В цій книзі автор досить точно передав особливості діяльності терористичних організацій в Росії, які готові були використовувати будь-які методи, заради того щоб досягти поставленої мети – ошчасливити селян соціалізмом. Думки селян щодо цього до уваги не бралися. Книга повинна була показати справжнє обличчя російського «нігілізму» і застерегти молодих людей від підтримки цього руху. Особливий акцент робився на аморальності революціонерів-народників. Публікація вийшла від імені якогось Івана Єгорова. Але в переліку книг, виданих лейпцизьким «Видавництвом Вільгельма Фрідріха», вказувалося авторство Г. Купчанка.

Купчанко також написав декілька газетних статей з історії російського нігілізму, про Чернишевського, товариство «Чорний переділ» та ін. Але незабаром припинив розробляти цю тему і писав М. Драгоманову: «О нігілістах я перестав писати, бо ніхто ними не интересується»⁴⁴.

Будучи надзвичайно активним, Г. Купчанко мав багато різних ідей щодо публікації своїх праць. Однак не завжди йому вдавалося втілювати їх у життя. Досить цікавою, наприклад, була його спроба налагодити співпрацю з Л. Захер-Мазохом і його міжнародним журналом «Auf der Höhe» (На висоті). Він писав до М. Драгоманова: «Я уже від кількох місяців займаюсь переводом Ваших казок і вообще всяких русских (малорусских) пісень, загадок і т. п. на німецький язык, що разом з описаньем нравів і обичаїв буковинско-русскогo народа поміщено буде в журналі «Auf der Höhe» нашого крайнина Захер-Мазоха, котрий мене о то осібно просив»⁴⁵. Однак цей проєкт, з незрозумілих причин, так і не було втілено в життя, хоча над ним Г. Купчанко працював досить багато.

З великим ентузіазмом Г. Купчанко взявся за написання розділу про етнографію русинів Буковини до багатотомного фундаментального видання «Die Österreichische-Ungarische Monarchie in Wort und Bild» (Австро-Угорська монархія у словах і картинках), двадцятий том якого був присвячений саме Буковині. Про це він писав у листах до Ф. Міклошича та М. Драгоманова⁴⁶. Однак підготовлений ним матеріал не був прийнятий до друку. Мабуть, він не відповідав вимогам, які ставилися редакційною колегією. Видавництво використало розділ про русинів Буковини, написаний Р. Кайндлем і О. Манастирським.

Окремо потрібно виділити працю Г. Купчанка «Гайдамаки. Замітка до історії соціальних відносин в Галичині і на Буковині», опубліковану в кількох номерах газети «Bukowinaer Rundschau» за 1886 р., а потім окремою книжкою. Сама назва була некоректна, бо йшлося про опришків у Галичині та Буковині у XVIII ст. Автор вважав, що гайдамаки і опришки це ідентичні поняття, що було неправильно. В цій роботі він проаналізував виникнення опришківського руху, побут опришків, їх одяг, озброєння, організацію загонів. На основі матеріалів Станіславівського карного суду за 1703-1723 та 1738-1751 роки і ряду інших документів автор описав набіги загонів І. Пискливого, О. Довбуша та ін. на панські маєтки. Г. Купчанко вважав, що русинські гайдамаки (опришки, *авт.*) минулого століття не були звичайними грабіжниками, а політичними злочинцями, які нападали, вбивали та грабували тільки польських землевласників і багатих купців, а лише потім нападали на бідноту і селян загалом, якщо вони хотіли помститися тим за зраду чи щось подібне.

Значну увагу Г. Купчанко приділив висвітленню того, яка пам'ять збереглася про опришків, і зокрема про Довбуша, в фольклорі, народних переказах тощо. Він зауважував, що в народних піснях найбільша увага приділена прагненню повстанців ліквідувати несправедливість і економічну нерівність серед широких верств населення. Підсумовуючи, Г. Купчанко писав: «Правдиве значення русинського гайдамацтва (опришківства – *авт.*) вісімнадцятого століття буде тільки тоді правильно зрозуміле і правильно оцінене, коли буде досконально вивчений і точно відомий суспільний стан руського народу в сімнадцятому і вісімнадцятому століттях. Доки ж цього не сталося, Пискливий, Пинтя, Лесько, Довбуш і т. д. в очах тих, хто не знає суспільних умов руського народу в згаданій добі, все ще будуть вважатися звичайними розбійниками»⁴⁷.

Цю роботу Г. Купчанка високо оцінив К. Е. Француз, аналізуючи українські народні пісні. Він писав: «Малоросійський письменник Григорій Купчанко опублікував матеріали Станіславівського суду про кінець Довбуша у брошурі, виданій у Чернівцях 1886 року «Die Haidamachen». Відповідність між ними та народною піснею просто приголомшлива»⁴⁸.

У примітці до статті «Гайдамаки» Г. Купчанко зазначав, що незабаром вийде його твір «П'ятсот літ поневолення», який є «докладною історією страждань русинів під польським правлінням з

1340 року і донині⁴⁹. Справді, наступного 1887 р. в Лейпцигу побачила світ книга Купчанка «Die Schicksale der Ruthenen» («Доля русинів»), яка була присвячена саме цій темі. Автор справедливо зазначав, що бідкування русинів Галичини почалися відтоді, коли припинилося існування Галицько-Волинського князівства і ця територія потрапила під владу польської держави. Далі він навів численні зловживання польських панів стосовно русинів у Галичині. Не залишив він поза увагою й Буковину, наголошуючи на тому, що в часи, коли Буковина входила до складу Королівства Галичини і Володимирії, в 1786-1849 рр. відбувалася тотальна полонізація краю. Воднораз Купчанко вважав, що полонізація краю продовжилася далі в умовах автономного герцогства Буковина⁵⁰, що було явним перебільшенням і однобічним трактуванням історичних подій.

Автор намагався привернути увагу австрійської влади до засилля поляків і наголошував: «Мета польсько-єзуїтської діяльності на Буковині така сама, як і польсько-єзуїтської діяльності в Галичині: ці два краї покатоличити, полонізувати, об'єднати між собою і остаточно проголосити незалежною польською державою. Тоді решта, яка зараз знаходиться під владою Німеччини та Росії, має належати до цієї «держави». Частина колишньої Польської імперії об'єднуються, і після цього велика та могутня Польська імперія, як вона існувала в сімнадцятому та вісімнадцятому століттях, має бути відновлена⁵¹. Це виглядало як звичайний політичний донос на польську громадськість. Тим більше, що австрійська влада в книзі Купчанка зображувалася виключно як справедлива, а Габсбурги як найбільші захисники русинів. Книга отримала певний резонанс і була прорецензована в кількох виданнях, в тому числі в поважній мюнхенській газеті «Allgemeine Zeitung», про що мова йтиме в наступному розділі. І. Франко так оцінив цю працю Г. Купчанка: «Його книжечка про українців (у нас конфіскована) становить досить мізерну компіляцію з праць Гарасевича, Малиновського і Адольфа Добрянського, а про новітні часи подає відомості надзвичайно поверхові, тенденційні і перекручені. Тенденційні, розуміється, в ту сторону, в яку схиляється п. Купчанко, до спілки з панями Площанським, Марковим et tutti quanti»⁵².

У середині 80-х – на початку 90-х років XIX ст. Г. Купчанко знову активізував свої дослідження з етнографії. Він досить плідно співпрацював із журналами «Исторический вестник», «Das Ausland. Wochenschrift für Länder- und Völkerkunde» («Закордоння. Щотижневик для краєзнавства та етнології»), «Zeitschrift für österreichische Volkskunde» («Журнал з австрійської етнографії»), «Am Ur-Quell. Monatsschrift für Volkskunde» («До першоджерел. Місячник з етнографії») та ін. Зокрема, в останньому з них він опублікував статті про айзерів (азерів) на Кавказі (на підставі документів, наданих попечителем Кавказького навчального округу К. Яновським)⁵³, весілля у білорусів⁵⁴, заклинання хвороб руськими селянами Буковини⁵⁵, руські міфи про створення світу⁵⁶ тощо.

Про липованів Буковини Г. Купчанко опублікував матеріал в Санкт-Петербурзькому «Историческом вестнике»⁵⁷. Зокрема, він зупинився на виясненні появи старообрядців на Буковині, їх розселенні, особливостях правового становища.

Досить цікавою була його стаття про німецьких переселенців на Буковині в журналі «Das Ausland»⁵⁸ за 1886 р. У цьому ж виданні за 1889 р. він опублікував статтю «Меноніти в Росії»⁵⁹ (також на основі матеріалів, переданих К. Яновським), в якій намагався описати походження менонітських поселень, їх правове становище, господарство, особливості побуту. Однак стаття отримала негативний відгук. Голова союзу менонітських громад Німеччини Х. ван дер Сміссен написав: «Повідомлення Григорія Купчанка в № 8 і 9 цього журналу про менонітів у Росії необхідно терміново виправити. Автору не вдалося правильно описати цих людей ні з історичної, ні з релігійної точки зору, ні навіть з економічної»⁶⁰. І далі рецензент вказав на численні помилки в роботі Г. Купчанка. Тут варто ще раз нагадати, що Г. Купчанко не дуже заморочувався над достовірністю джерел, на підставі яких він писав свої дослідження. Досить часто це були матеріали, які йому передавали знайомі, друзі (як у даному випадку), родичі або сторонні люди, яких він наймав збирати етнографічний матеріал. Зрозуміло, що в такому випадку достовірність матеріалів не завжди була належною.

Як бачимо, в 90-х роках XIX ст. Г. Купчанко дещо вийшов за межі етнографії русинів Буковини, опублікував декілька статей про інші народи. Однак на першому місці все одно залишалася література для селян, яку він писав у популярному стилі, маючи на меті донести до них свої ідеї, а не досліджувати щось нове. Науковець у ньому раз за разом поступався популяризатору знань, а то й просто пропагандисту. Назвемо популярні праці, опубліковані в цей час. Зокрема, це трилогія «Буковина и еи русски жители», «Галичина и еи русски жители», «Угорская Русь и еи русски жители»,

до якої також примикає праця «Холмская Русь и еи церковный начальник высокопреосвященный Флавіанъ»⁶¹. Автор зауважував, що всі чотири книги орієнтовані на селян, а також учнівську молодь і повинні дати їм загальні знання про рідний край, пояснити, хто такі місцеві «русски жители». Тому в кожній з названих книг був розділ про історію краю, про адміністративний устрій, статистику народонаселення, етнографічний опис місцевого «русского населения». Всі ці книги можна швидше всього охарактеризувати як популярні підручники з краєзнавства кожного з регіонів, орієнтовані на непідготовленого, малоосвіченого читача. Дивно деколи читати, що ці книги нібито мали науковий характер і стали важливим етапом в дослідженні історії та етнографії русинів західноукраїнських земель. Російська історіографія пішла ще далі і називає ці праці «три монументальні роботи ... в которых восточнославянское население этих регионов рассматривается и анализируется с разных точек зрения – языка, духовной и материальной культуры, антропологического типа, менталитета»⁶². Це явне перебільшення, в якому ідеологічні мотиви переважають над об'єктивною оцінкою.

1897 року Г. Купчанко об'єднав названі роботи про Буковину, Галичину та Закарпаття і видав під загальною назвою «Наша Родина». Ілюстрований збірник для простонародного читання»⁶³. Книга була присвячена «Благородному покровителю Австро-Угорської Русі Владимиру Карловичу Саблеру в знак глибокої благодарности». Нагадаємо, В. К. Саблер – на той час заступник (товариш) оберпрокурора святийшого синоду, один з найбільш реакційних діячів Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. Про ідейні засади цих публікацій буде сказано в наступному розділі. Р. Кайндль в рецензії на цю працю Купчанка також зауважував, що оскільки вона призначена для народу, то само собою зрозуміло, що в ній згадується та розповідається багато того, що не має наукового значення, тоді як, з іншого боку, вона не містить і не може містити багато такого, що мало б велику цінність для етнографа»⁶⁴. Крім того, Кайндль вказав на невдале зображення будинків русинів у цій праці, непропорційність їх розмірів. Для нього це було важливо, бо в попередньому номері журналу «Глобус» була вміщена його велика й добре ілюстрована стаття про житло і господарство руснаків (русинів) Буковини⁶⁵.

Останньою великою працею Г. Купчанка стала книга «Русь и Польша»⁶⁶. В історіографії зустрічається твердження, що нібито це переклад його праці «Die Schicksale der Ruthenen». Однак це не так. Її тон виявився діаметрально протилежний тому, який був у попередній праці про взаємини з поляками. Тепер у Купчанка поляки стали найближчими друзями русинів. Він писав: «... намъ дуже потрібно и полезно знати также историю нашихъ ближайшихъ сосѣдовъ и кривняковъ Поляковъ, а то ни лишь тому, що мы, Русски и Поляки, жиемъ въ найблизшомъ сосѣдствѣ и есьмо по роду або крови собѣ родня або кривни, но также тому, що нашъ русский народъ в Галичинѣ, Буковинѣ и Угорской Русі находится въ такомъ самомъ сумномъ духовномъ и материальномъ состояньи, въ якомъ находится польский або такъ называемый мазурский народъ в Галичинѣ, и що Поляковъ окружають (обступаютъ) со всѣхъ сторонъ таки сами небезпечни для нихъ вороги, яки окружають и насъ, Русскихъ...»⁶⁷.

У цій книзі Г. Купчанко в притаманному йому популярному стилі окреслив найголовніші віхи історії Росії і Польщі від IX до кінця XIX ст. Зокрема, описав заснування і розвиток Російської й Польської держав, діяльність російських і польських правителів, сучасний стан Польщі та Російської імперії. Окремо зупинився на історії Галичини, Буковини і Закарпаття. Книга також була орієнтована на широкі верстви населення.

Підбиваючи підсумок, можна констатувати, що найбільшим успіхом Г. Купчанка в краєзнавстві та етнографії Буковини стали його публікації 1875 р. Після цього значних досягнень, за винятком кількох статей, він не мав, повторюючи в журнальних та газетних публікаціях одні й ті ж факти. Його праці на цю тематику мали суто описовий характер і сьогодні цінні перш за все як історичне джерело з фольклору та етнографії русинського населення краю.

Певну цікавість становлять Купчанкові дослідження російського нігілізму. Щонайменше тут йому потрібно віддати належне за нагромадження та систематизацію фактологічного матеріалу.

Осібно стоїть його праця про гайдамаків. Хоча сама назва неправильна, але в цій статті Купчанко зумів підняти декілька цікавих пластів історії опришківського руху в Галичині та на Буковині на основі оригінальних документів.

Його популярні опуси на історико-етнографічну тематику все ж таки варто віднести до пропагандистсько-просвітницької, а не наукової літератури. Найчастіше ці праці мали заангажований характер, їхньою метою було насаджувати селянам ті ідеї, які на той час були важливі для самого Г. Купчанка.

Пропагандист «руського мира»

Говорячи про ідейні переконання Г. Купчанка, відразу варто зазначити, що вони не були якимись оригінальними. Та й творцем цих ідей він не був. Його роль зводилася до популяризації й пропаганди думок російських науковців, політиків та публіцистів на кшталт М. Карамзіна, М. Погодіна, К. Победоносцева, М. Каткова і їм подібних. Головну увагу Купчанко приділяв тому, щоб подати ці ідеї якомога простіше, зрозуміліше для широких верств народу.

Але що ж це були за ідеї, які Г. Купчанко намагався нав'язати селянам? Зупинимося на кількох базових концепціях.

Русинське населення Буковини Г. Купчанко вважав частиною «єдиного русского народа». Майже завжди він називав це населення «руським». Для підтвердження своїх ідей любив робити екскурси в історію. Він наголошував, повторюючи своїх російських покровителів, що колись був один російський народ, потім з нього в результаті різних геополітичних процесів, потрапляння російського народу під владу Золотої орди, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої виділилися великоросійська, малоросійська і білоруська народності, які залишалися частинами єдиного народу. А потім і ці народності поділилися на дрібніші групи. «Но позднѣше зачали и сѣ три части русского народа раздѣлятися на меньшичасти и такъ повстали на примѣръ, межи нами Русскимивъ Австро-Венгрии: Подоляне, Подгоряне, Горяне, Гуцулы, Бойки, Лемки, Верховинци и так дальше»⁶⁸. Підсумовуючи, Г. Купчанко наголошував: «И такъ уважаючи на то, що великій рускій народъ раздѣлень на двѣчасти, шо одна его часть находится подъ русскимъ царемъ, а друга подъ австрійскимъ цѣсаремъ, мы всѣ Русски такъ въ Австро-Венгрии якъ и въ Россіи принадлежимъ до одного роду, до одного поколѣнья, до одного племени, есьмо отже собѣ всѣ, шо до одного, родни братья и сестры и составляемъ яко таки одну велику родину, одинъ, рускій народъ»⁶⁹.

Відповідно до цього, за Купчанком, для «руського народа» притаманна єдина російська мова. Він неодноразово повторював думку, що спочатку весь російський народ розмовляв однією мовою. «Но сѣ часомъ, коли русский народъ зачалъ раздѣлятися, раздѣлился и русскийязыкъ на части, на нарѣчія. Такъ повстали великорусское, малорусское и бѣлорусское нарѣчіе. Сѣ часомъ раздѣлилися и сѣ нарѣчія, и изъ нихъ повстали говоры. Так повстали изъ великорусского нарѣчія: новгородскій, псковскій, московскій и другие говоры. Изъ малорусского нарѣчія повстали: киевскій, галическо-волинскій, буковинскій, угро-русскій и други говоры...»⁷⁰.

Воднораз Купчанко наголошував, що в Росії дітей навчають книжної, літературної російської мови, і в державних установах використовується літературна російська мова, а говірки використовуються тільки неосвіченими людьми. Звідси робився натяк на необхідності вивчати російську мову також і на інших територіях, де проживають «руськи» люди. Щоправда, він добре розумів, що зробити це в шкільній системі Австро-Угорщини неможливо, бо російська мова тут не вважалася мовою місцевого населення, крім липованів-старовірів. Тому закликав освічену молодь Галичини, Буковини, Закарпаття самотужки освоювати російську мову і рівнятися на освічену молодь Російської імперії. Поспілкувавшись з кількома молодими росіянами в Москві, він писав: «Вотъ молодежь, вотъ просвѣщеніе, вотъ будущность, вотъ сила и слава русского народа, а не тѣ жалки обожатели Стоцкихъ, Барвинскихъ, Поповичей и т. д. , котори изъ ненависти до родного русского языка не хотятъ учиться чистого русского языка и на всяки лады перекручивають розличнируськи слова або просто кують (выдумують) нови слова (мається на увазі українська мова, *авт.*), абы лишь отдалити ту всю мѣшанину отъ чистого русского языка и приблизити ею до польского языка а потомъ совсѣмъ смѣшати с польскимъ языкомъ!..»⁷¹.

Свої газети Г. Купчанко видавав, як він сам казав, на «малорусскомъ простонародном нарѣчю»⁷². Для нього це був вимушений крок. Він завжди поривався видавати газету російською мовою і декілька разів навіть оголошував подібні плани, але дійсність ставила його на місце. Він і сам добре розумів, і це добре розуміли його покровителі, що буковинські і галицькі селяни не розуміють російською мови і така газета не матиме популярності. Про це ж писав російський консул в Чернівцях С. Горяинов: «Купчанко ко дню юбилея митрополита Сильвестра выпустилпервый номер новой газеты для народа «Просвещение». Другая газета для народа стала издаваться в настоящем году в Вене Козаркевичем, под названием «Православная Буковина». В ее пригодности для народа можно сомневаться, так как она изложена языком, мало отличающимся от великорусского, последний, хотя отчасти и понятен интеллигенции, но не местному народу, для которого собственно газета и предназначена»⁷³.

Проте Г. Купчанко, де тільки міг, популяризував російську мову, мріяв про те, що в перспективі все русинське населення Буковини та Галичини перейде на цю мову в освіті, що для нього буде видаватися багато популярної літератури, газет, журналів справжньою російською мовою.

Відстоюючи російську мову, Г. Купчанко також послідовно проводив думку про необхідність збереження етимологічного правопису й дуже негативно ставився до запровадження фонетики в школах Галичини і Буковини, яку називав «попсованым русскимъ письмом». На цю тему він написав цілу низку статей, висуваючи традиційні аргументи захисників етимології. Найголовніше ж для нього було те, що етимологія на письмі зближала російську мову з українською мовою, якою розмовляли прості русини Буковини, і справді створювала видимість певної спільності цих мов. Він дуже тішився з того, що коли перебував у Москві і дав почитати свої видання, видрукувані етимологічним правописом, місцевим жителям, то вони читали їх на свій манер, відмінно від буковинської говірки, і все добре розуміли.

З кінця 80-х років XIX ст. Г. Купчанко активно включився в правописну суперечку на Буковині та в Галичині. Варто зауважити, що коли це було необхідно, Купчанко використовував фонетичний правопис. Наприклад, за настійною рекомендацією М. Драгоманова він записував фонетикою пісні українського населення Буковини. Починаючи з 1881 р. листувався з М. Драгомановим фонетикою (так званою драгоманівкою). Але коли постало питання про запровадження фонетики в школах Галичини і Буковини, розпочав активну газетну кампанію проти фонетики, вдаючи, що він не знає, що це таке і звідки фонетика взялася.

Історію фонетичного правопису Г. Купчанко починав з П. Куліша. Вважав, що останній створив свій правопис (кулішівку) на догоду полякам, і надіявся, що ті йому за це заплатять. Для цього приїжджав до Галичини, але сподівання не виправдалися і Куліш, повернувшись до Росії, відмовився від своєї вигадки. Але з'явилися послідовники Куліша, які підтримали фонетику, щоб сподобатися польським панам або тому, що писати кулішівкою, як наголошував Г. Купчанко, «міг потрафити кожен недоука і кожен дурень тоді як наука правильного русского писання або русского правописання є як і всяка інша наука більш менш трудна»⁷⁴.

Щоб ще більше заплутати суть проблем, він, як і його галицькі однодумці, популяризували тезу, нібито фонетичний правопис – це інтрига Польщі, а запровадження фонетики призведе до ополячення руського народу. Не спинявся він і перед відкритою брехнею, наприклад, буцімто введення фонетики спричинить заміну існуючого алфавіту на латинський. Ось кілька зразків подібних тверджень: «...хто изъ насъ, русскихъ, сегодня пишет фонетикою або кулишивкою, есть або приятель, або подпиратель Польши, абонеука-дуракъ». Чи в іншому місці: «Фонетика то не що иное, як только мосьть, як только переходъ от нашего родного тысячелетнего русского письма до чужого польского або латинского письма»⁷⁵.

Обурений запровадженням фонетичного правопису в школах Галичини і Буковини він придумував усілякі нісенітниці і писав у своїх виданнях: «вороги нашего русского народавы думали и употребляютъ теперь такый способ: они позыскали за велики гроши и всяки почести на свою сторону просвѣщенныхъ русскихъ людей, помогли имъ статися учителями и професорами русской молодежи и заставили ихъ, силовати русску молодежь до ученья попсованого русского языка або жаргона и попсованого русского письма або фонетики»⁷⁶.

Г. Купчанко на сторінках своєї газети закликав протестувати проти запровадження фонетики в школах і рекомендував надсилати скарги до москвофільського товариства «Русская Рада» у Львові, яке в свою чергу мало переправляти ці звернення до Відня. Він навіть зауважував, що хто не знає, як писати таку скаргу чи такий протест, нехай напише до «Русской Рады» і отримає від цього товариства готовий текст скарги, який потрібно тільки підписати. Ці заготовки були видрукувані літографічним способом і розповсюджені по всій Галичині й Буковині. В Центральному державному історичному архіві (м. Львів) зберігається 6 товстих томів цих петицій⁷⁷. За деякими даними, москвофіли зібрали близько 100 тис. підписів. На багатьох аркушах усі підписи зроблено однією рукою. Разом із надходженням петицій Крайова шкільна рада Галичини почала отримувати листи, в яких селяни заявляли, що їх обманом примусили підписатися. Наприклад, представники ряду громад повідомляли, що вони підписували петицію, думаючи, щотам є прохання прозниження шкільних виплат або продопомогу тим, хто голодує.

Одна з найбільш популярних тез Г. Купчанка в його пропагандистській діяльності полягала в тому, що російський народ може бути згуртованим на всіх територіях Росії й Австро-Угорщини,

але вороги прагнуть його розділити й виокремити з нього українців. Цими ворогами він вважав народовців-українофілів та поляків. Загалом Г. Купчанко неодноразово повторював тезу російських політиків та публіцистів, що українці – то видумка поляків (деколи ще звучала теза, що то видумка австрійської або німецької влади), які прагнуть розділити єдиний російський народ для того, щоб його ослабити. Тому він наголошував: «Се наше роздѣленіе и розлученіе есть отже велике зло, велике несчастье для русскогонарода, и для того мы повинны старатися, застановити и убити се зло, абы оно дальше не росхадилося и не нищило русскій народ. Се зло мы можемъ убити лишь однимъ, а то одно есть: не слухати нашихъ вороговъ и измѣнниковъ, не прійматися того, шо они выдумують и намъ накидають, а крѣпко держатися своего, родного, русского, своей родной русской народности, своей родной русской православной вѣры, своего родного русского письма, своихъ родныхъ русскихъ обычаевъ и щиро любити при томъ одни другихъ, не уважаючи на то, где хто изъ насъ жиеть, якъ хто изъ насъ носится, яки хто изъ насъ маеть обычаи и свычаи и т. д.»⁷⁸.

Дуже уважно Г.Купчанко ставився до того, як повинно називатися місцеве українське населення Буковини. Для цього він висунув окрему теорію, звинувачуючи в усіх суперечностях щодо назв сусідні народи, найперше поляків, німців, євреїв. Зокрема, писав: «зачали и чужи, неруски люди называти або прозывати насъ, Русскихъ, всякими фальшивыми именами, якъ: Русинами, Рутенами, Украинцами, Москалями, Московитами и. т. д. Назвыско Русины накинено намъ нашими сосѣдями поляками, щобы насъ такимъ способомъ розличати и отдѣляти отъ Русскихъ в Россіи, котрыхъ ъони прозвали Москалями. Для того-то поляки называютъ и нашъ русскій языкъ русинскимъ языкомъ, а языкъ Русскихъ въ России – московскимъ языкомъ. Назвыско Рутены накинено намъ стародавними Греками, Римлянами и Нѣмцами, и Нѣмци сегодни еще называютъ насъ, Русскихъ въ Австро-Венгрии, Рутенами (Ruthenen), а нашъ языкъ – рутенскимъ (ruthenisch). Украинцами и Москалями называютъ насъ Поляки, Нѣмци и други чужи, нерусски люди, а также и где-яки наши русски люди, котри не держуть съ своимъ роднымъ русскимъ народомъ, а держуть съ всякими чужими людьми»⁷⁹. Звідси робився висновок, що назви русини, рутени, українці неправильні і фальшиві, тому що народи називаються так, як називається їхня мова, якою вони розмовляють. Він писав: «А понеже мы, Русски, всѣ що до одного, сколько насъ есть на свѣтѣ, кажемъ, що мыговоримъ по-русски, що отже нашъ языкъ есть русскій языкъ, а не якийсь русинский, рутенский, украинскій або московскій языкъ, то совсѣмъ природно, що насъ можно и мусится называти лишь русскими людьми або коротко Русскими а не якимось Русинами, Рутенами, Украинцами або Москалями»⁸⁰.

Щоправда, коли цього вимагали обставини, Купчанко використовував назву «русини» – «рутени». Але це робилося тільки там, де цього вимагали видавці, або в листуванні з авторитетами, як Ф. Міклошич, М. Драгоманов, з якими Купчанко не наважувався сперечатися. У книзі «Доля русинів» він пояснював, що навмисно вживає неправильну, на його думку, назву «русини» замість єдино правильної назви «русскі», для того щоб було зрозуміло, що йдеться про населення Австро-Угорщини⁸¹.

Ці пояснення закінчувалися зверненням-закликом до селян: «Запомните собѣ се все, мили русски братья – мужики, и уважайте, щобы ни одинъ изъ межи васъ не называль свой дорогій, милый. солодкій, родный, материнский языкъ иначе, якъ лишь русскимъ языкомъ, а себе самого – лишь русскимъ человекомъ або коротко Русскимъ»⁸².

Вся ця писанина була абсолютно ненауковою, але Г. Купчанка це мало хвилювало. Він діяв як типовий пропагандист, прагнучи все максимально спростити і подати малописьменним селянам як істину в останній інстанції, періодично повторюючи ці твердження в різних публікаціях. О. Попович зауважував: «Треба йому признати (Купчанкові, авт.), що вмів писати для народу навіть чи не ліпше, як сам Наумович. Головною прикметою його агітаційних статей було безперестанне, хоч все відмінне повторювання того, що хотів вбити в мужицьку голову»⁸³.

Так само надуманими і фальшивими були його погляди про те, що таке Україна і хто такі українці. Він поширював думку, що Україна – це певна територія, яка існувала понад двісті років тому, але після того як була приєднана до Росії, почала називатися Київською, Полтавською, Харківською і Подільською губернією і тепер, тобто в другій половині XIX ст. України як такої немає. А українцями можна називати тільки тих людей, які живуть в Україні, так само як жителі Буковини називаються буковинцями, жителі Галичини – галичанами. Але оскільки України вже давно нема, то не може бути й українців. Він писав: «Украинцами могут називати себе лишь те люди, котри родилися и жили в Украине. А понеже Украина уже дольше як 220 роков принадлежит до России,

то и украинцами могут називати себе лишь російски поддани и то так Русски, як Поляки, Немци, Жиди и другие народи в давной Украине. Если же украинцами называют себе люди в Буковине або Галичине, то тим они сведчатъ, що они або велики туманы або хотять других людей туманити. Так само неверно, неправильно есть, если хто называет наш русский язык, языком украинским. Як нема особного буковинского або галичеського языка, так и не можетъ бути и особного украинского языка, а тим меньше у нас в Буковине або в Галичине»⁸⁴.

Пізніше в 90-х роках XIX ст. Г. Купчанко під впливом розвитку українства в Галичині та на Буковині дещо модернізував свої погляди на українців. Тепер під українством він розумів виключно політичний і культурницький рух, який прагне штучно створити досі неіснуючий український народ і відірвати його від єдиного російського світу. Він пояснював появу українського (народовського) руху діями поляків у Галичині. Обґрунтовував думку, що засновником українського руху був граф А. Голуховський, який був намісником Галичини в 50-х роках XIX ст. Саме він нібито зібрав групу «перекинчиків» від «русского народа» і дав їм вказівку організуватися в українську (народовську) партію на чолі з судовим радником Юліаном Лаврівським. «Онъ собралъ въ Львовѣ купку русских перекинчиковъ и такихъ русскихъ людей, котори были зависими отъ него и взагалѣ отъ польскихъ урядовъ и пановъ, далъ имъ велику сумму грошей и сказалъ: «Соединѣтся въ одну партію, назвѣтъ себе яко партію украинцами и заявѣтъ, що вы противники Москалей и не хотите мати съ Москалями ничего до чиненья!»... Та купка русскихъ перекинчиковъ и русскихъ прихвостней польскихъ пановъ дуже радо пристала на то, що ей предложилъ графъ Агеноръ Голуховский и точасъ составила изъ себе особну русску партію, котору она назвала украинскою або народовскою партією»⁸⁵.

Г. Купчанко зауважував, що на Буковині донедавна ще не було й сліду якихось українців з їхньою «русскою» або «русською» мовою, з їх кулішівським письмом та з їх «велебною» газетою (газ. «Буковина», *авт.*). І далі з обуренням писав: «А сегодни подивѣтся: «українці» не лиш поналезали до Буковини, Богъ знаетъ, отки и не лиш повпихалися въ черновецки русски Общества та по всяки русски кружки въ Буковинѣ, они зачали еще в своей газетѣ («Буковина», *авт.*) и при всяких случаях справляти русский православный народ в Буковинѣ до якои веры он маеть приступати, якимъ языкомъ и письмомъ он маеть писати и с ким он маеть держати»⁸⁶.

Зрозуміло, що для нього було принципово важливо всіма засобами поборювати український рух як ворожу політичну силу. Найперше в цій боротьбі він використовував друковане слово.

Українську мову і український народ він не визнавав до кінця свого життя. Тому дивним виглядає, коли, наприклад, В. Костик пише, що Г. Купчанко в листі від 20 травня 1882 р. до батька Є. Ярошинської «давав їй слухні рекомендації про те, аби вона писала винятково українською мовою»⁸⁷. Купчанко такого в принципі не міг написати. Але візьмемо оригінал листа. Його опублікувала Л. Ковалець. І що ж бачимо? Г. Купчанко пише: «Пусть она пишет исключительно по-русски и пусть будет уверена, что если она потрудится так год-два, то после того все наши и даже заграничные редакции будут с удовольствием помещать въ своих журналах и пр. ея духовные произведения»⁸⁸. Так, звичайно, що писати «по-русски» означало в його інтерпретації писати тією мовою, якою розмовляли русини на Буковині. Але цю мову Г. Купчанко вважав не українською, а «буковинским говором малорусского наречия великорусского языка».

Таких помилок у трактуванні того, що писав Г. Купчанко, або що мав на увазі дуже багато. Наприклад, В. Грябан та О. Кожоляно називають купчанкову газету «Руська правда»⁸⁹ (насправді «Руська Правда», *авт.*) а Національна бібліотека ім. В. Вернадського одну з праць Г. Купчанка 1895 р. назвала «Буковина і її руські жителі»⁹⁰ (насправді «Буковина и еи русски жители», *авт.*), за що Григорій Іванович, мабуть, був би дуже ображений. Усіх, хто писав слово «русский» з м'яким знаком і одною літерою «с», він називав м'якенькими і вважав їх своїми ворогами-українофілами. Він, зокрема, пояснював селянам: «Неверно, неправильно есть также писати слово «русский» съ одним «с» або съ «сь», бо названіє «русский» походить от кореня «рус» и окончанія «скій», отже русский... Для того и нашъ народъ выговоруеетъ слово «русский» твердо, а не мягко, якъ то слово пишуть паны «українці», котрым сдается, дуже бы хотѣлось, абы слово «русский» говорилося и писалось такъ мягко, якъ слово «польский», отже «русский», и абы оно потомъ съ часомъ совсѣмъ перекинулося въ слово «польский»»⁹¹.

На основі цього Г. Купчанко чітко розрізняв прихильників і противників, ділив на «своїх» і «чужих». Він писав про народовців: «въ Львовѣ появилась между тамошними провѣщенными русскими людьми партія якихось новомодныхъ або такъназываемыхъ мягонькихъ Русиновъ. Мягонькими ихъ

названо за то, що они поддалися польскимъ панамъ и пристали до нихъ, называючи себе фальшиво «самостійними Русинами» або «українцями» а русский языкъ – «руською» або «українською» мовою. Насъ же, всѣхъ другихъ просвѣщенныхъ русскихъ людей, котри не хотѣли отрицися отъ своего родного и котри не хотѣли пристати до нихъ, сѣ новомодни «руськи» панки назвали «москалями», «зрадцями», «запроданцями» та всякими другими подобными глупыми прозвѣсками. Отъ того часу до сегодняшного дня насъ называютъ за то, що мы не поддаемся польскимъ панамъ, «маскалями» або твердыми Русинами, а ту маленьку купку новомодныхъ Русиновъ mezi нами, котри держать сѣ польскими панами, называютъ «українцями» або мягонькими Русинами»⁹².

Як уже зазначалося, важливим інструментом у пропагандистській діяльності Г. Купчанка були екскурси в історію «русского народа» загалом і «русского народа в Галичине и на Буковине». Ці історичні екскурси він робив відповідно до загальноприйнятої схеми російської історії, розробленої М. Карамзіним і продовженої М. Погодіним та ін. Головна мета їх полягала в тому, щоб показати, що «русский народ» від своїх початків був єдиним цілим, а потім після роз'єднання те населення, яке не було в складі Росії, безмірно страждало під владою інших держав. Як правило, він починав від розселення слов'ян, потім «Русское государство», так він називав Київську Русь, далі володимиро-суздальські, московські князі. Потім московське царство, а далі Російська імперія. Щодо Галичини і Буковини Купчанко вживав термін «Червоная Русь». Зауважував, що Червоная Русь понад 150 років входила до складу Русского государства (тобто Київської Русі, *авт.*), а потім потрапила під владу інших держав, які нещадно визискували місцеве русинське населення. Що ж до Російської держави, то Купчанко вважав, що місцеве «русское» населення тут благоденствує.

Одним з наріжних каменів пропагандистської діяльності Г. Купчанка була православна церква. Де тільки міг він наголошував, що місцеве русинське населення Буковини православної віри, так само як їхні одноплемінники в Росії. Досить часто у своїх публікаціях він робив випадки проти греко-католиків та католиків. Як уже зазначалося, він мав тісні стосунки з буковинським митрополитом С. Морарем-Андрієвичем і обґрунтовував доречність православної солідарності русинів та румунів Буковини.

Важливою складовою цього було відстоювання юліанського календаря. «Понеже наша православная церковь, – писав він, – поправила, усовершила и управильнила юлианский календарь отвѣтно нашей святой православной вѣрѣ и понеже нашъ православный народъ тѣломъ и душою свыкъся и зросся сѣ своимъ старымъ православнымъ календаремъ, та всѣ старания латинянь, оторвати нашъ народъ отъ его календаря и накинути ему навый григорианский або латинский календарь, остались до сегоднѣшного дня совсѣм даремными»⁹³.

Нав'язуючи свої погляди селянам, Г. Купчанко для підсилення переконання прагнув опиратися на авторитетні для селян імена письменників, громадських діячів. Не випадково в його газетах декілька разів вміщалися статті про Т. Г. Шевченка, якого він трактував як такого, що «причислено до найславнѣйшихъ русскихъ стихотворцевъ». При цьому він заявляв: «мусимъ упомянути, що так называемы «украинцы», фонетики, кулишовники або мягоньки Русины всякими способами стараются украсти намъ, русскому народу, нашего славного Тараса Шевченка, приписуючи ему якисъ чужы сумасбродны, безбожны, нигилистичны та розбойничы стихи та выдаючи его за «своего»⁹⁴. На такі абсурдні заяви Г. Купчанка відгукнулася львівська газета «Діло», яка досить жорстко написала: «Коли одчитувати сей уступ, то мимохитъ приходится на гадку, що «просвѣтитель народа» п. Купчанко, коли се писавъ, мусѣвъ або бути не при разумѣ або теженько пьяный. Бо чоловікъ зъ здоровымъ умомъ и тверезый не плѣвъ-бы народови такихъ «глупыхъ подлостей и подлыхъ глупостей»⁹⁵.

Таку ж спробу він зробив і стосовно С. Воробкевича. У статті про нього в «Русской Правде» за 1888 р. він гостро полемізував з народовцями і намагався довести, що С. Воробкевич не належить до них, до їхньої партії, не поділяє їхні ідеї. Г. Купчанко писав: «Нѣ панове «украинці» та полско-іезуитски похвостачи, отецъ Исидоръ Воробкивичъ не належить до васъ и не держитъ сѣ вами: онъ принадлежитъ до того народа и держитъ сѣ тимъ народомъ, изъ которого онъ вышоль и mezi котрымъ онъ до сегоднѣшного дня жиетъ и дѣйствуетъ. Народъ тотъ есть русский православный народъ и сему народу отецъ Исидоръ Воробкевичъ преданъ теломъ и душою...»⁹⁶. Щоб пояснити, чому С. Воробкевич пише свої твори народною мовою, якою розмовляють русини Буковини, Г. Купчанко зазначав, що Воробкевич є народним поетом, композитором, письменником і як такий повинен писати тією самою мовою, якою розмовляє народ, для якого він пише. І далі зазначав: «Другое дѣло было бы,

если бы отецъ Исидоръ Воробкевичъ писалъ научни, исторични, глубокоучени сочинения для высше образованной части русскаго народа: тогда онъ мусѣлъ бы писати образованнымъ, литературнымъ русскимъ языкомъ, бо народный або лѣпше сказавши, простонародный русскій языкъ, якимъ говоритъ нашъ простый русскій народъ, наши мужики, не сдатный для составления ученыхъ книгъ черезъ то, шо вънемъ не достааетъ словъ, выражений, оборотовъ, котри потребни для высшого слога»⁹⁷.

Однак і в цьому випадку в Г. Купчанка нічого не вийшло. Вже 1889 р. С. Воробкевич разом з іншими очільниками «Руської Бесіди» надіслав листа до газети «Русска Правда», в якому редакція звинувачувалася у свідомому перекручуванні суспільних подій на Буковині, діяльності «Руської Бесіди» та окремих лідерів народовства. Це викликало велике розчарування Г. Купчанка. Він заявив, що С. Воробкевич виступив проти газети «недостойно» і навіть подло, бо в своїх письмах до насъ онъ удавалъ нашого и нашого народу приятеля, а за нашими плечами виступав нашим ворогомъ, ... онъ заплатилъ намъ за наше добро – колом в ребро»⁹⁸. Щоправда, газета висловлювала надію, що о. Сидір Воробкевич ще «не совсѣмъ пропалъ для насъ, для нашей святой православной вѣры и для нашего народного дѣла»⁹⁹.

Великі сподівання Г. Купчанко покладав й на Євгенію Ярошинську, яку він заохочував збирати фольклорний та етнографічний матеріал і давав настанови, як це робити. В «РусскойПравде» було поміщено портрет молодой письменниці. Г. Купчанко писав про неї: «Дѣвица Евгения Ярошинска есть горяча русска патріотка и дуже даровита русска народна писателька. Яко така она сдѣлала и еще дѣлаетъ много добраго для русскаго народного дѣла и написала много прекрасныхъ поучительныхъ и патріотичныхъ статей и повѣстей, котри напечатани въ различныхъ русскихъ газетахъ и книжкахъ»¹⁰⁰. Однак досить швидко, значною мірою під впливом народовців, Є. Ярошинська відійшла від ідей, які сповідував Г. Купчанко. О. Попович згадував: «Я спонукав її (Є. Ярошинську, авт.) завернути на український шлях, яким вона йшла відтак непохитно, про щосвідчить її письменницька діяльність»¹⁰¹.

У своїх газетах Г. Купчанко прагнув створювати позитивний образ Російської імперії, її правителів та чиновників. Цій темі присвячено понад десяток різних статей як загального, так і вужчого змісту.

1896 року Г. Купчанко, як уже зазначалося, побував на коронації російського імператора Миколи II, яку описав у статтях «Моя подорожъ до Россіи, по Россіи и изъ Россіи» у «Просвѣщеніи». Він детально оповідав про саму багатоденну процедуру коронації, був у захваті від того, що побачив, і писав: «Идучи улицами мѣста Москвы и глядячи на тѣ различни чудни украшения с одной стороны и на празднично убрани толпы ликующего русскаго народа во всѣхъ улицахъ и на площадяхъ («пляцахъ») съ другой стороны, каждому мимовольно насувалася мысль: Вотъ правдивый народный патріотизмъ, вотъ правдива народна любовь до царя, вотъ правдиве народне одушевление передъ святымъ торжествомъ!..»¹⁰². Для нього все російське було чудовим, навіть чай у Москві для нього був: «надзвичайно вкусный, (смачный) и здоровый русскій чай»¹⁰³. Він захоплювався політичним устроєм Росії, необмеженою владою царя, самодержавними порядками, вірою простих людей в доброго государя-правителя. «Для того-то русскій царь и называется самодержецъ Всероссийскій, то значить, шо онъ держить в своихъ рукахъ власть над всею Россіею. Но русскій народ не называетъ своего царя Самодержцемъ а лишь Государемъ або Батюшкою-Царемъ, то значить, Отцемъ-Царемъ, якъ и въ русскомъ народномъ имнѣ спѣвается: «Боже, Царя храни!»¹⁰⁴.

Описуючи процедуру коронації, Г. Купчанко всіляко вихваляв порядок і організованість цього дійства. Про трагедію на Ходинському полі під час коронації, коли в тисняві загинуло понад 1300 людей, Григорій Іванович у своїй газеті не написав нічого.

Варто зауважити, що пропагуючи москвофільські ідеї, своїми книжками і газетними публікаціями Г. Купчанко справляв певний вплив не тільки на русинів Галичини, Буковини й Закарпаття. Деякі його праці знаходили відгук у німецькомовному середовищі Австро-Угорщини і Німеччини, а також серед слов'янських народів. Наприклад, вже згадувану книгу «Доля русинів» позитивно оцінили русофільські слов'янські газети. Як джерело для аналізу ідейних орієнтирів русинів у Галичині та на Буковині використала її у своїй передовій статті впливова мюнхенська газета «Allgemeine Zeitung»¹⁰⁵. Політичний оглядач газети робив такий висновок: «З розповіді самого Купчанка, прикритої постійно повторюваними чорно-жовтими обітницями лояльності, стає зрозуміло, шо східні галичани-уніати тепер бачать себе лише росіянами, а не русинами. Мала молодорусинська партія, яка прагне сформування народної мови, хоче триматися церковної унії

і прагнути до порозуміння зі своїми польсько-католицькими земляцькими товаришами, не має ніякого коріння в народі і виглядає як штучна рослина, яка існувала від смерті її засновника, члена намісницької ради Ю. Лаврівського, і тепер всихає. Вся влада і весь вплив належить старорусинам (Свято-Юрцям), до яких належать селянство і духовенство; вони хочуть бути росіянами, і не інакше, як росіянами, прийнявши великоруську мову незмінною, перевернувши унію – наскільки це можливо – і викоренивши загарбницьку польську сутність»¹⁰⁶.

Звідси газета робила парадоксальний висновок: «...Австрія, маючи на вибір два лиха: спольщення або змосковщення Галичини, вибирає менше лихо – ополячування, хоч би тому, що спольщення Галичини вже наполовину здійснене, а змосковщення було б неможливе, бо руська людність клином входить в серце Угорщини, причому ця людність пов'язана з агітацією львівської староруської партії». Ось так спрацювала книжка Г. Купчанка щодо місцевого населення Галичини і потрактування його німецькими журналістами.

На такі заяви мюнхенської газети відгукнулася газета «Діло», а потім І. Франко в газеті «Kurjer Lwowski». Вони спростували висновки «Allgemeine Zeitung». Зокрема вказали: «Щоби галицькі русини почувалися не русинами, а росіянами, – се неправда. І люд, і загал духовенства признає себе руським і лише руським. Люд, що чимраз більше приходить до свідомості своєї національності, знає, що він не польський, а руський, а щоб він уважав себе російським (московським), о тім йому ані не сниться, бо з росіянами навіть ніякої стичності не мав і не має»¹⁰⁷.

Про стан молодоруської (народовської) партії І. Франко пояснив словами з газети «Діло»: «Що молодоруська партія має підставу в народі – о тім свідчать останні вибори до сейму і до ради державної та всі віча народні. Чи вона від смерті Лаврівського усихає, про те свідчить розвиток її товариств, преси, і репрезентація в сеймі крайовім. Не усихає вона, а росте. Кріпне з кожним днем, бо програма її єдино спасительна для Русі, бо вона звернулася до реальної органічної праці народної, бо, на кінець, підстави її побуту і дороги її – моралі»¹⁰⁸.

В цій статті І. Франко дав ще одну досить красномовну характеристику Г. Купчанку. Він писав: «Відомий буковинський літератор п. Григорій Купчанко недавно видав у Лейпцігу брошуру про долю українців у Австрії. Якщо ми називаємо п. Купчанка «відомим», то треба додати: аж ніяк не з кращого боку.

Незнання, політична нечесність, нечистота переконань цього пана здобули йому розголос, а швидше атрибути цілком протилежного характеру»¹⁰⁹.

Вся ця полеміка, яскраве свідчення того, якої шкоди завдавали Купчанкові писання не тільки для свідомості простих селян, але й навіть для осмислення становища українців у Галичині та їхньої ідейної та національної орієнтації з боку представників інших держав і народів. Він свідомо подавав неправильні відомості про стан справ в українському русі, надмірно звеличував русофільську партію і применшував значення українських національних партій, заявляючи про їхній занепад, незначний вплив на широкі верстви населення.

У 90-х роках XIX ст., відчуваючи, що московфільська пропаганда на Буковині перестає бути дієвою і поступається народовській агітації, Г. Купчанко чимало писав у своїх газетах про потребу посилити вплив на селян західноукраїнських земель. Він закликав своїх однодумців взятися об'єднаними силами до народної справи. На його думку, московфільське товариство «Народна Рада» повинно опублікувати звернення до селян, в якому мало б заликати їх подавати скарги щодо соціально-економічних та суспільно-політичних справ, освіти, релігії, щоб визначити нагальні потреби народу і працювати над їхнім розв'язанням. Пропонувалося також заснувати на Буковині просвітницькі і літературні товариства московфільського спрямування, які мали б видавати популярні книжки для народу повчального змісту. Для освіченої частини русинів передбачалося видавати «добру руську политическу литературну газету». Також обґрунтовувалася необхідність влаштовувати по селах невеликі народні зібрання (віча) і розказувати на них селянам про все, що є для них корисне. Купчанко підсумовував: «Однимъ словомъ, наши просвѣщенни русски люди въ Буковинѣ повинны дѣлати все возможне, чтобы поднести наше русске народне дѣло въ Буковинѣ и стати на таке саме становище, на якомъ находятся наши сосѣды Нѣмцы и Ромыны»¹¹⁰. Але ці заклики слабо втілювалися в життя. Селяни все менше вірили московфілам і підтримували не так активно, як того хотілося Григорію Івановичу. Проте до кінця свого життя, де тільки міг, Купчанко закликав активізувати московфільську пропаганду поряд з боротьбою за вирішення нагальних соціально-економічних проблем селян краю.

Отже, аналіз пропагандистської діяльності Г. Купчанка яскраво засвідчує, що він був без перебільшення найбільш активним, вправним і переконливим адептом «русского мира», «єдиного русского народа» на Буковині у 80-х роках ХІХ і до початку ХХ ст. Він послідовно нав'язував русинам західноукраїнських земель «російську ідентичність», безперестану пропагував духовну єдність з Росією, жорстко боровся з українським рухом. Про це потрібно добре пам'ятати, не створювати ілюзій навколо його постаті, не впадати в сентименти щодо «нашого Григорія», бо він був ворогом українства, який був страшнішим за ворогів-чужинців.

Замість післямови. Чи коректно Г. І. Купчанка називати українцем?

У багатьох наукових працях і довідковій літературі Г. Купчанка називають українським етнографом і громадським діячем. Наприклад, в «Українській літературній енциклопедії» пишеться: «Купчанко Г. І. – український фольклорист, етнограф і письменник»¹¹, Л. Ковалець називає його українським етнографом й фольклористом, письменником, громадсько-культурним та політичним діячем¹², Г. Кожолянко кваліфікує Купчанка як відомого українського етнографа ХІХ ст. поруч з М. Максимовичем, О. Потебнею, М. Маркевичем, П. Чубинським та іншими¹³. У примітках до творів І. Франка Г. Купчанка називають українським етнографом і фольклористом¹⁴. Однак чи коректні такі визначення?

Сучасні теорії національної ідентичності на перше місце ставлять особистісні відчуття індивіда щодо національної самоідентифікації, а все інше (походження, традиції, культуру, рідну мову, ментальність, релігію) вважають хоча й важливими, але не остаточно визначальними. Випадок з Г. Купчанком – яскраве підтвердження таких концепцій.

Він був уродженцем Буковини, громадянином Австрії (Австро-Угорщини). Очевидно, що як людина, яка народилася в русинській сім'ї, з русинською рідною мовою, з русинськими звичаями, обрядами, побутом мав би вважати себе русином (українцем). Але так не сталося. Під впливом різних життєвих обставин, вивчивши російську мову, Г. Купчанко, як уже зазначалося, почав вважати себе «настоящим русским», а русинів Буковини частиною «єдиного русского народа». Щодо другої частини твердження можемо з впевненістю сказати, що воно є антинауковим, надуманим і спростовувалося не один раз у науковій літературі та й сучасною дійсністю. Але чи маємо ми право відмовляти Купчанкові вважати себе росіянином? Він неодноразово наголошував, що є «русским человеком» за мовою, культурою і підтримує тісні стосунки з Росією. Його життєвий шлях, починаючи з середини 70-х років ХІХ ст., це безперервне намагання довести свою російськість. Звичайно, ми не можемо йому в цьому заперечити, бо тут мова йде про його власні відчуття і власну самоідентифікацію.

Тому стосовно нього найбільш точним може бути таке визначення. Г. Купчанко – громадянин Австрії (Австро-Угорщини), уродженець Буковини русинського походження, який вважав себе росіянином, сповідував російську самоідентифікацію. Таке визначення повинно стосуватися не тільки Г. Купчанка, але й багатьох інших радикальних москвофілів, які свідомо обрали орієнтацію на Росію. Цих діячів, як вони й самі наполягали на тому, потрібно вважати росіянами. Таким чином буде наведено порядок з визначенням національної приналежності багатьох більше або менше відомих історичних персонажів, усіх цих Дудикевичів, Маркових, Яворських, Козаришуків, Геровських, Наумовичів, Бендасюків та іже з ними. Бо досить часто відбувається якесь дивне, незрозуміле і розпливчате трактування. З одного боку, діяча називають українцем (перш за все беручи за основу походження), а з іншого боку, наводять факти заперечення ним українського народу, послідовної боротьби з українською самоідентифікацією та активної пропаганди теорій про «єдиний русский народ».

Хтось може сказати, що в такому разі Україна втратить певну кількість відомих постатей. Але чи варто в цьому вбачати біду? Адже такі люди своєю діяльністю розколювали українське суспільство, сіяли в народі зневіру та сумніви щодо власної ідентифікації, насаджували хибні теорії, які активно використовувалися ворогами українства як колись, так і тепер. Якщо ми будемо їх вважати українцями, то їх будуть використовуватися в антиукраїнській пропаганді ще з більшою інтенсивністю. Як люблять писати російські пропагандисти: «Дивіться, українець, а заперечує українську мову і т.п.». Якщо вони є росіянами за національністю, нехай і українського походження, то тут буде все зрозуміло. Людина вважає себе росіянином і прагне нав'язати таку саму ідентифікацію іншим односельцям, кряням і т.д.

Отже, це ворог українства, який маскується своїм походженням і вводить в оману тих, хто не зовсім свідомий своєї національної приналежності. А як відомо, чимала кількість українців Галичини, Буковини, Закарпаття другої половини ХІХ – перших десятиліть ХХ ст. була неписьменною, мала низький рівень національної свідомості і досить легко потрапляла на гачок проповідників «русского мира» типу «нашого Григорія».

Для сучасного українського суспільства беззастережно потрібною є консолідація. Тому всі ті діячі, які працювали проти єдності, як колись, так і тепер повинні бути належним чином оцінені, щодо них повинні бути розставлені всі крапки над «і», щоб була достеменно зрозумілою їхня антиукраїнська суть та антиукраїнська діяльність. Події останніх років, російсько-українська війна ще раз довели життєву потребу такого підходу.

1 Лист Г.Купчанка до М.Драгоманова. 19/31 березня 1873 [Letter of H. Kupchanko to M. Drahomanov, March 19/31, 1873], in «Діло», 1904, 16 (29) червня.

2 Лист Г.Купчанка до М.Драгоманова. 19/31 березня 1873.

3 Г.Купчанко, *Из сборника буковинских простонародных песен, сказок, повестей, пословиц, суеверий и пр.* [From the collection of Bukovinian folk songs, fairy tales, tales, proverbs, superstitions, etc.], in «Буковинская Зоря», (Чернівці), 1870, № 2-3, 10, 13-16.

4 Лист Г.Купчанка до М.Драгоманова 13 (25) грудня 1872 р. [Letter of H. Kupchanko to M. Drahomanov, December 13, 1872], in «Діло», 1904, 9 (22) червня.

5 Лист Г.Купчанка до М.Драгоманова 1 вересня 1882 р. [Letter of H. Kupchanko to M. Drahomanov, September 1, 1882], in «Діло», 1904, 6 (19) липня.

6 *Зарубежные славяне и Россия. Документы архива М.Ф.Раевского* [Foreign Slavs and Russia. Documents of the M.F. Rayevskiy Archives], Москва, Наука, 1975, с. 261.

7 І.Франко, *Нарис з історії українсько-руської літератури до 1890 р.* [An essay on the history of Ukrainian-Russian literature until 1890], in «Франко І. Зібр. тв.у 50-ти т.», т. 41, Київ, 1984, с. 353.

8 В. [В.Гнатюк], *Григорій Купчанко. Некрольог* [Hryhorii Kupchanko. Obituary], in «Літературно-Науковий вістник», 1902, кн. VI, с. 44.

9 Г.Купчанко, *Рекрутська писенка. Изъ усть народа* [Recruitment song. From the mouth of the people], in «Учитель», Львів, 1871, № 8.

10 Г.Купчанко, *Из народных обычаев и обрядов буковинско-русского народа: а) Воскресение Христово; б) Игры и спѣваночки дѣвчачи на Велькдень* [From folk customs and rites of the Bukovinian-Russian people: a) Resurrection of Christ; b) Girls' games and songs for Easter], in «Временнике Института Ставропигийского с месяцесловом на год 1872 г.», (Львів), с. 111-114.

11 Г.Купчанко, *Сказки изъ житья Иисуса Христа. Изъ усть народа* [Tales from the life of Jesus Christ. From the mouth of the people], in «Временник института Ставропигийского съ Мѣсяцесловомъ на годъ 1873», (Львів), 1872, с. 97.

12 Г.Купчанко, *Народые звычаи и обряды буковинско-русского народа: 1) Коляды, 2) Похороны* [Folk customs and rites of the Bukovinian-Russian people: 1) Christmas, 2) Funerals], in «Временник института Ставропигийского съ Мѣсяцесловомъ на годъ 1873», (Львів). 1872, с.114-121.

13 G.Kupcyanko, *Die ruthenischen Bauern in der Bukowina*, in «Illustrirte Zeitung» (Leipzig), 1874, 17 Januar, № 1594, s. 47, 49-50.

14 G.Kupcyanko, *Die ruthenischen Bauern in der Bukowina*, s. 50.

15 *Russische Nationaltrachten*, in «Illustrirte Zeitung» (Leipzig), 1875, 30 Januar, № 1648, s. 87-88.

16 Лист Г.Купчанка до П.Чубинського 18 лютого 1875 р. [Letter of H. Kupchanko to P. Chubynskiy, February 18, 1875], in «Савченко Ф. Заборона українства 1876 р.», Харків-Київ, 1930, с. 288.

17 Лист М.Драгоманова до Г.Купчанка. 26 березня 1873 р. [Letter of H. Kupchanko to M. Drahomanov, March 26 1873], in «Діло», 1904, 14 (27) червня.

18 *Журнал общаго собрания Юго-Западного Отдѣла Императорского Русскаго Географического Общества 23 сентября 1873 года* [Journal of the general meeting of the South-Western Department of the Imperial Russian Geographical Society September 23, 1873], in «Записки Юго-Западного Отдѣла Императорского Русскаго Географического Общества», Київ, 1874, т.1, с. 39-40.

19 Ф.Савченко, *Заборона українства 1876 р.* [Prohibition of Ukrainianism in 1876], Харків, 1930, с. 100.

20 Ф.Савченко, *Заборона українства 1876 р.*, с. 85.

21 Г.Сінченко, *Купчанко Григорій Іванович* [Hryhorii Ivanovych Kupchanko], in «Українська літературна Енциклопедія», Київ, 1995, т. 3, с. 106; В.Костик, *Зародження, формування і функціонування фольклористичних*

(народознавчих) осередків Північної і Південної Буковини [Origin, formation and functioning of folkloristic (ethnological) centers of Northern and Southern Bukovina], in «Народознавчі зошити», 2019, №4, с. 1010.

22 Ф.Савченко, *Заборона українства 1876 р.*, с. 46.

23 Г.Купчанко, *Нѣкоторыя историко-географическія свѣдѣнія о Буковинѣ* [Some historical and geographical information about Bukovina], in «Записки Юго-Западнаго отдѣла императорскаго русскаго географическаго общества. За 1874 г.», т. II, Київ, 1875, с. 289-370.

24 T.Bendella, *Die Bukowina im Königreiche Galizien*, Wien, 1845.

25 Лист Г.Купчанка до М.Драгоманова 13 (25) грудня 1872 р. [Letter of H.Kupchanko to M.Drahomanov, December 13, 1872], in «Діло», 1904, 9 (22) червня.

26 *Пѣсни Буковинскаго народа* [Songs of the Bukovinian people], in «Записки Юго-Западнаго отдѣла императорскаго русскаго географическаго общества. За 1874 г.», т. II, Київ, 1875, с. 371-600.

27 Г.Купчанко, *Нѣкоторыя историко-географическія свѣдѣнія о Буковинѣ* [Some historical and geographical information about Bukovina], Київ, 1875; *Сборник Пѣсень Буковинскаго народа* [Collection of Songs of the Bukovinian People], Составилъ А.Лончевскій. (съ матерьяла, доставленнаго Г.И. Купчанкомъ въ Юго-Западный Отдѣлъ Императорскаго Русскаго Географическаго Общества), Київ, 1875.

28 *Журналъ обыкновеннаго собранія Юго-Западнаго Отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго Общества 11 сентября 1874 г.* [Journal of the ordinary meeting of the South-Western Department of the Imperial Russian Geographical Society September 11, 1874], in «Записки Юго-Западнаго отдѣла императорскаго русскаго географическаго общества. За 1874 г.» Т. II, Київ, 1875, с. 25.

29 G.Kupczanko, *Die Ruthenen in der Bukowina*, in «Das Ausland». 1887, 17 Januar; Г.Купчанко, *До славныхъ русскихъ громадъ въ Буковинѣ* [To the glorious Russian communities in Bukovina], in «РусскаПравда», 1890, ч. 7 и 8, с. 43.

30 Ф.Савченко, *Заборона українства 1876 р.*, с. 289.

31 Лист Г.Купчанка до М.Драгоманова 5 (17 серпня) 1886 р. [Letter of H.Kupchanko to M.Drahomanov, August 5, 1886], in «Діло», 1904, 8 (21) липня.

32 Г.Купчанко, *Изучаймо наш народ* [Let's study our people], in «Русска Правда », 1891, 1 січня, ч.1, с. 6-9.; Г.Купчанко, *Изучаймо наш народ* [Let's study our people], Вѣдень, 1891.

33 *Высоке отличие за списованье русскихъ народныхъ пѣсень* [High distinction for copying Russian folk songs], in «Русска Правда », 1892, ч. 6, с. 66-67.

34 С.Смаль-Стоцький, О.Попович, *Отозва* [Recall], in «Буковина», 1886, 1 липня.

35 Лист Г.Купчанка до М.Драгоманова. 11/10 1881 р. [Letter of H. Kupchanko to M. Drahomanov, 11/10, 1881], in «Діло », 1904, 1 (14) липня.

36 G.Kupczanko, *Der Russische Nihilismus*, Leipzig, 1884.

37 G.Kupczanko, *Der Russische Nihilismus*, s. IX.

38 «Вѣстникъ Народной Воли». Революционное социально-политическое обозрение, 1884, №3, с. 48.

39 K.Oldenberg, *Der russische Nihilismus von seinen Anfängen bis zur Gegenwart*, Leipzig 1888, s. 196.

40 М., *Наш буковинскій земляк, Григорій Купчанко* [Our Bukovynian fellow countryman, Hryhorii Kupchanko], in «Діло », 1884, 3 квітня.

41 *Erlebnisse eines Nihilisten von ihm selbst erzählt. Der Öffentlichkeit übergeben von Gregor Ivanowitsch Kupczanko*, Leipzig, Verlag von Carl Minde, 1880.

42 [G.Kupczanko], *Aus den Mysterien des Russischen Nichilismus. Aufzeichnungen eines ehemaligen Nichilisten*, Leipzig, 1885.

43 [G.Kupczanko], *Aus den Mysterien des Russischen Nichilismus*, s. 1-2.

44 Лист Г.Купчанка до М.Драгоманова 5 (17 серпня) 1886 р. [Letter of H.Kupchanko to M.Drahomanov, August 5, 1886], in «Діло», 1904, 8 (21) липня.

45 Лист Г.Купчанка до М.Драгоманова 1 вересня 1882 р. [Letter of H.Kupchanko to M Drahomanov, September 1, 1882], «Діло», 1904, 6 (19) липня.

46 Лист Г.Купчанка до Ф.Міклошича 22 грудня 1885 р. [Letter of H.Kupchanko to F.Mikloshych, December 22, 1885.], in «Листування українських славістів з Францем Міклошичем», Київ, 1993, с. 237-238; Лист Г.Купчанка до М.Драгоманова 8 березня 1886 р. [Letter of H.Kupchanko to M.Drahomanov, March 8, 1886], in «Діло», 1904, 7 (20) липня.

47 G.Kupczanko, *Die Gajdatachen*, in «Bukowinaer Rundschau», 1886, 12. August.

48 K.Franzos, *Halb-Asien. Land und Leute des östlichen Europa*, Bd. 4. *Vom Don zur Donau: neue Culturbilder aus «Halb-Asien»*; vol. 2, s.17.

49 G.Kupczanko, *Die Gajdatachen*, in «Bukowinaer Rundschau», 1886,22. Juli.

50 G.Kupczanko, *Die Schiksale der Ruthenen*, Leipzig, Verlag von Wilhelm Friedrich, 1887, s. 177-178.

- 51 G.Kupczanko, *Die Schiksale der Ruthenen*, s. 186.
- 52 І.Франко, *Баламутства в українській справі* [Mischief in Ukrainian business], in «Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах», т. 46, кн. 1, с. 480.
- 53 G.Kupczanko, *Die Ajsoren im Kaukasus*, in «Am Ur-Quell». 1890, bd. 1, heft 4, s. 53-56; heft 5, s. 82-85; heft 6, s. 97-100.
- 54 G.Kupczanko, *Hochzeitsgebrauche der Weissrussen*, in «Am Ur-Quell», 1891, bd. 2, heft 8, s. 137-139; heft 9, s. 161-163.
- 55 G.Kupczanko, *Krankheitsbeschwörungen bei russischen Bauern im der Bukowina*, in «Am Ur-Quell». 1891, bd. 2, heft 1, s. 12-14; heft 2, s. 43-46; heft 3, s. 61-63; heft 4, s. 75-77.
- 56 G.Kupczanko, *Russische Schöpfungsagen*, in «Am Ur-Quell», 1892, bd. 3, heft 1, s. 17-18.
- 57 Г.Купчанко, *Поселеніє рускихъ старообрядцевъ въ Буковинѣ* [Settlement of Russian OldBelievers in Bukovina], in «Исторический Вѣстник. Историко-литературный журналъ», 1898, № 7, с. 182-192.
- 58 G.Kupczanko, *Die Deutschen in der Bukowina*, in «Das Ausland», 1886, № 50, 13. Dezember, s. 981-985.
- 59 G.Kupczanko, *Die Mennoniten in Rußland*, in «Das Ausland», 1889, № 8, s. 153-156, № 9, s. 164-167.
- 60 H. van der Smissen, *Berichtigung*, in «Das Ausland», 1889, № 25, s. 500.
- 61 Г.Купчанко, *Буковина и ея русски жители* [Bukovyna and its Russian inhabitants], Вѣдень, 1895; Г.Купчанко, *Галичина и ея русски жители* [Galicia and its Russian inhabitants], Вѣдень, 1896; Г.Купчанко, *Угорская Русь и ея русски жители* [Hungarian Rus and its Russian inhabitants], Вѣдень, 1897; Г.Купчанко, *Холмская Русь и ея церковный начальникъ высокопреосвященный Флавіанъ* [Kholm Rus and its church leader, Eminence Flavian], Вѣдень, 1894.
- 62 Купчанко Григорій Иванович – русский патриот с Буковины [Kupchanko Grigoriy Ivanovich – Russian patriot from Bukovina], URL: <https://culturelandshaft.wordpress.com/>
- 63 Г.Купчанко, *Наша Родина. Иллюстрированный сборникъ для протонародного читанья* [Our Motherland. Illustrated collection for common reading], Вѣдень, 1897.
- 64 R.Kaindl, *Gregor Kupczanko: Nascha rodyna (Unser Stamm), Wien, 1897, 236 s.*, in «Globus», 1897, band LXXII, nr. 38, s. 130.
- 65 R.Kaindl, *Haus und Hof bei den Rusnaken*, in «Globus», 1897, bd. LXXI, Nr.9, s. 133-145.
- 66 Г.Купчанко, *Русь и Польша* [Rus and Poland], Вѣна, 1902.
- 67 Г.Купчанко, *Русь и Польша*, с. 4.
- 68 Г.Купчанко, *Русскій народъ* [Russian people], in «Русска Правда», 1889, ч.1, 1 січня, с. 3.
- 69 Г.Купчанко, *Русскій народъ*, с. 7
- 70 Г.Купчанко, *Русскій народъ*, с. 3.
- 71 Г.Купчанко, *Русскій народъ*.
- 72 Г.Купчанко, *Моя подорожъ до Россіи, по Россіи и изъ Россіи* [My journey to Russia, across Russia and from Russia], in «Просвѣщеніе», 1896, 5 жовтня, ч. 9-10, с. 110.
- 73 Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ), ф. 151 Политический архив, оп. 482, д. 1615 *Донесения российских консулов в Черновцахъ господину императорскому послу в Вене 1891-1895 г.*, л. 172.
- 74 *Наше русске письмо* [Our Russian writing], in «Русска Правда», 1891, ч.2, с. 18.
- 75 *Наше русске письмо*.
- 76 Г.Купчанко, *Жаргонъ* [Jargon], in «Просвещение», 1897, 1 грудня, ч. 11-12, с. 111.
- 77 *Петиції до Крайової шкільної ради* [Petitions to the National School Board], in «ЦДІА України (Львів)», ф. 178 Крайова шкільна рада м. Львів, оп. 1, *спр. 1178, 1179, 1180, 1181, 1182, 1183*.
- 78 Г.Купчанко, *Русскій народъ (Съ многими образками)* [Russian people (with many images)], Вѣдень, 1889, с. 26.
- 79 Г.Купчанко, *Русски говори и наречья* [Russian accents and adverbs], in «Русска Правда», 1891, ч.7, с. 60.
- 80 Г.Купчанко, *Русски говори и наречья*, с. 60.
- 81 G.Kupczanko, *Die Schiksale der Ruthenen*, Leipzig, Verlag von Wilhelm Friedrich, 1887, s. III.
- 82 Г.Купчанко, *Русски говори и наречья*, с. 61.
- 83 О.Попович, *Відродження Буковини*, с. 33-34.
- 84 Г.Купчанко, *Отец Исидор Воробкевич* [Father Isidor Vorobkevich], in «Русска Правда», 1888, ч.11, с. 107.
- 85 Г.Купчанко, *Москали мы, чи украинци?* [Are we Muscovites or Ukrainians?], in «Просвѣщеніе», 1893, ч. 6, с. 59.
- 86 Г.Купчанко, *Отец Исидор Воробкевич*, с. 107.
- 87 В.Костик, *«Сборник песен Буковинского народа» та народознавча діяльність Григорія Купчанка і Олександра Лоначевського в оцінці критики* [«Collection of songs of the Bukovynian people» and the folkloristic

activity of Hryhorii Kupchanko and Oleksandr Lonachevskiy in critical evaluation], in «Народознавчі зошити», №4, 2021, с. 980.

88 Л.Ковалець, *Листи Григорія Купчанка до Івана та Євгенії Ярошинських як причинки до портретів авторі й адресатки (спроба презентації)* [Letters of Hryhorii Kupchanko to Ivan and Yevgenia Yaroshynski as reasons for portraits of the author and addressee (attempted presentation)], in «Народна творчість та етнологія», 2011, № 4, с. 64.

89 В.Грябан, *Життєвий шлях та наукова діяльність Григорія Купчанка* [The life path and scientific activity of Hryhorii Kupchanko], in «Матеріали до української етнології». Зб. наук. праць, Київ, 2004, вип. 4, с. 51; О.Кожолянко, *Етнографічні дослідження Юрія Федьковича та Григорія Купчанка в ХІХ столітті* [Ethnographic studies of Yuriy Fedkovych and Hryhorii Kupchanko in the 19th century], in «Народна творчість та етнологія», 2017, № 4, с. 22.

90 Г.Купчанко, Буковина і її руські жителі, URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000021470>

91 Г.Купчанко, *Отец Исидор Воробкевич*, с. 107.

92 *Докторъ Николай Аноневичъ* [Doctor Nikolay Anonevych], in«Русска Правда», 1889, ч. 7 и 8, с. 57.

93 *Календаръ «Русской Правды»* [Calendar of «Ruska Pravda»], in«Русска Правда», 1891, ч.1, с. 20.

94 *Стихотворецъ Тарасъ Шевченко* [Poet Taras Shevchenko], in «Русска Правда», 1889, ч. 6, с. 43.

95 *Переглядъ часописей* [Review of magazines], in«Дѣло», 1889, 13 квітня.

96 Г.Купчанко, *Отецъ Исидоръ Воробкевичъ*, с. 107.

97 Г.Купчанко, *Отецъ Исидоръ Воробкевичъ* с. 108.

98 *До русскаго народа въ Буковинѣ* [To the Russian people in Bukovina], in«Русска Правда», 1889, ч.11-12, с.82.

99 *До русскаго народа въ Буковинѣ*, с. 82.

100 *Дѣвица Евгенія Ярошинска* [The girl Yevgenia Yaroshynska], in«Русска Правда», 1889, ч. 9-10, с. 71.

101 О.Попович, *Відродження нації*, Львів, 1933, с. 49.

102 Г.Купчанко, *Моя подорожъ до Россіи, по Россіи и изъ Россіи*, с. 110.

103 Г.Купчанко, *Моя подорожъ до Россіи, по Россіи и изъ Россіи*, с. 110.

104 *Россія* [Russia], in«Русска Правда», 1889, ч. 13 и 14, с. 92.

105 *Oesterreich und die galizischen Ruthenen*, in «Allgemeine Zeitung», 1887, 18 Juli.

106 *Oesterreich und die galizischen Ruthenen*.

107 І.Франко, *Баламутства в українській справі*, с. 481.

108 І.Франко, *Баламутства в українській справі*, с. 481.

109 І.Франко, *Баламутства в українській справі*, с. 480.

110 *Русске народне дѣло въ Буковинѣ* [Rus national affairs in Bukovina], in«Просвѣщеніе», 1893, ч.5, с. 47.

111 *Купчанко Г.І.* [Kupchanko H.I.], in «Українська Літературна Енциклопедія», Київ, 1995, т. 3: К-Н, с. 106.

112 Л.Ковалець, *Таки наш, Григорій Купчанко*, с. 31.

113 Г.Кожолянко, *Етнографія Буковини*, т. 3, Чернівці, 2004, с. 25.

114 І.Франко, *Баламутства в українській справі* [Mischief in Ukrainian business], in «І.Франко. Енциклопедія життя і творчості», URL: <https://www.i-franko.name/uk/Publicistics/1887/BalamutstvaVUkrajinskijSpravi.html>

References

1. Arkhiv vneshney politiki Rossiyskoy imperii (AVPRI), f. 151. Polytycheskiy arkhiv, op. 482, d. 1615, Doneseniya rossyiskikh konsulov v Chernovtsakh gospodynu ymperatorskomu poslu v Vene 1891-1895 g.
2. Bendella T., Die Bukowina im Königreiche Galizien, Wien, 1845.
3. Divytsa Evheniia Yaroshynska [The girl Yevgenia Yaroshynska], in «Russka Pravda», 1889, ch. 9-10.
4. Doktor Nykolai Antonevych [Doctor Nikolay Anonevych], in «Russka Pravda», 1889, ch. 7 y 8.
5. Do russkoho naroda v Bukovyni [To the Russian people in Bukovina], in «Russka Pravda», 1889, ch. 11-12.
6. Franko I., Balamutstva v ukrainskii spravi [Mischief in Ukrainian business], in «Franko I. Zibrannia tvoriv u 50-ty tomakh», t. 46, kn. 1.
7. Franko I., Narys z istorii ukrainsko-ruskoi literatury do 1890 r. [An essay on the history of Ukrainian-Russian literature until 1890], in «Franko I. Zibr. tv.u 50-ty t.», t. 41, Kyiv, 1984.
8. Franzos K., Halb-Asien. Land und Leute des östlichen Europa, Bd. 4. Vom Don zur Donau: neue Culturbilder aus «Halb-Asien»; Vol. 2.
9. Hriaban V., Zhyttievii shliakh ta naukova diialnist Hryhoriiia Kupchanka [The life path and scientific activity of Hryhorii Kupchanko], in «Materialy do ukrainskoi etnolohii». Zb. nauk. prats, Kyiv, 2004, vyp. 4.

10. Kaindl R., Gregor Kupczanko: Nascha rodyna (Unser Stamm), Wien, 1897, 236 s., in «Globus», 1897, band LXXII, nr. 38.
11. Kaindl R., Haus und Hof bei den Rusnaken, in «Globus», 1897, bd. LXXI, Nr. 9.
12. Kalendar «Russkoi Pravdy» [Calendar of «Ruska Pravda»], in «Russka Pravda», 1891, ch. 1.
13. Kostyk V., «Sbornyk pesen Bukovynskoho naroda» ta narodoznavcha diialnist Hryhoriia Kupchanka i Oleksandra Lonachevskoho v otsyntsi krytyky» [«Collection of songs of the Bukovynian people» and the folkloristic activity of Hryhoriia Kupchanko and Oleksandr Lonachevskyyi in critical evaluation], in «Narodoznavchi zoshyty», № 4, 2021.
14. Kostyk V., Zarozhennia, formuvannia i funktsionuvannia folklorystychnykh (narodoznavchykh) osередkiv Pivnichnoi i Pivdennoi Bukovyny [Origin, formation and functioning of folkloristic (ethnological) centers of Northern and Southern Bukovyna], in «Narodoznavchi zoshyty», 2019, №4.
15. Kovalets L., Lysty Hryhoriia Kupchanka do Ivana ta Yevhenii Yaroshynskykh yak prychnyky do portretiv avtori y adresatky (sproba prezentatsii) [Letters of Hryhoriia Kupchanko to Ivan and Yevgenia Yaroshynskyyi as reasons for portraits of the author and addressee (attempted presentation)], in «Narodna tvorchist ta etnolohiia», 2011, № 4.
16. Kozholianko H., Etnohrafiia Bukovyny, t. 3, Chernivtsi, 2004.
17. Kozholianko O., Etnohrafichni doslidzhennia Yurii Fedkovycha ta Hryhoriia Kupchanka v XIX stolitti [Ethnographic studies of Yuriy Fedkovych and Hryhoriia Kupchanko in the 19th century], in «Narodna tvorchist ta etnolohiia», 2017, № 4.
18. Kupczanko G., Die Ajsoren im Kaukasus, in «Am Ur-Quell». 1890, bd. 1, heft 4, s. 53-56; heft 5, s. 82-85; heft 6.
19. Kupczanko G., Die Deutschen in der Bukowina, in «Das Ausland», 1886, № 50, 13. Dezember.
20. Kupczanko G., Die Mennoniten in Rußland, in «Das Ausland», 1889, № 8, s. 153-156, № 9.
21. Kupcyanko G., Die ruthenischen Bauern in der Bukowina, in «Illustrierte Zeitung» (Leipzig), 1874, 17 Januar, № 1594.
22. Kupczanko G., Die Schicksale der Ruthenen, Leipzig, Verlag von Wilhelm Friedrich, 1887.
23. Kupczanko G., Hochzeitsgebrauche der Weissrussen, in «Am Ur-Quell», 1891, bd. 2, heft 8, s. 137-139; heft 9.
24. Kupczanko G., Krankheitsbeschwörungen bei russischen Bauern in der Bukowina, in «Am Ur-Quell». 1891, bd. 2, heft 1, s. 12-14; heft 2, s.43-46; heft 3, s. 61-63; heft 4, s. 75-77.
25. Kupczanko G., Russische Schöpfungsagen, in «Am Ur-Quell », 1892, bd. 3, heft 1.
26. Kupchanko H., Bukovina i ei russki zhyteli [Bukovyna and its Russian inhabitants], Viden, 1895.
27. Kupchanko H., Bukovyna i ii ruski zhyteli [Bukovyna and its Russian inhabitants], URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000021470>
28. Kupchanko H., Halichina y ei russki zhyteli [Galicia and its Russian inhabitants], Viden, 1896.
29. Kupchanko H., Iz narodnykh obychaev i obriadov bukovynsko-russkoho naroda: a) Voskresenie Khrystovo; b) Ihry i spivanochni divochii na Velikden [From folk customs and rites of the Bukovinian-Russian people: a) Resurrection of Christ; b) Girls' games and songs for Easter], in «Vremennik Instytutu Stavropyhyiskoho s mesiatse slovom na hod 1872», (Lviv).
30. Kupchanko H., Iz sbornyka bukovynskykh prostonarodnykh piesen, skazok, povestei, poslovits, sueverij i pr. [From the collection of Bukovinian folk songs, fairy tales, proverbs, superstitions, etc.], in «Bukovynskaia Zoria», (Chernivtsi), 1870, № 2-3, 10, 13-16.
31. Kupchanko H., Kholmskaia Rus y ei tserkovnyi nachalnyk vysokopreosviashchennyi Flavian [Kholm Rus and its church leader, Eminence Flavian], Viden, 1894.
32. Kupchanko H., Moia podorozh do Rossii, po Rossii i iz Rossii [My journey to Russia, across Russia and from Russia], in «Prosvishchenie», 1896, 5 zhovtnia, ch. 9-10.
33. Kupchanko H., Moskali my, chy ukraintsi? [Are we Muscovites or Ukrainians?], in «Prosvishchenie», 1893, ch. 6.
34. Kupchanko H., Narodye zvychai i obriady bukovynsko-russkoho naroda: 1) Koliady, 2) Pokhorony [Folk customs and rites of the Bukovinian-Russian people: 1) Christmas, 2) Funerals], in «Vremennik ynstytutu Stavropyhyiskoho s Misiatseslovom na hod 1873», (Lviv). 1872.
35. Kupchanko H., Nasha Rodina. Illiustrovanniy sbornik dlia prostonarodnogo chytania [Our Motherland. Illustrated collection for common reading], Viden, 1897.
36. Kupchanko H., Nekotoryia istoryko-heohrafycheskye svedeniia o Bukovine [Some historical and geographical information about Bukovina], in «Zapysky Yuho-Zapadnaha otdyla imperatorskago russkago heohrafycheskago obshchestva. Za 1874 h.» t. II, Kiev, 1875.
37. Kupchanko H., Otets Isydor Vorobkevych [Father Isidor Vorobkevich], in «Russka Pravda», 1888, ch. 11.

38. Kupchanko H., Poselenie russkikh starobriadtsev v Bukovine [Settlement of Russian OldBelievers in Bukovina], in «Istorycheskyi Vistnyk. Istoryko-lyteraturnyi zhurnal», 1898, № 7.
39. Kupchanko H., Rekrutska pisenka. Iz ust naroda [Recruitment song. From the mouth of the people], in «Uchytel», Lviv, 1871, № 8.
40. Kupchanko H., Rus i Polsha [Rus and Poland], Vena, 1902.
41. Kupchanko H., Russkiy narod [Russian people], in «Russka Pravda», 1889, ch. 1, 1 sichnia.
42. Kupchanko H., Russky hovory i narechia [Russian accents and adverbs], in «Russka Pravda», 1891, ch. 7.
43. Kupchanko Hryhoryi Ivanovych – russkiy patriot s Bukoviny [Kupchanko Grigoriy Ivanovich – Russian patriot from Bukovina], URL: <https://culturelandshaft.wordpress.com/>
44. Kupchanko H., Skazky iz zhytia Iisusa Khrysta. Iz ust naroda [Tales from the life of Jesus Christ. From the mouth of the people], in «Vremennik instytutu Stavropyhyiskoho s Misiatseslovom na hod 1873», (Lviv), 1872.
45. Kupchanko H., Uhorskaia Rus i ei russki zhyteli [Hungarian Rus and its Russian inhabitants], Viden, 1897.
46. Kupchanko H., Zharhon [Jargon], in «Prosveshchenie», 1897, 1 hrudnia, ch. 11-12.
47. Lyst H. Kupchanka do M. Drahomanova 1 veresnia 1882 r. [Letter of H. Kupchanko to M. Drahomanov, September 1, 1882], in «Dilo», 1904, 6 (19) lypnia.
48. Lyst H. Kupchanka do M. Drahomanova 13 (25) hrudnia 1872 r. [Letter of H. Kupchanko to M. Drahomanov, December 13, 1872], in «Dilo», 1904, 9 (22) chervnia.
49. Lyst H. Kupchanka do M. Drahomanova. 19/31 bereznia 1873. [Letter of H. Kupchanko to M. Drahomanov, March 19/31, 1873], in «Dilo», 1904, 16 (29) chervnia.
50. Lyst H. Kupchanka do P. Chubynskoho 18 liutoho 1875 r. [Letter of H. Kupchanko to P. Chubynskiy, February 18, 1875], in «Savchenko F. Zaborona ukrainstva 1876 r.», Kharkiv-Kyiv, 1930.
51. Lyst M. Drahomanova do H. Kupchanka. 26 bereznia 1873 r. [Letter of H. Kupchanko to M. Drahomanov, March 26 1873], in «Dilo», 1904, 14 (27) chervnia.
52. Nashe russke pysmo [Our Russian writing], in «Russka Pravda», 1891, ch. 2.
53. Oesterreich und die galizischen Ruthenen, in «Allgemeine Zeitung», 1887, 18 Juli.
54. Perehliad chasopysei [Review of magazines], in «Dilo», 1889, 13 kvitnia.
55. Pesni Bukovinskaho naroda [Songs of the Bukovinian people], in «Zapysky Yuho-Zapadnaho otdela ymperatorskaho russkaho heohrafycheskaho obshchestva. Za 1874 h.», t. II, Kiev, 1875.
56. Petytsii do Kraiovoi shkilnoi rady [Petitions to the National School Board], in «TsDIA Ukrainy (Lviv)», f. 178 Kraiova shkilna rada m. Lviv, op. 1, spr. 1178, 1179, 1180, 1181, 1182, 1183.
57. Popovych O., Vidrozhennia natsii, Lviv, 1933.
58. Rossiia [Russia], in «Russka Pravda», 1889, ch. 13 y 14.
59. Russische Nationaltrachten, in «Illustrierte Zeitung» (Leipzig), 1875, 30 Januar, № 1648.
60. Savchenko F., Zaborona ukrainstva 1876 r. [Prohibition of Ukrainianism in 1876], Kharkiv, 1930.
61. Sinchenko H., Kupchanko Hryhorii Ivanovych [Hryhorii Ivanovych Kupchanko], in «Ukrainska literaturna Entsyklopediia», Kyiv, 1995, t. 3.
62. Smissen H. van der, Berichtigung, in «Das Ausland », 1889, № 25.
63. Stykhotvorets Taras Shevchenko [Poet Taras Shevchenko], in «Russka Pravda», 1889, ch. 6.
64. V. [V. Hnatiuk], Hryhorii Kupchanko. Nekroloh [Hryhorii Kupchanko. Obituary], in «Literaturno-Naukovyi vistnyk», 1902, kn. VI.
65. Zarubezhnye slaviane i Rossija. Dokumenty arkhiva M.F. Raevskoho, Moskva, Nauka, 1975.
66. Zhurnal obshchaho sobraniia Yuho-Zapadnaho Otdela Ymperatorskoho Russkaho Heohrafycheskoho Obshchestva 23 sentiabria 1873 hoda [Journal of the general meeting of the South-Western Department of the Imperial Russian Geographical Society September 23, 1873], in «Zapysky Yuho-Zapadnaho Otdela Ymperatorskoho Russkaho Heohrafycheskoho Obshchestva», Kiev, 1874, t. 1.

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 2. – 2023. – С. 59–65
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 2. – 2023. – pp. 59–65
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2023.58.59-65>
hj.chnu.edu.ua

УДК 94(477.85):929Пігуляк

© Andriy Klish* (Ternopil)

DEPUTY ACTIVITY OF YEROTEI PIHULIAK IN THE AUSTRIAN PARLIAMENT

Abstract. *The article is dedicated to the analysis and comprehension of the parliamentary activity of Yerotei Pihuliak in the Vienna Parliament at the beginning of the 20th century. The research is based on archival documents, publications from that period, and contemporary historical studies.*

The article explores key aspects of Ye. Pihuliak's political career; his contribution to defending the rights and interests of the Ukrainian population in the complex socio-cultural and political situation of the Austro-Hungarian Empire. Special attention is given to Ye. Pihuliak's stance on issues of national equality, education, assimilation, and interaction with other ethnic groups.

The attempts by Ye. Pihuliak to promote interethnic dialogue and his efforts to overcome discrimination against the Ukrainian population in Bukovyna are analyzed. The article also reveals his approaches to the development of education, infrastructure, and social issues in the region.

Keywords: *Ye. Pihuliak, biography, parliamentary activity, State Council, Bukovyna.*

Андрій Кліш (Тернопіль)

ДЕПУТАТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЄРОТЕЯ ПІГУЛЯКА В АВСТРІЙСЬКОМУ ПАРЛАМЕНТІ

Стаття присвячена аналізу та осмисленню парламентської діяльності Єротея Пігуляка у Віденському парламенті на початку ХХ ст. Дослідження ґрунтується на архівних документах, публікаціях того періоду та сучасних історичних дослідженнях.

Стаття розглядає ключові аспекти політичної кар'єри Є. Пігуляка, його внесок у захист прав та інтересів українського населення у складній соціокультурній та політичній ситуації Австро-Угорської імперії.

Особлива увага приділяється ставленню Є. Пігуляка до питань національної рівноправності, освіти, асиміляції та взаємодії з іншими етнічними групами.

Аналізуються спроби Є. Пігуляка сприяти міжнаціональному діалогу та його дії щодо подолання дискримінації, спрямованої проти українського населення в Буковині. Стаття також розкриває його підходи до розвитку освіти, інфраструктури та соціальних питань в регіоні.

Стаття має за мету розширити розуміння історичного контексту та важливості парламентської діяльності Єротея Пігуляка у Віденському парламенті, сприяючи глибшому аналізу ролі України в європейських політичних процесах того періоду.

Дослідження парламентської діяльності Єротея Пігуляка вказує на його важливий внесок у політичне життя Австро-Угорської імперії на початку ХХ століття. Він виступав за права та інтереси українського народу у складній політичній обстановці того часу. Його парламентська діяльність свідчить про його стійке прагнення до соціальної справедливості та захисту прав українців. Є. Пігуляк активно виступав проти дискримінації та нерівності, особливо щодо українського населення. Його дії спрямовувалися на захист національних інтересів та створення сприятливого середовища для розвитку української громади. Є. Пігуляк сприяв міжнаціональному

* д.і.н., професор кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

діалогу та співпраці в умовах різноманітності етнічних груп у Буковині, що може служити прикладом взаєморозуміння та толерантності в політичному співтоваристві.

Ключові слова: Є. Пігуляк, біографістика, парламентська діяльність, Державна рада, Буковина.

The growing interest in our nation's historical past contributes to the development of civil society and the formation of its ideology. Every nation has its own history, which is personalized, as socio-political processes pass through individual experiences. In this context, the study of the activities of Ye. Pihuliak, a prominent Bukovynian socio-political figure, in the Vienna Parliament at the beginning of the 20th century is particularly relevant.

Parliamentary activity of Ye. Pihuliak has not yet become the subject of a separate scholarly investigation. Some aspects of his political activities are highlighted in the works of O. Dobrzanskiy¹, V. Botushanskiy², Yu. Melnychuk³, M. Nykyforak⁴, V. Pylypchuk⁵. Certain biographical details about Ye. Pihuliak can be found in encyclopedic publications⁶ and his autobiography⁷.

The proposed article aims to analyze the parliamentary activities of Ye. Pihuliak within the «Slavic Center» faction of the State Council at the beginning of the 20th century.

Yerotei Pihuliak (1851–1924) was a prominent Ukrainian educator, publicist, prose writer, poet, and socio-political figure. He actively participated in political activities, notably becoming one of the main ideologists and leaders of the national movement in the 1890s. In 1906, he co-founded and led the tactics of the «National Council of Rusyns in Bukovyna» (also known as the National Democratic Party). From 1903 to 1906, he was a member of the interethnic association of Bukovyna's parliament deputies called the «Free Thought Union». Additionally, he played a crucial role in founding the grassroots movement for Ukrainians in Bukovyna, heading societies such as «Narodny Dim», «Ruska Besida», the political organization «Ruska Rada na Bukovyni», the first Ukrainian peasant credit cooperative «Ruska Kasa», and the establishment of the «Sich» society in Bukovyna. He served as a deputy in the State Council from 1898 to 1918 and in the Bukovyna parliament from 1890 to 1918. Ivan Pihuliak mentioned him in his speech: «One of the best fighters for the liberation of Orthodox Ukrainians from the Romanianization yoke of the consistory and the metropolis was Yerotei Pihuliak, a member of the «Ruska Besida», an envoy to the parliament and the parliament who fought for a whole 30 years [...] against Romanian usurpers until he saw the success of his hard work in 1917»⁸.

In December 1900, as a result of the elections to the State Council, Ye. Pihuliak was elected as a deputy from Bukovyna. He declined to join the «Ruskyi Klub» (headed by Yu. Romanchuk), whose members included both Ukrainian national democrats and Moscow sympathizers. Instead, Ye. Pihuliak became a member of the «Rusko-Narodnyi Klub» led by O. Barvinskyi. The group led by Yu. Romanchuk repeatedly attempted to persuade Ye. Pihuliak to join their ranks. However, he emphasized that all the achievements of Galician Ukrainians at the end of the 19th century were entirely due to O. Barvinskyi and joined the «Rusko-Narodnyi Klub»⁹.

The choice of Ye. Pihuliak was not random; rather, it was a well-founded political decision. Among all Ukrainian parties in Halychyna, the Christian Socialists stood out for their inclusivity. This was because their leaders, especially O. Barvinskyi, maintained close relations with Ukrainians from the Dnieper region and Bukovyna. Additionally, leaders of oppositional national democrats showed little enthusiasm for collaboration with representatives from Bukovyna. In O. Barvinskyi's memoir, «Reminiscences of My Life», information is provided about an incident where Ukrainian activists from Bukovyna, Stepan Smal-Stotsky, and Ye. Pihuliak sought assistance from Yu. Romanchuk and were refused¹⁰.

Supporters of O. Barvinskyi opposed opposition politics and desired to cooperate with other conservative Slavic groups. Therefore, they joined the «Slavic Center» faction, which included not only Ukrainians but also 9 Slovenes, 2 Czechs, and Polish supporters of Stanisław Stojałowski. The presence of the latter in the faction was short-lived; soon they joined the Polish Circle¹¹. Some Slovenian researchers argue that only four Ukrainian deputies from Halychyna – O. Barvinskyi, Dluzhanskiy, Mandychevskyi, and Hladyshovskiy – were members of the «Slavic Center», omitting the mention of the deputy from Bukovyna, Ye. Pihuliak. However, their assertion that Ukrainians periodically joined and left the «Slavic Center» is inaccurate, as Ukrainians represented the faction from its inception until 1904 without interruptions.

Cooperation within the «Slavic Center» was mutually beneficial for all its participants¹². Members of the faction had the opportunity to gather a sufficient number of signatures for submitting parliamentary inquiries and could be included in parliamentary committees. Thus, they had the chance to effectively

represent the interests of their constituents. In particular, Ye. Pihuliak was a member of five parliamentary committees.

Ye. Pihuliak actively advocated for the use of the Ukrainian language in the educational sphere and submitted four proposals aimed at supporting Ukrainian education in Bukovyna. He emphasized the need for the use of the Ukrainian language in the Orthodox school for boys and in the Ukrainian-German parallel classes in Chernivtsi, demonstrating his commitment to preserving the cultural identity of Ukrainians in the region.

Additionally, Ye. Pihuliak advocated for the establishment of a Ukrainian gymnasium in the northern part of Bukovyna, which could contribute to the strengthening of Ukrainian education and the development of national consciousness among the youth. His initiative regarding scholarships for Ukrainian gymnasium students aspiring to become Orthodox priests reflects his desire to support the youth, who could play a crucial role in preserving and developing Ukrainian cultural heritage in Bukovyna¹³.

Ye. Pihuliak believed in the significant potential of parliamentary governance; however, he repeatedly expressed his disappointment with the actual functioning of the parliament: «I look amazed at that chaotic commotion and constant excitement, and it seems to me that all of it could rather be likened to a noisy herring hunt than to the serious work on laws»¹⁴. His criticism reflects realism and a critical view of the legislative body's work, as well as his desire to improve the system to ensure a more orderly and productive form of parliamentarism.

Ye. Pihuliak made a notable speech in the Vienna Parliament, where he focused on social inequalities and injustices among different nationalities within the Austro-Hungarian Monarchy at the beginning of the 20th century.

In his speech, the deputy drew attention to the historical aspect of this inequality, particularly concerning the Ukrainian people. He conveyed the idea that past events influence the present, illustrating how territorial conquests and the expansion of power resulted from wars and conflicts. Ye. Pihuliak paid special attention to the position of Ukrainians, who were divided among different states.

He emphasized that Ukrainians, who became part of the Austro-Hungarian Monarchy, underwent a certain development. However, laws designed to protect all nationalities in the monarchy were effectively utilized only by stronger nations. Ukrainians did not enjoy the same privileges as other nationalities, particularly in the field of education.

Ye. Pihuliak highlighted the discrimination in access to education, pointing out existing disparities: while there was a higher school for Germans and Jews, Ukrainians were limited to only a six-grade public school. He noted that the majority of students in this school were Ukrainian children, but their access to education was restricted, whereas German and Jewish children had separate classes for learning. This served as an example of national discrimination in history and indicated how policies of inequality in access to education could impact the development of society.

The deputy highlighted the unjust treatment of different ethnic groups in Bukovyna at the beginning of the 20th century. He presented statistical data indicating that Bukovyna was home to over 268,000 Ukrainians, 50,000 Germans, and 82,000 Jews. Despite Ukrainians constituting a large majority in the region, they had only a six-year elementary school in Khotyn, later reduced to five years to create a separate class for 5 German and 24 Jewish children. Even in this school, Ukrainian children found it difficult to learn, as some subjects were taught in German in the first grade. This confirmed the inequality in the treatment of different ethnic groups in Bukovyna at that time¹⁵.

Analyzing the consequences of this situation, Ye. Pihuliak pointed out that the insufficient education of Ukrainians made them more vulnerable in society. The deputy noted that different nationalities had varying levels of education. In this context, he argued that Ukrainians were losing even their church and were forced to receive spiritual guidance from priests who did not understand their language and could not meet their needs. Ye. Pihuliak emphasized that this could lead to the exacerbation of interethnic conflicts in the country.

Ye. Pihuliak asserted that linguistic discrimination against Ukrainians in Bukovyna led to their oppression in other areas, particularly in the judiciary and healthcare. He noted that the requirement to know the Ukrainian language was not mandatory for appointments to positions, resulting in the appointment of incompetent officials to positions in villages with Ukrainian residents.

The policy where officials were not obliged to be proficient in the Ukrainian language had a negative impact on the sphere of education and the intellectual development of the Ukrainian community in Bukovyna. Ye. Pihuliak pointed out that this practice led to Ukrainians having less intelligentsia, which, in

turn, contributed to poverty. He emphasized that the state did not advocate for the interests of Ukrainians and did not provide support for their development.

The issue of the functioning of the Ukrainian language in Bukovyna was particularly serious, and Ye. Pihuliak pointed to an example of the prohibition of private use of the Ukrainian language even among the teaching staff of the Ukrainian gymnasium in Chernivtsi.

Discrimination against Ukrainians in Bukovyna extended not only to secondary but also to higher education. Ye. Pihuliak pointed out that the senate of Chernivtsi University did not admit Ukrainians, even though they successfully enrolled in other universities¹⁶. His conviction was that Ukrainians in Bukovyna faced challenges due to non-Ukrainian-speaking officials, hindering their personal and professional development. Ye. Pihuliak compared the situation of Ukrainians in Bukovyna to what they experienced in the Russian Empire.

The deputy also analyzed the situation with Orthodox churches and the mass emigration of people from Bukovyna. He argued that providing land and material resources did not solve people's problems in the long term, especially when they lacked the necessary education and skills to utilize these resources.

Ye. Pihuliak emphasized that the rejection of all state and public taxes and the increase in land allocations did not guarantee the well-being of the people. Noting that the cause of poverty was lack of education, he pointed out how this limited people in the proper utilization of the provided resources and in protecting their rights and interests¹⁷.

Ye. Pihuliak actively supported addressing crucial economic issues for Bukovyna. Analyzing the idea of creating water and rail transport arteries in the Austro-Hungarian Empire, he argued that these projects might be beneficial for many regions, but they would not be profitable for Bukovyna. Ye. Pihuliak emphasized the need for an individual approach to the development of different regions under one state and the importance of paying attention to various aspects such as education, intellectual development, and improving living conditions¹⁸.

He discussed not only major projects but also underscored the importance of addressing issues related to citizens' betterment, education, and opportunities for personal growth. Ye. Pihuliak pointed out language barriers hindering people's engagement in various fields and emphasized the importance of clear and accessible laws for citizens¹⁹.

The deputy proposed specific measures to improve the lives of Ukrainians, such as enhancing education, establishing a fund to curb emigration, and creating a special fund to settle peasants' debts and acquire land for them.

Ye. Pihuliak expressed concern about the negative impact of usurers and small banks on the people. He believed that such financial institutions were deliberately created to deplete the population's funds and called for control over their activities, urging limitations on their autonomy through laws. The deputy also noted issues in the alcohol industry and called for state regulation of the sale of alcoholic beverages.

Regarding the allocation of budgetary funds, Ye. Pihuliak advocated for an equal and fair distribution among various nationalities within the monarchy.

Comparing the situation of Ukrainians in Halychyna and Bukovyna, the deputy highlighted that in Halychyna, Ukrainians had their own church, patriotic priests, and managed to establish four gymnasiums. On the other hand, Ukrainian residents of Bukovyna faced difficulties in defending their rights, especially concerning religious and educational institutions²⁰.

It was interesting that the majority of members of the «Slavic Center» were Catholics and Greek Catholics, while Ye. Pihuliak was Orthodox. Voters repeatedly asked him about his membership in the Catholic faction, to which Ye. Pihuliak responded that regarding religious beliefs, every member of the «Slavic Center» had a «free hand»²¹. Such an approach indicates an understanding of the importance of religious freedom and the rejection of discrimination based on faith within the faction.

On December 2, 1901, Slavic gatherings took place in Prague regarding the establishment of a Slovenian university in Ljubljana. About 3,000 Czechs, Slovenes, and Croats participated. On behalf of Ukrainians, Deputy Ye. Pihuliak delivered a speech, expressing support for the «prompt establishment of a Czech university in Bern and a South Slavic one in Ljubljana». Simultaneously, as a son of the 30-million Ruski people, he appealed to Slavic brothers to support their efforts in founding a Ruski university in Lviv²². Ye. Pihuliak's speech at the gathering reflected an understanding of the importance of education for national revival and emphasized the need for support not only for local but also for global educational initiatives. His call to support the establishment of a Ukrainian university in Lviv indicated the formation of unity and mutual support among Slavic nations in the cause of education.

On November 8, 1904, in Lviv, a congress of Ukrainian deputies from the State Council and the Regional Sejm took place. The majority of delegates demanded that supporters of O. Barvinskyi leave the «Slavic Union» and join Ukrainian deputies who were united in the «Ruskyi Club». Ye. Pihuliak noted that Ukrainian society and the political environment could not properly evaluate the cooperation with Slovenes and Croats in the Vienna Parliament.

Under such circumstances, O. Barvinskyi had no other choice. As he wrote: «After the discussion during the break before the vote, Deputies St. Stotskyi, Ye. Pihuliak, and Vasyloko approached me and asked not to object to the merger. I stated that to prove that I was not motivated by personal ambitions or other motives brought against me, I would agree to this and implement it in the «Slavic Union». However, I take you as witnesses that the «Ruskyi Club» and the People's Committee will not draw the necessary conclusions from this event, as they only want to distract us from the Union, through which we have achieved much for our people»²³.

The examination of Ye. Pihuliak's parliamentary activities highlights his significant contribution to the political landscape of the Austro-Hungarian Empire in the early 20th century. He advocated for the rights and interests of the Ukrainian people in a complex political environment of the time. His parliamentary endeavors demonstrate a steadfast commitment to social justice and the protection of Ukrainian rights. Ye. Pihuliak actively opposed discrimination and inequality, especially concerning the Ukrainian population.

His actions were directed towards safeguarding national interests and creating a favorable environment for the development of the Ukrainian community. Ye. Pihuliak contributed to interethnic dialogue and cooperation in the diverse ethnic landscape of Bukovyna, serving as an example of understanding and tolerance within the political community.

In general, Ye. Pihuliak's parliamentary activities have left a significant mark in history and had a crucial impact on the subsequent development of the Ukrainian national movement in Bukovyna.

¹ О. Добржанський, *Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст.* [The National Movement of Ukrainians of Bukovyna in the Second Half of the 19th and Early 20th Centuries], Чернівці, Золоті литаври, 1999, 574 с.; О. Добржанський, *Український національний рух на Буковині другої половини XIX – початку XX ст. у взаємних з національними рухами інших народів краю: конкуренція та співпраця* [Ukrainian National Movement in Bukovyna in the Second Half of the 19th – Early 20th Century in Interaction with the National Movements of Other Peoples of the Region], in «Українці і їх sąsiedzi na pryestzeni wieków: polityka, gospodarka, religia, kultura i życie codzienne», Słupsk-Warszawa, 2022, s. 329–342; О. Добржанський, *Бажасмо до України*, Одеса [Wishing for Ukraine], Маяк, 2008, 1168 с.

² В. Ботушанський, *Нариси з історії формування і функціонування владних структур на Буковині (друга половина XIX – початок XX ст.)* [Essays on the History of Formation and Functioning of Government Structures in Bukovyna (Second Half of the 19th – Early 20th Century)], Чернівці, 2020, 160 с.

³ Ю. Мельничук, *Політичний чинник у релігійному процесі Буковини (на матеріалах газети «Буковина» (1885–1909))* [Political Factor in the Religious Process of Bukovyna (Based on the Materials of the «Bukovyna» Newspaper (1885–1909))], in «Наукові записки Інституту журналістики», 2016, т. 4, с. 68–73.

⁴ М. Никифорак, *Буковина в державно-правовій системі Австрії (1774–1918 рр.)* [Bukovyna in the Legal System of Austria (1774–1918)], Чернівці, Рута, 2004, 384 с.

⁵ В. Пилипчук, *Єротей Пігуляк – політичний портрет* [Yerotei Pihuliak – Political Portrait], in «Österreichisch-ukrainische Rundschau», 2000, № 10, с. 35.

⁶ *Пігуляк Єротей* [Yerotei Pihuliak], in: Українська мала енциклопедія: 16 кн.: у 8 т. / проф. Є. Онацький. Накладом Адміністрації УАПЦ в Аргентині, Буенос-Айрес, 1963, т. 6, кн. XI: Літери Пере – По. с. 1375; С. Юсов, *Пігуляк Єротей* [Yerotei Pihuliak], in: Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України, Київ, Наукова думка, 2011, т. 8: Па – Прик. с. 228.

⁷ Єротей Пігуляк, *Автобіографічний нарис* [Autobiographical Sketch], in «Буковина», 1905, ч. 59–60, 22 травня, с. 2.

⁸ О. Добржанський, *Бажасмо до України*, с. 1102.

⁹ *Патентовані послы без патенту* [Patented deputies without a Patent], in «Руслан», 1901, ч. 18 с. 1.

¹⁰ Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Відділ рукописних фондів і текстології (ІЛ НАН України), ф. 135 (Барвінський Олександр Григорович (1847–1926) – український історик літератури, педагог, громадський діяч), од. зб. 40 «Спомини з мого життя», арк. 647–648.

¹¹ *Польське Коло у Відні* [Polish Circle in Vienna], in «Руслан», 1901, ч. 119, с. 2.

¹² For more details on the cooperation between Ukrainian and Slavic deputies, see: А. Кліш, Р. Лехнюк, *Співпраця слов'янських депутатів християнсько-суспільного напрямку у Державній раді наприкінці XIX – на початку XX ст. (за українськими джерелами)* [Cooperation of Slavic Deputies of the Christian-Social Direction in the State Council at the End of the 19th – Early 20th Century (According to Ukrainian Sources)], in «Проблеми слов'янознавства», вип. 65, 2016, с. 167–177.

¹³ *Становище парламентарної правниці* [Position of the Parliamentary Right], in «Руслан», 1901, ч. 45, с. 1.

¹⁴ М. Никифорак, *Буковина в державно-правовій системі Австрії*.

¹⁵ *Русини на Буковині. Промова пос. Єротея Пігуляка в державній раді* [Ruthenians in Bukovyna. Speech by Deputy Yerotei Pihuliak in the State Council], in «Руслан», 1902, ч. 37, с. 1–2.

¹⁶ *Русини на Буковині. Промова пос. Єротея Пігуляка в державній раді* [Ruthenians in Bukovyna. Speech by Deputy Yerotei Pihuliak in the State Council], in «Руслан», 1902, ч. 38, с. 1.

¹⁷ *Русини на Буковині. Промова пос. Єротея Пігуляка в державній раді* [Ruthenians in Bukovyna. Speech by Deputy Yerotei Pihuliak in the State Council], in «Руслан», 1902, ч. 39, с. 1–2.

¹⁸ *Бесіда посла Пігуляка при дебаті над редложенем водних доріг* [Conversation of Deputy Pihuliak during the Debate on the Proposal for Waterways], in «Руслан», 1901, ч. 119, с. 1–2.

¹⁹ *Русини на Буковині. Промова пос. Єротея Пігуляка в державній раді* [Ruthenians in Bukovyna. Speech by Deputy Yerotei Pihuliak in the State Council], in «Руслан», 1902, ч. 40, с. 1–2.

²⁰ *Русини на Буковині. Промова пос. Єротея Пігуляка в державній раді* [Ruthenians in Bukovyna. Speech by Deputy Yerotei Pihuliak in the State Council], in «Руслан», 1902, ч. 41, с. 2–3.

²¹ *Справозданє посла Пігуляка* [Report of deputy Pigulyak], in «Руслан», 1901, ч. 141, с. 1.

²² *Борба за руский університет* [Struggle for the Ruski University], in «Руслан», 1901, ч. 266, с. 1–2.

²³ ІЛ НАН України, ф. 135, од. зб. 48, арк. 468–470.

References

1. Besida posla Pihuliaka pry debati nad redlozhenyem vodnykh dorih [Conversation of deputy Pihuliak during the Debate on the Proposal for Waterways], in «Ruslan», 1901, ch. 119, s. 1–2.
2. Borba za ruskyi universytet [Struggle for the Ruski University], in «Ruslan», 1901, ch. 266, s. 1–2.
3. Botushanskyi V., Narysy z istorii formuvannia i funktsionuvannia vladnykh struktur na Bukovyni (druga polovyna XIX – pochatok XX st.) [Essays on the History of Formation and Functioning of Government Structures in Bukovyna (Second Half of the 19th – Early 20th Century)], Chernivtsi, 2020, 160 s.
4. Dobrzhanskyi O., Bazhaemo do Ukrainy [Wishing for Ukraine], Odesa, Mayak, 1168 s.
5. Dobrzhanskyi O., Natsionalnyi rukh ukraintiv Bukovyny druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. [The National Movement of Ukrainians of Bukovyna in the Second Half of the 19th and Early 20th Centuries], Chernivtsi, 1999, 574 s.
6. Dobrzhanskyi O., Ukrainskyi natsionalnyi rukh na Bukovyni druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. u vzaiemnykh z natsionalnykh rukhamy inshykh narodiv kraiu: konkurentsii ta spivpratsia [Ukrainian National Movement in Bukovyna in the Second Half of the 19th – Early 20th Century in Interaction with the National Movements of Other Peoples of the Region], in «Ukraińcy i ich sąsiedzi na przestrzeni wieków: polityka, gospodarka, religia, kultura i życie codzienne», Słupsk-Warszawa, 2022, s. 329–342.
7. Instytut literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy. Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii (IL NAN Ukrainy), f. 135 (Barvinskyi Oleksandr Hryhorovych (1847–1926) – ukraïnskyi istoryk literatury, pedahoh, hromadskyi diiach) (IL NAN Ukrainy), od. zb. 40 «Spomyny z moho zhyttia», 648ark.
8. Klish A., Lekhniuk R., Spivpratsia slovianskykh deputativ khristiiansko-suspilnoho napriamu u Derzhavnyi Radi naprykintsy XIX – na pochatku XX st. (za ukraïnskymy dzherelamy) [Cooperation of Slavic Deputies of the Christian-Social Direction in the State Council at the End of the 19th – Early 20th Century (According to Ukrainian Sources)], in «Problemy slovianoznavstva», vyp. 65, 2016, s. 167–177.
9. Melnychuk Yu., Politychnyi chynnyk u relihiinomu protsesi Bukovyny (na materialakh hazety «Bukovyna» (1885–1909)) [Political Factor in the Religious Process of Bukovyna (Based on the Materials of the «Bukovyna» Newspaper (1885–1909))], in «Naukovi zapysky Instytutu zhurnalistyky», 2016, t. 4, s. 68–73.
10. Nykyforak M., Bukovyna v derzhavno-pravovii systemi Avstrii (1774–1918 rr.) [Bukovyna in the Legal System of Austria (1774–1918)], Chernivtsi, Ruta, 2004, 384 s.
11. Patentovani posli bez patentu [Patented deputies without a Patent], in «Ruslan», 1901, ch. 18, s. 1.
12. Pihuliak Ye., Avtobiohrafichnyi narys [Autobiographical Sketch], in «Bukovyna», ch. 59–60, 22 travnia 1905, s. 2.

13. Pihuliak Yerotei [Yerotei Pihuliak], in: «Ukrainska mala entsyklopediia: t. 6, kn. XI: Literi Pere – Po.», ed. by Prof. Ye. Onatsky. Nakladom Administratury UAPTs v Argentyni, Buenos Aires, 1963, s. 1375.
14. Polske Kolo u Vidni [Polish Circle in Vienna], in «Ruslan», 1901, ch. 119, s. 2.
15. Pylypchuk V., Yerotei Pihuliak – politychnyi portret [Yerotei Pihuliak – Political Portrait], in «Österreichisch-ukrainische Rundschau», 2000, 10, s. 35.
16. Rusyny na Bukovyni. Promova pos. Yeroteia Pihuliaka v derzhavnii radi [Ruthenians in Bukovyna. Speech by deputy Yerotei Pihuliak in the State Council], in «Ruslan», 1902, ch. 37, s. 1–2.
17. Rusyny na Bukovyni. Promova pos. Yeroteia Pihuliaka v derzhavnii radi [Ruthenians in Bukovyna. Speech by deputy Yerotei Pihuliak in the State Council], in «Ruslan», 1902, ch. 38, s. 1.
18. Rusyny na Bukovyni. Promova pos. Yeroteia Pihuliaka v derzhavnii radi [Ruthenians in Bukovyna. Speech by deputy Yerotei Pihuliak in the State Council], in «Ruslan», 1902, ch. 39, s. 1–2.
19. Rusyny na Bukovyni. Promova pos. Yeroteia Pihuliaka v derzhavnii radi [Ruthenians in Bukovyna. Speech by deputy Yerotei Pihuliak in the State Council], in «Ruslan», 1902, ch. 40, s. 1–2.
20. Rusyny na Bukovyni. Promova pos. Yeroteia Pihuliaka v derzhavnii radi [Ruthenians in Bukovyna. Speech by deputy Yerotei Pihuliak in the State Council], in «Ruslan», 1902, ch. 41, s. 2–3.
21. Spravozdane posla Pihuliaka [Report of deputy Pihulyak], in «Ruslan», 1901, ch. 141, s. 1.
22. Stanovishche parlamentarnoi pravytsti [Position of the Parliamentary Right], in «Ruslan», 1901, ch. 45, s. 1.
23. Yusov S., Pihuliak Yerotei in «Encyclopedia of the History of Ukraine»: vol. 8: Pa – Pryk. ed. by V. A. Smolii and others. Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, Kyiv, Naukova dumka, 2011, s. 228.

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 2. – 2023. – С. 66–81
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 2. – 2023. – pp. 66–81
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2023.58.66-81>
hj.chnu.edu.ua

УДК 376:(477.83/86)«1909/1914»

© Андрій Королько* (Івано-Франківськ)

**УКРАЇНСЬКА ПРИВАТНА ГІМНАЗІЯ РУСЬКОГО (УКРАЇНСЬКОГО)
ПЕДАГОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА У М. ГОРОДЕНКА (1909–1914):
СТАНОВЛЕННЯ ТА ПРАКТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ**

У статті проаналізована діяльність української приватної гімназії Руського (Українського) педагогічного товариства у м. Городенка (1909–1914). Звернуто увагу на передумови появи навчального закладу. Охарактеризовано основні ділянки навчально-виховної роботи та матеріально-технічного забезпечення гімназії. У навчальному закладі успішно функціонували бібліотека, природничий, фізичний, географічний кабінети, столярська майстерня, учнівський оркестр, музей, шкільна крамниця та книгарня. Особлива увага зверталася на фізичне виховання учнівської молоді, школярі виконували гімнастичні вправи та здійснювали позаміські прогулянки.

Ключові слова: гімназія, Руське (Українське) педагогічне товариство, «Просвіта», підготовчий курс, вступний іспит, шкільна крайова рада, шкільне свідоцтво, навчальний кабінет.

Andrii Korolko (Ivano-Frankivsk)

**UKRAINIAN PRIVATE GYMNASIUM OF THE UKRAINIAN
PEDAGOGICAL SOCIETY IN THE TOWN OF HORODENKA (1909–1914):
ESTABLISHMENT AND PRACTICAL ACTIVITIES**

Abstract. *The article analyzes the activities of the Ukrainian private gymnasium of the Ukrainian Pedagogical Society in the town of Horodenka (1909-1914). The establishment of this educational institution was determined by the need to increase the number of Ukrainians who obtain secondary education, and the remoteness of the region for children to obtain it. The gymnasium was private, as Ukrainians did not always manage to get the authorities to open public educational institutions. Similar Ukrainian private gymnasiums in Eastern Galicia functioned in the cities of Kopychyntsi, Rohatyn and Yavoriv.*

During the short period of time of its existence on the eve of the First World War, the educational institution changed its location three times. At first, students were educated in the suburb of Kotikyvka in the building of the «Prosvita» society, then in the premises of the «People's House» («Narodnyi Dim») in the town of Horodenka, from 1911, students studied in the newly built town school. The recruitment of children to the gymnasium took place every year at the end of the summer through entrance exams, which were preceded by preparatory courses. Ukrainian public associations of the region and caring people provided financial assistance for the maintenance of the educational institution. In 1911, the gymnasium received the right of officialdom, that is, the state recognized student certificates. The material and technical condition of the educational facilities of the institution improved every year. The library, science, physics, geography and other offices, as well as the carpenter's workshop functioned successfully. The gymnasium even had its own student orchestra. Special attention was paid to the physical education of schoolchildren, students performed gymnastic exercises and went on out-of-town walks. The management of the gymnasium introduced a school savings bank, operated a store and a bookstore. A small museum operated in the educational institution.

* к.і.н., доцент кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

PhD in History, Associate Professor, Department of History of Ukraine, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University.

orcid.org/0000-0001-7435-5806

e-mail: andrii.korolko@pnu.edu.ua

The gymnasium had great authority among the educational institutions of Eastern Galicia. The gymnasium was attended by students not only from the Horodenka region, but also from the Kolomyia, Snyatyn, Pechenizhyn, Tovmach, Buchach, Zalishchyky and even distant Lviv, Berezhany and Zboriv counties.

Keywords: *gymnasium, Ukrainian Pedagogical Society, «Prosvita», preparatory course, entrance exam, regional school board, school certificate, office.*

Ситуація в гімназійній освіті Східної Галичини характеризувалася недостатністю українського елементу. Тогочасна українська газетна періодика краю наголошувала на необхідності здобуття середньої освіти як основи формування національної еліти, що повинна зайняти відповідні місця в різних царинах суспільного життя і, в результаті, зможе фахово представляти і відстоювати інтереси власного народу¹.

Велася роз'яснювальна робота щодо необхідності збільшення кількості українців, які здобувають середню освіту. Складність полягала у тому, що переважна частина українського населення Східної Галичини проживала у селах, організація народного шкільництва в яких часто обмежувалася однорічним навчанням. У результаті, недостатність здобутих знань не дозволяла обдарованим дітям вступати у середні школи. Щоб зарадити ситуації, українська громадськість краю закликала Руське (Українське) педагогічне товариство і товариство «Просвіта» сприяти заснуванню підготовчих курсів. Окрім того, пропонувалося спростити і впорядкувати вступні кампанії, під час проведення яких, за даними статистики, більший відсоток відсіяних стосувався українських школярів. Також пропонувалося удосконалити програму навчання з української мови як одного з важливих чинників національного виховання і домагатися заснування окремих (не утравкістичних) українських середніх навчальних закладів².

Якщо не вдавалося домогтися від влади відкриття державної гімназії, то українці засновували приватні гімназії. Зокрема, така гімназія у 1909 р. поряд з подібними гімназіями, які функціонували у Східній Галичині у м. Копичинці, м. Рогатині і м. Яворів, була відкрита у м. Городенка³.

Метою статті є комплексне дослідження діяльності української приватної гімназії Руського (Українського) педагогічного товариства у м. Городенка в 1909–1914 рр. Досягнення мети передбачає розв'язання таких завдань: охарактеризувати передумови появи навчального закладу; висвітлити основні ділянки навчально-виховної роботи та показати складові матеріально-технічного забезпечення гімназії; простежити участь навчального закладу у розвії громадського життя краю.

Чимало інформації з досліджуваної проблеми почерпнули з центрального українського періодичного видання Східної Галичини – часопису «Діло». Тут міститься цінна інформація про стан української гімназійної освіти на території краю, описано передумови та перші кроки діяльності Руського (Українського) педагогічного товариства у м. Городенка.

Важливим джерелом для вивчення проблеми є звіти дирекції української приватної гімназії Руського (Українського) педагогічного товариства у м. Городенка, які зберігаються у Львівській національній науковій бібліотеці України імені В. Стефаника. Тут зосереджений цікавий матеріал про хроніку життя гімназії, детально показано різноманітні ділянки навчально-виховної роботи та матеріально-технічного забезпечення освітнього закладу⁴. Доповнюють першоджерельний матеріал спогади випускника цієї гімназії Омеляна Шкляра⁵.

Вивчення української гімназійної освіти Східної Галичини в кінці XIX – на початку XX ст. перебувало у полі зору І. Курляк⁶, В. Стинської⁷, С. Гелея⁸ та інших дослідників, проте особібно не зверталася увага на діяльність української приватної гімназії Руського (Українського) педагогічного товариства у м. Городенка. Проте в українській діаспорі вийшла невелика розвідка Михайла Марунчака про перші роки діяльності цього навчального закладу на Покутті⁹. Змістовно цікавими є публікації М. Кочержук¹⁰, Б. Ступарика¹¹, С. Гелея і А. Прокопа¹² про діяльність подібних українських гімназій у м. Коломиї, м. Станиславові та м. Рогатині у досліджуваній період.

У 1909/1910 н. р. потреби середнього шкільництва забезпечували 54 державні гімназії, 13 реальних шкіл, 13 приватних гімназій з правами публічних шкіл, у яких навчалися 35 930 учнів, зокрема понад 7 тис. українців¹³.

Поява української приватної гімназії в м. Городенка була зумовлена віддаленістю у здобутті школярами середньої освіти. На той час найближчі навчальні заклади такого типу розташовувалися у доволі віддалених м. Коломиї та м. Кіцмані. Враховуючи невідрадне матеріальне становище передусім українських селян Городенківщини, таку освіту могли здобути тільки діти з найбагатших родин краю¹⁴.

Заснуванню української приватної гімназії в м. Городенка передувала кропітка організаційна робота з боку філії Руського (Українського) педагогічного товариства (РПТ). На нараді філії РПТ 25 лютого 1909 р., скликаній у м. Городенка за сприяння Теофіла Окуневського, було заявлено про потребу заснування української гімназії. З цією метою зібрано перші кошти у сумі понад 157 корон. 15 травня відбулася розширена нарада ініціативного комітету у справі відкриття навчального закладу. Її натхненником був Петро Мороз, який поєднував членство в РПТ зі своєю практичною працею у банківській сфері та збору коштів на заснування гімназії¹⁵.

На заклик керівництва філії на перших її загальних зборах 6 червня 1909 р. зібралася місцева інтелігенція та значна частина свідомих селян. Зібрання відкрив Іван Ціпановський, вів засідання Омелян Білинкевич. Обрано керівний склад філії товариства: Євстахій Дорожинський (голова), Филип Булик (заступник голови), Максим Козанкевич (секретар), Ганна Березицька (скарбник), Омелян Білинкевич (голова ревізійної комісії), Святослава Попович і Володимир Чировський (заступники голови ревізійної комісії), Емілія Шухевич, Теофіл Окуневський і о. Микола Котлярчук (усі – члени контрольної комісії). Після виступу Петра Мороза про важливість творення української національної школи прийнято одностайне рішення розпочати ведення документації у справі заснування української приватної гімназії. Загальні збори філії РПТ закликали її керівництво створити комітет із заснування гімназії. Прийнято рішення якнайшвидше скликати повітове віче родичів та опікунів, котрі «повинні би сказати свою опінію що-до заміреного філією заложення гімназії»¹⁶.

Виконуючи заклик загальних зборів філії товариства, її відділ того ж дня на першому засіданні прийняв рішення, щоб з початком нового навчального 1909/10 року заснувати «Приватне научне заведення гімназійного» на зразок української приватної гімназії у м. Яворів на Львівщині. Обраний «осібний» комітет, який би займався справою заснування української гімназії у м. Городенка. До нього ввійшли члени філії РПТ Іван Ціпановський, о. Андрій Стрільчик, Петро Мороз, Остап Копцюх, Осип Тарантюк, Клим Гвоздецький та Федір Вережак. На комітет було поставлено завдання кооптувати нових членів та організувати повітове «віче родичів»¹⁷.

Уже через тиждень, 13 червня 1909 р., за сприяння комітету філії РПТ у «Народному домі» відбулося «віче родичів» за участю 600 міщан та селян з довколишніх сіл, на якому було поставлено завдання запровадження у місті гімназійних курсів. Віче відкрив голова філії Є. Дорожинський, після чого виголосили реферати П. Мороз про важливість народного виховання та О. Копцюх про фінансову складову утримання гімназійних курсів. У своєму виступі Остап Копцюх наголосив: «Ми постановили заложити тут, в осередку одного з поміж найбільших повітів Галичини, власними силами і власним коштом огнище культури і просвіти, що має розливати на цілий наш повіт благодатне світло науки. І в надії, зрозумієте незвичайну вагу сеї школи для Вас і для Ваших дітей та не пожалуєте ніяких жертв, щоби запевнити сій школі конечне утримане рішили ся ми приступити до її заложення»¹⁸. Промовець запевнив усіх на зібранні, що заснована гімназія буде відкритою для всіх жителів Городенківського повіту, незважаючи на їх народність та віросповідання. Мова викладання у навчальному закладі – українська¹⁹.

На вічі прийняті такі підсумкові ухвали: закликати послів Державної Ради і Галицького крайового сейму Т. Окуневського і А. Теодоровича, обраних від Городенківщини, зайнятися питанням заснування руської (української) державної гімназії у місті; заборонити функціонування двотипних народних шкіл; відхилити крайовий закон, за яким гімназію можна відкрити лише за згодою Галицького сейму²⁰.

15 липня 1909 р. (за іншими даними 18 липня 1909 р.²¹) за сприяння філії РПТ розпочали свою роботу безкоштовні підготовчі курси для потенційних школярів української гімназії²². Записалося 55 дітей (через місяць, на середину серпня, на курсах перебувала 61 дитина, з них 16 єврейської національності, 30 були з м. Городенка, а інші з довколишніх сіл²³). Вели курси учитель з м. Городенка М. Козанкевич, студент третього курсу правничого факультету А. Богусевич і студент восьмого гімназійного класу з м. Коломиї Докторук. Його організатори плекали надію, що через курси у новостворену гімназію вступлять щонайменше 45 школярів. Ще 15 учнів вступлять до навчального закладу через пройдені подібні підготовчі курси у м. Коломия. Передбачалося також з відкриттям української приватної гімназії 1 вересня 1909 р. створення окремого приватного курсу для дівчат у першому гімназійному класі, де мало б навчатися щонайменше 20 вихованок. Станом на середину липня до цього класу записалося 10 дівчат з приміського села Серафінці²⁴.

Записи на навчання до гімназії були заплановані на 28, 29 і 30 серпня, а урочисте відкриття – 1 вересня 1909 р. Задля популяризації навчального закладу філією РПТ по селах краю

організувалися просвітньо-економічні віча. У липні та першій половині серпня 1909 р. такі народні зібрання відбулися у с. Чернятин (11 липня 1909 р. за участю 200 осіб²⁵), с. Стрільче, с. Глушків, с. Поточище, с. Рашків, на яких реферували члени філії товариства Євстахій Дорожинський, Адам Богусевич, Іван Ціпановський та Остап Копцюх. У другій половині серпня просвітньо-економічні віча планували провести у с. Серафінці і с. Городниця. Невідомий дописувач часопису «Діло», прізвище якого ховається під латиномовним псевдонімом *Vigilans* (Пильний. – А. К.), із захопленням резюмував: «Запримітати належить, що всюди, де лиш були віча, народ виказав незвичайне розумінє ваги заснованя руської гімназії, чого доказом є поважне і постійно зростаюче число членів Тов. педагогічного у нашім повіті»²⁶. У серпні в м. Городенці українська молодь під орудою Романкова і Яківчика, збираючи кошти на гімназію, влаштувала для жителів міста дві аматорські вистави²⁷.

Представники місцевої польської національної спільноти, дізнавшись про наміри українців заснувати приватну гімназію та побоюючись про свій «*stan posiadania*», 8 серпня 1909 р. скликали у міському будинку польського «Сокола» віче щодо заснування польської гімназії. У майже спорожній залі промовці на чолі з Адольфом Ценським просили присутніх українців хоча б заснувати утраквістичну (двомовну) гімназію, бо, мовляв, «лише в той спосіб зможуть “*bracia Rusini*” скористати з великих скарбів польської культури». У відповідь член філії РПТ Іван Ціпановський зазначив, що з огляду на чисельність, потреби і заходи українців гімназія у м. Городенка повинна бути українською та жодним чином не може бути утраквістичним навчальним закладом²⁸. Тому представники української громади відмовилися брати участь у відкритті польської чи утраквістичної гімназії у м. Городенка. Все ж поляки з початком нового навчального року у вересні 1909 р. відкрили свою гімназію. У ній навчалось 45 школярів, з яких 12 поляків, 32 євреї і один українець²⁹.

Новозбудоване приміщення будинку читальні «Просвіта» для української приватної гімназії люб'язно надали просвітяни Котиківки, найбільшого передмістя м. Городенки³⁰. Його відкриттю перешкоджала місцева влада на чолі з бурмістром Рошкою. У 1908 р. частина котиківчан навіть отримала кілька діб громадського арешту тільки за те, що без погодження бурмістра міста накривали дах будинку, не маючи відповідної для цього робочої документації. Лише через втручання депутата Державної Ради Теофіла Окуневського, який вніс відповідну інтерпеляцію у стіни австрійського парламенту, вдалося вирішити цю нагальну справу на користь української громади у боротьбі з «тутешною польською мафією»³¹.

Посвячення гімназійного будинку відбулося 29 серпня 1909 р.³² Після великого богослужіння, яке відправили у місцевій церкві три священники, багатотисячна громада людей рушила до передмістя Котиківка. Урочистий похід очолили близько двох десятків священників під орудою о. Миколи Котлярчука та січовики, які несли братські й церковні хоругви. На відкритті будинку промовляли о. М. Котлярчук та просвітянин Ф. Вережак. Увечері на честь цієї події у «Народному домі» драматичний гурток товариства «Руська Бесіда» поставив виставу «Верховинці», після чого відбулася «весела забава з танцями, що потрєвала до білого дня»³³.

30–31 серпня 1909 р. для 49 учнів тривали вступні іспити. Їх приймали директор гімназії Корнило Полянський та вчителі Іван Бойко і Микола Вацик. За його результатами на навчання прийнято 37 школярів (29 українців і 8 євреїв)³⁴.

Урочисте відкриття навчального року відбулося 1 вересня. Після вранішнього богослужіння у парафіяльній церкві, в якій взяли участь учні, вчителі та члени гімназійного комітету філії РПТ, на відкритті навчального закладу виступили Іван Ціпановський, Теофіл Окуневський, Корнило Полянський і о. Микола Котлярчук³⁵. На блакитному полі фасаду будинку виднівся золотистого кольору напис «Руська гімназія». Автор розлогого допису у часописі «Діло» про відкриття української приватної гімназії К. Обзнакомлений тішився цій урочистій події так: «Здорове зерно, кинене на плодючу почву горячих сердець місцевих і доохресних патріотів не пропало даром – але покільчило ся і зійшло на добро рідного краю. Ось Городенщина вже має свою приватну українську гімназію»³⁶.

Першими педагогами гімназії були К. Полянський (директор), І. Бойко, о. М. Котлярчук, М. Вацик, М. Дрешлер, П. Шепарович³⁷.

Звернемо увагу на літопис першого року навчання української приватної гімназії в м. Городенка. 3 вересня 1909 р. у навчальному закладі розпочалася «правильна наука». 9 вересня школярі взяли участь у поминальному богослужінні за упокій душі покійної цесарівни Єлизавети, а 4 жовтня увесь колектив гімназії відсвяткував «торжественну» літургію з нагоди іменин монарха Франца Йосифа. 30 вересня 1909 р. головний осередок шкільної крайової ради у м. Львові відповідним рескриптом прийняв до відома заснування і відкриття приватної української гімназії в м. Городенка³⁸.

Перші тижні навчання дітей в українській приватній гімназії засвідчили про нестачу коштів на її утримання. Член філії РПТ Іван Ціпановський бідкався, що утримання навчального закладу становить аж 6 780 корон. Натомість за навчання батьки школярів оплатили лише 1 тис. корон та з добровільних пожертв отримали 2 тис. корон. Відповідно, не вистачало понад 3,5 тис. корон. А для 30 осіб місцевої української інтелігенції ця сума виявилася занадто великою, бо «стогне під тягарем податків не лише державних, краєвих, громадських, шкільних і т. д., але ще й приватних, добровільних». Тому члени філії РПТ зверталися по допомогу до усіх небайдужих краян Городенківщини, загалом Галичини і сусідньої Буковини³⁹. Також було підготовлено спеціальне звернення до жителів Городенківщини, передусім до селянства, з проханням збирати пожертви від кожної родини по 5–10 сот. на утримання української приватної гімназії: «Все, що дасте, дасте не для панських дітей, а для своїх хлопських дітей, котрих є в руській гімназії 37». Члени філії РПТ пропонували створити у кожному селі Городенківського повіту гімназійний комітет з трьох членів, який мав би збирати ці пожертви та передавати у «Повітове товариство кредитове» в м. Городенка. Також при кожній нагоді, на хрестинах, весіллях, храмах і забавах, на сходинах членів читалень «Просвіти» чи громадських урядів населених пунктів краю, необхідно збирати ці пожертви. Доречно після кожної аматорської вистави, концерту чи відчиту усі отримані кошти передавати на гімназію: «Братя Селяни! Спішіть усі, старі й молоді, жінки й дівчата, хлопці й діти; принесіть по кілька сотиків на гімназію, а сим способом причинитесь до піднесення й удержання нашої інституції. Причиніть ся всі своїми лептами до гарного виховання нашої талановитої молодіжи!»⁴⁰

В українській газетній періодиці Східної Галичини поміщали інформацію про жертводавців, які пересилали кошти на утримання української приватної гімназії в м. Городенка. Так, у газеті «Діло» за 8 лютого 1910 р. надруковано повідомлення, що через жителя с. Буркут Косівського повіту Юл. Вариводи шість його односельців передали 35 корон для розвитку навчального закладу⁴¹. Доволі величезний список жертводавців, як товариств, так і окремих осіб, у цій газеті був опублікований у квітні 1910 р. Серед них виокремимо: Товариство руських жінок і «Руська Бесіда» в м. Городенка (20 корон з проведених андріївських вечорниць), «Спілка ощадності і позичок» у м. Городенка (50 корон), Крайовий Союз кредитовий у м. Львові (100 корон), Повітове товариство кредитове у м. Городенка (216 корон), «Народна каса» у м. Косів (10 корон), «Лемківський Банк» у м. Новий Санч (20 корон), товариство «Своя поміч» у м. Миколаїв (10 корон), читальня «Просвіти» у Котиківці (5 корон з проведеної коляди), селяни с. Серафинці (близько 40 корон), селяни с. Глушків (11 корон з аматорського представлення), учні-гімназисти (76 корон з проведеної коляди), студенти з м. Чернівці (10 корон), О. Шухевичівна (80 корон), о. Іван Порайко з м. Станиславів (52 корони), Марунчак з м. Відень (20 корон), Й. Абрисовський з м. Косів (10 корон) тощо. Як бачимо, географія товариств і осіб-жертводавців виявилася розмаїтою. Загалом їх налічувалося близько ста⁴². Подібне повідомлення було опубліковане у часописі «Діло» у листопаді 1910 р.⁴³

З 12 до 23 жовтня і від 26 жовтня до 3 листопада навчальний процес у гімназії тимчасово був припинений у зв'язку з поширенням інфекційної хвороби червінки.

Протягом 20–22 січня 1910 р. здійснювалася перевірка навчального закладу членом товариства «Учительська громада» у м. Львові, професором коломийської гімназії П. Мостовичем. 16 травня з нагоди відзначення річниці скасування панщини у Галичині для школярів оголошено вихідний день. 23–25 червня учні городенківського навчального закладу здавали вступний іспит до другого класу гімназії з українською мовою викладання у м. Коломиї⁴⁴.

Підбиваючи попередні підсумки першого року роботи навчального закладу і відзначаючи його складний матеріальний стан, гімназійний комітет філії РПТ виявив такі його недоліки: перешкоди з боку місцевої влади; підтримка новоствореної польської гімназії крайовою шкільною радою; слабкість зусиль української інтелігенції у підтримці навчального закладу; ворожість та байдужість місцевого українського священництва та міщанства в організації національної освітньої справи. Член гімназійного комітету філії РПТ з цього приводу резюмував: «При сім стані річий легко зрозуміти, що прим. вечорниць в честь Шевченка, від давних часів занехані в Городенці, згромадили на сали окрім місцевої інтелігенції лише жменю міщан та селян та принесли дефіцит замість сподіваного зиску, призначеного на гімназію»⁴⁵.

30 червня 1910 р. закінчився навчальний рік. Після урочистого богослужіння у місцевій церкві учням були роздані шкільні свідоцтва. Протягом 1909/10 навчального року школярі тричі приймали святу сповідь і причастя. Після закінчення навчання були відкриті вакаційні підготовчі курси, на які ходили 27 учнів⁴⁶.

В організації роботи української приватної гімназії надавала допомогу філія «Просвіти» у м. Городенка. Так, напередодні нового 1910/11 навчального року керівництво філії мало можливість прийняти до селянської бурси 14 школярів. Першість надавалася тим дітям, які навчалися в українській приватній гімназії⁴⁷.

Другий 1910/11 навчальний рік української приватної гімназії розпочався у приміщенні «Народного дому», бо будинок читальні «Просвіта» передмістя Котиківки не міг прилаштувати одночасно два учнівські класи⁴⁸. Вступні іспити для школярів першого класу відбулися 1 вересня 1910 р. Навчальний рік розпочався 5 вересня. Традиційно, 9 вересня за участі школярів відправлено поминальне богослужіння за упокій душі цесарівни Єлизавети, 22 вересня учні приступили до святої сповіді, а наступного дня – до святого причастя. 4 жовтня вихованці гімназії взяли участь в урочистому богослужінні з нагоди іменин цесаря Франца Йосифа, а 19 листопада у день св. Єлизавети помолилися у церкві за упокій дружини правителя Австро-Угорської монархії⁴⁹.

20 жовтня 1910 р. українська приватна гімназія змінила локацію свого перебування, винайнявши будинок на вул. Залізницькій (Залізничній). 20–22 грудня візитацію (перевірку) навчального закладу здійснив професор II гімназії у м. Чернівці Іван Прийма, який через два місяці, з 1 березня 1911 р., обійняв посаду директора української приватної гімназії в м. Городенка. 17–18 квітня школярі вдруге у навчальному році, напередодні Великодніх свят, приступили до святої сповіді і причастя. 16–17 травня перевірку гімназії здійснював інспектор шкільної крайової ради І. Копач⁵⁰.

Улітку 1911 р. в гімназії продовжувало вирувати життя. 28 червня учні взяли участь в поминальному богослужінні з нагоди вшанування пам'яті цесаря Фердинанда. 5 липня школярі втретє у навчальному році приступили до святої сповіді, а 6 липня – до святого причастя, після чого їм були роздані шкільні свідоцтва про закінчення навчального року⁵¹.

Уже через чотири дні, 10 липня 1911 р. розпочав роботу черговий вакаційний підготовчий курс, на який прибуло 36 учнів, які виявили бажання здобувати знання у навчальному закладі. 15 липня українська приватна гімназія знову повернулася до «Народного дому». 20 липня дирекція середньої школи отримала рескрипт від головного управління Міністерства віросповідань і просвіти від 22 червня 1911 р., за яким навчальному закладу було надано статус приватної гімназії і підтверджено їй «право прилюдности для I і II класи за шк. р. 1910/11», тобто учнівські атестати про завершення навчання визнавалися державою⁵².

У 1911 р. розпочалося спорудження нового будинку української приватної гімназії на вулиці Тараса Шевченка⁵³. 9 липня у м. Городенка під час урочистого святкування за участі місцевих хороших колективів і з м. Чернівці був встановлений та освячений камінь під будівництво приміщення середньої школи⁵⁴. Справу будівництва контролював спеціально створений комітет, до якого ввійшли І. Ціпановський, Т. Окуневський, о. М. Котлярчук, І. Раствацький та І. Прийма. Земельна ділянка під спорудження навчального закладу коштувала 5 тисяч корон, а саме будівництво нового будинку, яке тривало один рік, обійшлося у близько 50 тисяч корон⁵⁵.

Третій 1911/12 навчальний рік розпочався 30–31 серпня 1911 р. із запису до гімназії учнів I, II і III класів. Вступні іспити до першого класу відбулися 1 вересня. Шкільний рік розпочався 5 вересня з урочистого богослужіння у місцевій церкві. 29 і 30 вересня школярі приступили до першої у навчальному році святої сповіді і святого причастя⁵⁶.

20 жовтня навчання продовжилося у новозбудованому будинку гімназії, який розташовувався на «першорядній улиці». Він складався з шести просторих класів і двох «канцелярій» (конференційного залу і приймальні директора). У найближчому часі планувалося спорудження другого поверху навчального закладу. Біля будинку було просторе подвір'я і ріс сливовий сад⁵⁷.

6 листопада школярі взяли участь у поминальному богослужінні за упокій душі члена Руської трійці Маркіяна Шашкевича (1811–1843), а 18 листопада – цесарівни Єлизавети. 26 грудня учні взяли участь у святковому ранку з нагоди сторіччя від дня народження Маркіяна Шашкевича⁵⁸.

15 лютого 1912 р. директором гімназії став Антін Крушельницький⁵⁹. 29–30 березня учні вдруге у навчальному році напередодні Великодніх свят приступили до святої сповіді і причастя. 11 квітня відкрито підготовчий курс для двох відділів гімназії. 30 квітня і 1 травня перевірку навчального закладу здійснював директор гімназії з українською мовою викладання у м. Тернополі Омелян Савицький. 16 травня в день великого церковно-релігійного свята Вознесіння Господнього вчителі та учні гімназії організували і провели святковий ранок з нагоди річниці скасування панщини у Галичині. Урочистий захід розпочався з привітальної промови директора Антіна Крушельницького. Вчителі: Петро Мороз – виступив з рефератом «Про панщину», а Михайло Слобода – декламував поему Івана Франка «Панські жарти». Учні школи заспівали низку патріотичних пісень⁶⁰.

На початку літа, 8 червня 1912 р., гімназисти разом з учителями організували «прогульку» (прогулянку) до с. Семаківці над р. Дністер. 25 червня учні втретє у навчальному році приступили до святої сповіді, а 26 червня – до святого причастя. 27–28 червня відбулися вступні іспити до I класу, а 29 червня завершено шкільний рік та роздано вихованцям гімназії учнівські свідоцтва⁶¹.

Восени 1912 р. дирекція української приватної гімназії висловила щиру подяку послу Державної Ради Теофілу Окуневському і студенту гірничої академії Антіну Кубійовичу за подаровані книги у бібліотеку навчального закладу, а Івану Ціпановському – за рами до образів (ікон)⁶².

У 1912/13 навчальному році в українській приватній гімназії навчалися 47 школярів з м. Городенка, 44 з с. Серафінці, 14 з с. Чернятин, 11 з с. Тишківці, по 7 із с. Стрільче і с. Глушків, 5 із с. Вікно, з інших населених пунктів Городенківщини перебували у середній школі від одного до чотирьох учнів. Директор гімназії Антін Крушельницький стверджував, що така кількість дітей у навчальному закладі є доволі малою. Так, господарі приміського села Ясенів дали на навчання тільки одну дитину, яка ще й перебувала на безкоштовному утриманні, а це, на думку педагога, одне з найбагатших сіл краю⁶³.

У 1912/13 навчальному році педагогами української приватної гімназії були: Антін Крушельницький (директор школи, викладав українську мову), Петро Годованець (математика і природа), Михайло Задорожний (латинська і грецька мови, каліграфія), Андрій Клюк (історія України та географія), Василь Косташук (українська і латинська мови та математика), Яків Кульчицький (українська і латинська мови, історія України та гімнастика), Осип Лебішак (німецька, грецька і польська мови), Михайло Навроцький (німецька і польська мови, історія України, гімнастика та каліграфія), о. Володимир Федів (греко-католицький священник у с. Глушків, катехит гімназії, викладав релігію). Підготовчі курси вели вчителі Лука Семків (українська і німецька мови) і о. Володимир Федів (релігія). Функції «помічного» учителя виконував Станіслав Стедронський (викладав рисунок і співи). Учителями «надобовязкових предметів» були Іван Барановський («учив столярки»), Вольф Клясмер (музика), Щасний Кржижановський (французька мова), Лука Семків (спів). Шкільним лікарем був Іван Ціпановський, а сторожем гімназії – Іван Тучак⁶⁴.

Протягом навчального року звільнилися з гімназії о. Микола Котлярчук (викладав релігію, причина звільнення на початку жовтня 1912 р. – завантаженість праці у місцевій парафії; на його місце прийшов греко-католицький парох із с. Глушків о. Володимир Федів), Петро Мороз (за вказівкою Крайового шкільного союзу переїхав працювати до приватної української гімназії у м. Збараж на Тернопільщині), Франц Богосевич (на його місце прибув Станіслав Стедронський), Михайло Слобода (дирекція закладу звільнила 1 жовтня 1912 р., оскільки навчався в університеті), Осип Лебішак (наприкінці грудня 1912 р. переїхав працювати заступником учителя до гімназії з українською мовою викладання у м. Станіславів), Андрій Клюк (у лютому 1913 р. переїхав працювати заступником учителя до гімназії у м. Кам'янка Струмилова). З початком 1912/13 навчального року на роботу прийняли Михайла Задорожного, Андрія Клюка, Василя Косташука і Михайла Навроцького⁶⁵.

У навчальному закладі функціонували три кабінети: природничий, «фізикальний» і географічний. Першими двома завідував Петро Годованець, а третім – Андрій Клюк. Природничий кабінет був поділений на три відділи: зоологічний, ботанічний і мінералогічний⁶⁶.

Географічний кабінет поділявся на дві групи карт: «Географічні мапи і образи» та «Історичні мапи і образи». Перша група «Географічні мапи і образи» поповнилася п'ятьма новими експонатами. Для другої групи долучили десять нових історичних карт: «Європа до 350 року від народження Христа», «Європа на початку VI ст.», «Європа за Карла Великого», «Європа у другій половині X ст.», «Європа у період хрестових походів», «Європа наприкінці XIV ст.», «Європа у період Реформації», «Європа під час Тридцятилітньої війни», «Європа у XVIII ст. (1700–1789)», «Європа за Наполеона (1789–1815)». Загалом географічний кабінет наприкінці 1912/13 навчального року налічував 19 мап (карт), 52 образи, два глобуси, два атласи і один скіоптікон (магічний ліхтар, який належав до різновиду апаратів «латерної магіки» і служив для проектування зображення; працював за принципом оптичних ілюзій і був поширений особливо в побуті у XIX – на початку XX ст. Винахід й удосконалення магічного ліхтаря стали значущим етапом в історії розвитку кінематографічної проекційної техніки. – А. К.)⁶⁷.

Бібліотека у навчальному закладі осібно функціонувала для учнів і для вчителів. Книгозбірня для учнів поділялася на три відділи: український (відав Василь Косташук; закуплено близько 150 книг), німецький (Осип Лебішак; 27 книг) і польський (Михайло Навроцький; близько 20 книг). Школярі могли ознайомитися з новою україномовною художньою літературою як вітчизняних

письменників (Л. Глібов, О. Бодяньський, І. Нечуй-Левицький, П. Мирний, М. Коцюбинський, М. Костомаров, М. Старицький, М. Шашкевич, І. Франко, Ф. Заревич, В. Стефаник, А. Чайковський, Б. Грінченко, В. Винниченко, Б. Лепкий та ін.), так і світових класиків (Ж. Верн, Ч. Діккенс, Д. Свіфт, М. Горький, Й. Гете, О. Твіст, брати Грімм, Л. Толстой, Гомер, А. Солтан та ін.). Закуплена нова література для учительської бібліотеки (відав Михайло Навроцький) переважно була навчально-методичною, налічувала понад сто позицій примірників і пропорційно була україномовною, німецькомовною і польськомовною. Для бібліотеки закупувалися ноти для співу, часописи і збірники («Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка», «Наша школа», «Здоровле», «Світло», «Студії з поля суспільних наук і статистики», «Етнографічний збірник НТШ»), кілька німецькомовних журналів⁶⁸.

Педагогічний колектив гімназії особливу увагу звертав на фізичне виховання учнівської молоді. Щотижня на заняттях вчителі розповідали про користь для розвитку дитини повітря, сонячного світла, здорового харчування, про чистоту тіла й одягу, негатив від вживання алкоголю і т. ін. Зверталася увага на купання шкільної молоді у лазні: «З огляду на те ученики ходили в зимових місяцях кілька разів гуртом до парні»⁶⁹. Колишній учень гімназії Омелян Шкляр згадував, що директор навчального закладу Антін Крушельницький дбав про гігієну учнів: «Кожної суботи ходили ми під наглядом професорів купатися до лазні, яка того дня була призначена виключно для нас»⁷⁰.

Учитель гімнастики Яків Кульчицький відзначав, що плекання фізичного виховання серед школярів гімназії здійснювалося через гімнастику та «прогульки». На гімнастику виділялися дві години занять на тиждень, під час яких у шкільних залах учні виконували фізичні вправи за «методом Міллера» (підручник І. Боберського). Влітку та в погідні дні школярі виконували вправи на гімназійному подвір'ї або ж на сусідній з навчальним закладом толоці. Також «забавлялись копаням і ручним мячем». «Прогульки», наскільки це дозволяла погода, відбувалися щосуботи або щонеділі. Школярі збиралися на гімназійному подвір'ї і під керівництвом педагогів здійснювали прогулянки до сусідніх сіл. Під час походу вихованці гімназії здійснювали топографічне обстеження місцевості, вивчали різноманітні легенди та перекази про історичні могили і кургани, збирали матеріали про народне господарювання сіл краю. Зокрема, звертали увагу на «будову терену (скали, яри, потоки), на розміщене сіл, будову домів, спосіб народної господарки, на народний стрій і т. д.». У дорогу вихованці брали «копані мячі, ситківку і крокет». Також на громадській толоці населеного пункту влаштовували різноманітні забави: грали у футбол, перетягували канат⁷¹.

Звернемо увагу на проведені «прогульки» навесні і влітку 1912 р. 20 квітня учні під керівництвом учителів гімназії організували похід через Котиківку до с. Стрільче на т. зв. «Стрілецьку гору», звідти через яр і берег потоку перейшли до с. Серафинці, а поверталися «битим шляхом» до м. Городенки. 27 квітня маршрут пролягав до с. Чернятин, звідти сільською дорогою до с. Глушків, після чого полями вийшли на «снятинський шлях» до м. Городенки. 4 травня на «монастирській толоці» учні займалися тільки забавами. 12 травня «прогулька» тривала тільки до с. Серафинці, за 5 км від м. Городенки. Школярі з учителями гімназії затрималися на леваді над ставом, де відбулася забава. 1 червня відбувся похід до с. Ясенів, звідти на т. зв. «Дуплаву могилу» (1 км за селом), після чого відбулася святкова забава, яка закінчилася о восьмій годині вечора. 8 червня «прогулька» тривала до р. Дністер у с. Семаківці. Вихованці гімназії вийшли о шостій годині ранку, забезпечивши себе харчами на увесь день, йшли через Котиківку і с. Поточище до с. Семаківці. На річці Дністер школярі купалися, веслували на чайках і човнах, проводили забави. Під час цього походу велика увага зверталася на географічне спостереження та обстеження околиці. Повернулися юні мандрівники до м. Городенки пізно увечері. За словами вчителя гімнастики Якова Кульчицького, під час цих «прогулок» діти отримали неабиякі враження і знання про Чернятинську і Стрілецьку гори, звідки побачили мальовничі краєвиди аж до гір Карпат, про вапнякові скали і печери у с. Глушків, про кургани у с. Серафинці і с. Ясенів⁷².

Оригінальністю у навчальному процесі гімназії відзначався «столярський варстат», який в сучасній школі називали б трудовим навчанням. Столярської справи міг навчитися будь-який учень, який виявив бажання у майбутньому займатися цим ремеслом. Учитель Осип Лебіджак відзначав, що «ціль сеї науки була по перше вправляти фізичною працею свої сили, а притім научити цікавих учеників бодай початків пожиточного ремесла, яке давало би їм змогу зайняти ся колись пізнійше в життю пожиточною роботою, врешті зайняти учеників у вільних годинах чимсь пожиточним, аби бездільно не тратили часу». Навчання столярської справи відбувалося двічі на тиждень після обіду з третьої до сьомої години та в п'ятницю або в суботу від четвертої до восьмої години. Навчав

ремесла Іван Барановський, поряд перебували один або два вчителі гімназії. Столярський майстер учив школярів правильно тримати і вести рукою пилку, опісля розпилювати яловий і дубовий матеріал впоперек та повздож. Окрім цього, І. Барановський давав поради щодо нагострювання і наладження різноманітних гнблів, вигладжування обгнбльованого матеріалу. Школярі гімназії зробили 37 полірованих ялових і дубових рам до образів, дерев'яні сходи до «катедри», таблиці для класних приміщень, лавки для сидіння двох учнів перед шкільними партами, постамент під бюст Тараса Шевченка, п'ять пультів під ноти і кілька топорищ до сокир, розкладний пульт з окуттям для приймальної дирекції гімназії, одну велику етажерку з сімома поперечними переділами на мапи і з двома широкими полицями внизу на образи, глобуси і моделі до рисунків, ще одну подібну поліровану етажерку на п'ятнадцять переділів з широкими полицями для картонних образів, заклеєну «габлотку» (низько заклеєна вітрина для експонування різних предметів. – А. К.) на мінерали. Найкращі результати зі «столярського варстату» показали учні I класу Петро Лесів і Михайло Годованець, II класу – Володимир Олесницький і Данило Пісецький, III класу – Микола Баран, Володимир Гафткович, Ярослав Кисілевський, Роман Красножон, Василь Поливкан, Дмитро Сливка, Михайло Смушак і Василь Токарик, IV класу – Микола Баляшук, Дмитро Бандурка, Іван Сандуляк, Василь Савків і Теодор Совик⁷³.

У 1912 р. у навчальному закладі появилася «гімназійна орхестра», переважно смичкова, бо складалася зі скрипок, віолончелі, контрабасу, флейт і кларнетів. Керівником смичкового оркестру з 39 учнів був Вольф Клясмер. Навчання відбувалося у двох відділах щотижнево по три години. Музичний колектив взяв участь в одному «пописі» (дійстві, показі. – А. К.) та двох концертах, влаштованих гімназією з нагоди вшанування Тараса Шевченка і Миколи Лисенка. У репертуарі смичкового оркестру – легкі музичні композиції, впорядковані з народних пісень. На 1913/14 навчальний рік дирекція гімназії планувала закупити духові інструменти. Педагог Михайло Задорожний з цього приводу резюмував: «Отже будемо мати повну орхестру і коли охота і запал учеників не остигне, орхестра гімназійна скоро стане на твердих основах і буде розвивати ся як найкраще»⁷⁴.

Наприкінці 1911/12 навчального року керівництво гімназії запровадило шкільну касу ощадності. Кожен клас мав свою окрему касу, якою орудував відділ з 7 членів. Наприкінці кожного місяця учні-касири кожного класу передавали складені заощаджені кошти секретареві, який через обліковану касову книгу передавав гроші до повітового товариства кредитового у м. Городенка. Вкладені кошти учні не мали права забирати аж до «іспиту зрілості», як виняток – коли школяр залишав гімназію і переходив вчитися в інший навчальний заклад краю. У 1912/13 навчальному році учні п'яти класів зібрали до каси ощадності 85,14 корон, разом з попереднім навчальним роком – 114,19 корон. Цією акцією керівництво і вчителі школи хотіли виховати в учнів ощадливість, яка мала стати складовою піднесення добробуту українського народу: «Тому заздалегідь треба приучувати молодіж до ощадности, треба її навчити уміти цінити вартість гроша, уміти заощадити кожний зайвий сотик. Призвичаюванем молодіжи до ощадности причинюємо ся тим самим до піднесення добробуту народа»⁷⁵.

Українська приватна гімназія мала свою крамницю і книгарню. Гімназійна книгарня розпочала свою роботу наприкінці 1911/12 навчального року. Вона була створена для того, щоб вилучити посередників з перепродажу старих книг, уникнути із закупівлею школярами цих книг небезпеки перенесення інфекційних хвороб до навчального закладу, сприяти невеличкими частинами сплачувати закуплені учнями книги. Як наслідок, вихованці гімназії перестали перепродувати і передчасно збувати куплені у книгарні книги, розуміючи їхню цінність не тільки для себе, але й для молодших колег-школярів. На початку 1912/13 навчального року була відкрита шкільна крамниця, яка під орудою вчителя Андрія Клюка займалася закупівлею у Видавничої спілки українського учительства у м. Коломиї і Союзного Базару у м. Львові педагогічного приладдя та літератури для гімназії⁷⁶.

У 1912/13 навчальному році в шкільному закладі почав діяти невеликий музей. У ньому зберігалися 60 писанок, 255 мідяних, 31 срібна і 10 нікелевих монет, три вишивки, два гердани, одне намисто і одне чічко до капелюха, дві гарматні старовинні кулі, два давні рукописи, три стародруки. В музейній кімнаті зберігалися 60 «образів» – це 20 портретів українських художників, 20 фотографій і малюнків краєвидів та 3 репродукції творів церковного і 17 світського мистецтва⁷⁷.

Керівництво української приватної гімназії долучалося до громадсько-політичного життя краю. Так, директор навчального закладу Антін Крушельницький взяв участь у роботі політичного віча, яке відбулося 21 березня 1913 р. у м. Городенка. Зібрання було організоване місцевими осередками

Української національно-демократичної та радикальної партій. На вічі свій посольський звіт склав Теофіл Окуневський. Доповідь по третьому питанню щодо становища українського шкільництва в Галичині і на Городенківщині виголосив А. Крушельницький. Він зазначив, що на весь Городенківський повіт є лише дві народні 4-класні сільські школи, дев'ять 2-класних і 34 1-класних. У місті Городенка функціонують три польські і одна українська школи, де викладають аж 24 польські вчителі і лише три українські⁷⁸.

Філія товариства «Учительська Громада» у м. Городенка доручила директору української приватної гімназії А. Крушельницькому з початком нового 1913/14 навчального року відкрити український приватний жіночий учительський семінар. Щомісячна оплата за навчання від жителів міста становила 10 корон, а для немісцевих – 15 корон⁷⁹.

На плечі А. Крушельницького було поставлено завдання формувати на Городенківщині кружки (гуртки) Українського педагогічного товариства. Українська приватна гімназія, названа іменем Тараса Шевченка, перебувала під орудою кружка УПТ імені Т. Шевченка, який був головним на території краю в організації українського шкільництва. Щоправда, педагоги української приватної гімназії не мали права входити до керівного ядра кружка УПТ імені Т. Шевченка. Останній делегував своїх представників по селах краю та засновував комітети «Рідної школи». Проте на початках функціонував тільки один такий комітет у с. Вікно Городенківського повіту. Кружок УПТ імені Т. Шевченка планував переоформити статутні документи, заново створити відповідні кружки по селах Городенківщини та заснувати вищу ланку товариства – секцію УПТ – для відповідних осередків Городенківського, Снятинського, Товмацького і Заліщицького повітів з осідком у м. Городенка. Станом на початок грудня 1913 р., кружки УПТ були засновані у таких населених пунктах Городенківщини: ім. Михайла Драгоманова в с. Серафінці (делегати А. Крушельницький і О. Дорожинський), ім. Т. Шевченка в с. Стрільче (А. Клюк і А. Хомик), ім. М. Шашкевича в с. Поточище (О. Дорожинський і П. Лебішак), ім. Т. Шевченка в с. Чернятин (В. Косташук), ім. Т. Шевченка в м. Городенка (А. Хомик і Й. Курцеба), ім. М. Шашкевича в с. Тишківці (М. Крушельницький і О. Тарантюк), ім. Т. Шевченка у с. Вікно (Й. Курцеба і А. Хомик), ім. Б. Хмельницького (?) (О. Дорожинський і О. Лебішак), ім. Т. Шевченка у с. Чортовець (А. Хомик і В. Косташук)⁸⁰.

Антін Крушельницький вважав, що через роботу таких кружків Українського педагогічного товариства по селах краю легше для дітей організувати підготовчі курси перед вступом до української приватної гімназії. Найкраще організація таких курсів виглядала у селах Серафінці, Поточище, в яких діяли 4-класні народні школи, а також у с. Чернятин. Напередодні Першої світової війни планували запровадити підготовчі курси у селах Тишківці, Вікно, Чернятин і в місті Городенка. Врешті-решт, на думку педагога, кружки УПТ мали займатися створенням 4-класних народних шкіл по селах краю.

Антін Крушельницький пропонував утримувати селянські бурси взимку господарям тих місцевостей, діти яких навчаються в українській приватній гімназії: «20 господарів може утримати таку бурсу через цілу зиму з тим, що кождий по черзі дав би удержане молодіжи через один тиждень»⁸¹.

Українська приватна гімназія в м. Городенка вела співпрацю з місцевими осередками товариств «Просвіта» і «Січ». Так, керівництво навчального закладу звернулося з проханням до проводу цих товариств делегувати по одному представникові на розширене засідання комісії для ведення організаційних справ гімназії, яке мало відбутися 13 квітня 1913 р.⁸²

Отже, приватна гімназія Руського (Українського) педагогічного товариства у м. Городенка вважається головною освітньою інституцією українців Городенківщини на початку ХХ ст. Заснування цього навчального закладу було насамперед зумовлене необхідністю збільшення кількості українців, які здобувають середню освіту, та віддаленістю для її здобуття дітьми на території краю (найближчі навчальні заклади такого типу розташовувалися у м. Коломиї та м. Кіцмані). Гімназія була приватною, оскільки українцям не завжди вдавалося домогтися від влади відкриття державних навчальних закладів. Подібні українські приватні гімназії у Східній Галичині почали функціонувати у м. Копичинцях, м. Рогатині і м. Яворові.

За невеличкий проміжок часу існування напередодні Першої світової війни навчальний заклад тричі змінював своє місце перебування – спочатку учні здобували освіту у просвітянському будинку передмістя Котиківка, потім – у приміщенні «Народного дому» м. Городенки, з 1911 р. учні навчалися у новозбудованій міській школі. Набір дітей до гімназії відбувався щороку наприкінці літа через вступні іспити, яким передували підготовчі курси. Українські громадські товариства

краю та небайдужі люди надавали фінансову допомогу на утримання навчального закладу. У 1911 р. гімназія отримала право прилюдності, тобто державою визнано учнівські атестати. Як свідчать звіти дирекції української приватної гімназії, щороку покращувався матеріально-технічний стан навчальних приміщень закладу. Успішно функціонували бібліотека, природничий, «фізикальний», географічний та інші кабінети, а також «столярський варстат». У гімназії був навіть свій учнівський оркестр. Особлива увага зверталася на фізичне виховання учнівської молоді, школярі виконували гімнастичні вправи та здійснювали позаміські прогулянки. Керівництво гімназії запровадило шкільну касу ощадності, орудувало крамницею і книгарнею. У навчальному закладі діяв невеликий музей.

Гімназія мала великий авторитет серед навчальних закладів Східної Галичини, у ній навчалися вихідці не тільки з Городенківщини, але й Коломийського, Снятинського, Печеніжинського, Товмацького, Бучацького, Заліщицького і навіть віддалених Львівського, Бережанського і Зборівського повітів.

¹ У Львові, дня 12 н. ст. липня 1890 р. По испытахъ матуральныхъ въ гимназіяхъ всхѣдной Галичины ... [In the city of Lviv on July 12, 1890. After the final exams in the gymnasiums of Eastern Galicia ...], in «Дѣло», 1890, 30 червня (12 липня), ч. 146, с. 1; У Львові, дня 28 н. ст. серпня 1890 р. Завтра починають ся вписы учениковъ до середныхъ школъ [In Lviv on August 28, 1890. Enrollment of students in secondary schools begins tomorrow], in «Дѣло», 1890, 16 (28) серпня, ч. 184, с. 1.

² На порозі до середнихъ шкіл [On the threshold of secondary schools], in «Діло», 1905, 23 марця (5 цвітня), ч. 67, с. 1; 24 марця (6 цвітня), ч. 68, с. 1-2; Більше інтелігенції! [More intellectual elite!], in «Діло», 1905, 8 (21) цвітня, ч. 80, с. 1; Новинки. Вимоги при вступнихъ іспитахъ до гімназій [Noveltys. Requirements for entrance exams to gymnasiums], in «Діло», 1905, 14 (27) червня, ч. 132, ч. 3, с. 3; Галицькі середні школи в шк. р. 1904 (На підставі справозданя кр. ради шк.) [Galician secondary schools in the 1904 school year (Based on the report of the regional school council)], in «Діло», 1905, 2 (15) липня, ч. 146, с. 1-2; До шкільної молодіжи [To school youth], in «Діло», 1905, 4 (17) липня, ч. 147, с. 1; Новинки. Спростованє похибок [Noveltys. Refutation of errors], in «Діло», 1905, 4 (17) липня, ч. 147, с. 3; О рускі гімназій [About Ukrainian gymnasiums], in «Діло», 1905, 3 (16) вересня, ч. 198, с. 1; Ще про рускі гімназій [More about Ukrainian gymnasiums], in «Діло», 1908, 29 липня, ч. 168, с. 2; 31 липня, ч. 170, с. 12.

³ Новинки. В справі приватної руської гімназій в Городенці... [Noveltys. In the case of a private Ukrainian gymnasium in the town of Horodenka], in «Діло», 1909, 22 (9) липня, ч. 158, с. 3; Письма з краю. З Городенки (Приватна руська гімназія) [Letters from the edge. From the town of Horodenka (Private Ukrainian gymnasium)], in «Діло», 1909, 1 жовтня (18 вересня), ч. 215, с. 2; 5 падолиста (23 жовтня), ч. 245, с. 2; Новинки. На руську приватну гімназію і бурсу в Городенці [Noveltys. To the Ukrainian private gymnasium and bursa in the town of Horodenka], in «Діло», 1909, 15 падолиста, ч. 252, с. 3.

⁴ Звіт дирекції приватної гімназій в Городенці з українською викладовою мовою, наділеної правом прилюдности розпорядком міністерства просвьіти з дня 16. мая 1912 р. Ч. 23.230 за шкільний рік 1911/12. 2. Шкільні вісти [Report of the directorate of the private gymnasium in the town of Horodenka with the Ukrainian language of instruction, which was granted the right of publicity by the order of the Ministry of Education on May 16, 1912. The number is 23.230 for the school year 1911/12. 2. School news], Львів, Накладом Шкільного комітету. 3 друкарні Наукового товариства ім. Шевченка, 1912, с. 39-41; Звіт дирекції приватної гімназій в Городенці з українською викладовою мовою, наділеної правом прилюдности розпорядком міністерства просвьіти з дня 6. мая 1913 р. Ч. 16.761 за шкільний рік 1912/13. 2. Шкільні вісти [Report of the directorate of the private gymnasium in the town of Horodenka with the Ukrainian language of instruction, which was granted the right of publicity by the order of the Ministry of Education on May 6, 1913. The number is 16.761 for the school year 1912/13. 2. School news], Львів, Накладом Клуба Українського Педагогічного Товариства ім. Т. Шевченка в Городенці, 1913, с. 3-22; Літопись гімназій [Annals of the gymnasium], in «Звіт дирекції приватної гімназій в Городенці з українською викладовою мовою... за шкільний рік 1911/12», Львів, Накладом Шкільного комітету з друкарні Наукового товариства ім. Шевченка, 1912, с. 58-61.

⁵ О. Шкляр, Українська гімназія в Городенці в 1912-1918 рр. (Спомин учня) [Ukrainian gymnasium in the town of Horodenka in 1912-1918 (Student's memory)], in «Городенщина. Історично-мемуарний збірник», Нью-Йорк, Торонто, Вінніпег, 1978, с. 145-153.

⁶ І. Курляк, Українська гімназійна освіта у Галичині (1865-1918 рр.) [Ukrainian gymnasium education in Galicia (1865-1918)], Львів, 1997, 222 с.

⁷ В. Стинська, Система шкільництва в Галичині (кінець XIX – початок XX ст.): Монографія [The system of schooling in Galicia (end of the 19th – beginning of the 20th century): Monograph], Івано-Франківськ, Гостинець, 205 с.

⁸ С. Гелей, *Шкільна освіта в Галичині у другій половині XIX – на початку XX ст.* [School education in Galicia in the second half of the 19th – at the beginning of the 20th century], in «Вісник Львівської комерційної академії. Серія: Гуманітарні науки», 2015, вип. 13, с. 30-50.

⁹ М. Марунчак, *До початків української гімназії в Городенці* [The beginnings of the development of the Ukrainian gymnasium in the town of Horodenka], in «Городенщина. Історично-мемуарний збірник», Нью-Йорк, Торонто, Вінніпег, 1978, с. 134-145.

¹⁰ М. Кочержук, *Українська державна гімназія в Коломиї 1892–1944* [Ukrainian State Gymnasium in Kolomyia 1892-1944], Коломия, Вік, 304 с.

¹¹ Б. Ступарик (ред.), *Івано-Франківська (Станиславівська) українська державна гімназія. Історико-педагогічний нарис* [Ivano-Frankivsk (Stanislaviv) Ukrainian state gymnasium. Historical and pedagogical essay], Івано-Франківськ, 2000, 350 с.

¹² С. Гелей, А. Прокіп, *На етапі становлення і розвитку гімназійного навчально-виховного процесу. 1909–1914* [At the stage of formation and development of the gymnasium educational process. 1909-1914], in «Ювілейна книга Рогатинської гімназії імені Володимира Великого. До сторіччя заснування 1909-2009», Львів, ЗУКЦ, 2009, с. 24-84.

¹³ *Галицьке шкільництво в шк. р. 1909/10* [Galician schooling in the 1909/1910 school year], in «Діло», 1910, 3 жовтня, ч. 219, с. 1-2; 4 жовтня, ч. 220, с. 3.

¹⁴ М. Марунчак, *До початків української гімназії в Городенці*, с. 135.

¹⁵ М. Марунчак, *До початків української гімназії в Городенці*, с. 136.

¹⁶ Комітетовий, *Письма з краю. З Городенки. (Заходи коло заложення приватної руської гімназії)* [Letters from the edge. From Horodenka. Events surrounding the opening of a private Ukrainian gymnasium], in «Діло», 1909, 5 липня (22 червня), ч. 145, с. 2; *Літопись гімназії*, с. 58.

¹⁷ Комітетовий, *Письма з краю. З Городенки. (Заходи коло заложення приватної руської гімназії)*, с. 2.

¹⁸ Комітетовий, *Письма з краю. З Городенки. (Заходи коло заложення приватної руської гімназії)*, с. 2.

¹⁹ Комітетовий, *Письма з краю. З Городенки. (Заходи коло заложення приватної руської гімназії)*, с. 3.

²⁰ Д., *Письма з краю. З Городенки. (Віче родичів)* [Letters from the edge. From Horodenka. (Gathering of relatives)], in «Діло», 1909, 16 (3) червня, ч. 129, с. 2.

²¹ *Літопись гімназії*, с. 58.

²² М. Марунчак, *До початків української гімназії в Городенці*, с. 138.

²³ Vigilans, *Письма з краю. З Городенки. (Руський курс приготовляючий. – Освідомлюване загалу. – Польська кириця)* [Letters from the edge. From Horodenka. (Preparatory course for Ukrainians. – Community awareness. – Polish dirt)], in «Діло», 1909, 17 (4) серпня, ч. 180, с. 2.

²⁴ *Новинки. В справі приватної руської гімназії в Городенці пишуть нам ...* [Noveltys. In the case of a private Ukrainian gymnasium in the town of Horodenka, they are writing to us ...], in «Діло», 1909, 22 (9) липня, ч. 158, с. 3.

²⁵ *Новинки. Просвітно-економічне віче в Чернятині городенського повіта відбуло ся ...* [Noveltys. An educational and economic meeting was held in the village of Chernyatyn, district of Horodenka ...], in «Діло», 1909, 17 (4) липня, ч. 154, с. 3.

²⁶ Vigilans, *Письма з краю. З Городенки. (Руський курс приготовляючий. – Освідомлюване загалу. – Польська кириця)*, с. 3.

²⁷ Vigilans, *Письма з краю. З Городенки. (Руський курс приготовляючий. – Освідомлюване загалу. – Польська кириця)*, с. 3.

²⁸ Vigilans, *Письма з краю. З Городенки. (Руський курс приготовляючий. – Освідомлюване загалу. – Польська кириця)*, с. 3; *Новинки. Утраквістична пошесть* [Noveltys. Utraquist plague], in «Діло», 1909, 14 (1) серпня, ч. 178, с. 2.

²⁹ *Письма з краю. З Городенки. (Приватна руська гімназія)* [Letters from the edge. From Horodenka. (Private Ukrainian gymnasium)], in «Діло», 1909, 1 жовтня (18 вересня), ч. 215, с. 2.

³⁰ М. Марунчак, *До початків української гімназії в Городенці*, с. 137-138.

³¹ Обзнакомлений К., *Посвячене і отворене приватної української гімназії в Городенці* [Consecration and opening of a private Ukrainian gymnasium in the town of Horodenka], in «Діло», 1909, 11 вересня (29 серпня), ч. 200, с. 2.

³² Р. Смеречанський, О. Каглян, І. Миронюк, В. Никифорук, *Віків минулих твердь. Городенківщина в старих документах і світлинах* [The hardness of past centuries. Horodenkivshchyna in old documents and photos], Івано-Франківськ, Лілея-НВ, 2014, с. 134.

³³ Обзнакомлений К., *Посвячене і отворене приватної української гімназії в Городенці*, с. 2.

³⁴ Обзнакомлений К., *Посвячене і отворене приватної української гімназії в Городенці*, с. 2.

³⁵ *Літопись гімназії*, с. 58.

³⁶ Обзнакомлений К., *Посвячене і отворене приватної української гімназії в Городенці*, с. 2.

³⁷ М. Марунчак, *До початків української гімназії в Городенці*, с. 139.

- ³⁸ *Літопись гімназії*, с. 58.
- ³⁹ *Письма з краю. З Городенки. (Приватна руська гімназія)*, с. 2.
- ⁴⁰ *Письма з краю. З Городенки. (Приватна руська гімназія)*, с. 2.
- ⁴¹ *Новинки. На гімназію в Городенці прислано ...* [Noveltys. They were sent to the gymnasium in the town of Horodenka ...], in «Діло», 1910, 8 лютого (26 січня), ч. 29, с. 6.
- ⁴² *Письма з краю. На приватну українську гімназію в Городенці зложили в коронах ...* [Letters from the edge. In favor of the private Ukrainian gymnasium in the city of Horodenka, they collected crowns ...], in «Діло», 1910, 13 цвітня (31 марта), ч. 81, с. 7.
- ⁴³ *Виказ зложених жертв. На приватну руську гімназію в Городенці по кінець жовтня 1910 р. зложили (в коронах) ...* [Report of collected donations. At the end of October 1910, money was collected (in crowns) for the development of a private Ukrainian gymnasium in the town of Horodenka ...], in «Діло», 1910, 19 (6) листопада, ч. 259, с. 9.
- ⁴⁴ *Літопись гімназії*, с. 58-59.
- ⁴⁵ *Письма з краю. З Городенки. (В справі приватної руської гімназії)* [Letters from the edge. From Horodenka. (In the case of a private Ukrainian gymnasium)], in «Діло», 1910, 6 мая (23 цвітня), ч. 98, с. 5.
- ⁴⁶ *Літопись гімназії*, с. 59.
- ⁴⁷ *Конкурси бурс. Виділ філії «Просвіти» в Городенці прийме ...* [Competitions of accommodation facilities. The management of the «Prosvita» branch in the town of Horodenka will accept], in «Діло», 1910, 8 серпня (26 липня), ч. 174, с. 7.
- ⁴⁸ М. Марунчак, *До початків української гімназії в Городенці*, с. 139.
- ⁴⁹ *Літопись гімназії*, с. 59.
- ⁵⁰ *Літопись гімназії*, с. 59.
- ⁵¹ *Літопись гімназії*, с. 59.
- ⁵² *Літопись гімназії*, с. 59; М. Марунчак, *До початків української гімназії в Городенці*, с. 139.
- ⁵³ О. Шкляр, *Українська гімназія в Городенці в 1912-1918 рр.*, с. 145.
- ⁵⁴ *Новинки. Народне свято Городеницини* [Noveltys. National holiday of the Horodenka region], in «Діло», 1911, 8 липня (25 червня), ч. 149, с. 4-5.
- ⁵⁵ М. Марунчак, *До початків української гімназії в Городенці*, с. 140.
- ⁵⁶ *Літопись гімназії*, с. 60.
- ⁵⁷ *Літопись гімназії*, с. 60.
- ⁵⁸ *Літопись гімназії*, с. 60.
- ⁵⁹ О. Шкляр, *Українська гімназія в Городенці в 1912-1918 рр. (Спомин учня)*, с. 145.
- ⁶⁰ *Літопись гімназії*, с. 60.
- ⁶¹ *Літопись гімназії*, с. 60.
- ⁶² *Просвіта і школа. Подяка. Управа української прив. гімназії в Городенці складає отсим щирю подяку ...* [Education and school. Gratitude. The administration of the Ukrainian private gymnasium in the town of Horodenka expresses its sincere gratitude], in «Діло», 1912, 10 жовтня (27 вересня), ч. 228, с. 7.
- ⁶³ А. Крушельницький, *Просвіта і школа. Круги У. П. Т. в Городениці* [Education and school. Circles of the Ukrainian Pedagogical Society in Horodenka region], in «Діло», 1913, 5 грудня (22 листопада), ч. 271, с. 7.
- ⁶⁴ *Звіт дирекції приватної гімназії в Городенці з українською викладовою мовою, наділеної правом прилюдности розпорядком міністерства просвіти з дня 6. мая 1913 р. Ч. 16.761 за шкільний рік 1912/13. 2. Шкільні вісти*, с. 3-4.
- ⁶⁵ *Звіт дирекції приватної гімназії в Городенці з українською викладовою мовою, наділеної правом прилюдности розпорядком міністерства просвіти з дня 6. мая 1913 р. Ч. 16.761 за шкільний рік 1912/13. 2. Шкільні вісти*, с. 4-5.
- ⁶⁶ *Звіт дирекції приватної гімназії в Городенці з українською викладовою мовою, наділеної правом прилюдности розпорядком міністерства просвіти з дня 6. мая 1913 р. Ч. 16.761 за шкільний рік 1912/13. 2. Шкільні вісти*, с. 8-9.
- ⁶⁷ *Звіт дирекції приватної гімназії в Городенці з українською викладовою мовою, наділеної правом прилюдности розпорядком міністерства просвіти з дня 6. мая 1913 р. Ч. 16.761 за шкільний рік 1912/13. 2. Шкільні вісти*, с. 9.
- ⁶⁸ *Звіт дирекції приватної гімназії в Городенці з українською викладовою мовою, наділеної правом прилюдности розпорядком міністерства просвіти з дня 6. мая 1913 р. Ч. 16.761 за шкільний рік 1912/13. 2. Шкільні вісти*, с. 10-15.
- ⁶⁹ *Звіт дирекції приватної гімназії в Городенці з українською викладовою мовою, наділеної правом прилюдности розпорядком міністерства просвіти з дня 16. мая 1912 р. Ч. 23.230 за шкільний рік 1911/12. 2. Шкільні вісти*, с. 39.

⁷⁰ О. Шкляр, *Українська гімназія в Городенці в 1912-1918 рр. (Спомин учня)*, с. 146-147.

⁷¹ *Звіт дирекції приватної гімназії в Городенці з українською викладовою мовою, наділеної правом прилюдности розпорядком міністерства просвіти з дня 6. мая 1913 р. Ч. 16.761 за шкільний рік 1912/13. 2. Шкільні вісти*, с. 16; *Звіт дирекції приватної гімназії в Городенці з українською викладовою мовою, наділеної правом прилюдности розпорядком міністерства просвіти з дня 16. мая 1912 р. Ч. 23.230 за шкільний рік 1911/12. 2. Шкільні вісти*, с. 40.

⁷² *Звіт дирекції приватної гімназії в Городенці з українською викладовою мовою, наділеної правом прилюдности розпорядком міністерства просвіти з дня 16. мая 1912 р. Ч. 23.230 за шкільний рік 1911/12. 2. Шкільні вісти*, с. 40-41.

⁷³ *Звіт дирекції приватної гімназії в Городенці з українською викладовою мовою, наділеної правом прилюдности розпорядком міністерства просвіти з дня 6. мая 1913 р. Ч. 16.761 за шкільний рік 1912/13. 2. Шкільні вісти*, с. 16-17; О. Шкляр, *Українська гімназія в Городенці в 1912-1918 рр. (Спомин учня)*, с. 145-146.

⁷⁴ *Звіт дирекції приватної гімназії в Городенці з українською викладовою мовою, наділеної правом прилюдности розпорядком міністерства просвіти з дня 6. мая 1913 р. Ч. 16.761 за шкільний рік 1912/13. 2. Шкільні вісти*, 1913, с. 17.

⁷⁵ *Звіт дирекції приватної гімназії в Городенці з українською викладовою мовою, наділеної правом прилюдности розпорядком міністерства просвіти з дня 6. мая 1913 р. Ч. 16.761 за шкільний рік 1912/13. 2. Шкільні вісти*, с. 18.

⁷⁶ *Звіт дирекції приватної гімназії в Городенці з українською викладовою мовою, наділеної правом прилюдности розпорядком міністерства просвіти з дня 6. мая 1913 р. Ч. 16.761 за шкільний рік 1912/13. 2. Шкільні вісти*, с. 19-21.

⁷⁷ *Звіт дирекції приватної гімназії в Городенці з українською викладовою мовою, наділеної правом прилюдности розпорядком міністерства просвіти з дня 6. мая 1913 р. Ч. 16.761 за шкільний рік 1912/13. 2. Шкільні вісти*, с. 21-22.

⁷⁸ *Віча в справі виборчої реформи. Городенка. Дня 21. с. м. було політичне віче в Городенці ... [Meeting on electoral reform. Horodenka. On March 21, a political meeting was held in the town of Horodenka ...]*, in «Діло», 1913, 31 (18) марта, ч. 71, с. 2-3.

⁷⁹ *Урядові вісти. Жіночий приватний учительський семінар в Городенці [Government news. Women's private teacher's seminar in the town of Horodenka]*, in «Діло», 1913, 26 (13) мая, ч. 115, с. 6.

⁸⁰ А. Крушельницький, *Просвіта і школа. Круги У. П. Т. в Городенщині [Education and school. Circles of the Ukrainian Pedagogical Society in Horodenka region]*, in «Діло», 1913, 5 грудня (22 падолиста), ч. 271, с. 7-8.

⁸¹ А. Крушельницький, *Просвіта і школа. Круги У. П. Т. в Городенщині*, с. 7.

⁸² *Оповістки. До Хвальних Виділів читалень «Просвіти» і Товариств «Січій» городенського повіта [Alerts. To the highly respected branches of reading rooms «Prosvita» and societies «Sich» of the Horodenka district]*, in «Діло», 1913, 9 цвітня (27 марта), ч. 78, с. 6.

References

1. Bilshе intelihentsyi! [More intellectual elite!], in «Dilo», 1905, 8 (21) tsvitnia, ch. 80, s. 1.
2. D., Pysma z kraiu. Z Horodenky. (Viche rodychiv) [Letters from the edge. From Horodenka. (Gathering of relatives)], in «Dilo», 1909, 16 (3) chervnia, ch. 129, s. 2.
3. Do shkilnoi molodizhy [To school youth], in «Dilo», 1905, 4 (17) lypnia, ch. 147, s. 1.
4. Halyske shkilnytstvo v shk. r. 1909/10 [Galician schooling in the 1909/1910 school year], in «Dilo», 1910, 3 zhovtnia, ch. 219, s. 1-2; 4 zhovtnia, ch. 220, s. 3.
5. Halyski seredni shkoly v shk. r. 1904 (Na pidstavi spravozdania kr. rady shk.) [Galician secondary schools in the 1904 school year (Based on the report of the regional school council)], in «Dilo», 1905, 2 (15) lypnia, ch. 146, s. 1-2.
6. S. Helei, Shkilna osvita v Halychyni u druhi polovyni XIX – na pochatku XX st. [School education in Galicia in the second half of the 19th – at the beginning of the 20th century], in «Visnyk Lvivskoi komertsinoi akademii. Serii: Humanitarni nauky», 2015, vyp. 13, s. 30-50.
7. S. Helei, A. Prokip, Na etapi stanovlennia i rozvytku himnaziinoho navchalno-vykhovnoho protsesu. 1909-1914 [At the stage of formation and development of the gymnasium educational process. 1909-1914], in «Lvivska knyha Rohatynskoi himnazii imeni Volodymyra Velykoho. Do storichchia zasnuvannia 1909-2009», Lviv, ZUKTs, 2009, s. 24-84.
8. M. Kocherzhuk, Ukrainska derzhavna himnaziia v Kolomyi 1892-1944 [Ukrainian State Gymnasium in Kolomyia 1892-1944], Kolomyia, Vik, 304 s.
9. Komitetovyi, Pysma z kraiu. Z Horodenky. (Zakhody kolo zalozenia pryvatnoi ruskoj gimnazyi) [Letters from the edge. From Horodenka. Events surrounding the opening of a private Ukrainian gymnasium], in «Dilo»,

- 1909, 5 lipnia (22 chervnia), ch. 145, s. 2-3.
10. Konkursy burs. Vydil filii «Prosvity» v Horodentsi pryime ... [Competitions of accommodation facilities. The management of the «Prosvita» branch in the town of Horodenka will accept ...], in «Dilo», 1910, 8 serpnia (26 lipnia), ch. 174, s. 7.
 11. A. Krushelnytskyi, Prosvita i shkola. Kruzhky U. P. T. v Horodenshchyni [Education and school. Circles of the Ukrainian Pedagogical Society in Horodenka region], in «Dilo», 1913, 5 hrudnia (22 padolysta), ch. 271, s. 7-8.
 12. I. Kurliak, Ukrainska himnaziina osvita u Halychyni (1865-1918 rr.) [Ukrainian gymnasium education in Galicia (1865-1918)], Lviv, 1997, 222 s.
 13. Litopys gimnazii [Annals of the gymnasium], in «Zvit dyrektzii pryvatnoi gimnazii v Horodentsi z ukrainskoiu vykladovoio movoio, nadilenoio pravom pryliudnosti rozporiadkom Ministerstva prosvity z dnia 16 maia 1912 r. Ch. 23.230 za shkilnyi rik 1911/12», Lviv, Nakladom Shkilnoho komitetu z drukarni Naukovoho tovarystva im. Shevchenka, 1912, s. 58-61.
 14. M. Marunchak, Do pochatkiv ukrainskoii himnazii v Horodentsi [The beginnings of the development of the Ukrainian gymnasium in the town of Horodenka], in «Horodenshchyna Istorychno-memuarnyi zbirnyk», Niu-York, Toronto, Vinnipeg, 1978, s. 134-145.
 15. Na porozi do serednykh shkil [On the threshold of secondary schools], in «Dilo», 1905, 23 martsia (5 tsvitnia), ch. 67, s. 1; 24 martsia (6 tsvitnia), ch. 68, s. 1-2.
 16. Novynky. Na gimnazyiu v Horodentsi pryslano ... [Noveltys. They were sent to the gymnasium in the town of Horodenka ...], in «Dilo», 1910, 8 liutoho (26 sichnia), ch. 29, s. 6.
 17. Novynky. Na rusku pryvatnu gimnazyiu i bursu v Horodentsi [Noveltys. To the Ukrainian private gymnasium and bursa in the town of Horodenka], in «Dilo», 1909, 15 padolysta, ch. 252, s. 3.
 18. Novynky. Narodne sviato Horodenshchyni [Noveltys. National holiday of the Horodenka region], in «Dilo», 1911, 8 lipnia (25 chervnia), ch. 149, s. 4-5.
 19. Novynky. Prosvitno-ekonomichne viche v Cherniatyni horodenskoho povita vidbulo sia ... [Noveltys. An educational and economic meeting was held in the village of Chernyatyn, district of Horodenka ...], in «Dilo», 1909, 17 (4) lipnia, ch. 154, s. 3.
 20. Novynky. Sprostovanie pokhybok [Noveltys. Refutation of errors], in «Dilo», 1905, 4 (17) lipnia, ch. 147, s. 3.
 21. Novynky. Utravystychna poshest [Noveltys. Utraquist plague], in «Dilo», 1909, 14 (1) serpnia, ch. 178, s. 2.
 22. Novynky. V spravi pryvatnoi ruskoii gimnazii v Horodentsi... [Noveltys. In the case of a private Ukrainian gymnasium in the town of Horodenka], in «Dilo», 1909, 22 lipnia, ch. 158, s. 3.
 23. Novynky. Vymohy pry vstupnykh ispytakh do gimnazii [Noveltys. Requirements for entrance exams to gymnasiums], in «Dilo», 1905, 14 (27) chervnia, ch. 132, ch. 3, s. 3.
 24. O ruski himnazii [About Ukrainian gymnasiums], in «Dilo», 1905, 3 (16) veresnia, ch. 198, s. 1.
 25. Obznakomleni K., Posviachenie i otvorenie pryvatnoi ukrainskoii gimnazii v Horodentsi [Consecration and opening of a private Ukrainian gymnasium in the town of Horodenka], in «Dilo», 1909, 11 veresnia (29 serpnia), ch. 200, s. 2.
 26. Opovistky. Do Khvalnykh Vydiliv chytalen «Prosvity» i Tovarystv «Sichyi» horodenskoho povita [Alerts. To the highly respected branches of reading rooms «Prosvita» and societies «Sich» of the Horodenka district], in «Dilo», 1913, 9 tsvitnia (27 marta), ch. 78, s. 6.
 27. Prosvita i shkola. Podiaka. Uprava ukrainskoii pryv. gimnazii v Horodentsi skladaie otsym shchyru podiaku ... [Education and school. Gratitude. The administration of the Ukrainian private gymnasium in the town of Horodenka expresses its sincere gratitude], in «Dilo», 1912, 10 zhovtnia (27 veresnia), ch. 228, s. 7.
 28. Pysma z kraiu. Na pryvatnu ukrainsku gimnazyiu v Horodentsi zlozhyly v koronakh ... [Letters from the edge. In favor of the private Ukrainian gymnasium in the city of Horodenka, they collected crowns ...], in «Dilo», 1910, 13 tsvitnia (31 marta), ch. 81, s. 7.
 29. Pysma z kraiu. Z Horodenky (Pryvatna ruska gimnazii) [Letters from the edge. From the town of Horodenka (Private Ukrainian gymnasium)], in «Dilo», 1909, 1 zhovtnia (18 veresnia), ch. 215, s. 2.
 30. Pysma z kraiu. Z Horodenky (Pryvatna ruska gimnazii) [Letters from the edge. From the town of Horodenka (Private Ukrainian gymnasium)], in «Dilo», 1909, 5 padolysta (23 zhovtnia), ch. 245, s. 2.
 31. Pysma z kraiu. Z Horodenky. (V spravi pryvatnoi ruskoii gimnazii) [Letters from the edge. From Horodenka. (In the case of a private Ukrainian gymnasium)], in «Dilo», 1910, 6 maia (23 tsvitnia), ch. 98, s. 5.
 32. Shehe pro ruski himnazii [More about Ukrainian gymnasiums], in «Dilo», 1908, 29 lipnia, ch. 168, s. 2; 31 lipnia, ch. 170, s. 1-2.
 33. O. Shkliar, Ukrainska himnaziia v Horodentsi v 1912-1918 rr. (Spomyn uchnia) [Ukrainian gymnasium in the town of Horodenka in 1912-1918 (Student's memory)], in «Horodenshchyna Istorychno-memuarnyi zbirnyk», Niu-York, Toronto, Vinnipeg, 1978, s. 145-153.
 34. R. Smerechanskyi, O. Kahlian, I. Myroniuk, V. Nykyforuk, Vikiv mynulykh tverd. Horodenkivshchyna v starykh dokumentakh i svitlynakh [The hardness of past centuries. Horodenkivshchyna in old documents and photos], Ivano-Frankivsk, Lileia-NV, 2014, 200 s.

35. B. Stuparyk (red.), Ivano-Frankivska (Stanyslavivska) ukrainska derzhavna himnaziia. Istoryko-pedahohichnyi narys [Ivano-Frankivsk (Stanislawiv) Ukrainian state gymnasium. Historical and pedagogical essay], Ivano-Frankivsk, 2000, 350 s.
36. V. Stynska, Systema shkilnytstva v Halychyni (kinets XIX – pochatok XX st.): Monohrafiia [The system of schooling in Galicia (end of the 19th – beginning of the 20th century): Monograph], Ivano-Frankivsk, Hostynets, 205 s.
37. U Lvovi, dnia 12 n. st. lypnia 1890 r. Po ispytakh maturalnykh v gimnaziakh vskhōdnoy Halychyny ... [In the city of Lviv on July 12, 1890. After the final exams in the gymnasiums of Eastern Galicia ...], in «Dilo», 1890, 30 chervnia (12 lypnia), ch. 146, s. 1.
38. U Lvovi, dnia 28 n. st. serpnia 1890 r. Zavtra zachynaiut sia vpysy uchenykōv do serednikh shkol [In Lviv on August 28, 1890. Enrollment of students in secondary schools begins tomorrow], in «Dilo», 1890, 16 (28) serpnia, ch. 184, s. 1.
39. Uriadovi visty. Zhinochyi pryvatnyi uchytelskyi seminar v Horodentsi [Government news. Women's private teacher's seminar in the town of Horodenka], in «Dilo», 1913, 26 (13) maia, ch. 115, s. 6.
40. Vicha v spravi vyborchoi reformy. Horodenka. Dnia 21. s. m. bulo politychne viche v Horodentsi ... [Meeting on electoral reform. Horodenka. On March 21, a political meeting was held in the town of Horodenka ...], in «Dilo», 1913, 31 (18) marta, ch. 71, s. 2-3.
41. Vigilans, Pysma z kraiu. Z Horodenky. (Ruskyi kurs pryhotovliaiuchy. – Osvidomliuvanie zahalu. – Polska kyrynia) [Letters from the edge. From Horodenka. (Preparatory course for Ukrainians. – Community awareness. – Polish dirt)], in «Dilo», 1909, 17 (4) serpnia, ch. 180, s. 2-3.
42. Vykaz zlozhenykh zhertv. Na pryvatnu rusku gimnazyiu v Horodentsi po konets zhovtnia 1910 r. zlozhyly (v koronakh) ... [Report of collected donations. At the end of October 1910, money was collected (in crowns) for the development of a private Ukrainian gymnasium in the town of Horodenka ...], in «Dilo», 1910, 19 (6) padolysta, ch. 259, s. 9.
43. Zvit dyrektsii pryvatnoi gimnazii v Horodentsi z ukrainskoiu vykladovoiou movoiu, nadilenoio pravom pryliudnosti rozporiadkom ministerstva prosvity z dnia 16. maia 1912 r. Ch. 23.230 za shkilnyi rik 1911/12. 2. Shkilni visty [Report of the directorate of the private gymnasium in the town of Horodenka with the Ukrainian language of instruction, which was granted the right of publicity by the order of the Ministry of Education on May 16, 1912. The number is 23.230 for the school year 1911/12. 2. School news], Lviv, Nakladom Shkilnoho komitetu. Z drukarni Naukovoho tovarystva im. Shevchenka, 1912, s. 39-41.
44. Zvit dyrektsyi pryvatnoi gimnazii v Horodentsi z ukrainskoiu vykladovoiou movoiu, nadilenoio pravom pryliudnosti rozporiadkom ministerstva prosvity z dnia 6. maia 1913 r. Ch. 16.761 za shkilnyi rik 1912/13. 2. Shkilni visty [Report of the directorate of the private gymnasium in the town of Horodenka with the Ukrainian language of instruction, which was granted the right of publicity by the order of the Ministry of Education on May 6, 1913. The number is 16.761 for the school year 1912/13. 2. School news], Lviv, Nakladom Kruhka Ukrainskoho Pedagogichnoho Tovarystva im. T. Shevchenka v Horodentsi, 1913, s. 3-22.

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 2. – 2023. – С. 82–97
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 2. – 2023. – pp. 82–97
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2023.58.82-97>
hj.chnu.edu.ua

УДК 94(477.85=411.16) : 353.8]«1916/1917»

© Олександр Безаров* (Чернівці)

ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ СТОСОВНО ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ БУКОВИНИ У 1916–1917 РОКАХ

Досліджено політику російської окупаційної адміністрації стосовно єврейського населення Буковини у 1916–1917 роках. Доведено, що для окупаційної адміністрації Чернівецького губернатора В. В. Лігіна головним завданням було забезпечення продуктами харчування фронту і місцевого населення. Відповідна політика систематичної реквізиції товарів і коштів у єврейських підприємців провадилася упродовж усього окупаційного періоду. Непростою у політиці Чернівецького губернатора була проблема виселених за рішенням російського командування євреїв. Її розв'язання зазвичай залежало від особистого втручання В. В. Лігіна у справи конкретних виселенців. Однак в умовах шпигуноманії та загальної атмосфери взаємної недовіри між євреями та окупаційною адміністрацією у 1916 р., проблему примусового виселення євреїв з Буковини та повернення депортованих євреїв до Росії на батьківщину вдалося розв'язати тільки після Лютневої революції 1917 року. Спроби Чернівецького губернатора відновити навчання у місцевих школах загалом виявилися невдалими через його ідеологічну упередженість стосовно німецької та єврейської мов викладання. Проблема відкриття єврейських навчальних закладів на Буковині взагалі не розглядалася. З іншого боку, автор погоджується із зауваженнями деяких сучасних українських дослідників з приводу того, що порівняно з попередніми роками російської окупації Галичини та Буковини, окупаційний режим генерал-губернаторства Ф. Ф. Трепова виявився відносно ліберальним, а Лютнева революція 1917 р. у Росії лише посилила такі тенденції. Новостворений навесні 1917 р. Обласний комісаріат Галичини та Буковини на чолі з Д. І. Дорошенком і О. Г. Лотоцьким сприяв поверненню євреїв Буковини з цивільного полону у Росії. Однак, на думку автора, радикальних змін у політиці окупаційної адміністрації стосовно євреїв Буковини не сталося навіть за часів Тимчасового уряду. Взаємна недовіра зберігалася аж до згортання діяльності російської окупаційної влади на Буковині у серпні 1917 року.

Ключові слова: євреї, Буковина, Чернівецька губернія, Перша світова війна, В. В. Лігін, Ф. Ф. Трепов, Д. І. Дорошенко.

Oleksandr Bezarov (Chernivtsi)

THE POLICY OF THE RUSSIAN OCCUPATION ADMINISTRATION REGARDING THE JEWISH POPULATION OF BUKOVYNA IN 1916–1917

***Abstract.** After the successful “Brusilovsky Breakthrough” in the spring of 1916, a part of Galicia and almost all of Bukovyna were occupied by Russian troops for the third time. The newly created Chernivtsi Governorate, which was a part of the Governor General of Galicia and Bukovyna, was headed by V. V. Ligin. Adjutant General F. F. Trepov became the military Governor General of the regions of Austria-Hungary occupied by the law of war. The number of the Jewish population of Bukovyna at that time, according to the author's approximate estimates, was no more than 60,000 people. Many Jewish farms, especially in Kolomyia and Sniatyn, districts of Chernivtsi province, were abandoned, because most of their owners fled to Austria in 1916. Local peasants and Russian Cossacks dismantled Jewish huts for*

* д.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Doctor of History, Associate Professor, Department of World History, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

orcid.org/0000-0002-8467-0647

e-mail: alex.bezarov@gmail.com.

their own needs, and the grain harvest left on the lands leased by the Jews, was seized to meet the needs of the civilian population and the Russian army according to the order of the district administrations. The Jewish population kept its disloyalty to the Russian authorities. By F. F. Trepov's order, in the summer of 1916, the practice of taking Jewish hostages was resumed. Spymania intensified, and both Jews and Ukrainians, Poles and Romanians were its victims. However, the share of Jews in the national list of potential spies was obviously bigger than others. For the Russian command, the Jewish origin of a person suspected of espionage became a key factor in the decision to deport him to the inner provinces of Russia. Throughout the entire occupation period, a policy of systematic requisition of goods and funds from Jewish entrepreneurs was carried out. The latter already had a bitter experience of the Russian occupation of the region, and therefore tried not to conflict with the Russian administration, but to cooperate with it, especially in the field of economic relations. It was difficult for the Chernivtsi Governor to deal with the problem of Jews evicted by the decision of the Russian command. Its resolution usually depended on the personal intervention of V. V. Ligin in the affairs of specific emigrants. In the conditions of the spymania of 1916, the problem of the forced removal of Jews from Bukovyna and the return of previously deported Jews to their homeland was solved only after the February Revolution of 1917. Attempts by the Chernivtsi Governor to restore education in local schools proved unsuccessful due to his ideological bias towards the German and Hebrew languages of instruction. The problem of opening Jewish educational institutions in Bukovyna was not considered at all. The author agrees with the remarks of some modern Ukrainian researchers regarding the fact that compared to the previous years of the Russian occupation of Galicia and Bukovyna, the occupation regime of the Governor General F. F. Trepov turned out to be relatively liberal, and the February Revolution of 1917 in Russia only strengthened such tendencies. At the beginning of 1917, thanks to the efforts of all-Russian public organizations, it was possible to organize help for the needy Jews of Galicia and Bukovyna. In the spring of 1917, the newly created regional commissariat headed by D. I. Doroshenko contributed to the release of the Jews of Bukovyna from civil captivity in Russia. However, the newly appointed Chernivtsi Governor O. G. Lototsky also resorted to the practice of requisitioning property from the local, in particular, Jewish population. Administrative responsibility for non-compliance with the decree of the Military Governor-General dated October 23, 1916, in particular, for the "dry law" violation, the ban on purchasing ammunition from the military, the rules of retail trade, etc., was strengthened. However, the crisis in the provision of food to the local population and almost empty budget of the administration forced the Russian authorities to stop the practice of requisitioning. This step revived Jewish trade. Although the majority of the Jewish population of Bukovyna suffered from financial hardship and was oppressed by local officials, in general, according to the author, radical changes in the policy of the occupation administration towards the Jews of Bukovyna did not occur even during the time of the Provisional Government. Mutual mistrust persisted until the collapse of the activities of the Russian occupation authorities in Bukovyna in August 1917.

Key words: *Jews, Bukovyna, Chernivtsi province, First World War, V. V. Ligin, F. F. Trepov, D. I. Doroshenko.*

Постановка наукової проблеми та її значення. Відомо, що Перша світова війна змінила не тільки характер політичної історії європейських народів ХХ ст., була фінальним акордом в історії колись могутніх імперій, але й роками суворих випробувань долі східноєвропейського єврейства, численні представники якого опинилися у ролі заручників політики Романових на окупованих Російською імперією територіях Австро-Угорщини. Оскільки автор цього дослідження у своїх попередніх публікаціях висвітлив становище єврейського населення Буковини у перші періоди її російської окупації (1914–1915 рр.)¹, то закономірним, на наш погляд, буде аналіз третього й останнього періоду (1916–1917 рр.), який виявився найбільш тривалим і насиченим політичними та соціальними подіями, відображав революційні процеси 1917 р. у Росії, особливості політики Тимчасового уряду стосовно єврейського населення.

Аналіз останніх досліджень. Проблеми політики російської окупаційної влади стосовно єврейського населення Буковини у 1916–1917 рр., на жаль, не стали окремим предметом у дослідженнях сучасних істориків. Винятком можуть бути статті українських дослідників (С. В. Орлик², С. В. Адамович³ і В. М. Ковбаса⁴), в яких частково висвітлено зазначену нами тему. Так, С. В. Орлик слушно зауважила, що актуальною проблемою для російської окупаційної адміністрації Галичини та Буковини у 1916–1917 рр. було питання єврейської торгівлі, адже, за словами авторки, «здатність єврейського населення до вмілого ведення торгівлі була беззаперечною, але обмеження у пересуванні з метою торгівлі сповільнювало підприємницьку

активність у регіоні й негативно впливало на надходження до місцевих бюджетів»⁵. На думку С. В. Адамовича, російська влада в західноукраїнських землях у 1914–1917 рр. реалізувала традиційну антисемітську політику. Проте висновок автора з приводу того, що нібито російська адміністрація звинуватила єврейство у прагненні дестабілізувати військово-політичну й соціально-економічну ситуацію у регіоні, а також намагалася через репресії й привласнення майна євреїв покращити становище армійських частин, з нашої точки зору, є дискусійним і не зовсім обґрунтованим⁶. Також складно погодитися із надто абстрактним твердженням дослідника про те, що, мовляв, «наратив про хтивоного, підступного юдея склався саме в Російській імперії і вже звідти мігрував Європою»⁷. Натомість В. М. Ковбаса справедливо зазначив, що встановлений у другій половині 1916 р. режим Військового генерал-губернаторства областей Австро-Угорщини, зайнятих за правом війни, був більш розсудливим і поміркованим за попередній режим зразка 1914–1915 рр., оскільки в його основу покладено пункти про першочергове лобювання інтересів і задоволення потреб діючої армії та уникання будь-яких дій, що могли би розпалити політичні та будь-які інші конфлікти серед населення⁸. Щоправда, самому автору, як нам видається, не вдалося уникнути суперечностей у висновках, коли він, зокрема, наголосив на антисемітському характері діяльності російської окупаційної адміністрації, політика якої, на його погляд, була спрямована проти місцевого єврейства та німців-протестантів⁹.

Виклад основного матеріалу. Варто нагадати, що після успішного «Брусиловського прориву» навесні 1916 р. частина Галичини та майже вся Буковина знову опинилися окупованими російськими військами. Новостворену Чернівецьку губернію, яка належала до складу Військового генерал-губернаторства Галичини та Буковини, 15 липня 1916 р. очолив колишній Келецький губернатор В. В. Лігін¹⁰. Заступником Чернівецького губернатора став граф С. К. Ламздорф-Галаган. Обов'язки «Військового генерал-губернатора областей Австро-Угорщини, зайнятих за правом війни» виконував генерал-ад'ютант Ф. Ф. Трепов, якого 17 жовтня 1916 р. Урядовий сенат затвердив на цій посаді¹¹. Крім власне дев'яти буковинських повітів Чернівців, Кіцманя, Вижиці, Сторожинця, Серета, Сучави, Радівців, Гура-Гуморулуй та Кимполунга, до Чернівецької губернії приєднали ще чотири галицьких (Снятин, Косів, Коломия і Городенка). Водночас було створено Тернопільську губернію.

Після того як 17 лютого 1915 р. російські війська залишили Буковину, а канцелярію Чернівецького губернатора евакуйовано до Києва (формально її повноваження були припинені 21 серпня 1915 р.), єврейське населення повертатися на звільнені австрійськими військами землі, натомість, не поспішало. Надто свіжими та неприємними були враження євреїв про їх масову депортацію до внутрішніх губерній Росії. Репресії колишнього Чернівецького губернатора С. Д. Євреїнова стосовно відомих місцевих громадських діячів, у тому числі єврейських, не тільки збурили національне питання у загалом толерантному міжетнічному просторі Буковини, але й викликали певне незадоволення у вищих ешелонах російської влади. На шпальтах впливових столичних видань у липні 1916 р. пролунали критичні зауваження на адресу колишньої адміністрації Військового генерал-губернаторства Галичини, яке у 1914–1915 рр. припустилося суттєвих помилок у своїй національній політиці. «Принциповою помилкою галицької адміністрації, – зазначали, наприклад, «Русские ведомости», – було визнання того, що російська влада одразу, до завершення війни, повинна здійснювати в окупованому краї, крім військових завдань, якісь іще, внутрішньополітичні завдання... Урок минулого не повинен пропасти дарма. Помилки минулого не повинні повторюватися»¹².

Утім, проблема російської влади на окупованих землях Австро-Угорщини не була такою однозначною, як тоді здавалося. Крім нелояльного ставлення місцевого населення, особливо єврейського, на думку С. Д. Євреїнова, заважало стійке непорозуміння між російськими чиновниками та офіцерами із дислокованих на Буковині армійських частин, які втручалися у справи цивільної адміністрації й у такий спосіб дискредитували політику останньої в очах місцевого населення¹³.

Нова російська окупаційна адміністрація на Буковині, мабуть, врахувала вищезазначену критику та намагалася викликати симпатії у місцевого, зокрема єврейського населення. Так, 28 вересня 1916 р. за клопотанням штабу ІХ російської армії на Буковину з Тернополя повернулося близько сотні єврейських виселенців¹⁴. Однак подолати загальну недовіру до своєї політики з боку місцевих євреїв, кількість яких внаслідок примусового виселення до Росії, а також вимушеної міграції до Австрії на початку війни скоротилася вдвічі (за нашими оцінками, єврейське населення Буковини у 1916 р. не перевищувало 50–60 тис. осіб), російській окупаційній владі було непросто. Ситуацію ускладнювало те, що недовіра була взаємною.

Упередженість стосовно усіх євреїв на тлі шпигуноманії, що охопила російське командування, особливо навесні 1915 р., зберігалася й у наступних роках. На Буковині єврейське населення апріорі підозрювали у нелояльності до російської влади, що посилювало відчуття безкарності за переслідування євреїв. Так, наприклад, мешканка с. Димка Є. Куташова 8 лютого 1917 р. повідомила російське командування про те, що серед шпигунів Серетського повіту нібито було декілька євреїв, яких сумлінна інформаторка шпигунами не вважала, але була переконана в їхній недоброзичливості до Росії¹⁵. Навіть анонімних свідчень було достатньо, щоби запідозрених євреїв визнали врешті-решт «небажаним у прифронтовій смузі елементом».

З іншого боку, підозри російського командування, на наш погляд, не завжди були необґрунтованими. Наприклад, за повідомленням контррозвідки штабу VIII армії, у Мармарош-Сегеті у березні 1917 р. була виявлена мережа місцевих агентів, яких австрійське командування планувало задіяти за лінією фронту. Водночас у Сучаві російськими контррозвідниками заарештовані місцеві євреї, яких також підозрювали у шпигунстві на користь австрійського командування. Звісно, що на окупованих землях Австро-Угорщини російська влада взагалі не довіряла місцевому населенню, але євреїв вона пильнувала найбільше.

Навіть наказ начальника штабу Верховного головнокомандувача М. В. Алексєєва від 12–13 липня 1916 р. про запобігання мародерству на окупованих російською армією територіях не зупинив пограбування євреїв російськими солдатами у деяких містечках Буковини¹⁶. Щоправда, чимало єврейських господарств, особливо у Коломийському та Снятинському повітах, виявилися покинутими, адже більшість їх власників у 1916 р. втекли до Австрії. Місцеві селяни та російські козаки розбирали єврейські хати на дошки для власних потреб, а залишений на орендованих євреями землях врожай зернових, за наказом повітових адміністрацій, вилучено для задоволення потреб цивільного населення та російської армії¹⁷.

Водночас російська окупаційна адміністрація відновила ганебну практику взяття єврейських заручників. Зокрема, за наказом Чернівецького губернатора від 15 серпня 1916 р. начальникам повітів дозволялося брати у заручники найбільш поважних і заможних представників місцевого єврейського населення, яке, за словами губернатора, «не вирізняється високим рівнем моральних якостей і здатне на зраду»¹⁸. Очевидно, що у своєму наказі В. В. Лігін посилався на думку Ф. Ф. Трепова, котрий вважав, що місцеві євреї допомагали в організації втечі полонених австрійських офіцерів та разом із колишніми австрійськими жандармами, які погодилися служити російській адміністрації, «були таємними агентами австрійського та угорського урядів»¹⁹.

Загалом, зазначав Військовий генерал-губернатор, місцеве, зокрема єврейське населення було ворожим щодо російської влади. Ф. Ф. Трепов, мабуть, мав рацію, адже командувач IX російської армії наприкінці 1916 р. депортував з прифронтової зони декілька десятків цивільних осіб, запідозрених у шпигунстві, серед яких було чимало євреїв. Очевидно, що для російського командування єврейське походження запідозреної у шпигунстві особи ставало ключовим чинником в ухваленні рішення про її депортацію до внутрішніх губерній Росії. Наприклад, Й. Ф. Вайксельблата виселили по етапу до Росії за те, що він свого часу нібито повідомив австрійцям про колабораціонізм місцевих священників та адвокатів упродовж першої окупації російськими військами Буковини. Зазначених у доносі Й. Ф. Вайксельблата осіб, австрійці, після того як повернулися до Чернівців, заарештували²⁰. Б. М. Вайса росіяни засудили лише за те, що він переховувався у Гусятинському повіті Тернопільської губернії як австрійський військовополонений та збирав інформацію про пересування російських військ для австрійського командування. Однак суд не виявив у його діях складу злочину та виправдав. Проте 15 листопада 1916 р. російське командування, всупереч судовому рішення, депортувало Б. М. Вайса до Якутської області як австрійського шпигуна, як зазначалося у наказі, «до завершення війни»²¹. Мешканця Гура-Гуморолуйського повіту Х. С. Гендлера запідозрили у шпигунстві та виселили по етапу до Іркутської губернії тільки тому, що він свого часу потоваришував із австрійським жандармським вахмістром і завдяки йому уникнув мобілізації до австрійського війська. Проте росіяни своєчасно «викрили підступність» задумів австрійців, які, мовляв, залишили Х. С. Гендлера на Буковині як свого агента²².

Звісно, що від шпигуноманії російського командування потерпали не тільки євреї, але й українці, поляки та румуни. Однак частка євреїв у національному переліку потенційних шпигунів була вочевидь більшою за інших. Траплялися випадки, коли у справу про шпигунів-євреїв втручалася цивільна адміністрація Буковини з метою запобігти їх незаконному виселенню. Так, дружина заарештованого Х. С. Гендлера 16 грудня 1916 р. надіслала В. В. Лігіну клопотання про звільнення її чоловіка з-під варті за станом здоров'я, а також про те, що Х. С. Гендлера звинуватили за хибним наклепом.

Єврейська дівчина на ім'я Ф. Аншель із Сучави, яка була нареченою М. Гросмана, котрого також заарештували за наклепом, 20 грудня 1916 р. звернулася до міністра внутрішніх справ Росії з листом, в якому повідомляла про факти цинічного шантажу з боку місцевої адміністрації Сучави, представники якої вдавалися до відвертого здирництва з єврейських купців, які були змушені придбавати у магістраті патенти на торгівлю. Очевидно, зазначала Ф. Аншель, що її наречений відмовився давати хабар, а отже, син бургомистра Сучави Т. Вронка повідомив російському командуванню про те, що М. Гросман, мовляв, був австрійським шпигуном²³. Проте, як виявилось, запобігти депортації незаконно заарештованих євреїв Чернівецький губернатор у законний спосіб не зміг. Однак був інший варіант уникнення депортації завдяки фіктивним лікарням, які виписувалися нещасним євреям за безпосереднього сприяння В. В. Лігіна. Зокрема, за особистим клопотанням останнього, лікарі «визнали» М. Гросмана психічно хворим та відправили на «лікування» до Крайової психіатричної лікарні²⁴. Лише у такий спосіб він зрештою зміг залишитися вдома.

Незабаром «метод Лігіна» став популярним і, мабуть, єдиним способом уникнути небезпечної подорожі до Росії, яким скористалися не тільки євреї. Ми не виключаємо того, що В. В. Лігін та його оточення мали особисту зацікавленість у запровадженні такої незвичної практики «порятунку євреїв», однак, насправді, у сприянні хабарництва серед російських чиновників краю звинувачували знову ж таки самих євреїв. Так, в анонімному листі від 18 грудня 1916 р. на адресу канцелярії Чернівецького губернатора автор обурювався з приводу того, що місцева лікарня переповнена «зрадниками», тоді як у в'язниці «безжально страждають християни». Автору було соромно за росіян, підкуплених євреями, яким, на його думку, за росіян стало ліпше жити, ніж за австрійців. Автор листа прямо натякав на хабарництво директора міської в'язниці, який влаштував ув'язнених євреїв до лікарні²⁵. Мабуть, що не всіх євреїв звільняли від депортації за станом здоров'я, а тому, вочевидь, чимало із них переховувалися. Наприклад, за рапортом начальника Чернівецької в'язниці від 17 травня 1917 р., засуджені до виселення до Якутської області Д. Мерляуб та А. Штернліб виписалися з Крайового шпиталю для виїзду по етапу до Харківської губернії²⁶, але чи виїхали вони насправді, нам не відомо.

На початку липня 1916 р. Чернівецький магістрат зобов'язав усіх власників магазинів торгувати у звичному режимі з метою можливої реквізиції товарів на потреби російської армії. Проте, як виявилось, чимало крамниць у багатьох містах Буковини залишалися зачиненими, адже їх власниками були євреї, які втекли до Австрії. Тоді російське командування дозволило самотужки вилучати товари, що призводило зазвичай до відвертого пограбування місцевих єврейських крамниць. Наприклад, у Кимполунзі реквізиція товарів, які належали О. Ликварніку і М. Драгу, тривала майже тиждень. За особистим дорученням бургомистра Кимполунга І. Ангела, у жовтні 1916 р. з єврейських крамниць було конфісковано та продано майже увесь асортимент товарів (від шпильок до кави і перцю) на суму у 521 карбованець²⁷. 9 січня 1917 р. у мастку Б. Ш. Відлера (м. Серет) учинено обшук, унаслідок якого виявили та вилучили прихований склад різноманітних товарів, серед яких були хутра, шкіри, килими, фарба тощо²⁸.

За постановою Ф. Ф. Трепова від 23 жовтня 1916 р., у Чернівецькій губернії заборонялася торгівля алкоголем у роздріб, зберігання й використання усіх видів зброї для цивільного населення; передбачалися примусові реквізиції промислових і продуктових товарів; встановлювався жорсткий обмінний курс карбованця тощо. Крім цих заходів, постанова Ф. Ф. Трепова передбачала запровадження військової цензури у видавничій діяльності, театрі та кіно. Остання заборона стосувалася закордонних видань або видань неросійськими мовами (або / чи мовами, як зазначалося у наказі, «що визнавалися ворожими російському урядові та російському народові»²⁹), а також театральних п'єс, які не схвалені драматичною цензурою, публічних лекцій, концертів, кінофільмів тощо. Поширення неправдивої інформації про російську армію або інші антиурядові виступи переслідувалися за законом (наприклад, за шпигунство або за переховування дезертирів передбачалася смертна кара)³⁰.

Обов'язковою постановою генерал-губернатора від 22 грудня 1916 р. на території Галичини та Буковини заборонялося зберігати та приховувати товари і продукти на складах, у магазинах та інших торгово-промислових закладах, а також у квартирах, льохах та підвалах у розмірах, які перевищували потреби особистого споживання. Власниками надлишкових та прихованих товарів і продуктів давалися 14 днів для добровільного надання відповідної інформації місцевій владі, інакше товари підлягали конфіскації, а їхні власники – в адміністративному порядку арешту та штрафу. 1 лютого 1917 р. Ф. Ф. Трепов наказав регламентувати години роботи крамниць, кав'ярень та ресторанів на території генерал-губернаторства³¹.

На початку 1917 р. у Чернівецькому магістраті створено особливий відділ з реквізиції на чолі з Ю. І. Шатковським, котрий, як винагороду від магістрату, отримував 3 % від загальної суми з продажу конфіскованих товарів і майна. Відділ з реквізиції перетворився на репресивний орган для місцевих підприємців. Так, 28 лютого 1917 р. Ю. І. Шатковський із співробітниками свого відділу та жандармами увірвався надвечір до чернівецької крамниці галантерейних виробів «Леон Шенбаум» і вилучив касу (15 тис. крб та 12 тис. крон) і документацію. Незважаючи на протести рідного брата власника крамниці Йосифа Шенбаума (Леона Шенбаума свого часу мобілізували до австрійського війська), крамницю закрили, а незабаром її пограбували на 100 тис. карбованців. Зловмисників, щоправда, заарештували, але спроби Й. Шенбаума повернути собі пограбоване майно виявилися марними. Усі його клопотання на адресу Ф. Ф. Трепова та В. В. Лігіна залишилися незадоволеними³².

Іноді торгівля взагалі припинялася на невизначений термін тільки через те, що власники єврейських крамниць, на думку російських чиновників, не мали відповідних документів. Очевидно, що особиста зацікавленість місцевих чиновників у заплутаних справах єврейських підприємців брала гору над загальними інтересами окупаційної влади. Так, бюрократична тяганина з приводу того, чи мав якийсь К. Ерліх формальні підстави торгувати в аптеці Д. Штокгейма, котрий втік до Австрії, майже на пів року залишила у Сторожинці без необхідних ліків місцевий шпиталь³³.

З іншого боку, підприємливі євреї, які вже мали гіркий досвід російської окупації краю, намагалися не конфліктувати з російською адміністрацією, зайвий раз не нагадувати її представникам про «славетні австрійські часи», але співпрацювати, особливо у сфері економічних відносин.

Пожвавлення єврейської торгівлі спостерігалося у Вижниці, куди поверталися не лише місцеві євреї, але й приїздили російські, зокрема з Бессарабської та Подільської губерній, які торгували милом, сірниками та тютюном. У Чернівцях євреї монополізували торгівлю часом, який продавався на Рудольф плац у центрі міста³⁴. Єврейські підприємці з Чернівців, як впливало з тогочасних звітів окупаційної адміністрації міста, налагодили мережу роздрібною торгівлі махоркою, тютюном і шоколадом. Наприклад, за повідомленням голови районної Евакуаційної комісії Південно-Західного фронту від 19 липня 1916 р., у Чернівцях виникла дивна ситуація, коли абсолютно усі крамниці були зачинені, але цигарки можна було придбати у будь-якій кількості у місцевих євреїв, які вилучали потрібний товар із нібито порожніх крамниць³⁵. У червні 1917 р. єврейський підприємець І. Тагер запропонував Чернівецькому магістрату взаємовигідні, на його думку, умови продажу значної партії шоколаду, яка залишилася від «австрійських часів» у Крайовому госпіталі. Щоправда, І. Тагеру не вдалося домовитися з представниками Всеросійського земського союзу (Земсоюзу), до якого належав госпіталь, і пропозиція була відхилена директором лікарні В. Філіпповичем, котрий, мабуть, безспідставно запідозрив у діях спритного підприємця ознаки шахрайства³⁶.

Очевидно, що природна кмітливість допомагала єврейському населенню принаймні виживати за надзвичайних умов війни. Незабаром австрійці, які знову повернулися на Буковину у серпні 1917 р., були неприємно здивовані тим фактом, що за час російської окупації краю місцеві євреї швидко адаптувалися до політики окупаційної адміністрації. За словами відомого австрійського жандармського генерала Е. Фішера, «незможні єврейські торговці сприйняли повернення наших як матеріальну втрату й воліли б надалі бути під російською окупацією»³⁷.

Мабуть, Е. Фішер дещо перебільшив адаптивні можливості єврейських підприємців до економічних умов російської окупації, яким систематично загрожували реквізиції з боку військової адміністрації краю. Так, євреїв, які у жовтні 1916 р. купували у селян південних повітів Буковини велику рогату худобу гуртом, звинуватили у спекуляції, а конфісковане поголів'я передали на потреби армії³⁸. Проблема полягала у тому, що восени 1916 р. Буковину вразили ранні заморозки, які призвели до втрати значної частини врожаю та дефіциту фуражу. На зиму селяни почали масово спродувати худобу, яку не було чим годувати, внаслідок чого ціни різко знизилися, що власне і викликало спекулятивний ажіотаж у єврейських купців і відповідне роздратування у російських чиновників.

Однак Ф. Ф. Трепов, котрий не вперше зазначав про спекуляцію єврейських підприємців, іще влітку 1916 р. звернув увагу представників Земсоюзу на те, що у Хотинському повіті Бессарабської губернії євреї гуртом купували волову шкіру, яка призначалася для Земсоюзу (через який здійснювалося централізоване постачання до російської армії), з метою їх наступного перепродажу. Як зауважував генерал-губернатор, незаконна торгівля шкірою поширена по усьому фронту, з якої євреї мали значний зиск³⁹. Водночас Чернівецькому губернатору жалілися на «жидків-спекулянтів», які вешталися у Радівцях базаром і «виманювали у мешканців карбованці за дві крони, і таким чином підривали довіру місцевого населення до російських грошей...»⁴⁰.

Загалом на окупованих землях Австро-Угорщини різко збільшився дефіцит продуктів харчування, що закономірно відбилося на значному зростанні цін, приховуванні товарів і здійсненні різного роду спекуляцій. Російській окупаційній владі, як справедливо зауважила С. В. Орлик, подібні тенденції були не вигідні, оскільки вони мали безпосереднє відображення на інтендантський закупівлі і реквізиції продуктів харчування, які здійснювалися в інтересах російської армії. Російська окупаційна адміністрація, на тлі явного дефіциту продуктів харчування, вживала низку адміністративних заходів для штучного утримання зростання цін на товари першої необхідності⁴¹.

Посилювалася адміністративна відповідальність за нелегальний перетин кордонів між двома губерніями. Особливо потерпали від застосування обмеження на пересування між повітами сусідніх губерній єврейські крамарі, які ставали об'єктом систематичного визиску з боку місцевої влади⁴². Так, у Заболотіві 18 листопада 1916 р. місцевими поліцейськими була затримана група єврейських торговців з галицького містечка Мельниця, які прямували у Коломию на базар⁴³. Незважаючи на те, що вони мали відповідні посвідки на перетин кордону Чернівецької губернії, їх заарештували та відправили у Чернівці. Щоправда, Чернівецький поліцеймейстер усіх затриманих євреїв незабаром звільнив з-під варті, але конфісковані у них гроші і товар вдалося повернути лише за рішенням Чернівецького губернатора⁴⁴.

Водночас російська влада спробувала відновити навчання у школах. Чернівецький губернатор 22 жовтня 1916 р. повідомив начальникам усіх повітів Буковини (крім Кимполунзького, Гура-Гуморзького та Радівецького) про те, що навчання відбуватиметься за місцевими програмами, місцевими вчителями та місцевими мовами, крім німецької та єврейської⁴⁵. Однак незабаром виявилось, що особливого бажання у місцевих педагогів працювати у російських школах не було. Відсутність матеріального і методичного забезпечення навчального процесу лише посилювало такі настрої. Проте В. В. Лігін переймався саме ідеологічною складовою майбутнього шкільництва на Буковині і наголошував у своєму конфіденційному розпорядженні від 24 листопада 1916 р. на «запровадженні особливого нагляду за тим, аби не було таємного навчання й викладання німецькою та єврейською, єврейських хедерів і талмуд-тор»⁴⁶. Чернівецький губернатор закликав своїх підлеглих сприяти навчанню дітей у дозволених російською адміністрацією школах та унеможливити протидію процесам навчання з боку колишніх австрійських чиновників, які відтепер мали б служити російському урядові. Особливо В. В. Лігіна здивував той факт, що за часів австрійського панування на Буковині євреям дозволялося бути вчителями та вихователями у християнських дітей. На його думку, за російської влади така практика була неприпустимою⁴⁷.

Загалом політика російської адміністрації у сфері розвитку народної освіти на Буковині була невдалою. Крім кількох повітових шкіл, народної школи у приміщенні Чернівецького університету та богословських курсів у резиденції буковинських митрополитів, відновити навчальний процес навіть на початку 1917 р. не вдалося. Звісно, що про єврейські навчальні заклади взагалі не йшлося. Проте у Галичині виникла цікава ситуація, коли у Бучачі, Чорткові, Скалаті, Тлустому, Микулинцях і Гримайлові новостворені за кошти Земсоюзу та Союзу міст школи, на думку сучасних дослідників, переважно обслуговували єврейське населення зазначених містечок⁴⁸. Незабаром, 10 листопада 1916 р., адміністрація Тернопільської губернії взагалі заборонила російським громадським організаціям відкривати на окупованих територіях навчальні заклади, адже, з точки зору Тернопільського губернатора, цим процесом мали б опікуватися місцеві повітові адміністрації⁴⁹.

Засмучений своєю невдачею В. В. Лігін, натомість, звинуватив «війтів, бургомістрів та інших впливових осіб», які, на його думку, «заважали у справі відкриття російських шкіл, перешкоджали діяльності російського уряду, але водночас посилювали відсутність відповідних засобів і коштів»⁵⁰. На наш погляд, однією з причин невдалої політики у галузі народної освіти Буковини була суперечлива позиція Чернівецького губернатора, який, з одного боку, намагався розв'язати гострі соціальні проблеми окупованої Буковини, але з другого, зовсім не розумів (або не хотів розуміти) особливостей її багатонаціонального складу, коли, наприклад, визнав німецьку та єврейську мови небажаними у навчальному процесі.

Тим часом у Росії спалахнула Лютнева революція, яка виправдала сторічне сподівання російських євреїв з приводу їх емансипації. Так, уже 20 березня 1917 р. новоствореним Тимчасовим урядом були скасовані усі закони Російської імперії, які визначали дискримінаційну політику самодержавства стосовно єврейського населення. Остаточо ліквідовано смугу постійної осілості євреїв як ганебний інститут єврейського безправ'я і релігійних забобонів у колишній імперії Романових. Внаслідок революції євреї отримали право обіймати посади в армії, у цивільній адміністрації, судових органах і навіть створювати національні військові формування⁵¹.

Революційні події та повалення монархії у Росії знайшли своє відображення й у політиці російської окупаційної адміністрації на Буковині. Насамперед ці зміни стосувалися депортованих у 1914–1916 рр. з Буковини євреїв, а також тих буковинських євреїв, які були засуджені до виселення на початку 1917 року.

Утім, ситуація із виселенцями залишалася вкрай складною. Так, 8 березня 1917 р. Чернігівський губернатор повідомляв у своєму листі на адресу начальника канцелярії Військового генерал-губернатора Галичини та Буковини про те, що на станцію Конотоп прибули по етапу 202 депортовані особи з окупованих областей Австро-Угорщини, які, за словами губернатора, були «голодними, хворими, змерзлими та обірваними», нікому не потрібними людьми⁵². Незабаром з'ясувалося, що російське командування заборонило депортацію військовозобов'язаних осіб, крім тих, кого виселяли під нагляд поліції. Суперечливі рішення військової та цивільної адміністрацій у революційній Росії сприяли поширенню хаосу на місцях.

Навесні 1917 р. до органів російської окупаційної адміністрації у Чернівцях надходили десятки клопотань та звернень від місцевих євреїв з проханням повернути виселених свого часу до російських губерній членів їхніх родин. Наприклад, 15 березня 1917 р. мешканка Чернівців С. І. Рітер повідомляла Чернівецькому губернатору (Начальнику Чернівецької губернії) про безпідставний арешт і депортацію її чоловіка (Менделя Рітера) 30 березня 1915 р. та просила дозволу на його повернення з Пермі⁵³. Водночас син М. Рітера Нафталі, котрий був австрійським військовополоненим у Росії, звернувся до міністра внутрішніх справ Тимчасового уряду з аналогічним проханням про визволення свого батька з російського «цивільного полону»⁵⁴. У Казанській губернії опинилися майже усі чоловіки з родини Лібера зі Снятина. Як повідомляв З. Л. Лібер, усіх євреїв Снятина у 1915 р. виселили спочатку до Чорткова і Гусятина, а звідти доправили у Нижній Новгород і згодом до Казані⁵⁵. Мешканця Чернівців Л. І. Пессінга заарештували у листопаді 1914 р. поблизу Коломиї та виселили до Сибіру. Згодом він опинився аж в Області Війська Донського⁵⁶. Г. Х. Цукер, якого заарештували 9 листопада 1916 р. у Кіцмані, звернувся 26 квітня 1917 р. до міністра внутрішніх справ Росії князя Г. Є. Львова з проханням про своє звільнення з цивільного полону в Іркутську⁵⁷.

Проблема депортованих з Галичини та Буковини осіб обговорювалася на засіданні комісії Земського союзу у Києві (вірогідно, у першій половині квітня 1917 р.) за участі уповноваженого Всеросійського союзу міст на Південно-Західному фронті Д. І. Дорошенка, українських та єврейських громадських діячів. Представник Київського комітету з надання допомоги єврейському населенню, яке постраждало внаслідок війни, зокрема, зауважив, що повертатися виселенцям майже нікуди, адже їхні помешкання зруйновані, а ті, що вціліли, потребували капітального ремонту. Загалом на допомогу очікували 25 тис. виселенців, 10 тис. з яких були євреями. Створена на квітневій нараді у Києві Особлива комісія з питань повернення примусово виселених до Росії осіб підготувала відповідний проект заходів щодо координації процесів повернення та облаштування депортованих і звернулася з цього приводу до міністра закордонних справ Тимчасового уряду П. М. Мілюкова⁵⁸.

Зрештою, 27 травня 1917 р. міністерство внутрішніх справ надіслало губернським комісарам інструкцію щодо врегулювання проблеми виселених з прифронтових районів осіб. Відповідно до цієї урядової постанови, «піддані ворожих держав, які самовільно прибули до губернії, мали бути виселені у місця їх постійного проживання»⁵⁹. Усі клопотання про зміну місця проживання або переїзд (повернення), на думку російських тимчасових урядовців, вирішувалися губернськими комісарами або штабом Головнокомандувача армій фронту.

За рішенням центральних урядових органів, на місцях, у тому числі у Чернівцях, створені особливі юридичні комісії Виконавчих суспільних комітетів, які клопотали перед обласними комісарами з приводу повернення усіх незаконно виселених осіб. 30 травня 1917 р. Київський комітет з надання допомоги єврейському населенню, яке постраждало внаслідок війни, звернувся до цивільної канцелярії Головнокомандувача Південно-Західного фронту з проханням про визволення з російського цивільного полону австрійськوپідданих євреїв з Галичини та Буковини (Я. М. Флешнера, Л. Ш. Циммермана, Г. М. Розенштрайха та Г. Менкеса) й повернення їх на батьківщину. Зазначені особи мали відповідні свідоцтва про їхню лояльність до російської влади⁶⁰.

Майже усі клопотання про повернення депортованих євреїв на Буковину були задоволені у червні 1917 року. Наприклад, тільки до Новоселиці 6 червня 1917 р. повернулися 32 єврейські виселенці⁶¹. За словами єврейського купця з Новоселиці І. Райша, його родину у 1915 р. двічі виселяли, спочатку до Скалата в Галичину, а згодом до Росії, звідки знову повернули до Скалата, де він та його рідні поневірялися від злиднів і безпритульності⁶². Чимало євреїв навесні 1917 р. повернулося з російських губерній до Серета, Садагури, Снятина та інших містечок Буковини.

Однак повернення значної кількості жителів Буковини з російського цивільного полону вкрай загостило і без того складні соціальні проблеми (безробіття, злочинність та голод). Особливо потерпали численні багатодітні єврейські родини, які внаслідок війни опинилися без підтримки працездатних чоловіків і були змушені, у буквальному значенні слова, виживати завдяки випадковим заробіткам жінок і дітей. Так, багатодітна родина Рози Райш з Чернівців жила за кошти, які виторгував на базарі її 11-річний син з продажу сигарет і шоколаду⁶³. Траплялися поодинокі випадки смерті місцевих євреїв від голоду⁶⁴.

Про масове зубожіння єврейського населення Чернівців повідомляли єврейські жінки міста, які 1 грудня 1916 р. звернулися з колективним листом до Чернівецького губернатора. Авторки листа, зокрема, зазначали, що «євреї Чернівців потерпають від злиднів. Особливо це стосується єврейської інтелігенції, представники якої не можуть в умовах війни знайти відповідного заробітку, щоби прогодувати свої сім'ї. Вони також не наважуються публічно просити милостиню»⁶⁵. У висновку жінки клопотали перед губернатором дозволити їм організувати добровільний збір пожертв серед заможних євреїв міста.

Також із клопотанням про організацію матеріальної допомоги нужденним євреям Чернівців 26 січня 1917 р. до магістрату звернувся тимчасовий голова єврейської громади міста Є. Сикофанд. У своєму зверненні він запропонував Чернівецькому губернському правлінню створити Добродійний комітет у складі шести поважних євреїв міста (Є. Сикофанд, Д. Шехнер, М. Фіш, Л. Гершмен, С. Засс та Г. Ример), який би взяв на себе зобов'язання забезпечити усіх чернівецьких євреїв мацою на Пейсах. Є. Сикофанд запланував придбати 350 мішків кошерного борошна та продати його винятково євреям Чернівців, а кошти з проданого борошна спрямувати на матеріальну допомогу бідним євреям. Є. Сикофанд просив дозволу від місцевої влади на проведення такої добродійної акції⁶⁶. В. В. Лігін підтримав клопотання тимчасового голови єврейської громади міста, але зауважив про належний контроль з боку місцевої поліції і суворий контроль за коштами від проданої маци та добродійних пожертв⁶⁷. Однак Ф. Ф. Трепов 2 березня 1917 р. відмовив Є. Сикофанду та зазначив, що «не вважає доцільним створювати окремий комітет, а стосовно маци, то це може зробити рабин разом із міським головою»⁶⁸.

Очевидно, що відмова Військового генерал-губернатора в організації соціальної допомоги єврейському населенню Буковини пов'язувалася не тільки з упередженим ставленням Ф. Ф. Трепова до євреїв, але і з тим, що 15 січня 1917 р. створено Головний комітет з допомоги населенню областей Австро-Угорщини, зайнятих за правом війни, що постраждало від війни, на чолі з С. Д. Євреїновим, до складу якого входили очільники губернської та повітової адміністрацій Галичини й Буковини⁶⁹. Вже 13 січня 1917 р. за розпорядженням Ф. Ф. Трепова жителі Снятинського повіту безкоштовно отримали 1,8 тис. пудів вугілля для опалення. Київський комітет з надання допомоги євреям, які постраждали від війни, надіслав снятинським євреям грошову допомогу (1 тис. крб) для того, щоби вони могли придбати собі паливо на зиму, адже, як виявилось, Чернівецька губернська адміністрація не врахувала потреби нужденного єврейського населення у вугіллі. Водночас Земсоюз організував безкоштовне харчування у Снятині для 1 261 єврея та 459 неєвреїв⁷⁰.

Під впливом революційних процесів у Петрограді відбулися певні зміни в організації російської окупаційної адміністрації на Буковині. У березні 1917 р. посада Військового генерал-губернатора була скасована. Замість неї запроваджувалося пряме управління окупованими землями Австро-Угорщини завдяки системі обласних та повітових комісарів Тимчасового уряду. Обласним комісаром Галичини та Буковини з правами військового генерал-губернатора призначено 30 квітня 1917 р. Д. І. Дорошенка⁷¹. 23 травня 1917 р. він звільнив В. В. Лігіна з посади Чернівецького губернатора та призначив на його місце губернського комісара О. Г. Лотоцького. Перед новопризначеним Чернівецьким губернським комісаром постали вельми непрості завдання з управління окупованими територіями. Геополітична невизначеність майбутнього Буковини у зв'язку з підписанням російсько-румунського договору 1916 р., соціальна напруженість та економічна скрута вимагали від окупаційної адміністрації Тимчасового уряду на Буковині рішучих і водночас компромісних рішень. Особливо загрозливою у червні 1917 р. була продовольча проблема⁷². Фактично припинилося постачання продуктів харчування на фронт.

Навесні 1917 р. російська влада відновила практику реквізиції товарів у місцевого, зокрема єврейського, населення з метою їх продажу за доступними цінами або безпосереднього задоволення потреб фронту. Наприклад, у березні 1917 р. були конфісковані товари підприємця Д. Гольдеса, котрий втік до Австрії, а кошти від продажу майна з його крамниці у Снятині надійшли до каси начальника Снятинського повіту⁷³. 14 квітня 1917 р. магістрат Сторожинця реалізував через

мережу роздрібної торгівлі конфіскований з місцевих єврейських крамниць Гильдербрантів, Х. Зоммера, Н. Штейна, Г. Піккера та А. Бергмана товар на суму у 7 258 карбованців⁷⁴. У Городенці, за повідомленням повітового начальника від 1 квітня 1917 р., у місцевих єврейських підприємців, які перебували в Австрії, вилучено товарів на суму 4 729 крон і 101 карбованець⁷⁵. За наказом начальника Коломийського відділу залізниці Буковини та Галичини 5 травня 1917 р. у Коломії з крамниці С. Гільзенрода представники повітової адміністрації конфіскували усі вироби з металу⁷⁶.

Не уникнув конфіскації майна заможний єврейський підприємець з Коломії, співвласник місцевої фабрики з виготовлення талесів Й. С. Геллер, котрий 31 січня 1915 р. був заарештований російським командуванням як заручник та висланий до Росії. У своєму листі з Пензи Й. С. Геллер 10 травня 1917 р. нагадав Д. І. Дорошенко про обов'язок російської влади охороняти приватну власність тих, кого вона примусово вислала з батьківщини⁷⁷. Проте, за повідомленням міського голови Коломії від 30 травня 1917 р., майно Й. С. Геллера було пограбовано на суму у 80 тис. крб (очевидно, що сума збитків єврейського підприємця була більшою, адже лише устаткування фабрики, сировина, готова продукція тощо оцінювалися щонайменше у 250 тис. крб)⁷⁸.

Посилювалася адміністративна відповідальність цивільного населення за недотримання постанови Військового генерал-губернатора від 23 жовтня 1916 р., зокрема за порушення «сухого закону», заборони придбавати амуніцію у військових, правил роздрібної торгівлі тощо. Тільки у Чернівцях навесні 1917 р. за різні правопорушення було оштрафовано, за нашими підрахунками, щонайменше 40 місцевих євреїв на майже тисячу карбованців. Так, Х. Ф. Гайн оштрафовано на 5 крб за те, що вона продала пляшку вина клієнту швацької майстерні свого чоловіка. 17-річний візник Б. І. Рубін змушений сплатити штраф у 25 крб за продаж чистого спирту російським солдатам. Популярну серед мешканців міста кав'ярню («чайну») Р. Зільберман, що на вул. Вокзальній, міська влада взагалі закрила на тиждень після того, як власниця продала денатурований спирт військовому з Донського козачого полку. Російський козак поскаржився на Р. Зільберман до військової міліції міста. Крім сплаченого штрафу у 30 крб, шинкарка повернула козаку гроші за неякісний спирт. Р. А. Нусбаум оштрафували на 50 крб за придбання у російських солдатів армійських палаток, з яких бідні єврейські родини шили дітям одягу. Крім зазначених правопорушень, євреїв притягували до відповідальності за придбання викраденого білого хліба з міської хлібопекарні, різноманітної солдатської амуніції (від кальсон до папах), за продаж контрафактного спирту, а також за поширення чуток про «німців, які незабаром звільнять Чернівці від огидної російської влади»⁷⁹.

У скрутному становищі опинилися працівники гуральні у Радівцях. Потужне колись підприємство з виробництва спирту на Буковині на початку квітня 1917 р. було пограбоване, а устаткування реквізовано. Усі 22 працівники гуральні були євреями, у тому числі її власник С. Рудих, який, щоправда, втік на початку війни до Австрії. Уповноважений у справах заводу бургомістр Радівців В. Іліуц намагався повернути вилучені губернською адміністрацією кошти цього підприємства (5 550 крб) та хоча б виплатити працівникам зарплату, проте його клопотання залишилося незадоволеним⁸⁰.

Незважаючи на революційні зміни у державній політиці стосовно єврейського населення Росії, австрійські євреї не квапилися повертатися в окуповану російськими військами Буковину. Тому чимало крамниць і кав'ярень, які належали єврейським власникам, залишалися зачиненими. Однак криза у забезпеченні місцевого населення продуктами харчування та майже порожній бюджет магістратів і повітових адміністрацій змусили російську адміністрацію припинити практику реквізиції та поживавити торгівлю у краї. Наприклад, губернський комісар у липні 1917 р. задовольнив клопотання єврейської підприємниці Б. Кац із Чернівців з приводу відновлення торгівлі у крамниці її тітки «Карп і Горовиць», яку було закрито 23 лютого 1917 р. за рішенням Ю. І. Шатковського⁸¹. На свавілля останнього поскаржилося подружжя Герш і Маля Хахам, які торгували тканинами і білизною у Чернівцях. 14 травня 1917 р. скаргу Хахамів задовольнили, а конфіскований товар повернули⁸². І. Штурм, котрий торгував меблями у магазині свого зятя Х. Зальцмана у Чернівцях, мобілізованого до австрійського війська, також клопотав про відкриття крамниці і навіть надав магістрату висновок від професора Чернівецького університету М. Шипоша щодо оригінальності австрійських документів на право торгівлі⁸³.

29 квітня 1917 р. у Чернівецькій губернії створені повітові «ліквідаційні комісії» («оціночні комісії»), які розглядали клопотання цивільного населення, що постраждало від наслідків воєнних дій. Комісії, які склалися зі штаб-офіцерів і повітових комісарів, зокрема, мали на меті своєї діяльності «ліквідацію претензій», що висувалися армійському командуванню з боку місцевих

мешканців стосовно матеріальних збитків унаслідок війни, а саме, внаслідок незаконних дій російських військових, які спричинили такі збитки, знищення майна за наказом командування тощо⁸⁴. Повітові оціночні комісії розглянули чимало справ із клопотаннями місцевих євреїв про відшкодування збитків, передусім з приводу зруйнованих російськими солдатами будинків та пограбованих крамниць. Наприклад, комісія задовольнила скаргу єврейського мешканця Косова стосовно реквізиції військовими деревини з його господарства⁸⁵. Значна частина порожніх єврейських будинків згоріла. Проте, як виявилось, не внаслідок воєнних дій, а від необережного поводження з вогнем тих, хто там проживав (передусім це були наймані робітники або солдати)⁸⁶. Чимало вцілілих єврейських будинків солдати у буквальному сенсі розтрощили на дошки, а майно пограбували⁸⁷. Про результати розгляду таких справ постраждалих євреїв нам не відомо.

Однак навіть у умовах політичної невизначеності, соціальної нестабільності та матеріальної скрути єврейське населення окупованої Буковини не втрачало почуття природного оптимізму та підприємливості. Так, 2 червня 1917 р. у «чайній» на вул. Головній у Чернівцях єврейський молодик Я. В. Маргуліс спробував організувати збір добровільних пожертв для допомоги бідній єврейській родині. Проте авантюризм цього задуму полягала у тому, що він видавав себе за таємного співробітника контррозвідки VIII російської армії⁸⁸. Викритий незабаром органами військової міліції «контррозвідник» змусив не на жарт похвилюватися місцевих євреїв. Хоча, з іншого боку, інформатори у російській владі з-поміж євреїв усе ж таки були⁸⁹.

Влітку 1917 р. ситуація в краї різко погіршилася. Російсько-австрійський фронт поступово розвалився. Російські війська, які хаотично відступали з Галичини, вдавалися до погромів і мародерства⁹⁰. У листопаді 1917 р. російська окупаційна адміністрація контролювала лише незначну частину Південної Буковини. Незабаром її залишки було евакуйовано до нового місця розташування Чернівецького губернаторства (м. Константиноград у Полтавській губернії). Останній період російської окупації Буковини у роки Першої світової війни фактично завершився 3 серпня 1917 року.

З метою об'єктивної оцінки політики російської окупаційної адміністрації стосовно єврейського населення Буковини у 1916–1917 рр., на наш погляд, варто звернути увагу на тогочасні свідчення представників відновленої австрійської адміністрації краю, які у листопаді 1917 р., зокрема, зазначали, що місцеві євреї «були дуже задоволені російською владою, незважаючи на свавілля російської поліції чи інших органів влади, яке вони зуміли нейтралізувати хабарами, а багато євреїв, у тому числі з бідних верств населення, заробили великі статки»⁹¹. Звісно, що наведену думку директора Чернівецької поліції, особливо в її останній частині, варто сприймати критично, адже австрійські чиновники були засмучені тим, що «ідея австрійської державності, яка під час російської окупації не приносила жодної користі, стала непотрібною»⁹². Проте австрійці, мабуть, були не далекими від істини, коли зауважували про неоднозначну поведінку місцевих євреїв, які не з власної волі втретє опинилися в окупованій росіянами Буковині.

Висновки. Отже, політика російської окупаційної адміністрації стосовно єврейського населення Буковини у 1916–1917 рр. визначалася характером тих соціально-економічних проблем, які намагалися розв'язати очільники губернської та повітової влади. Проте війна вносила свої корективи у такі плани. Для окупаційної адміністрації Чернівецького губернатора В. В. Лігіна головним завданням було забезпечення продуктами харчування фронту і місцевого населення. Політика систематичної реквізиції товарів і коштів у єврейських підприємців провадилася упродовж усього окупаційного періоду. Особиста зацікавленість місцевих чиновників у реалізації політики конфіскації єврейського майна зазвичай переважала над загальними інтересами окупаційної адміністрації. Обмеження у пересуванні єврейських крамарів між повітами Чернівецької і Тернопільської губерній створили додаткові шпарини для визиску євреїв з боку російських чиновників та уповільнили процеси підприємницької діяльності євреїв. Боротьба проти спекуляції та нелегальної торгівлі єврейських підприємців була неефективною, але прибутковою з точки приватних інтересів російських чиновників. Вочевидь така ситуація влаштувала місцевих євреїв, які навчилися домовлятися із непоступливою адміністрацією повітів або губерній.

Непростою у політиці Чернівецького губернатора була проблема виселених за рішенням російського командування євреїв. Її розв'язання зазвичай залежало від особистого втручання В. В. Лігіна у справи конкретних виселенців. Однак в умовах шпигуноманії та загальної атмосфери взаємної недовіри між євреями та окупаційною адміністрацією у 1916 р. проблему примусового виселення євреїв з Буковини та повернення депортованих до Росії євреїв на батьківщину вдалося розв'язати тільки після Лютневої революції 1917 року.

Спроби Чернівецького губернатора відновити навчання у місцевих школах були невдалими через його ідеологічну упередженість стосовно німецької та єврейської мов викладання. Питання відкриття єврейських навчальних закладів на Буковині В. В. Лігіним взагалі не розглядалося. Єврейське населення не викликало у нього особливих симпатій.

З іншого боку, можна погодитися із зауваженнями деяких сучасних дослідників (В. Б. Любченко, В. М. Ковбаса) з приводу того, що порівняно з попередніми роками російської окупації Галичини та Буковини, окупаційний режим генерал-губернаторства Ф. Ф. Трепова виявився відносно ліберальним, а Лютнева революція 1917 р. у Росії лише посилила такі тенденції. Справді, на початку 1917 р. завдяки зусиллям усеросійських громадських організацій вдалося організувати допомогу нужденним євреям Галичини та Буковини, а новостворений навесні 1917 р. Обласний комісаріат на чолі з Д. І. Дорошенком і О. Г. Лотоцьким сприяв поверненню євреїв Буковини з цивільного полону у Росії. Очевидно, що після революційних подій у Росії євреї вже не були гнаним народом, хоча й потерпали від війни так само, як інші національності на окупованих землях Австро-Угорщини. Щоправда, радикальних змін у політиці окупаційної адміністрації стосовно євреїв Буковини не сталося навіть за часів Тимчасового уряду. Взаємна недовіра та систематичні визискування єврейських підприємців відбувалися й навесні 1917 року. Хоча влітку того ж року єврейське населення Буковини відчуло деякі поступки у соціально-економічному житті, поживавлення торгівлі. Утім, це були вже прояви агонії російського окупаційного режиму на Буковині, ніж його цілеспрямованої політики.

¹ А. Т. Безаров, *Политика Российской оккупационной администрации в отношении еврейского населения Буковины во время Первой мировой войны (1914–1917 гг.)* [Policy of the Russian occupation administration towards the Jewish population of Bukovina during the First World War (1914–1917)], in «Российско-австрийский альманах: исторические и культурные параллели», вып. VI, Ставрополь, СКФУ, 2018, с. 46–60; О. Безаров, *Політика Чернівецького губернатора С. Д. Євреїнова в єврейському питанні* [The policy of Chernivtsi governor S. D. Yevreinov in the Jewish question], in «Історична панорама. Науковий збірник ЧНУ: Спеціальність «Історія», Чернівці, Чернівецький національний університет, 2018, вип. 26–27, с. 66–85.

² С. Орлик, *Цінова політика російської окупаційної влади на території Галичини та Буковини в період Першої світової війни* [The price policy of the Russian occupation authorities on the territory of Galicia and Bukovina during the First World War], in «Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка», 2018, вип. 1, ч. 1, с. 48–58.

³ С. В. Адамович, *Антисемітизм у діяльності російської окупаційної влади в Східній Галичині (1914–1917 рр.)* [Anti-Semitism in the activities of the Russian occupation authorities in Eastern Galicia (1914–1917)], in «Українознавчі студії», 2012–2013, № 13–14, с. 146–153.

⁴ В. М. Ковбаса, *Релігійна політика російської окупаційної влади в Галичині та Буковині (1914–1917 рр.)* [Religious policy of the Russian occupation authorities in Galicia and Bukovina (1914–1917)], in «Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки», 2021, т. 32 (71), № 3, с. 65–72.

⁵ С. Орлик, *Цінова політика російської окупаційної влади на території Галичини та Буковини в період Першої світової війни*, с. 56.

⁶ С. В. Адамович, *Антисемітизм у діяльності російської окупаційної влади в Східній Галичині (1914–1917 рр.)*, с. 151.

⁷ С. В. Адамович, *Антисемітизм у діяльності російської окупаційної влади в Східній Галичині (1914–1917 рр.)*, с. 147.

⁸ В. М. Ковбаса, *Релігійна політика російської окупаційної влади в Галичині та Буковині (1914–1917 рр.)*, с. 69.

⁹ В. М. Ковбаса, *Релігійна політика російської окупаційної влади в Галичині та Буковині (1914–1917 рр.)*, с. 71.

¹⁰ Державний архів Чернівецької області (ДАЧО) [State Archive of Chernivtsi Region (DACHO)], ф. 27 Чернівецький губернський комісар, оп. 1, *спр. 295 Личное дело Черновицкого губернатора Лигина Валериана Валериановича*, арк. 16.

¹¹ *Історія розвитку органів влади на території Чернівецької області* [The history of the development of authorities in the territory of Chernivtsi region], Чернівці, Букрек, 2014, с. 283.

¹² *Москва, 5 июля* [Moscow, July 5], in «Русские ведомости», 1916, 5 июля (№ 154), с. 2.

¹³ ДАЧО, ф. 283 Канцелярія Чернівецького губернатора, оп. 1, *спр. 397 Переписка с военным генерал-губернатором Галиции по административным вопросам*, арк. 68.

¹⁴ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 4 Циркуляри Черновицького губернатора, присланні начальниками уездов Черновицької губернії к сведению и руководству*, арк. 79.

¹⁵ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 9 Переписка о высылке в Россию лиц, заподозренных в причастности к шпионажу*, арк. 26.

¹⁶ А. Т. Безаров, *Политика Российской оккупационной администрации в отношении еврейского населения Буковины во время Первой мировой войны (1914–1917 гг.)*, с. 58.

¹⁷ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 371 Циркуляри, рапорты уездных начальников, переписка и другие материалы об установлении контроля над именными владельцами, бежавших вглубь Австрии*, арк. 24, 123, 127, 163.

¹⁸ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 4*, арк. 4.

¹⁹ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 4*, арк. 11.

²⁰ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 11 Акты, телеграммы, рапорты и переписка о высылке административным порядком их районов военных зон австрийских поданных*, арк. 4.

²¹ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 11*, арк. 5–6.

²² ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 11*, арк. 9–10.

²³ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 11*, арк. 90.

²⁴ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 11*, арк. 227.

²⁵ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 11*, арк. 238.

²⁶ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 11*, арк. 248.

²⁷ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 29 Переписка с начальниками уездов о бросовых магазинах и о предоставлении сведений о наличии товаров и их продаже*, арк. 22.

²⁸ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 370 Рапорты уездных начальников, акты, переписка и другие материалы об установлении контроля над именными владельцами, бежавших вглубь Австрии*, арк. 70.

²⁹ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 4*, арк. 149.

³⁰ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 4*, арк. 151–153.

³¹ В. Б. Любченко, *Генерал-губернаторство областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни (1916–1917 рр.)* [Governor General of the Austro-Hungarian Regions Occupied by Law of War (1916–1917)], in «Проблеми історії України XIX – початку XX ст.», 2011, вип. 19, с. 353–354.

³² ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 29*, арк. 221, 228.

³³ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 23 Переписка с Начальником Санитарного управления и начальником Сторожинецкого уезда о реквизиции бросовой аптеки, бывшего владельца Штангейма Давида в г. Сторожинце*, 37 арк.

³⁴ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 83 Дело о наложении штрафов на жителей г. Черновцы*, арк. 209.

³⁵ № 124, *Рапорт голови районної Евакуаційної комісії Південно-Західного фронту Толмачова начальнику штабу ІХ російської армії про вжиття заходів щодо євреїв* [Report of the head of the district evacuation commission of the South-Western Front, Tolmachov, to the chief of staff of the IX Russian army on taking measures against Jews], in «Єврейське населення та розвиток єврейського національного руху на Буковині в останній чверті XVIII – на початку XX ст., збірник документів і матеріалів», Чернівці, Наші книги, 2007, с. 387.

³⁶ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 199 Переписка с городским магистратом по финансово-хозяйственным вопросам*, арк. 317.

³⁷ № 128, *Повідомлення Крайової жандармерії про поведінку населення Буковини під час російської окупації* [Report of the Regional Gendarmerie on the behavior of the population of Bukovina during the Russian occupation], in «Єврейське населення та розвиток єврейського національного руху на Буковині в останній чверті XVIII – на початку XX ст., збірник документів і матеріалів», Чернівці, Наші книги, 2007, с. 392.

³⁸ С. Орлик, *Цінова політика російської окупаційної влади на території Галичини та Буковини в період Першої світової війни*, с. 56.

³⁹ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 4*, арк. 47.

⁴⁰ № 126, *Телеграфне повідомлення з діючої російської армії Чернівецькому губернатору про зловживання євреїв про обміні російських грошей та вжиття відповідних заходів* [A telegraphic message from the active Russian army to the Chernivtsi governor about the abuse of Jews about the exchange of Russian money and taking appropriate measures], in «Єврейське населення та розвиток єврейського національного руху на Буковині в останній чверті XVIII – на початку XX ст., збірник документів і матеріалів», Чернівці, Наші книги, 2007, с. 390.

⁴¹ С. Орлик, *Цінова політика російської окупаційної влади на території Галичини та Буковини в період Першої світової війни*, с. 48.

⁴² ДАЧО, ф. 283, оп. 1, *спр. 310 Акт, прошення и переписка о задержании еврейских жителей Тернопольской губернии Борщевского уезда, конфискации у них денег и товаров в связи с переездом по железной дороге без пропусков*, арк. 9, 17.

⁴³ ДАЧО, ф. 283, оп. 1, *спр. 310*, арк. 30, 33.

⁴⁴ ДАЧО, ф. 283, оп. 1, *спр. 310*, арк. 42–45.

- ⁴⁵ ДАЧО, ф. 283, оп. 1, *спр. 211 Рапорты, сведения, списки и переписка о возобновлении занятий в учебных заведениях Черновицкой губернии*, арк. 36.
- ⁴⁶ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 4*, арк. 181.
- ⁴⁷ ДАЧО, ф. 283, оп. 1, *спр. 211*, арк. 221.
- ⁴⁸ В. Б. Любченко, *Генерал-губернаторство областей Австро-Угорщины, занятых по праву войны (1916–1917 гг.)*, с. 364.
- ⁴⁹ ДАЧО, ф. 283, оп. 1, *спр. 211*, арк. 168.
- ⁵⁰ ДАЧО, ф. 283, оп. 1, *спр. 211*, арк. 222.
- ⁵¹ О. Безаров, *Єврейське питання у революційному процесі 1917 р. в Росії* [The Jewish question in the revolutionary process of 1917 in Russia], in «Історична панорама. Науковий збірник ЧНУ. Спеціальність «Історія», Чернівці, Чернівецький національний університет, 2017, вип. 25, с. 52–53.
- ⁵² ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 49 Протоколы, рапорты, прошения и переписка по прошению лиц, высланных из Галиции и Буковины и разрешения им возвратиться на постоянное место жительства*, арк. 57.
- ⁵³ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 49*, арк. 74–76.
- ⁵⁴ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 48 По ходатайству беженцев и других лиц, высланных из Галиции и Буковины*, арк. 64.
- ⁵⁵ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 49*, арк. 127.
- ⁵⁶ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 49*, арк. 157.
- ⁵⁷ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 48*, арк. 235.
- ⁵⁸ *Вопрос о возвращении галицких высленцев* [The question of the return of Galician deportees], in «Русский вестник», 1917, 18 апреля, с. 4.
- ⁵⁹ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 49*, арк. 143.
- ⁶⁰ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 48*, арк. 141.
- ⁶¹ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 49*, арк. 141.
- ⁶² ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 48*, арк. 232.
- ⁶³ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 83 Дело о наложении штрафов на жителей г. Черновцы*, арк. 61.
- ⁶⁴ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 59 Сведения о происшествиях по Черновицкой губернии*, арк. 10.
- ⁶⁵ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 54 Дело Канцелярии Черновицкого губернатора о благотворительных комитетах и сборе добровольных пожертвований*, арк. 26.
- ⁶⁶ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 199*, арк. 20.
- ⁶⁷ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 199 Переписка с городским магистратом по финансово-хозяйственным вопросам*, арк. 22.
- ⁶⁸ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 199*, арк. 23.
- ⁶⁹ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 54*, арк. 99.
- ⁷⁰ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 54*, арк. 62.
- ⁷¹ *Історія розвитку органів влади на території Чернівецької області*, с. 324.
- ⁷² *Історія розвитку органів влади на території Чернівецької області*, с. 314–315.
- ⁷³ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 29*, арк. 1.
- ⁷⁴ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 29*, арк. 24.
- ⁷⁵ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 29*, арк. 47.
- ⁷⁶ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 29*, арк. 149.
- ⁷⁷ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 199*, арк. 312.
- ⁷⁸ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 199*, арк. 314.
- ⁷⁹ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 83*, арк. 40.
- ⁸⁰ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 26 Переписка от отпуске спирта и вина из Радауцкого склада церквям и разным учреждениям*, арк. 157–158.
- ⁸¹ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 29*, арк. 37, 213–216.
- ⁸² ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 29*, арк. 13.
- ⁸³ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 29*, арк. 158.
- ⁸⁴ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 53 Дело о возмещении убытков жителям Черновицкой губернии причиненных войной*, арк. 175.
- ⁸⁵ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 53*, арк. 215.
- ⁸⁶ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 59 Сведения о происшествиях по Черновицкой губернии*, арк. 14.
- ⁸⁷ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 53*, арк. 201–202.
- ⁸⁸ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 83*, арк. 370.
- ⁸⁹ № 125, *Клопотання начальника Чернівецького відділення Тимчасового Галицького жандармського поліцейського управління Залізничних ліній коменданту штабу ІХ армії про сприяння у діяльності єврейського інформатора* [Petition of the head of the Chernivtsi branch of the Temporary Galician Gendarmerie Police Department of the Railway Lines to the Commandant of the Headquarters of the IX Army for assistance

in the activities of a Jewish informer], in «Єврейське населення та розвиток єврейського національного руху на Буковині в останній чверті XVIII – на початку XX ст., збірник документів і матеріалів», Чернівці, Наші книги, 2007, с. 389.

⁹⁰ *Історія розвитку органів влади на території Чернівецької області*, с. 329–330.

⁹¹ № 129, *Із рапорту Чернівецької дирекції поліції про ситуацію в Чернівцях під час третьої російської окупації* [From the report of the Chernivtsi Police Directorate on the situation in Chernivtsi during the third Russian occupation], in «Єврейське населення та розвиток єврейського національного руху на Буковині в останній чверті XVIII – на початку XX ст., збірник документів і матеріалів», Чернівці, Наші книги, 2007, с. 393.

⁹² № 129, *Із рапорту Чернівецької дирекції поліції про ситуацію в Чернівцях під час третьої російської окупації*. с. 393.

References

- Adamovych S. V., Antysemityzm u diialnosti rosiiskoi okupatsiinoi vlady v Skhidnii Halychyny (1914–1917 rr.) [Anti-Semitism in the activities of the Russian occupation authorities in Eastern Galicia (1914–1917)], in «Ukrainoznavchi studii», 2012–2013, № 13–14, s. 146–153.
- Bezarov A. T., Politika Rossiyskoy okkupatsionnoy administratsii v otnoshenii yevreyskogo naseleniya Bukoviny vo vremya Pervoy mirovoy voyny (1914–1917 gg.) [Policy of the Russian occupation administration towards the Jewish population of Bukovina during the First World War (1914–1917)], in «Rosiyско-avstriyskiy almanakh: istoricheskiye i kulturnyye paralleli», vyp. VI, Stavropol, SKFU, 2018, s. 46–60.
- Bezarov O., Polityka Chernivetskoho gubernatora S. D. Yevreinova v yevreiskomu pytanni [The policy of Chernivtsi governor S. D. Yevreinov in the Jewish question], in «Istorychna panorama. Naukovyi zbirnyk ChNU: Spetsialnist «Istoriia», Chernivtsi, Chernivetskyi natsionalnyi universytet, 2018, vyp. 26–27, s. 66–85.
- Bezarov O., Yevreiske pytannia u revoliutsiinomu protsesi 1917 r. v Rosii [The Jewish question in the revolutionary process of 1917 in Russia], in «Istorychna panorama. Naukovyi zbirnyk ChNU: Spetsialnist «Istoriia», Chernivtsi, Chernivetskyi natsionalnyi universytet, 2017, vyp. 25, s. 50–71.
- DACHO (Derzhavnyi arkhiv Chernivetskoi oblasti), f. 27 Chernivetskyi hubernskiy komisar, op. 1, spr. 4 Tsyrkuliary Chernovitskogo gubernatora, prislannye nachalnikami uездov Chernovitskoi gubernii k svedeniyu i rukovodstvu, 250 ark.
- DACHO, f. 27 Chernivetskyi hubernskiy komisar, op. 1, spr. 9 Perepiska o vysylke v Rossiyu lits, zapodozrennykh v prichastnosti k shpionazhu, 240 ark.
- DACHO, f. 27 Chernivetskyi hubernskiy komisar, op. 1, spr. 11 Akty, telegrammy, raporty i perepiska o vysylke administrativnym poriadkom ikh raionov voennykh zon avstriyskikh podannykh, 278 ark.
- DACHO, f. 27 Chernivetskyi hubernskiy komisar, op. 1, spr. 23 Perepiska s Nachalnikom Sanitarnogo upravleniya i nachalnikom Storozhynetskoho uезда o rekvizitsyi brosovoi apteki, byvsheho vladeltsa Shtanheima Davida v h. Storozhyntse, 37 ark.
- DACHO, f. 27 Chernivetskyi hubernskiy komisar, op. 1, spr. 26 Perepiska ot otpuske spirta i vina iz Radautskoho sklada tserkviam i raznym uchrezhdeniyam, 328 ark.
- DACHO, f. 27 Chernivetskyi hubernskiy komisar, op. 1, spr. 29 Perepiska s nachalnikami uездov o brosovykh mahazinakh i o predostavlenii svedeniy o nalichii tovarov i ikh prodazhi, 238 ark.
- DACHO, f. 27 Chernivetskyi hubernskiy komisar, op. 1, spr. 48 Po khodataistvu bezhentsev i drugikh lits, vyslannykh iz Halitsyi i Bukoviny, 314 ark.
- DACHO, f. 27 Chernivetskyi hubernskiy komisar, op. 1, spr. 49 Protokoly, raporty, prosheniya i perepiska po prosheniyu lits, vyslannykh iz Halitsyi i Bukoviny i razresheniya im vozvratitsia na postoiannoe mesto zhytelstva, 217 ark.
- DACHO, f. 27 Chernivetskyi hubernskiy komisar, op. 1, spr. 53 Delo o vozmeshchenii ubytkov zhyteliam Chernovitskoi gubernii prichinennykh voinoi, 308 ark.
- DACHO, f. 27 Chernivetskyi hubernskiy komisar, op. 1, spr. 54 Delo Kantseliarii Chernovitskoho gubernatora o blagotvoritelnykh komitetakh i sbore dobrovolnykh pozhertvovaniy, 376 ark.
- DACHO, f. 27 Chernivetskyi hubernskiy komisar, op. 1, spr. 59 Svedeniya o proisshestviyakh po Chernovitskoi gubernii, 183 ark.
- DACHO, f. 27 Chernivetskyi hubernskiy komisar, op. 1, spr. 83 Delo o nalozhenii shtrafov na zhytelei g. Chernovtsy, 378 ark.
- DACHO, f. 27 Chernivetskyi hubernskiy komisar, op. 1, spr. 199 Perepiska s gorodskim magistratom po finansovo-khoziaistvennym voprosam, 384 ark.
- DACHO, f. 27 Chernivetskyi hubernskiy komisar, op. 1, spr. 295 Lichnoe delo Chernovitskogo gubernatora Lihina Valeriana Valerianovicha, 92 ark.
- DACHO, f. 27 Chernivetskyi hubernskiy komisar, op. 1, spr. 370 Raporty uездnykh nachalnikov, akty, perepiska i drugie materialy ob ustanovlenii kontrolya nad imeniyami vladeltsev, bezhavshykh vglub Avstrii, 256 ark.

20. DАChO, f. 27 Chernivetskyi hubernskyi komisar, op. 1, spr. 371 Tsyrukuliary, raporty uездnykh nachalnikov, perepiska i drugie materialy ob ustanovlenii kontroliа nad imeniyami vladeltsev, bezhavshykh vglub Avstrii, 168 ark.
21. DАChO, f. 283 Kantseliariia Chernivetskoho hubernatora, op. 1, spr. 211 Raporty, svedeniya, spiski i perepiska o vozobnovlenii zaniatiy v uchebnykh zavedeniyakh Chernovitskoi gubernii, 293 ark.
22. DАChO, f. 283 Kantseliariia Chernivetskoho hubernatora, op. 1, spr. 310 Akt, prosheniya i perepiska o zaderzhanii evreiskikh zhytelei Ternopolskoi gubernii Borshchevskogo uezda, konfiskatsii u nikh deneg i tovarov v svyazi s pereezdom po zheleznoi doroge bez propuskov, 48 ark.
23. DАChO, f. 283 Kantseliariia Chernivetskoho hubernatora, op. 1, spr. 397 Perepiska s voennym general-gubernatorom Halitsyi po administrativnym voprosam, 70 ark.
24. Istoriia rozvytku orhaniv vlady na terytorii Chernivetskoi oblasti [The history of the development of authorities in the territory of Chernivtsi region], Chernivtsi, Bukrek, 2014, 812 s.
25. Kovbasa V. M., Relihiina polityka rosiiskoi okupatsiinoi vlady v Halychyny ta Bukovyni (1914–1917 rr.) [Religious policy of the Russian occupation authorities in Galicia and Bukovyna (1914–1917)], in «Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V. I. Vernadskoho. Seriia: Istorychni nauky», 2021, t. 32 (71), № 3, s. 65–72.
26. Liubchenko V. B., Heneral-hubernatorstvo oblastei Avstro-Uhorshchyny, zainiatykh po pravu viiny (1916–1917 rr.) [Governor General of the Austro-Hungarian Regions Occupied by Law of War (1916–1917)], in «Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.», 2011, vyp. 19, s. 345–368.
27. Moskva, 5 iyulya [Moscow, July 5], in «Russkiye vedomosti», 1916, 5 iyulya (№ 154), s. 1–2.
28. Orlyk S., Tsinova polityka rosiiskoi okupatsiinoi vlady na terytorii Halychyny ta Bukovyny v period Pershoi svitovoi viiny [The price policy of the Russian occupation authorities on the territory of Galicia and Bukovyna during the First World War], in «Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka», 2018, vyp. 1, ch. 1, s. 48–58.
29. Vopros o vozvrashchenii galitskikh vyselentsev [The question of the return of Galician deportees], in «Russkiy vestnik», 1917, 18 aprelya, s. 4.
30. Yevreiske naselennia ta rozvytok yevreiskoho natsionalnoho rukhu na Bukovyni v ostannii chverti XVIII – na pochatku XIX st., zbirnyk dokumentiv i materialiv [The Jewish population and the development of the Jewish national movement in Bukovyna in the last quarter of the 18th and early 20th centuries, a collection of documents and materials], Chernivtsi, Nashi knyhy, 2007, 464 s.

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 2. – 2023. – С. 98–109
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 2. – 2023. – pp. 98–109
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2023.58.98-109>
hj.chnu.edu.ua

УДК 94(438.33)(1-04)«192»

© Соломія Кулик* (Тернопіль)

ОСОБЛИВОСТІ ВИЗНАЧЕННЯ ПРИКОРДОННИХ МЕЖ У СТАНІСЛАВІВСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ В 1920-х рр.

У статті аналізуються особливості визначення прикордонних меж у Станіславівському воєводстві в 1920-х рр. Незважаючи на активні заходи, існували проблеми, пов'язані з охороною кордону, утриманням прикордонних знаків, встановленням та їх позначенням, визначенням ширини смуг на окремих ділянках тощо.

Проблема спрощення правил перебування у прикордонній зоні була неоднозначною і викликала дискусію серед урядових структур. Поширювалася думка щодо того, щоб особам, які проживали на прикордонних теренах, дозволялося перебувати поза помешканням без будь-яких обмежень. Розглядалося питання доцільності перебування у прикордонній зоні осіб, які проживали поза її межами. Однак дозволи на перебування у прикордонній зоні польська влада передусім надавала лише лояльним особам. Це обмежувало свободу пересування громадян, блокувало нормальний процес економічного розвитку і суспільного життя у регіоні.

Незважаючи на певне поліпшення ситуації, пов'язаної з правилами перебування у прикордонній зоні, все ж таки залишалося ще доволі багато питань, пов'язаних із вирішенням цієї проблеми. Йдеться про доцільність визначення прикордонних меж з врахуванням місцевих умов та особливостей, включення населених пунктів до їх складу або ж виведення з прикордонної зони, надання права полювання.

Ключові слова: Станіславівське воєводство, прикордонні межі, охорона кордону, митна варта.

Solomiia Kulyk (Ternopil)

THE FEATURES OF DEFINING BORDER LINES IN THE STANISLAV VOIVODESHIP IN THE 1920s.

Abstract. The article analyzes the problem of border lines on the territory of the Stanislav Voivodeship in the 1920s, in the process of defining the borders of the state and establishing border zones. Despite active measures for their clear separation, there were problems related to border protection, maintenance of border signs, their installation and marking, defining of the width of stripes in separate areas. The width of the border was agreed with the governor, border services and military structures. In all border areas, a border was established up to 4 km wide, divided into two zones: border line and frontier line. The border extended to the territory extending from the state border line inland, with a width of no more than 2 km. The width of these zones was determined by the local governor, depending on local conditions, coordinating this issue with the appropriate teams of the first border rifle regiments and tax authorities. A serious problem was the granting of permits to stay in the border zone. Usually, such a permit gave the owner the right to stay for only one month, which was a problem for landowners, forest service workers, and shepherds. The problem of simplifying the rules for staying in the border zone was ambiguous and caused a debate among government structures. There was an opinion that people who lived in the border areas should be allowed to stay outside their homes without any restrictions. The question of the expediency of staying in the border zone of persons who lived outside its borders was considered. However, the Polish authorities granted

* Аспірантка кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Postgraduate Student, Department of History of Ukraine, Archeology and Special Branches of Historical Science, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University.

orcid.org/0000-0002-6446-3501

e-mail: solomiakulyk@ukr.net

permits to stay in the border zone primarily only to loyal persons. This limited the freedom of movement of citizens, blocked the normal process of economic development and social life in the region. The border service introduced rules for the registration and accounting of horses, cattle, sheep and pigs, because there were cases of registration of animals under false passports, which caused the reasonable suspicion of customs officials when agents in the trade tried to «legalize» sick, stolen and smuggled animals. Despite a certain improvement in the situation related to the rules of staying in the border zone, there were still quite a few issues related to the solution of this problem. It is about the expediency of defining borders taking into account local conditions and peculiarities, inclusion of settlements in their composition or withdrawal them from the border zone, granting the right to hunt.

Keywords: Stanislav Voivodeship, borders, border protection, customs guard.

Постановка проблеми. Питання визначення прикордонної смуги на території Станіславівського воєводства було актуальним упродовж 1920-х рр. Польська влада утримувалася від її встановлення, зважаючи на відсутність остаточного визначення кордонів Республіки Польщі (далі – РП) міжнародною місією. Діяли тимчасові розпорядження про охорону кордонів і боротьбу з контрабандою. Водночас адміністрація згадуваного воєводства зверталася до вищих органів влади з проханням повідомити, коли варто очікувати завершення робіт з облаштування прикордонних меж на його території. Не менш важливою залишалася проблема кадастру земельної власності у прикордонних повітах, обліку худоби, нерухомого майна, тісно пов'язана з визначення прикордонної смуги щодо земель, які перебували у юрисдикції Ради державної оборони (далі – РДО)¹.

Метою публікації є аналіз особливостей визначення прикордонних меж у Станіславівському воєводстві в 1920-х рр. **Основні завдання:** дослідити механізм визначення і встановлення прикордонних зон; висвітлити питання надання дозволів на перебування у прикордонній зоні; охарактеризувати правила реєстрації та обліку прикордонною службою коней, великої рогатої худоби, овець і свиней, що ввозилися або вивозилися з прикордонних територій; оцінити доцільність визначення прикордонних меж з врахуванням місцевих умов та особливостей, включення населених пунктів до їх складу або ж виведення з прикордонної зони.

Аналіз досліджень та публікацій. Частково і узагальнено досліджувана нами наукова проблема вже вивчалася науковцями. З найновіших та актуальних для нас праць можна виділити публікації Л. Бортник². Однак вони стосуються механізму здійснення охорони державної межі Корпусом охорони прикордоння (далі – КОП) у Волинському воєводстві тощо. Б. Гудя, який аналізував історію, сучасність та перспективи українсько-польського кордону³. С. Гуменного, праці якого присвячено так званому «збручанському кордону»⁴. І. Патера та О. Муравського, які проводили історичний огляд українсько-польських кордонів та етнічних меж⁵. Певний внесок у вивчення задекларованої проблематики зробили С. Кулик, І. Зуляк та інші автори. Авторка аналізувала умови та особливості переміщення транспортних засобів через митні кордони Речі Посполитої у міжвоєнний період⁶, підготовку кадрів митної служби Дирекцією мит у Львові (1920-ті рр.)⁷, речове, медичне та соціальне забезпечення інспекторатів митної варти Дирекції мит у Львові (середина 1920-х рр.)⁸, дефініцію поняття «контрабанда» міжвоєнного періоду як соціально-економічного явища та її моральні аспекти⁹, підготовку кадрів митної служби у Речі Посполитій (20-ті рр. ХХ ст.)¹⁰, особливості польсько-радянської угоди 1925 р.¹¹, функціонування Центральної школи митної варти в Гурі Кальварії (1925 р.)¹² тощо. Однак задекларована проблема так і не стала предметом вивчення, що власне й актуалізує її наукову новизну.

Основу джерельної бази складають архівні матеріали фонду 162 «Дирекція мит, м. Львів. 1922–1939 рр.» Центрального державного архіву України, м. Львів (далі – ЦДАІ України).

Гміни, що перебували на території східних Карпат, практично усі належали до прикордонних смуг. З одного боку, їх розвиток відбувався за рахунок численних туристів, які певною мірою сприяли розвитку регіональних галузей економіки, що призводило до послаблення правил їх перебування, з іншого – місцеве населення найбільше зазнавало утисків, зважаючи на обмеження умов перебування у прикордонній зоні¹³. Так, Краківське воєводство, реалізуючи постанову про охорону кордону, надсилало старостам у Ясло, Горлицях, Новому Сончі, Новому Таргу та інших населених пунктів положення РДО щодо визначення кордонів держави, прикордонних зон тощо¹⁴. Аналогічна інформація скеровувалася до повітів Станіславівського воєводства. Окрім того, чіткого окреслення набували визначення, пов'язані з розумінням прикордонних меж. Зокрема, митна лінія – це межева смуга, що відділяла територію РП від території іноземних держав. Митна територія – це територія країни, єдина за умовами квоти митних товарів і комплексного захисту кордонів митними

органами, визначена міжнародними угодами. Митниця – місце збору належних мит, встановленої митної процедури на прикордонних митницях або поблизу них. Прикордонний пояс – територія країни, що сягала в глиб 4 км від кордону та прикордонних зон¹⁵.

Відповідно до розпорядження РДО РП від 20 липня 1920 р., встановлювався особливий правовий порядок, що діяв у прикордонній зоні. Уніфікацію схеми прикордонної зони здійснено 23 грудня 1927 р. на підставі ухвали президента РП про державні кордони¹⁶. Власне це, ймовірно, обумовило той факт, що проблема визначення прикордонних меж перебувала у компетенції РДО, Міністерства внутрішніх справ (далі – МВС), місцевих воєвод, що в свою чергу призводило до «різного бачення» визначення прикордонних меж у Станіславівському воєводстві досліджуваного періоду.

Оголошення про наближення до зони прикордонної території мали виготовлятися на міцному матеріалі, доповнені щитами чи іншими орієнтовними знаками, розміщеними на будівлях, деревах або позначеними написом «Прикордонна зона», або навіть без напису з більш точним оголошенням прикордонної смуги у місцях, розташованих в безпосередній близькості від доріг, що перетинали кордон, «...де була більша ймовірність значної контрабанди чи незаконного його перетину»¹⁷.

Незважаючи на активні заходи щодо зазначеної тематики, навіть на кінець 1920-х рр. не усі повітові структури змогли її реалізувати на практиці. Так, у багатьох із них існували проблеми, пов'язані з охороною кордону, утриманням прикордонних знаків, встановленням і позначенням смуги прикордонних доріг, визначення ширини смуг на окремих ділянках тощо. Більш нагальним було чітке й зрозуміле позначення території кордону «...не стовпами, камінням чи іншими межовими знаками. Ці знаки знаходяться досить далеко один від одного, простір між ними покритий травою та кущами, тому не завжди видно лінію кордону, внаслідок чого навіть були випадки перетину прикордонниками чи цивільними особами його меж»¹⁸.

З метою розв'язання назрілих проблем, органи, що здійснювали охорону кордону, а також особи, призначені для його утримання, мали право вільно пересуватися вздовж лінії, здійснювати контроль і мали доступ до прикордонних знаків, забезпечували їх функціонування у належному стані¹⁹. Лінію кордону необхідно було робити видимою, постійно зрізувати гілки у літній сезон, а в лісових масивах – вирубувати кущі, видаляти повалені вітром дерева, що дало б змогу прикордонникам, відповідальним за охорону кордону, вільно пересуватися вздовж лінії, тим самим ускладнити спроби незаконного перетину кордону і перевезення контрабанди²⁰.

З огляду на обсяг обмежень щодо використання земель, розташованих у смузі прикордонної дороги, й можливості їх відчуження, якщо це необхідно для утримання або охорони кордону, передусім потрібно було визначити особливості її забудови. Воєвода вимагав від прикордонних служб подання списків осіб, власників земельних ділянок, опису лінії кордону та прилеглої до неї території. Відповідальність покладали на органи державної поліції за участі начальника або одного із членів муніципального правління та компетентного органу охорони кордону. На основі їхнього висновку визначалася прикордонна смуга. Ширина прикордонної смуги погоджувалася з воєводою, прикордонними службами та військовими структурами²¹.

Міністерство фінансів повідомляло ДМЛ про те, що Рада міністрів на засіданні 13 січня 1926 р. прийняла постанову щодо координації діяльності окремих відділів державної адміністрації відповідно до завдань уряду, старости наділялися правом скликання нарад керівників органів влади та управлінь першої інстанції у повітах, за винятком суддів. Окрім того, у нарадах мали брати участь начальники районних гірничих управлінь лише того повіту, в якому розташовувалася їхня контора. Народи проводилися за аналогією з правилами, рекомендованими МВС для провінційних зібрань²². До речі, в другому пункті регламенту РМ від 11 лютого 1924 р. йшлося про те, що за втрачені або пошкоджені примірники «Ustawy o uprawieniach organów Władz Skarbowych» належало сплатити суму в розмірі 0,10 злотих (далі – зл.). Інспекторати митної варті зобов'язували облікувати вказані суми штрафів, подавати квитанції про їх сплату до Дирекції мит у Львові²³.

На підставі розпорядження Міністерства фінансів від 11 березня 1926 р. йшлося про введення до штату посади помічника комісара інспекторату митної варті або допоміжного інспекційного органу, основні функції якого передбачали виконання обов'язків очільника інспекторату на час його відсутності, його супровід у нічний для перевірки службовців. Рекомендувалося, щоб призначений «нижчий посадовець мав транспортний засіб»²⁴. Натомість, якщо комісар митної варті визнавав існування допоміжного інспекційного органу непотрібним, все ж нижчий службовець був зобов'язаний супроводжувати його під час інспекційних перевірок, особливо вночі, використовувати транспортні засоби, що перебували у розпорядженні начальника відділку державної поліції²⁵.

Міністерство фінансів дізналося зі звітів головного інспектора пожежної служби про те, що на окремих ділянках кордону виявлено відсутність належного зв'язку між очільниками комісаріатів поліції та митних структур сусідніх інспекторатів митної варті. «Такий стан речей тривати не може. Стаття 76 службового розпорядку 1921 р. вимагає, щоб вони контактували один з одним принаймні раз на місяць... Зустріч їх має відбуватися у флігелях комітетів почергово, то в зоні однієї, то в зоні другої інспекції... Керівники комісаріатів проводять особисті зустрічі у разі труднощів з митниками двічі на місяць. Якщо немає труднощів, щомісяця»²⁶.

Станіславівське воєводство і ДМЛ були зацікавлені в окресленні ширини прикордонної зони, враховуючи особливості рельєфу та форму кордону²⁷. Лише навесні 1928 р. влада зуміла частково це питання розв'язати на усіх українських територіях після консультації зі старостами²⁸. В усіх прикордонних районах РП встановлювалася прикордонна смуга завширшки до 4 км, поділена на дві зони: кордонну та прикордонну. Прикордонна смуга поширювалася на територію, що простягалася від лінії державного кордону в глиб країни завширшки не більше 2 км. Це зона, що проходила від внутрішніх прикордонних зон у глиб країни шириною, враховуючи прикордонну зону до 4 км. Ширину цих зон визначав місцевий воєвода, залежно від місцевих умов, погоджуючи це питання з відповідними командами перших прикордонних стрілецьких полків і податкових органів²⁹.

15 березня 1925 р. президія воєводства у Станіславові інформувала Снятинське староство про правила перебування у прикордонній зоні на підставі указу президії воєводства від 4 березня 1924 р. щодо дозволів на благоустрій у прикордонній смузі. Зокрема, дозвіл на перебування в прикордонній смузі давав власникові право на перебування в прикордонній смузі лише один місяць³⁰. 12 червня 1925 р. староство у Надвірній повідомляло про те, що видачу посвідок на право перебування в прикордонній зоні проводила прикордонна служба особам з максимальним терміном один місяць³¹.

Оскільки серед тих, хто звертався за таким дозволом, у Снятинському повіті було багато осіб, які не мешкали у прикордонній зоні, але були власниками землі, тому один місяць для обробки землі, нагляду за нею та її оранки був недостатнім. Заявники витрачали багато часу на отримання такого дозволу. Зважаючи на обставини, воєвода видав розпорядження про уповноваження видавати землевласникам у прикордонній смузі дозволи, чинні на весь сезон обробки землі та збирання врожаю, тобто упродовж 1 березня – 30 листопада³².

16 березня 1925 р. Станіславівське воєводство повідомляло Косівське староство про виконання розпорядження щодо встановлення прикордонної смуги на території повіту. Зважаючи на те, що від 8 січня 1925 р. відбулися відповідні зміни у позначеннях прикордонної зони, місцеве населення мало бути проінформоване про прикордонну зону й відповідно щодо обмежень дорожнього руху. Натомість ДМЛ зауважувала, що не мала заперечень щодо надання дозволів на проїзд через прикордонну зону терміном на 6 місяців уночі до залізничної станції Снятин і назад, але за умови, що такі дозволи надаватимуться староствою за погодженням з митною вартою. Наголошувалося на тому, що в окремих випадках особам, які не підозрювалися у контрабанді та не були покарані за неї, чия професія, функції чи важливі інтереси вимагали такого дозволу, мали підтвердити свою «законослухняність», не перевозити товари і речі поза межами митних служб³³.

Зважаючи на те, що масовим рухом в обідній час, особливо у літню пору на дорогах, що пролягали уздовж прикордонної зони, лише за декілька сотень кроків від митного поста, могли користуватися контрабандисти, перевозити алкоголь та тютюн й повністю паралізувати охорону кордону, ДМЛ погодилася видавати дозволи, дійсні упродовж 6 місяців, для перебування в прикордонній зоні особам, які володіли або користувалися землею, лісами чи пасовищами. Такі дозволи надавалися, за погодженням з департаментом, особам, які гарантували, що під прикриттям інтересів або під час виконання своїх професійних обов'язків не займатимуться контрабандою. У разі ж виявлення зловживань, зазначені дозволи скасовувалися, а винних притягали до відповідальності. Контроль за виконанням рішень покладалася на місцевих старост³⁴.

Якщо у прикордонних зонах були літні пасовища, їх власників зобов'язували до ведення суворого обліку тварин, переліку кормів для годівлі, чіткого визначення місць для випасання тощо³⁵. Виганяти тварин на пасовища мали лише довірені особи, у порозумінні з повітовими структурами з визначеними сумами матеріальної винагороди. Інформацію щодо осіб, залучених до випасання тварин, готував староста упродовж двох тижнів до початку літнього сезону³⁶. Так, митна інспекція у Самборі повідомляла про те, що місцеве населення мало отримувати дозволи у старости на перегін тварин до прикордонної зони, а про їх втрату повідомляти найближчу митну варту впродовж доби. Цим влада намагалася вплинути на масові випадки контрабанди худоби до Чехословаччини в цьому

районі³⁷. 30 жовтня 1925 р. комісаріат Мушина звертався до ДМЛ щодо продовження договору на вивіз худоби до Чехословаччини на законних підставах³⁸.

4 березня 1924 р. очільник гміни Кобаки повідомляв станіславівського воєводу про те, що прикордонну зону перетинало орієнтовно чверть її мешканців, на яких не поширювалися згадувані дозволи, позаяк вони проживали поза межами прикордонної смуги, але володіли орною землею поблизу кордону. Влада дозволила отримувати їм прикордонні перепустки з 15 березня – до кінця жовтня 1925 р. У зв'язку з тим, що у цій прикордонній смузі приблизно третина мешканців не мала перепусток для обробітки землі, то повітова управа розпорядилася до кінця жовтня 1925 р. видавати денні дозволи для обробітки землі³⁹.

20 лютого 1925 р. гміна Кобаки повідомляла староство у Косові щодо додаткового рішення надання місцевій владі повноважень видавати перепустки для в'їзду в прикордонну смугу терміном не більше 4 тижнів, але не менше 9 місяців власникам земельних ділянок у прикордонній смузі⁴⁰. ДМЛ повідомляла Станіславівське воєводство про реалізацію постанови щодо встановлення прикордонної смуги й відповідно видання дозвільних документів на перебування у прикордонній смузі не більше 4 тижнів⁴¹.

Проблема спрощення правил перебування у прикордонній зоні була неоднозначною і викликала дискусію серед вищих урядових структур. Так, поширювалася думка щодо того, щоб особам, які проживали на прикордонних теренах, дозволялося перебувати поза помешканням, без будь-яких обмежень у денний час, влітку до 21.00 год., взимку – до 19.00 год. Однак на їх перебування у нічний час потрібен був дозвіл повітової канцелярії. Також розглядалося питання доцільності перебування у прикордонній зоні осіб, які проживали поза її межами, обмежень щодо володіння вибуховими речовинами та вогнепальною зброєю⁴².

Мешканці гміни Кобаки Косівського повіту зверталися через місцеве староство до президії Станіславівського воєводства з приводу віднесення їх до прикордонної зони з тим, щоб вони могли отримати дозвіл на в'їзд на невизначений період або принаймні на один рік. Аргументом був факт того, що вони «відрізані» від основних комунікацій, що вели вздовж прикордонної смуги. Парафіяни також бажали відвідувати церкву, розташовану в Долгополі та Черескулі, змушені звертатися за дозволом на перебування в прикордонній зоні, що діяв лише 4 тижні⁴³.

Враховуючи зазначене, президія Станіславівського воєводства клопотала перед МВС щодо видачі дозволів на перебування в прикордонній смузі не на 4 тижні, а не менше одного року або на необмежений термін усім мешканцям зазначених громад, хто з економічних, соціальних чи релігійних причин проживав у прикордонній зоні⁴⁴.

Однак дозволи на перебування у прикордонній зоні польська влада передусім надавала тим особам, які були «надійними та лояльними в усіх відношеннях». Зазвичай перепустки обмежували пересування у нічний час: лише від сходу – до заходу сонця в місцевому повіті, були непрактичними, озлоблювали «лояльних» мешканців гмін, які не входили до прикордонної зони⁴⁵. Наприклад, для жителів місцевості Кути і Старі Кути обмеження були надто суворі з наступних причин. Так, мешканець зазначених населених пунктів хотів потрапити на ринок у Снятині, мав отримати дозвіл на перебування у прикордонній зоні. Однак для того, щоб потрапити на ринок, повинен був виїхати після заходу сонця, тобто у той час, коли дозвіл на перебування у прикордонній смузі вважався недійсним, під час руху вночі ризикував бути затриманим митницею або державною поліцією, притягнутим до кримінальної відповідальності за незаконне перебування в прикордонній смузі в нічний час, незважаючи на те, що він вважався «найвідданішою, бездоганною, найчеснішою та найпоряднішою людиною та громадянином Держави»⁴⁶.

Зазначені прикордонні правила обмежували свободу пересування громадян РП, озлоблювали «до найвищого ступеня» мешканців гмін, що розташовувалися вздовж кордону від Жаб'я – до Снятина, блокували нормальний процес економічного розвитку і суспільного життя в цьому регіоні⁴⁷. Так, з початком весни тисячі голів великої рогатої худоби та овець виганяли на пасовища, де випас тривав з травня – до кінця вересня. Худобу переганяли не лише з Косівського, а й зі Снятинського та Коломийського повітів, тому прикордонні служби не встигали надавати дозволи на перебування у прикордонній зоні через значне навантаження з «виснаженням фізичних і душевних сил чиновників»⁴⁸.

Оскільки усі пасовища розташовані у прикордонній смузі місцевого повіту, а також у двох частинах Яблоньського та Ворохтського повітів, населення цих регіонів володіло земельною власністю у прикордонній смузі. Влітку та восени до виконання робіт у лісах залучали робітників як державних лісових служб, так і приватних компаній, тому для їх перебування необхідно було

оформляти спеціальні перепустки. Окрема категорія – пастухи. Так, упродовж 15 травня – 15 жовтня щороку вони випасали тварин у прикордонних зонах, залишалися біля худоби цілодобово. Селяни-землероби також мали декілька разів на місяць виїжджати на свої поля з метою виконання планових сільськогосподарських робіт⁴⁹.

Прикордонна служба запроваджувала правила реєстрації й обліку коней, великої рогатої худоби, овець і свиней, тому що траплялися випадки оформлення тварин за фальшивими паспортами, що викликало обґрунтовану підозру митників, коли посередники у торгівлі намагалися «узаконити» заразних, викрадених і перевезених контрабандою тварин. Старости повітів мали право реєструвати тварин упродовж двох годин з часу їх придбання на підставі подання керівників ветеринарних служб з інформацією про стан їх здоров'я, походження тощо⁵⁰. У разі оформлення нового паспорта на таку тварину, після трьох місяців з дати її реєстрації, додавався новий документ. Очільників гмін зобов'язували реєструвати усіх непарнокопитних і копитних тварин, щомісяця перевіряти їх. Власники тварин мали упродовж доби повідомляти староства про зміни щодо кількості тварин у господарствах⁵¹.

Варто зауважити, що місцеве населення піддавалося численним утискам з боку митної варти, державної поліції, які суворо дотримувалися чинних приписів, повністю блокуючи життя хлібороба, що, безсумнівно, викликало загальне невдоволення, підриваючи й без того складне матеріальне існування збіднілого селянства⁵².

Намагаючись поліпшити умови надання перепусток на право перебування у прикордонній зоні, Станіславівське воєводство, попередньо проконсультувавшись з МВС, однозначно не змогло розв'язати проблему дозволів на право перебування у прикордонній зоні. З одного боку, воно прагнуло включити мешканців гмін Голови, Перехрестне і Красноія до прикордонної зони, з іншого – надавати тимчасові перепустки жителям гмін Ферескулі, Устерики, Ясенів для в'їзду в прикордонну зону, оскільки вони «відрізані» від церкви і суду⁵³.

28 січня 1925 р. Станіславівське воєводство отримало від старости Косівського повіту повідомлення про виконання робіт та встановлення прикордонної смуги на території вказаного регіону. Зокрема, у звіті йшлося про включення таких місцевостей, як Тюдів, Малий Рожен, Великий Рожен, Білоберізка, Устерики, Яблониця, Гринява до прикордонної зони, видачу дозволів на в'їзд не довше як 4 тижні, зважаючи на економічні, суспільні чи релігійні обставини⁵⁴. Водночас з приводу встановлення прикордонної смуги виникали певні непорозуміння, оскільки зазначені гміни не мали шляхів сполучення, поштових відділень, тому що вони проходили через прикордонну смугу. Їх також зобов'язували отримувати дозволи на право перебування у прикордонній зоні на 4 тижні або візу, надану чинним начальником митниці⁵⁵.

Гміну Старі Кути виключили з прикордонної смуги, зважаючи на те, що вона мала найближче залізничне сполучення із Заболотовим або Снятином, прикордонну зону вздовж дороги Слобідка, Кобаки. На іншому боці Кут, центру деревообробної промисловості, влада змушувала власників підприємств отримувати дозволи на право перебування у прикордонній смузі Кути-Гринява й вночі⁵⁶. Зважаючи на назрілу проблему мешканців Косівського повіту щодо права перебування у прикордонній зоні, президія Станіславівського воєводства зверталася з проханням до МВС збільшити термін на один рік, а також дозволити громадянам пересуватися вночі з метою забезпечення безперервного функціонування підприємств. Для випасання худоби право перебування у прикордонній зоні збільшили від трьох – до шести місяців. Вартість отримання дозволів становила 150 злотих⁵⁷.

Окрім того, влада унормувала правила перебування на автошляхах і залізницях, що вели безпосередньо до пунктів пропуску. В прикордонній смузі та пунктах пропуску на території РП допускалося перебування осіб за наявності відповідних дійсних проїзних документів (дипломатичних паспортів, проїзних карток, військових документів, закордонних паспортів, прикордонних перепусток). Однак діяли такі обмеження: перебування у прикордонній смузі осіб, які мали спеціальні посвідки старости або прикордонні перепустки, дозволено лише від сходу – до заходу сонця; особи, які мешкали у прикордонній смузі, мали право залишатися поза місцем свого проживання лише на підставі спеціальних ордерів староства, виданих за погодженням з місцевим військовим командуванням; місцем проживання вважалася територія, розташована на відстані близько ста кроків від житла⁵⁸.

Усі законні власники земель, що розташовувалися у прикордонній смузі, мали у тижневий термін – від часу розпорядження старости – зареєструвати в повітовому місті коней, велику рогату худобу та сільськогосподарських тварин, якими вони володіли. Про кожну нову тварину, окрім зареєстрованої, яку мали завезти у прикордонну зону, необхідно було повідомити місцевого

старосту та отримати відповідний дозвіл на її ввезення. Окрім того, вони мали повідомляти про будь-які зміни в юридичному чи фактичному праві власності на худобу внаслідок купівлі-продажу чи з інших причин. Це положення поширювалося і на власників коней, великої рогатої худоби і свиней, які бажали ввезти або, отримавши дозвіл, ввезли їх у прикордонну смугу⁵⁹.

Перебування у прикордонній смузі в нічний час від 22.00 – до 04.00 у містах, за межами населених пунктів, у селах та інших місцях, за їх межами, категорично заборонялося. Виняток становили особи, перебування яких дозволено на підставі спеціальної перепустки місцевого старости. Обмеження не поширювалося на державних чиновників та військовослужбовців, які мали відповідні службові або військові квитки, а також на осіб, які перебували на залізничних станціях, поїздах і мали необхідні проїзні документи⁶⁰.

Перебування у прикордонній смузі дозволялося особам, які працювали повний робочий день, на основі спеціального дозволу. Окрім того, перебувати у прикордонній зоні дозволялося військовим на підставі військового квитка, соціальним працівникам за дозволом місцевого старости⁶¹.

Особам, покараним на підставі остаточного судового чи адміністративного вироків як за контрабанду, так і за незаконні перевезення товарів та перетин кордону, заборонялося перебувати у прикордонній смузі шириною 200 км від митної лінії від одного – до трьох років⁶². Так, у повідомленні Тернопільського воєводства від 1 серпня 1924 р. йшлося про виконання постанови РДО від 20 липня 1920 р. про охорону кордону. Зокрема, повідомлялося, що особам, покараним на підставі остаточного вироку суду або, крім того, при перевезенні безпосередньо до пунктів пропуску контрабанди заборонялося залишатися у прикордонній смузі шириною 30 км від митного органу терміном від 1 – до 3 років⁶³.

Усі категорії громадян, за винятком згаданих, які порушували зазначене розпорядження, підлягали в адміністративному порядку позбавленню волі терміном до трьох місяців або штрафіві 50 тис. марок, або ж покаранню за двома статтями. Окрім того, у власників коней, великої рогатої худоби, овець їх конфіскували⁶⁴. Офіційно про зміни щодо внесення зазначених гмін Косівського повіту до прикордонної зони опубліковано у віснику Станіславівського воєводства⁶⁵. 14 січня 1924 р. ДМЛ повідомляла Йозефа Нобільського, очільника однієї із гмін, про задоволення його прохання щодо транспортування із закопанських лісів до роздоріжжя поблизу Чехословаччини 1 тис. м³ деревини. Транспортування мало відбуватися лише вдень і під охороною митної варти. Термін дії дозволу складав два роки, тобто до кінця 1925 р. і міг бути анульований у будь-який час⁶⁶.

Незважаючи на певне поліпшення ситуації, пов'язаної з правилами перебування у прикордонній зоні, все ж таки залишалося ще доволі багато питань, пов'язаних із розв'язанням цієї проблеми. Так, гмінна влада Маткова в особі Ілька Осовського та Міхала Комарницького повідомляла, що місцевий ліс знатних членів громади мав близько 1200 моргів, одна частина якого розташовувалася в одній прикордонній смузі, інша – в іншій. Ліс був основною базою для забезпечення матеріалом будівництво мостів, громадських шляхів тощо. Однак службовці митної варти, які постійно мешкали у гміні Іваськівці, складали штрафи на порушників правил перебування у прикордонній зоні й скеровували їх до староства в Турці. Адміністрація гміни Маткова просила староство в Турці видати одномісячний дозвіл мешканцям гміни Маткова, а саме, особам, які працювали у лісовій службі, мисливській охороні, пастухам, які влітку випасали худобу і сторожували її вночі, перепустки на час їх перебування у лісі⁶⁷.

15 червня 1925 р. адміністрація Косівського повіту висловлювала прохання до Станіславівського воєводства в найкоротші терміни уповноважити старосту видавати довідки на право перебування у прикордонній смузі упродовж часу доби і терміном до шести місяців. Окрім того, нововведенням було перебування у прикордонній смузі вночі осіб, які проживали «...за кілька десятків кілометрів від старости...», не мали змоги приходити за перепустками щомісяця⁶⁸.

19 вересня 1925 р. МВС повідомляло тернопільського воєводу, що ширина прикордонної зони для окремих міст визначалася компетентним очільником. Зокрема, виключення гміни Колодрібка з прикордонної зони призвело до надмірного поширення контрабанди на її терені, тому воєвода, після консультації з ДМЛ, видав розпорядження про її входження до прикордонної смуги й оголошення офіційної інформації позначення нових меж прикордонної смуги⁶⁹. Однак включення гміни Колодрібка до прикордонної смуги викликало значні труднощі для місцевого населення, тому ДМЛ рекомендувала до такого заходу вдаватися лише в крайньому випадку, коли інші методи виявляються неефективними. Одним із таких способів була заборона на перебування у прикордонній зоні осіб, покараних судом або митними органами за контрабанду, терміном від 1 – до 3 років⁷⁰.

23 жовтня 1925 р. МВС закликала органи місцевої влади, розташовані у прикордонній зоні, дотримуватися заборони перебування вночі поза помешканням осіб без спеціального дозволу. Численні скарги закликали уряд «...з обережністю застосовувати заборону вуличного руху після заходу сонця у прикордонних містах і містечках...»⁷¹.

16 листопада 1925 р. Львівське воєводство повідомляло про те, що заявки на отримання посвідок про право перебування у прикордонній смузі можна було подавати до 15 грудня 1925 р.⁷².

МВС доручало тернопільському воєводі звернути увагу на спосіб виконання зазначеного положення на ділянці кордону місцевого воєводства та видати відповідні розпорядження, які б усунули або зменшили незручності для населення, що виникали внаслідок застосування обмежень. Воно рекомендувало, після консультацій з ДМЛ, вивчити доцільність визнавати окремі лінії та більші населені пункти, розташовані в прикордонній зоні, такими, що підлягають обмеженням. Якщо дозволяли місцеві умови, теоретично будь-який населений пункт можна було вивести з юрисдикції прикордонної зони. Доручити органам виконавчої влади, при здійсненні нічного контролю транспорту в містах, розташованих у прикордонній смузі, у разі підтвердженої відсутності дозволу на нічне перебування передавати затриману особу до адміністративних органів лише у тому разі, якщо вона не може достатньо обґрунтувати причину залишення помешкання у нічний час або коли інші обставини виправдовували підозру. Це мало б сприяти протидії незаконному перетину кордону та контрабанді й водночас зменшувати незручності, яких зазнало прикордонне населення загалом⁷³.

Аналогічну думку висловлював староста Нового Таргу з приводу сприяння жителям прикордоння і сіл повіту за їх виключення з прикордонної смуги. Аргументом слугувало міркування, що невіршення цієї проблеми сприятиме незаконному перетину кордону і контрабанді⁷⁴. 30 січня 1926 р. ДМЛ повідомляла про виключення трьох сіл з прикордонної смуги⁷⁵.

З метою з'ясування назрілої ситуації щодо правил перебування у прикордонній зоні, 4 грудня 1925 р. Краківське воєводство зверталось до МВС, наголошуючи на тому, що «...заборона перебування поблизу квартир у нічний час без спеціального дозволу є суттєвою перешкодою для руху транспорту в прикордонних містах і створює неприємності для мешканців...»⁷⁶. Численні нарікання та скарги, що надходили від зацікавлених кіл, суттєво не вплинули на ухвалу уряду, який рекомендував «...обережно застосовувати в прикордонних містах і містечках заборону на вулицю після 22:00...»⁷⁷.

МВС доручало розв'язувати зазначену проблему воєводі. Зокрема, зауважувало звернути увагу на порядок виконання положення про прикордонну ділянку й видати відповідні розпорядження щодо усунення незручностей для населення, результатом чого були обмеження, необхідних для охорони кордону. Наголошувало на необхідності консультацій з урядовими структурами з приводу виключення того чи іншого населеного пункту з прикордонної зони, враховуючи місцеві умови, за будь-яких обставин залишати відповідну ділянку поблизу кордону. Рекомендувало місцевим органам державної поліції при здійсненні нічного контролю за дорожнім рухом у населених пунктах, розташованих у прикордонній смузі, у разі підтвердженої відсутності дозволу на нічне перебування особи, передати її для покарання до адміністративних органів лише за умови, коли були достатні аргументи для порушення правил⁷⁸.

Реагуючи на рекомендації МВС, 27 листопада 1925 р. інспекція митної варті у Заліщиках повідомляла ДМЛ про те, що вона виключила усі населені пункти вздовж лівого берега Дністра зі статусу прикордонної зони, натомість включила їх до іншої аналогічної структури. Це призвело до того, що місцеве населення, яке мешкало у прикордонній зоні, отримало «свободу» пересування, а обмеження поширювалося лише на осіб, причетних до контрабанди та підозрюваних, дані про яких зберігалися у митному реєстрі, з метою запобігання зменшенню прибутків бюджету і незаконному перетину кордону⁷⁹. З цього приводу староста Заліщицького повіту зауважував, що місцеве населення, яке проживало у прикордонній зоні, постраждало від введених обмежень, однак жодних скарг і нарікань офіційно не висловлювало, «...влада коректно та з розумінням застосовує їх лише до контрабандистів та підозрілих»⁸⁰.

Досить серйозною була проблема визначення прикордонних смуг, яку владу зобов'язували розв'язати у найкоротший термін. З поставленими завданнями справилися очільники Городенківського, Снятинського і Косівського, Долинського, Надвірнянського, Калуського, частини Сколівського, Турківського, Ліського та інших повітів⁸¹. Однак, зважаючи на інформацію про нібито розв'язання проблеми прикордонних зон, 17 квітня 1928 р. Станіславівське воєводське управління зверталось до ДМЛ з питанням визначення ширини прикордонних зон, хоча МВС зобов'язувало подати дані до 1 квітня поточного року. Аналогічна ситуація спостерігалася у Тернопільському

воєводства⁸². Насправді визначення прикордонної смуги перебувало, з одного боку, у юрисдикції воєвод, з іншого – МВС⁸³. Воєводські органи вчасно не подавали до МВС списків прикордонних районів, осіб, які володіли вибуховими речовинами та вогнепальною зброєю, реєстрації тварин, використання шляхів сполучення, контролю за переміщенням населення тощо⁸⁴.

Іншою проблемою було надання права полювання у прикордонній зоні. Влада роздумувала, чи дозволяти мисливцям полювати, повідомляти відповідний комісаріат державної поліції або прикордонну заставу про його початок, «...коли стрільба поблизу лінії кордону викличе непотрібну тривогу, внаслідок чого постраждала б прикордонна служба»⁸⁵.

Висновки. Особливості визначення прикордонних меж у Станіславівському воєводстві на початку 1920-х рр. корелювалися з процесом формування кордонів РП і встановлення прикордонних зон. Зазначена проблема перебувала у компетенції РДО, МВС, воєводи. Основним питанням залишався підхід органів державної влади до прикордонних меж, неоднозначне його розуміння і трактування негативно відображалося на становищі місцевого населення. Незважаючи на активні заходи влади щодо багатьох назрілих проблем, упродовж 1920-х рр. їх частково вдалося розв'язати. Однак залишалися питання організаційного характеру, як-от: охорона кордону, визначення ширини смуг на окремих його ділянках, отримання дозволів і спрощення правил перебування у прикордонній зоні, полювання тощо.

¹ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДАІЛ України), ф. 162, Дирекція мит, м. Львів. 1922–1939 рр., оп. 1, *спр. 19 Обіжники, розпорядження та листування з інспектором прикордонної охорони, воєводськими округами про визначення прикордонних меж Польщі, том I*, арк. 74.

² Л. Бортник, *Механізм здійснення охорони державної межі Корпусом охорони прикордоння на території Волинського воєводства із середини 1920-х до середини 1930-х років* [The State Frontier Security Mechanism of Border Protection Corps on the Territory of Volhynian Voivodeship Since the Mid-1920-s to the Mid-1930-s], in «Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки», 2013, вип. 9–10, с. 81–86; Л. Бортник, *Особливості співпраці Корпусу охорони прикордоння із органами державної влади Речі Посполитої на території Волинського воєводства у 1924–1939 рр.* [The features of cooperation between Border Protection Corps and state authorities of the Republic of Poland on the territory of Volhynian Voivodeship in 1924–1939], in «Сторінки історії: зб. наук. праць», Київ: НТУУ «КПІ», 2014, № 37, с. 139–148; Л. Бортник, *Особливості боротьби Корпусу охорони прикордоння із нелегальним перетинком польсько-радянського кордону на проміжку Волинського воєводства* [The features of Border Protection Corps fight with the illegal crossing of polish-soviet border in the Volhynian Voivodeship interval], in «Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. праць», 2014, вип. 22, с. 33–37.

³ Б. Гудь, *Українсько-польський кордон: історія, сучасність, перспективи* [The Ukrainian-Polish border: history, modernity, prospects], in «Польсько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення: монографія», Львів, 2019, с. 125–136.

⁴ С. Гуменний, *«Збручанський кордон» (1772–1939): міграція, контрабанда та шпигунство* [«The Zbruch border» (1772–1939): migration, smuggling and espionage], in «Польсько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення: монографія», Львів, 2019, с. 137–150; С. Гуменний, *Нелегальні міграційні процеси на польсько-радянському кордоні (в адміністративних межах УСРР/УРСР) у 1921–1939 рр.* [Illegal migration processes on the Polish-Soviet border (within administrative boundaries USSR/USSR) in 1921–1939], Київ, 2022, 249 с.

⁵ І. Патер, О. Муравський, *Українсько-польські державні кордони й етнічні межі. Історичний огляд* [Ukrainian-Polish state borders and ethnic boundaries. Historical review] in «Польсько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення», Львів, 2019, с. 151–190.

⁶ С. Кулик, *Умови та особливості переміщення транспортних засобів через митні кордони Речі Посполитої у міжвоєнний період* [Conditions and peculiarities of the movement of vehicles across the customs borders of the Republic of Poland in the interwar period], in «Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського, серія: Історичні науки», том 34(73), № 1, 2023, с. 86–91.

⁷ С. Кулик, *Підготовка кадрів митної служби Дирекцією мит у Львові (1920-ті рр.)* [Training of customs service personnel by the Directorate of Customs in Lviv (1920s)], in «Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки», 2023, том 39, с. 217–230.

⁸ І. Зуляк, С. Кулик, *Речове, медичне та соціальне забезпечення інспекторатів митної варти Дирекції мит у Львові (середина 1920-х рр.)* [Material, medical and social security of inspectorates of the customs guard of the Directorate of Customs in Lviv (mid-1920s)], in «Skhidnoevropejskyi istorychnyi visnyk» [East European Historical Bulletin], 29, с. 130–145.

⁹ С. Кулик, *Дефініція контрабанди міжвоєнного періоду як соціально-економічного явища та її моральні аспекти* [The definition of smuggling in the interwar period as a socio-economic phenomenon and its moral aspects], in «Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід», Тернопіль: Вектор; ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2022, с. 162–164.

¹⁰ С. Кулик, *Підготовка кадрів митної служби у Речі Посполитій (20-ті рр. XX ст.)* [Training of customs service personnel in the Republic of Poland (20s of the XX century)], in «Сучасний стан та перспективи розвитку науки, освіти, технологій та суспільства», Кременчук: ЦФЕНД, 2023, ч. 3, с. 25–26.

¹¹ С. Кулик, *Особливості польсько-радянської угоди 1925 р.* [The features of the Polish-Soviet agreement of 1925], in «Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи», Конін-Ужгород-Перемишль-Херсон: Посвіт, 2023, с. 23–24.

¹² І. Зуляк, С. Кулик, *Функціонування Центральної школи митної варті в Гурі Кальварії (1925 р.)* [Functioning of the Central School of the Customs Guard in Gura Calvary], in «XIV Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція», Чернівці: Технодрук, 2023, с. 223–225.

¹³ ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 19, арк. 94.

¹⁴ ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 20 *Обіжники, розпорядження та листування з інспектором прикордонної охорони, воєводськими округами про визначення прикордонних меж Польщі, том II і останній*, арк. 70.

¹⁵ ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 23 *Інструкції про боротьбу з контрабандою*, арк. 67.

¹⁶ С. Гуменний, *Незаконні міграційні процеси на польсько-радянському кордоні (в адміністративних межах УСРР/УРСР) у 1921–1939 рр.*, с. 77.

¹⁷ ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 20, арк. 71.

¹⁸ ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 20, арк. 32.

¹⁹ ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 20, арк. 32.

²⁰ ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 20, арк. 26 зв.

²¹ ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 20, арк. 32.

²² ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 82 *Накази Дирекції мит за березень 1926 року*, арк. 14 зв.

²³ ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 82, арк. 16.

²⁴ ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 82, арк. 25.

²⁵ ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 82, арк. 25.

²⁶ ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 83 *Накази Дирекції мит за квітень-червень 1926 року*, арк. 14.

²⁷ ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 20, арк. 55.

²⁸ ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 20, арк. 44.

²⁹ ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 19, арк. 95.

³⁰ ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 19, арк. 3.

³¹ ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 19, арк. 132.

³² ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 19, арк. 3.

³³ ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 19, арк. 4–5.

³⁴ ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 19, арк. 4–5.

³⁵ ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 20, арк. 72.

³⁶ ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, арк. 73.

³⁷ ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, арк. 57–57 зв.

³⁸ ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 75 *Обіжники та розпорядження Міністерства фінансів і Дирекції мит у м. Львові, том VIII*, арк. 73.

³⁹ ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 19, арк. 8.

⁴⁰ ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 19, арк. 8 зв.

⁴¹ ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 19, арк. 9.

⁴² ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 20, арк. 26 зв.

⁴³ ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 19, арк. 10.

⁴⁴ ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 19, арк. 10.

⁴⁵ ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 19, арк. 10–10 зв.

⁴⁶ ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 19, арк. 10–10 зв.

⁴⁷ ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 19, арк. 10–10 зв.

⁴⁸ ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 19, арк. 10–10 зв.

⁴⁹ ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 20, арк. 132.

⁵⁰ ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 20, арк. 71.

⁵¹ ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 20, арк. 72.

⁵² ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 19, арк. 10–10 зв.

⁵³ ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 19, арк. 10–10 зв.

⁵⁴ ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 19, арк. 13–13 зв.

- ⁵⁵ ЦДАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 19, арк. 13–13 зв.
⁵⁶ ЦДАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 19, арк. 13–13 зв.
⁵⁷ ЦДАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 19, арк. 13 зв.
⁵⁸ ЦДАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 19, арк. 59.
⁵⁹ ЦДАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 19, арк. 59.
⁶⁰ ЦДАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 19, арк. 59.
⁶¹ ЦДАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 19, арк. 95 зв.
⁶² ЦДАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 19, арк. 95.
⁶³ ЦДАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 20, арк. 4.
⁶⁴ ЦДАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 19, арк. 59.
⁶⁵ ЦДАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 19, арк. 67.
⁶⁶ ЦДАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 72 *Обіжники та розпорядження Міністерства фінансів і Дирекції*

мит у м. Львові, том V, арк. 108.

- ⁶⁷ ЦДАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 19, арк. 70.
⁶⁸ ЦДАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 20, арк. 132 зв.
⁶⁹ ЦДАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 20, арк. 125.
⁷⁰ ЦДАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 20, арк. 125.
⁷¹ ЦДАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 20, арк. 120.
⁷² ЦДАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 20, арк. 115.
⁷³ ЦДАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 20, арк. 120.
⁷⁴ ЦДАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 20, арк. 108.
⁷⁵ ЦДАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 20, арк. 89.
⁷⁶ ЦДАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 20, арк. 107–107 зв.
⁷⁷ ЦДАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 20, арк. 107–107 зв.
⁷⁸ ЦДАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 20, арк. 107–107 зв.
⁷⁹ ЦДАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 20, арк. 99–99 зв.
⁸⁰ ЦДАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 20, арк. 99–99 зв.
⁸¹ ЦДАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 20, арк. 38–43.
⁸² ЦДАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 20, арк. 33, 35.
⁸³ ЦДАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 20, арк. 28.
⁸⁴ ЦДАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 20, арк. 32 зв.
⁸⁵ ЦДАЛ України, ф. 162, оп. 1, *спр.* 20, арк. 27.

References

1. Bortnyk L., Mechanizm zdiisnennia okhorony derzhavnoi mezhi Korpusom okhorony prykordonnia na terytorii Volynskoho voievodstva iz seredyny 1920-kh do seredyny 1930-kh rokiv [The State Frontier Security Mechanism of Border Protection Corps on the Territory of Volhynian Voivodeship Since the Mid-1920-s to the Mid-1930-s], in «Istorychni studii Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky», 2013, vup. 9–10, s. 81–86.
2. Bortnyk L., Osoblyvosti borotby Korpusu okhorony prykordonnia iz nelegalnym peretynom polsko-radianskoho kordonu na promizhku Volynskoho voievodstva [The features of Border Protection Corps fight with the illegal crossing of polish-soviet border in the Volhynian Voivodeship interval], in «Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii: zb. nauk. prats», 2014, vup. 22, s. 33–37.
3. Bortnyk L., Osoblyvosti spivpratsi Korpusu okhorony prykordonnia iz orhanamy derzhavnoi vlady Rechi Pospolytoi na terytorii Volynskoho voievodstva u 1924–1939 rr. [The features of cooperation between Border Protection Corps and state authorities of the Republic of Poland on the territory of Volhynian Voivodeship in 1924–1939], in «Storinky istorii: zb. nauk. prats», Kyiv: NTUU «KPI», 2014, № 37, s. 139–148.
4. Hud B., Ukrainsko-polskyi kordon: istoriia, suchasnist, perspektyvy [The Ukrainian-Polish border: history, modernity, prospects], in «Polsko-ukrainske pohranychchia: etnopolitychni, movni ta relihiini kryterii samoidentyfikatsii naseleння: monohrafiia», Lviv, 2019, 392 s.
5. Humennyi S., Nelegalni mihratsiini protsesy na polsko-radianskomu kordonni (v administratyvnykh mezhakh USSR/URSР) u 1921–1939 rr. [Illegal migration processes on the Polish-Soviet border (within administrative boundaries USSR/USSR) in 1921–1939], Kyiv, 2022, 249 s.
6. Humennyi S., «Zbruchanskyi kordon» (1772–1939): mihratsiia, kontrabanda ta shpyhunstvo [«The Zbruch border» (1772–1939): migration, smuggling and espionage], in «Polsko-ukrainske pohranychchia: etnopolitychni, movni ta relihiini kryterii samoidentyfikatsii naseleння: monohrafiia», Lviv, 2019, 392 s.
7. Kulyk S., Definiitsiia kontrabandy mizhvoiennoho periodu yak sotsialno-ekonomichnoho yavyscha ta yii moralni aspekty [The definition of smuggling in the interwar period as a socio-economic phenomenon and

- its moral aspects], in «Tsinnisni oriientyry v suchasnomu sviti: teoretychnyi analiz ta praktychnyi dosvid», Ternopil: Vektor; TNPU im. V. Hnatiuka, 2022, s. 162–164.
8. Kulyk S., Osoblyvosti polsko-radianskoi uhody 1925 r. [The features of the Polish-Soviet agreement of 1925], in «Rozvytok suchasnoi osvity i nauky: rezultaty, problemy, perspektyvy», Konin-Uzhhorod-Peremyshl-Kherson: Posvit, 2023, s. 23–24.
 9. Kulyk S., Pidhotovka kadriv mytnoi sluzhby Dyrektsiieiu myt u Lvovi (1920-ti rr.) [Training of customs service personnel by the Directorate of Customs in Lviv (1920s)], in «Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imen Ivana Ohienka. Istorychni nauky», 2023, tom 39, s. 217–230.
 10. Kulyk S., Pidhotovka kadriv mytnoi sluzhby u Rechi Pospolytii (20-ti rr. XX st.) [Training of customs service personnel in the Republic of Poland (20s of the XX century)], in «Suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku nauky, osvity, tekhnolohii ta suspilstva», Kremenchuk: TsFEND, 2023, ch. 3, s. 25–26.
 11. Kulyk S., Umovy ta osoblyvosti peremishchennia transportnykh zasobiv cherez mytni kordony Rechi Pospolytoi u mizhvoiennyi period [Conditions and peculiarities of the movement of vehicles across the customs borders of the Republic of Poland in the interwar period], in «Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V. I. Vernadskoho, seriia: Istorychni nauky», tom 34(73), № 1, 2023, s. 86–91.
 12. Pater I., Muravskiy O., Ukrainsko-polski derzhavni kordony y etnichni mezhi. Istorychnyi ohliad [Ukrainian-Polish state borders and ethnic boundaries. Historical review] in «Polsko-ukrainske pohranychchia: etnopolitychni, movni ta relihiini kryterii samoidentyfikatsii naseleennia», Lviv, 2019, 392 s.
 13. TsDIAL Ukrainy (Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv), f. 162, Dyrektsiia myt, m. Lviv. 1922–1939 rr., op. 1, spr. 19 Obizhnyky, rozporiadzhennia ta lystuvannia z inspektorom prykordonnoi okhorony, voievodskymy okruhamy pro vyznachennia prykordonnykh mezh Polshchi, tom I, 95 ark.
 14. TsDIAL Ukrainy, f. 162, op. 1, spr. 20 Obizhnyky, rozporiadzhennia ta lystuvannia z inspektorom prykordonnoi okhorony, voievodskymy okruhamy pro vyznachennia prykordonnykh mezh Polshchi, tom II i ostannii, 132 ark.
 15. TsDIAL Ukrainy, f. 162, op. 1, spr. 23 Instruksii pro borotbu z kontrabandoiu, 67 ark.
 16. TsDIAL Ukrainy, f. 162, op. 1, spr. 72 Obizhnyky ta rozporiadzhennia Ministerstva finansiv i Dyrektsii myt u m. Lvovi, tom V, 108 ark.
 17. TsDIAL Ukrainy, f. 162, op. 1, spr. 75 Obizhnyky ta rozporiadzhennia Ministerstva finansiv i Dyrektsii myt u m. Lvovi, tom VIII, 73 ark.
 18. TsDIAL Ukrainy, f. 162, op. 1, spr. 82 Nakazy Dyrektsii myt za berezen 1926 roku, 25 ark.
 19. TsDIAL Ukrainy, f. 162, op. 1, spr. 83 Nakazy Dyrektsii myt za kviten-cherven 1926 roku, 14 ark.
 20. Zuliak I., Kulyk S., Funktsionuvannia Tsentralnoi shkoly mytnoi varty v Guri Kalvarii (1925 r.) [Functioning of the Central School of the Customs Guard in Gura Calvary], in «XIV Bukovynska mizhnarodna istoryko-kraieznavcha konferentsiia», Chernivtsi: Tekhnodruk, 2023, s. 223–225.
 21. Zuliak I., Kulyk S., Rechove, medychne ta sotsialne zabezpechennia inspektorativ mytnoi varty Dyrektsii myt u Lvovi (seredyna 1920-kh rr.) [Material, medical and social security of inspectorates of the customs guard of the Directorate of Customs in Lviv (mid-1920s)], in «Skhidnoevropeiskyi istorychnyi visnyk» [East European Historical Bulletin], 29, 130–145.

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 2. – 2023. – С. 110–116
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 2. – 2023. – pp. 110–116
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2023.58.110-116>
hj.chnu.edu.ua

УДК 93:32(477.83): 376.4:929

© Назарій Христан* (Чернівці)

КОНСТРУЮВАННЯ ОБРАЗУ REGIS RUSSIAE У ДЕРЖАВНИЦЬКОМУ НАПРЯМІ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ДУМКИ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ ст.

Автор порушує проблему формування образу короля Данила у державницькому напрямі історіографії як монарха першої української національної держави – «Галицько-Волинського князівства» у дослідженнях М. Грушевського, С. Томашівського та В. Липинського.

Інтелектуальні досягнення М. Грушевського, його схема-концепція історії України здійснили значний вплив на формування наукового світогляду кола вчених, які чітко заявили про свій відхід від народницьких ідей в історіографії. Криза позитивізму в історичній науці та поразка українства у революційних подіях 1917-1921 рр. призвели до того, що на початку 20-х рр. ХХ ст. остаточно сформувався державницький напрям історичних досліджень, засновниками якого стали В. Липинський та С. Томашівський.

Автор простежив прояв значної фаховості вчених-державників та їхньої плідної й копійки роботи із джерелами. Вказано, що дослідники досить обережно визначили місце Данила Романовича у своєму історичному наративі, не залишивши місця для «галицькості» володаря.

Ключові слова: історична уява, науковий дискурс, національна держава, інтелектуальна діяльність, культурна пам'ять, концепт, образ, міф, конструювання.

Nazarii Khrystan (Chernivtsi)

CONSTRUCTING THE IMAGE OF REGIS RUSSIAE IN THE STATEHOOD TREND OF UKRAINIAN HISTORICAL THOUGHT IN THE FIRST THIRD OF THE 20th CENTURY

Abstract. *The article is devoted to the study of the history of the image of Prince and King Danylo Romanovych in the statehood trend of Ukrainian historical thought in the first third of the XX century. The formation of the image of King Danylo as a monarch of the first Ukrainian national state – the Galician-Volyn principality was traced in the studies of M. Hrushevskyi and S. Tomashivskyi.*

The intellectual work of M. Hrushevskyi and his scheme-concept of the history of Ukraine had a significant impact on the formation of the scientific outlook of the circle of scientists who clearly declared their departure from narodnyks ideas in historiography. The author substantiates the main methodological principles of work, reviews the state of study of the scientific problem in the literature, and describes the sources used to realize the goal and objectives. Suggested studies about King Danylo Romanovych were hold due to the methodological constructs of the phenomenon of memoria in the statehood trend of Ukrainian historical thought. An important role is devoted to understanding the basic terms of memory discourse, which became the core of the implementation of the ideas of the author in the work. Among them, we distinguish the concept of memory and its forms, the phenomenon of the nation, collective and cultural identity, social and individual consciousness.

The author traces the manifestation of the significant expertise of scientists-statesmen and their fruitful work with historical sources. It is indicated that the researchers quite carefully defined the place of Danylo Romanovych in their historical narrative, leaving no place for the ruler's «Galicity».

* к.і.н., асистент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

PhD in History, Assistant Professor, Department of History of Ukraine, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

orcid.org/0000-0003-3601-2153

e-mail: n.khrystan@chnu.edu.ua

Keywords: *historical imagination, scientific discourse, national state, intellectual activity, cultural memory, concept, image, myth, construction.*

Зростаючий інтерес до постаті Данила Романовича, його «королівський образ» і утвердження правителя у ролі однієї з ключових фігур української історії вказують на широку трансформацію культури пам'яті у сучасній Україні. Пошуки нових концептів колективної ідентичності супроводжуються формуванням якісно нових історичних наративів як важливої складової націотворення. Такі зміни торкнулись і пам'яті про князя та короля Данила, який у дореволюційний час був привласнений виключно до Галицької землі, а в радянську епоху перетворився на локального західноукраїнського героя і «патріота» минулого. Такі різні прояви уявлень про середньовічного володаря можна інтерпретувати як джерело до формування концептів колективної ідентичності у культурній пам'яті. Образ «князя Данила Галицького» є прикладом використання історичної науки, феномену пам'яті та суспільних уявлень про минуле для створення прямого впливу на формування національної ідентичності. Дослідження культурної пам'яті спрямоване проти ідейного застою в академічній науці, надмірної інструменталізації історії і сприяє її здоровому функціонуванню та використанню поза науковою сферою. Король Русі, позбавлений реального джерельного тла, зумовив формування обмеженої перспективи історичних досліджень, яка звела культурно-просторовий вплив постаті Данила до Галицької й Волинської землі. Це ускладнює процес наукової реконструкції й не дає повною мірою реконструювати період трансформації держави Романовичів у королівство Русі.

На зламі XIX – XX ст. в середовищі українських істориків визначились перші ознаки нового державницького напрямку в українській історіографії, який став останнім великим інтелектуальним напрямом історичної думки до часу марксизму в СРСР. Трансформація інтелектуальної думки привела до формування нового змісту досліджень – держави та її правових інституцій. Відповідно, коло дослідницьких проблем змінювало свій акцент. Центральними проблемами історичних студій стали як самі державні формування, так і ідея створення й розвитку держав. Однак, у своїй основі, державницький напрям рівноцінно народницькому обстоював ідею самої держави як основи існування народності. Певний вододіл у поглядах проходив через розуміння суті держави. Народницький напрям розглядав створення держави як результату спільної діяльності народу, де правителям відводилась роль не каталізатора історичного процесу, а радше інструменту для виконання потреб народу. У державницькій школі виникнення інституту держави пов'язували з діяльністю еліт. Історична постать як репрезентат еліти стала первинною для розуміння і дослідження держави та її інституцій. Однією із ключових постатей історичного минулого у представників державницького напрямку був Данило Романович. Вивчаючи особливості історії пам'яті про першого короля Русі, спробуємо з'ясувати, якою мірою так званий «проект Данила Галицького» у русофільській, народницькій та українофільській історичній уяві виявився прийнятним для істориків державників.

Сконструйований у кабінетах істориків образ «Данила Галицького» виявився до певної міри прийнятним для ще одного вихідця із київського інтелектуального кола – Михайла Грушевського. Вчений за понад сорокалітню наукову кар'єру пережив значну інтелектуальну еволюцію, що безпосередньо позначилось на його історіографічних засадах та методах роботи, і вважається основоположником дослідницьких ідей державницького напрямку в історіографії.¹

Акцент на постаті Данила Романовича у своїх історичних дослідженнях учений вперше зробив у праці, виданій під псевдонімом «М. Сергієнко». Коротке дослідження з історії українського громадського життя середини XIII ст. яскраво демонструє тогочасну ідейну спрямованість вченого. Ключова ідея роботи – похвала болохівців та інших так званих «татарських людей» за потужний опір спробам «Данила Галицького» повернути контроль над населенням цих земель під стягом боротьби з монголами.² Один із найбільших українських героїв минулого, сконструйованих у XIX ст., зазнав різкої критики, – що значно відрізняло тогочасні студії М. Грушевського від досліджень попередників. Однак Данило зображений зі своєю прив'язаністю до Галицької землі.

У дослідницьких колах того часу стаття була прийнята неоднозначно. Вчитель та ідейний наставник М. Грушевського – Володимир Антонович відгукнувся прихильно, незважаючи на політичну суперечливість Данила, вказуючи, що дослідження відобразило ряд його невітлених у житті народницьких ідей.³ Шквал різкої критики в бік М. Грушевського спрямував Михайло Драгоманов (перебуваючи на той час у болгарській еміграції). Неприйнятною була ідея протиставлення держави (в особі Данила) та народу (болоховитян). Така тенденція сприяла відокремленню руської історії

від історії Європи та водночас поширенню проросійських ідей «общерусской» історії. Самих же «татарських людей» М. Драгоманов вважав зрадниками, які заважали Данилові успішно боротися з монголами.⁴ Критика з боку Драгоманова, очевидно, вплинула на М. Грушевського. У своїх подальших дослідженнях конфлікт у Болохівській та інших землях із «татарськими людьми» подавався значно стриманіше та виваженіше. Проявів демократичного характеру «громадського руху» не залишилось, а провина за його виникнення повністю лежить на конфлікті з монголами.⁵ Виваженіше ця проблема подавалась і в популярній «Люстрованій історії України-Русі». У вказаній праці боротьба Данила справедливо виправдана боязню того, що общинний рух може повністю зруйнувати розвиток політичного руху в тогочасній державі Романовичів: «Не знаємо докладно, як широко прокинувся сей рух; маємо припадом згадку про сих «людей Татарських», як їх називають, тільки при нагоді походу на них Данила, що хотів винищити сей небезпечний для княжого устрою рух».⁶

Подальші наукові дослідження М. Грушевського були спрямовані на відокремлення українського історичного нарративу від загальноросійського. Це привело до поступової трансформації наукових позицій вченого – з народницького дискурсу до національного (який у своїй основі визначає найвищою цінністю принцип національної солідарності). Вчений звів до нуля усі прояви народницького дискурсу, в дусі якого виріс, адже вони могли загрожувати його ідеї «історії України».⁷ Розроблений національний дискурс сприяв розвитку неоромантичної історіографії, а також підкреслював політичний консерватизм, а що найважливіше – зростання інтересу до формування історії героїв минулого.

Своє бачення українського минулого в контексті загальноєвропейської історії М. Грушевський виклав у праці «Звичайна схема «руської» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства».⁸ У вказаній праці вчений поставив питання необхідності критичного переосмислення панівної схеми російської історії. З наукової точки зору, неправомірно було поєднувати стару історію південних племен, Київської держави з її унікальним політичним устроєм, правом та культурою з історією Володимиро-Суздальського князівства та Московської держави XIII – XIV ст., ніби остання є продовжувачем традицій Києва. Київська культура була породженням однієї народності – української, а володимиро-московська – іншої, великоруської. Історія Київської держави належить виключно українцям.⁹ У пропонованій схемі стверджувалося, що спадкоємницею Київської Русі у XIII ст. була Галицько-Волинська держава, а у наступних століттях – Литовсько-Польська: «Старе жите політичне, громадське й культурне після упадку Подніпров'я мало у нас захист і прибіжище тільки в Україні західній, в державі Галицько-волинській. Саме тепер вийшла вона з внутрішніх замішань, стала міцною, сильною, одностайною».¹⁰

Московська держава виросла на своєму власному корені, незважаючи на те, що київські політичні традиції продовжили існування на півночі. Також варто зазначити, що у час формування історичних поглядів М. Грушевського була остаточно канонізована схема історичного процесу на Руських землях, яка базувалась на ідеї єдності російського народу як «гегемона історії» слов'ян. Намагаючись похитнути російську концепцію історії, протиставляючи їй власну – українську, у своєму гранд-нарративі «Історія України-Русі» Грушевський ототожнював поняття Русь та Україна. Історик досить обережно визначив місце Данила Романовича. Для вченого ключовою постаттю періоду Русі був Володимир Святославович. Із його культурною та політичною величчю, на думку історика, не міг конкурувати жоден князь. Проте у XIII ст. з'явився інший будівничий української держави – Данило Романович. Постать короля Русі в «Історії» М. Грушевського виступала радше романтичним героєм, аніж позитивістськи сконструйований Володимир Святий.¹¹

Данило Романович, наділений значною політичною енергією, із багатьох позицій історика був чи не ідеальним державцем, а враховуючи часткове збереження народницьких переконань – користувався широкою популярністю в народі: «Була в нім рицарськість – відвага, певне поняття чести, відраза до нечесного підступу». Володар здобув значну підтримку населення у боротьбі проти боярської еліти.

Однак у написанні нарративу про Данила М. Грушевський проявив неабияку фахову компетентність та зміг вибрати з-поміж ряду контрастних історіографічних образів володаря, сконструйованих у кабінетах істориків, той, який найбільше відповідав історичній реальності: «Новочасні біографи Данила йдуть за його прихильником XIII в. (літописець. – Н.Х.) та переповідають його похвали. Тим часом історична правда вимагає більш критичної і більше об'єктивної оцінки».¹²

Давній правитель зображений видатною людиною, однак, як зазначає історик, «він був тільки князем».¹³ Звичайним продуктом князівсько-дружинної політичної традиції і зовсім не

піднімався (як особистість) над нею. У час розпаду політичного устрою Русі, Данило виступав у ролі звичайного локального правителя. А вихід із гострих соціальних проблем (бунтів у землях його держави) «глушив простим терором». М. Грушевський піддає значній критиці дипломатію володаря, називаючи її хаотичною. Політика супроти татар – короткозора, не впевнена, уривчаста. Данило не зміг організувати ні широкого союзу князів, ані здобути активної підтримки народних мас: «Його боротьба з народнім автономічним рухом має глибоко трагічний характер і найліпше показує, на скільки він був сином минулого, а не чоловіком будучини».¹⁴

Очевидною і найбільшою невдачею Данила було те, що він не зміг зібрати усі українські землі, на відміну від Володимира Святого.¹⁵ Образ давньоруського правителя втратив сконструйовану русофілами та народниками яскравість. У своїх дослідженнях М. Грушевський ретельно здійснив джерелознавчий аналіз. У тексті ми не бачимо неісторичного «Данила Галицького». Перед нами володимирський, холмський і певною мірою київський князь, а після подій у Дорогичині – король Русі.

Однак здавалося б очищений від спадку минулого століття образ короля Русі частково став предметом політичних інтриг та спекуляцій. Так, пишучи про спроби боротьби з більшовиками С. Петлюри 1920 р. М. Грушевський прагнув історично легітимізувати ці дії не лише із соціального, а й у контексті національного дискурсу. Вчений пригадав свою публікацію 1892 р. «Громадський рух на Україні-Русі в XIII віці» і провів паралель конфлікту Данила з місцевими громадами, які визнавали зверхність монголів й опирались спробам Данила повернути їх під свою руку та сучасним історикам подіям. У 1892 р. історик поділяв погляди свого вчителя В. Антоновича і був на боці народу, але на 1920 р. Грушевський значно змінив свої політичні переконання. Данило Романович став національним героєм, володарем Русі, до образу якого вчений прирівняв український «буржуазний» уряд. Не підлегла князю громада стала втіленням хаотичних народних мас, яких названо «збольшевиченими» українцями тієї доби.¹⁶

Протягом усього свого наукового життя М. Грушевський брав активну участь у творенні українського національного наративу. За свою сорокалітню дослідницьку кар'єру вчений пройшов значну інтелектуальну еволюцію, що не могло не відобразитись на його історіографічних засадах та методах роботи у конструюванні минулого. Вчений починав свою кар'єру переконаним народником з елементами антидержавницьких настроїв. Трансформація його народницького дискурсу в соціалістичний дала основи для возвеличення ролі мас в історії. У подальшому еволюція у своєрідний реструктурований національний дискурс призвела до формування ідеї національної держави як основи українського минулого. Інтелектуальна еволюція історика безпосередньо відобразилась на конструюванні образу Данила Романовича, який із деспотичного князя-експлуататора перетворився на короля, володаря української держави – спадкоємиці Київської Русі. Воднораз вчений на всіх етапах своєї кар'єри проявляв значну фаховість, плідну й копітку роботу із джерелами. Активно заперечував конструювання не історичного минулого. Дослідницька позиція вченого не залишила місця для «галицькості» короля Русі і стала основою справді історичного образу Данила Романовича.

Інтелектуальні досягнення М. Грушевського, його схема-концепція історії України справили значний вплив на формування наукового світогляду кола вчених, які чітко заявили про свій відхід від народницьких ідей в історіографії. Криза позитивізму в історичній науці та поразка українства у революційних подіях 1917-1921 рр. призвели до того, що на початку 20-х рр. XX ст. остаточно сформувався державницький напрям історичних досліджень, засновниками якого стали В. Липинський та С. Томашівський. Вказані історики-державники Західної України зосередили свою увагу на державно-політичних чинниках історичного процесу, узагальненні багатолітньої боротьби українського народу за свою державність, яка повинна була прискорити усвідомлення себе політичною та державною нацією.¹⁷

Формування державницької школи привнесло ряд положень до культурної пам'яті, які значною мірою вплинули на весь наратив і надалі спричинили бурхливі дискусії навколо цього інтелектуального напрямку. Серед нових, ключових ідеологем державницького напрямку, сформованих після революційних подій, виділяємо тлумачення історичного процесу, який протягом всього часу існування рухав не народ, а національна еліта. Відповідно дослідницькі акценти необхідно робити не на діяльність мас, а на окремих представників вищих верств суспільств. Діяльність еліт, або ж лідерів нації визначала успішність українського державного розвитку. Серед найбільш харизматичних постатей української історії визнавались давньокиївські князі Ольга, Володимир, Ярослав – у контексті давньої історії та Богдан Хмельницький, Петро Дорошенко й Іван Мазепа – для козацької історії.

У дослідженнях історії пам'яті про Данила Романовича серед представників державницької школи виділяємо інтелектуальні досягнення Степана Томашівського – учня М. Грушевського. У своїх текстах дослідник як послідовний український державник підкреслив український характер Галицько-Волинської держави на противагу Русі та козащині. Відповідно цим його концепція кардинально відрізнялась від концепцій М. Грушевського і В. Липинського. Згадані історики виводили першу українську державу від варязької Русі та козацько-шляхетської держави Богдана Хмельницького.

Наукового осмислення образ Данила Романовича у дослідженнях С. Томашівського отримав у праці «Українська історія», яка з'явилася у 1919 р. Перший та єдиний том праці охоплював «старинні та середні віки» (до 1569 р.).¹⁸ Вчений активно відстоював ідею дослідження історичних постатей минулого, які є основою формування нації. Томашівський доводив, що перша українська монархічна державність була започаткована завдяки діяльності Данила Романовича. Згідно з позиціями С. Томашівського, Галицько-Волинська держава справила 5 історичних впливів на майбутнє українців:

Збереження України від передчасного поневолення і асиміляції з боку Польщі.

Розірвавши культурно-політичні відносини з Московщиною, вона затримала процес створення нової нації зі слов'ян та фінів над Волгою.

Забезпечила доступ західноєвропейської культури на українські землі та захистила від монгольського проникнення.

Намагання поширити свій політичний вплив на центральні і східні українські землі.

Слугувала підґрунтям сучасної національно-політичної, культурної та певною мірою самостійної України серед слов'янських націй.¹⁹

Згідно з концепцією історика: «В процесі творення української нації переломове значіння мало здобуття українською галуззю східного слов'янства політичної самостійності. Мало се місце в факті повстання після остаточного розпаду старої Варяго-Руської Держави, що була спільною для всіх трьох руських народностей, нової т. зв. Галицько-Волинської Держави, котра обіймала вже тільки українські землі...».²⁰

Галицько-Волинське князівство розглядається у контексті творення нового «державного організму» та однієї із трьох гілок руських народностей – української. Правління Данила Романовича – ключової постаті XIII ст. характеризується «лицарськістю, постійністю, культурністю і гуманністю».²¹ У контексті своїх державницьких поглядів С. Томашівський робить позитивний акцент на діяльності еліти і негативний – на виступах низів проти своїх володарів. Показовим став епізод протистояння Данила й так званих «татарських людей».²²

Відверте захоплення постаттю короля Русі зовсім не завадило історика відмежувати свої особисті вподобання від історичної дійсності. У наративах С. Томашівського Данило Романовича не розглядається у контексті життя міста Галича. Володар не є псевдо «Галицьким». Старший син Романа Мстиславича часто піддавався критиці, а увесь період його діяльності носить негативний характер, що однак не є виною Данила. Давній правитель у текстах С. Томашівського увібрав у себе прояви русофільських та народницьких наукових тенденцій, які робили його найвідомішою постаттю XIII ст., але зберіг історичну реальність, притаманну працям М. Грушевського. Ретельна робота із джерелами та аналіз всього попереднього історіографічного доробку зумовили формування та остаточне утвердження історичного Данила Романовича, де ідейним та ідеологічним кліше попередніх років не знайшлося місця.

Державницька концепція С. Томашівського, заснована на критеріях політичного розвитку Галичини, у своїй основі містила віру автора в історичне покликання Галичини як українського П'ємонту. Данило Романович став утіленням ідей автора сконструювати давнє героїчне минуле, яке змогло б конкурувати з великоросійським та польським історичним гранд-наративом. Методологічні засадити ідейні концепції стали основою для формування державницької схеми минулого. Наступники діяльності С. Томашівського – Д. Дорошенко, І. Крип'якевич, М. Кордуба, І. Кревецький зберегли засадничі ідеї у своїх працях, але змістивши акцент формування української державності від часу Данила Романовича до періоду Богдана Хмельницького. Надалі сконструйований С. Томашівським образ короля Данила як втілення монархічного минулого, покликаного зберігати та репрезентувати українську культуру, наштовхнувся на зовсім новий період інтелектуальної думки – час марксизму в СРСР і опинився на межі «забуття».

¹ С. Плохій, *Великий переділ: Незвичайна історія Михайла Грушевського* [Great redistribution: The unusual story of Mykhailo Hrushevskyy], пер. з англ. Микола Климчук, Київ, Критика, 2011, с. 408.

² М. Сергієнко, *Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці* [Public movement in Ukraine-Rus in the 13th century], in ЗНТШ, 1892, т. 1, с. 1-28.

³ С. Плохій, *Великий переділ: Незвичайна історія Михайла Грушевського*, с. 153.

⁴ М. Драгоманов, *Рецензія на: Сергієнко М. Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці* [Review of: Sergienko M. Public movement in Ukraine-Rus in the 13th century], in Народ (Коломия), 1893, с. 77-78.

⁵ М. Грушевський, *Історія України-Руси: В 11 томах, 12 книгах* [History of Ukraine-Rus: In 11 volumes, 12 books], Київ, Наукова думка, 1993, т. 3, с. 83-87, 154-161, 535-536.

⁶ М. Грушевський, *Ілюстрована історія України з додатком нового періоду історії України за роки від 1914 до 1919* [Illustrated history of Ukraine with an appendix of the new period of the history of Ukraine for the years from 1914 to 1919], Вінніпер, с. 122.

⁷ С. Плохій, *Великий переділ: Незвичайна історія Михайла Грушевського*, с. 411.

⁸ М. Грушевський, *Звичайна схема руської історії й справа раціонального укладу історії Східного Слов'янства* [The usual scheme of Russian history and the matter of a rational arrangement of the history of the Eastern Slavs], in Статті по славяноведению, Санкт-Петербург, 1904, вып. 1, с. 298-304.

⁹ М. Грушевський, *Звичайна схема руської історії й справа раціонального укладу історії Східного Слов'янства*, с. 299.

¹⁰ М. Грушевський, *Ілюстрована історія України з додатком нового періоду історії України за роки від 1914 до 1919*, с. 123.

¹¹ Н. Яковенко, *Особа як діяч історичного процесу в історіографії Михайла Грушевського* [The person as an actor of the historical process in the historiography of Mykhailo Hrushevskyy], in Михайло Грушевський і українська історична наука: матеріали конференцій, Львів, 1999, с. 90-92.

¹² М. Грушевський, *Історія України-Руси: В 11 томах, 12 книгах* [History of Ukraine-Rus: In 11 volumes, 12 books], Київ, Наукова думка, 1993, т. 3, с. 91.

¹³ М. Грушевський, *Історія України-Руси: В 11 томах, 12 книгах* [History of Ukraine-Rus: In 11 volumes, 12 books], Київ, Наукова думка, 1993, т. 3, с. 92.

¹⁴ М. Грушевський, *Історія України-Руси: В 11 томах, 12 книгах* [History of Ukraine-Rus: In 11 volumes, 12 books], Київ, Наукова думка, 1993, т. 3, с. 93.

¹⁵ М. Грушевський, *Ілюстрована історія України з додатком нового періоду історії України за роки від 1914 до 1919*, с. 111.

¹⁶ М. Грушевський, *Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії* [The Ukrainian Party of Socialist Revolutionaries and its tasks. Notes on debates at conferences of foreign party members], in Борітеся-поборете!, 1920, № 1 (вересень), с. 58.

¹⁷ С. Водотика, *Історична наука УСРР 1920-х років: соціополітичні, організаційні та концептуальні основи функціонування: Монографія* [Historical science of the USSR of the 1920s: sociopolitical, organizational and conceptual foundations of functioning: Monograph], Херсон, ХІОІ ХНУВС, 2006, с. 211.

¹⁸ С. Томашівський, *Українська історія: Нарис I. Старинні і середні віки* [Ukrainian history: Essay I. Ancient and Middle Ages], Львів, Вчора і нині, 1919, 150 с.

¹⁹ С. Томашівський, *Галичина: політично-історичний нарис з приводу Світової війни: 2-е видання* [Galicia: a political-historical essay about the World War: 2nd edition], 1915, с. 11.

²⁰ О. Сухий, *Степан Томашівський як представник «державницького» напрямку в українській історіографії* [Stepan Tomashivskyy as a representative of the «statist» trend in Ukrainian historiography], in Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w., pod redakcją Jerzego Maternickiego, Leonida Zaszkilniaka, Rzeszów, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2004, s. 351-360

²¹ С. Томашівський, *Українська історія: Нарис I. Старинні і середні віки* [Ukrainian history: Essay I. Ancient and Middle Ages], Львів, Вчора і нині, 1919, с. 104.

²² С. Томашівський, *Українська історія: Нарис I. Старинні і середні віки*, с. 97-98.

References

1. Drahomanov M., Retsenziia na: Serhiienko M. Hromadskyi rukh na Vkraini-Rusy v XIII vitsi [Review of: Sergienko M. Public movement in Ukraine-Rus in the 13th century], in *Narod (Kolomyia)*, 1893, s. 77-78.
2. Hrushevskiy M., Iliustrovana istoriia Ukrainy z dodatkom novoho periodu istorii Ukrainy za roky vid 1914 do 1919 [Illustrated history of Ukraine with an appendix of the new period of the history of Ukraine for the years from 1914 to 1919], Vinipeg, 559 s.
3. Hrushevskiy M., Istoriia Ukrainy-Rusy: V 11 tomakh, 12 knykhakh [History of Ukraine-Rus: In 11 volumes, 12 books], Kyiv, Naukova dumka, 1993, 588 s.
4. Hrushevskiy M., Ukrainska partiia sotsiialistiv-revoliutsioneriv ta yii zavdannia. Zamitky z pryvodu debat na konferentsiiakh zakordonnykh chleniv partii [The Ukrainian Party of Socialist Revolutionaries and its tasks. Notes on debates at conferences of foreign party members], in *Boritiesia-poborete!*, 1920, № 1 (veresen), c. 57-95.
5. Hrushevskiy M., Zvychaina skhema ruskoj istorii y sprava ratsionalnogo ukladu istorii Skhidnogo Sloviaanstva [The usual scheme of Russian history and the matter of a rational arrangement of the history of the Eastern Slavs], in *Staty po slavianovedenyiu*, Sankt-Peterburh, 1904, v. 1, s. 298-304.
6. Plokhii S., Velykyi peredil: Nezvychaina istoriia Mykhaila Hrushevskoho [Great redistribution: The unusual story of Mykhailo Hrushevskiy], per. z anhl. Mykola Klymchuk, Kyiv, Krytyka, 2011, 600 s.
7. Serhiienko M., Hromadskyi rukh na Vkraini-Rusy v XIII vitsi [Public movement in Ukraine-Rus in the 13th century], in *ZNTSh*, 1892, t. 1, s. 1-28.
8. Sukhyi O., Stepan Tomashivskiy yak predstavnyk «derzhavnytskoho» napriamu v ukrainskii istoriografii [Stepan Tomashivskiy as a representative of the «statist» trend in Ukrainian historiography], in *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w., pod redakcją Jerzego Maternickiego, Leonida Zaskilniaka, Rzeszów, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego*, 2004, s. 351-360.
9. Tomashivskiy S., Halychyna: politychno-istorychni narys z pryvodu Svitovoi viiny: 2-e vydannia [Galicia: a political-historical essay about the World War: 2nd edition], 1915, 30 s.
10. Tomashivskiy S., Ukrainska istoriia: Narys I. Starynny i seredni viky [Ukrainian history: Essay I. Ancient and Middle Ages], Lviv, Vchora i nyi, 1919, 150 s.
11. Vodotyka S., Istorychna nauka USRR 1920-kh rokiv: sotsiopolitychni, orhanizatsiini ta kontseptualni osnovy funktsionuvannia: Monohrafiia [Historical science of the USSR of the 1920s: sociopolitical, organizational and conceptual foundations of functioning: Monograph], Kherson, KhIul KhNUVS, 2006, 335 c.
12. Yakovenko N., Osoba yak diiach istorychnoho protsesu v istoriografii Mykhaila Hrushevskoho [The person as an actor of the historical process in the historiography of Mykhailo Hrushevskiy], in *Mykhailo Hrushevskiy i ukrainska istorychna nauka: materialy konferentsii*, Lviv, 1999, s. 90-92.

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 2. – 2023. – С/ 117–123
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 2. – 2023. – pp/ 117–123
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2023.58/117-123>
hj.chnu.edu.ua

УДК: 94(477.85)«1918/1940»

© Oleksandr Rusnak* (Chernivtsi),
© Liliia Horodynska** (Vinnytsia)

BUKOVYNA IN THE STRUCTURE OF GOODS IMPORT OF INTERWAR ROMANIA

Abstract. *In the interwar period, the importance of Bukovyna as a centre for the import of goods increased. Chernivtsi became an important centre for the import of goods to a large part of Romania, supplying imported goods to all the neighbouring counties of Bukovyna.*

Import grew rapidly during the 1920s, but the Great Depression almost completely halted import of manufactured goods and luxury goods. The economic crisis of the late 1930s also had a negative impact on the main indicators of import.

First of all, merchants from Chernivtsi imported various machines for industry, electrical goods, and photo and radio goods. Car trading of European and American brands developed. Merchants of Chernivtsi after World War I also successfully imported fabrics and textile products. «Colonial» goods (coffee, tea, tropical fruits, cocoa, mackerel, and rice) and mineral waters were popular. Stationery, fiction writing and scientific literature, musical instruments, glass and porcelain products, various medicines and chemicals, coal and coke, raw materials for soap production were imported.

Keywords: *Bukovyna, Chernivtsi, Grigore Ghica Vodă (Nepolokivtsi), interwar period, goods import.*

Олександр Руснак (Чернівці),
Лілія Городинська (Вінниця)

БУКОВИНА У СТРУКТУРІ ІМПОРТУ ТОВАРІВ МІЖВОЄННОЇ РУМУНІЇ

У міжвоєнний період зросло значення Буковини як центру імпорту товарів. Адже їхній потік через Чернівці значно збільшився після Першої світової війни. Цьому сприяли транспортна інфраструктура, вдале географічне положення, торгівельна мережа та досить розвинута банківська система.

Якщо до війни імпорт обмежувався лише необхідними для жителів Буковини товарами, то потім Чернівці стали важливим центром для імпорту товарів у значну частину Румунії, постачаючи після приєднання імпортні товари у всі сусідні повіти Буковини.

Імпорт стрімко зростав протягом 1920-х рр. Але «велика депресія» майже повністю загальмувала ввезення промислових товарів та предметів розкоші. Негативний вплив на основні показники імпорту мала й економічна криза кінця 1930-х рр.

В першу чергу, торговці Чернівців імпортували різні машини для промисловості, зокрема обладнання для пекарень, обробки деревини та бляхи, машини для вишивки і гаптування. Імпорт

* к.і.н., асистент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

PhD in History, Assistant Professor, Department of History of Ukraine, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

orcid.org/0000-0003-2921-3029

e-mail: o.rusnak@chnu.edu.ua

** к.і.н., викладач Вінницького навчально-наукового інституту економіки Західноукраїнського національного університету.

PhD in History, Teacher, Vinnytsia Educational and Scientific Institute of Economics, West Ukrainian National University.

orcid.org/0000-0003-3440-9755

e-mail: lilagorodinskaa@gmail.com

машин та устаткування йшов з Чехословаччини та Польщі. З Німеччини, Чехословаччини, Австрії, Італії та Швейцарії завозили електротовари: електромотори, генератори, електроосвітлювальні прилади, фото- і радіотовари. Розвивалася торгівля автомобілями європейських та американських марок.

Торговці Чернівців після Першої світової війни також успішно завозили тканини і текстильні вироби з Чехословаччини, Німеччини та Англії. Популярними були „колоніальні” товари (кава, чай, тропічні фрукти, какао, скумбрія, рис) та мінеральні води. Їх завозили з різних країн Європи і навіть з Перу, Цейлону, Колумбії, Китаю, Індії, Алжиру, Аргентини, Персії (Ірану), Бразилії та Єгипту.

Також в досліджуваній період з країн Європи імпортувалися канцелярські вироби, художня й наукова література, музичні інструменти, вироби зі скла і порцеляни, різноманітні медикаменти та хімія, вугілля і кокс, сировина для виробництва мила.

Особливу роль у торгівлі краю (у тому числі й імпортомними товарами) відігравали ярмарки. В міжвоєнний період здебільшого в повітових містах дедалі активніше розвивалися магазини, кафе, ресторани та розважальні заклади, які були одним із основних «споживачів» продукції імпортного походження.

Ключові слова: Буковина, Чернівці, Грігоре Гіка Воде (Неполоківці), міжвоєнний період, імпорт товарів.

Formulation of scientific problem and its significance. Noting in previous publications¹ the important role of Bukovyna in the formation of internal and external trade relations in interwar Romania, we drew attention, first of all, to the fact that during 1918-1940 the region had an important role in the country's foreign trade. This was primarily facilitated by the geographical location, transport links², banking infrastructure³ and the presence of two customs offices: in Chernivtsi and Grigore Ghica Vodă (Nepolokivtsi)⁴, through which passed all foreign trade of the specified region, as well as the whole of Romania⁵.

Analysis of recent research. At the same time, we, as well as other authors, were not previously concerned with the problem of importing goods through Bukovyna customs and their further implementation on the territory of interwar Romania⁶. Therefore, taking into account this fact, as well as the fact that after February 24, 2022, the importance of the studied region in the import trade flows of Ukraine increased significantly, which also contributes to the return of scientists to the experience of previous years regarding the establishment and expansion of such operations, **the aim of our article** – to determine the place of Bukovyna in the structure of imports of interwar Romania.

Presenting main material. Despite the fact that the region was traditionally an intermediary in the trade of agricultural products, forest and livestock⁷, in the interwar period its importance also increased as a centre for the import of goods, because their flow through Chernivtsi increased significantly after World War I.

If before the war, imports were limited to goods necessary for the inhabitants of Bukovyna, then Chernivtsi became an important centre for importing goods to a large part of Romania, supplying imported goods to all neighbouring counties of Bukovyna, Bessarabia and Northern Moldova after the accession⁸.

We wrote about the fact that the export trade of Bukovyna began to improve since 1919, and since the mid-1920s to the beginning of the 1930s it was on the rise, which corresponded to the dynamics of Romania's foreign trade⁹. However, it should be noted that similar trends were observed with the import of goods. Like exports, imports also grew rapidly during the 1920s. But the Great Depression almost completely stopped the import of manufactured goods and luxury items¹⁰. The economic crisis of the late 1930s also had a negative impact on the main indicators of imports.

Let's consider the main categories of goods brought to the region. First of all, merchants from Chernivtsi imported various machines for industry, in particular, equipment for bakeries, wood and sheet metal processing, embroidery and quilting machines. Machines and equipment were imported from Czechoslovakia and Poland. Of these, 40% were sold in Bukovyna, 24% – in Bessarabia, and 36% – in Moldova¹¹.

The main consumers were rather the rural population, which bought half of the import of iron products, 30% – construction and 20% – industry. Trade in the industry was in the hands of 5 large firms. One of them was a joint-stock company with foreign capital¹².

However, the drop in the price of foreign products on the domestic market by 12-15% at the beginning and by 20-25% at the end of 1930 complicated the development of the industry. In many cases, difficulties also arose due to problems with loans (reduction or termination of lending), delays in payment of invoices by merchants¹³.

And in 1931, Chernivtsi trade in nails and wire supplied itself with products of Romanian production. The reduction of foreign imports occurred thanks to the opening of the metallurgical complex in Brăila¹⁴.

In 1933, there was a slight revival in the import of metal products and equipment, in particular thanks to the import of agricultural inventory from Germany and metal pipes, which were completely exported from abroad, since there was no corresponding production in Romania¹⁵.

In 1935, the growth in sales of these products was over 20%. Although many of the industry's goods began to be produced in Romania, but, despite transport costs and customs duties, German ones were cheaper, which enabled them to withstand competition on the market¹⁶.

The end of the Romanian rule in the region, marked by a new round of the economic crisis, was also characterized by a certain decline in the import of metallurgical goods (mainly due to a reduction in construction)¹⁷.

In the interwar period, through Chernivtsi customs for the population of Bukovyna, Bessarabia, and Moldova, from Germany, Czechoslovakia, Austria, Italy, and Switzerland were imported electrical goods: electric motors, generators, electric lighting devices, and photo/radio products. In 1931, the import of electrical equipment decreased by 40%¹⁸.

Since 1924, the car trade has been developing. Most of them were imported in 1930, more than 150 cars of the brands «Fiat», «Steyr», «Chevrolet», «Ford», «Chrysler» and «Pontiac».

But already in 1931 there was a decline by 60%. In the same year, most of the firms engaged in this type of business were liquidated. Instead, only 4 remained, which were concentrated in Chernivtsi. The sale of auto parts also decreased, by 30-40%. This was caused by the fact that only half of the cars sold in the region before 1931 were used¹⁹.

Chernivtsi merchants after World War I also successfully imported fabrics and textile products from Czechoslovakia, Germany and England. Chernivtsi trade provided goods to all of Bukovyna, Bessarabia, Northern Moldova and a number of other Romanian cities.

However, in 1930, this industry suffered the most, when the import of its products decreased by 60%. In the following years, the reduction of textile imports continued. This happened as a result of a fall in the purchasing power of urban and rural residents, who were forced to abandon many goods due to a decrease in the standard of living²⁰.

The construction of many textile factories in Romania became the reason for the further reduction of the import of these products. Local factories met the needs of the markets. Although for industry also were imported cotton threads²¹.

As for «colonial» goods (coffee, tea, tropical fruits, cocoa, and mackerel) and mineral waters, their import also grew in the 1920s and exceeded 100 million lei per year. And already in 1930, it decreased by almost a third²².

At first, «colonial» goods were imported both through Galați and through Grigore Ghica Vodă (Nepolokivtsi) from England, the Netherlands, Germany, Denmark, Italy, Spain, France, Peru, Ceylon, Colombia, China, India, Algeria, Argentina, Persia (Iran) and Brazil²³.

Subsequently, Chernivtsi merchants began to buy them exclusively in Galați, as their price was lower there²⁴. In 1931, despite the continued reduction in the import of these goods, American apples began to be delivered²⁵. Mineral water was imported from France, Czechoslovakia and Hungary, rice – from Alexandria (Egypt)²⁶.

Also, during the studied period, stationery, fiction writing and scientific literature, musical instruments, glassware and porcelain were imported from European countries. In general, things were going well here until 1930, when the Romanian government introduced high customs rates for these products²⁷. If since 1918 to 1930 the import of literature increased every year, then in 1931 there was a sharp decline²⁸.

Throughout the interwar period, various medicines and chemicals were brought to Bukovyna and neighboring Bessarabia from Czechoslovakia, Germany, Austria, Switzerland, France, Japan, and the Netherlands. Only in 1935, there was a significant reduction in the import of this type of product, as Romanian production was started²⁹.

For the needs of the Romanian metallurgy, coal and coke (fuel) were brought from Silesia (Poland) through Bukovyna. Raw materials for soap production were imported from Germany³⁰.

The inconsistency of actions between local sugar beet producers and manufacturers led to a decrease in sugar production in 1938. Instead, the sugar needs of consumers in Suceava district were covered by imports. Then 2 million 63 thousand 909 kg of it was brought from Poland³¹.

It should be added that imported goods were cleared at Grigore Ghica Vodă (Nepolokivtsi) and Chernivtsi. Their total value in 1933 was 576 million 270 thousand lei. Of these, through Chernivtsi arrived

products in the amount of 403 million 600 thousand lei; in the amount of 97 million 670 thousand lei – through Grigore Ghica Vodă (Nepolokivtsi), and in the amount of 75 million lei – through Galați and Constanța³². In 1935, imports amounted to 478 million 855 thousand lei³³. In 1936 – amounted to 454 million 775 thousand lei³⁴. It remained approximately at the same level in 1938-1939³⁵.

Taking into account the materials of our previous publication, we note that the commercial balance between export and import in 1933 was positive with a difference of 423 million 730 thousand lei³⁶. In 1935, the difference already amounted to 657 million 384 thousand 500 lei³⁷, and in 1936 it was a little more than 1.5 billion lei³⁸. During the years of existence of Suceava district, the commercial balance of the region was within 1-1.5 billion lei³⁹. In 1936, 20% of Romania's trade balance passed through the customs of Bukovyna⁴⁰.

As of the mid-1930s, 159 large and 71 small trade firms were registered in Chernivtsi County⁴¹. In 1937, Chernivtsi merchants even founded the trading marine company «Transmer»⁴².

Despite the significant increase in the trade balance of foreign trade through the customs of the region in the interwar period, smuggling through Romanian-Polish and Romanian-Soviet borders also flourished. A wide variety of goods were illegally smuggled: from food and alcoholic beverages to cattle. This problem manifested itself especially acutely in the first years after World War I, when the border guards did not have time to block the illegal ways of transporting goods, and the army joined in to help them⁴³. In border settlements, you could often hear the roar of machine guns firing at smugglers⁴⁴.

The development of the commercial sphere in general and the development of foreign trade in particular were to be promoted by the educational institutions operating in Chernivtsi during the research period: the Higher School of Trade⁴⁵ and the Private Trade Gymnasium⁴⁶.

Fairs played a special role in the trade of Bukovyna and neighbouring Bessarabia (including imported goods). They were held on the territory of the region throughout the year on some religious holidays, where, first of all, local merchants and merchants from other regions of Romania gathered. Businessmen of Bukovyna and Bessarabia also visited fairs outside the region. In general, 20-30 fairs were organized every month in Romania. Most of them lasted one day, but there were also which lasted several weeks⁴⁷. During fairs, as a rule, it was possible to visit industrial, agricultural exhibitions, exhibitions of electrical goods or other products, which often had an imported origin⁴⁸. We also have examples of participation in fairs by foreign merchants, in particular, from Poland⁴⁹.

In the interwar period, shops, cafes, restaurants and entertainment establishments, which were one of the main «consumers» of products of imported origin, were increasingly actively developed, mostly in county towns.

In this sense as real «Mecca» became the centre of Chernivtsi. Especially Iancu Flondor Street (now named after Olha Kobylianska), where were confectionery shops, three cinemas, and the largest bookstores, which were known throughout the region. The shops here «traded fabric, fur coats, shoes, as well as tailor-made clothes – but it was considered indecent to buy a ready-made suit at that time»⁵⁰.

In the newspapers of that time, you can find many advertisements of shops that sold watches, razors for shaving of world-famous manufacturers, jewellery, household items, musical instruments, toys, books, etc.⁵¹

Conclusions. Consequently, as in the case of export trade, transport infrastructure, good geographical position, trade network and a fairly developed banking system allowed Bukovyna to strengthen its role in the trade of imported goods. In addition to the fact that products were sold to European countries through the local customs in Chernivtsi and Grigore Ghica Vodă (Nepolokivtsi), import went in the opposite direction to Bukovyna and other nearby counties of Romania at the time. Moreover, the trade balance was positive.

Import consisted of industrial machinery and equipment, agricultural products, metallurgical products, electrical goods, automobiles and spare parts for them, fabrics and textile products, various «colonial goods», fiction writing and scientific literature, office supplies, musical instruments, medicines and products of the chemical industry.

¹ O. Rusnak, *Bukovyna in the Structure of Goods Export of Interwar Romania*, in «History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University», 2023, № 1, p. 113-120.

² O. Rusnak, *Transport System of Northern Bukovyna and Khotyn Region in the Interwar Period*, in «History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University», 2019, № 2, p. 33.

³ O. Rusnak, *The State of the Banking System of Northern Bukovyna and Khotyn Region in the Interwar Period*, in «History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University», 2020, № 2, p. 110-112.

⁴ Rusnak, *Bukovyna in the Structure of Goods Export of Interwar Romania*, in «History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University», 2023, № 1, p. 114.

⁵ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1930* [Report on the Progress of Commerce and Industry in the Constituency of Chernivtsi Chamber of Commerce and Industry for the Year 1930], Cernăuți, Tipografia «Mercur», 1931, p. 7.

⁶ O. Rusnak, *Bukovyna in the Structure of Goods Export of Interwar Romania*.

⁷ O. Rusnak, *Bukovyna in the Structure of Goods Export of Interwar Romania*, p. 114.

⁸ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1930*, p. 7.

⁹ O. Rusnak, *Bukovyna in the Structure of Goods Export of Interwar Romania*, p. 114.

¹⁰ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1930*, p. 17.

¹¹ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1931* [Report on the Progress of Commerce and Industry in the Constituency of Chernivtsi Chamber of Commerce and Industry for the Year 1931], Cernăuți, Glasul Bucovinei, 1932, p. 16.

¹² *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1936* [Report on the Progress of Commerce and Industry in the Constituency of Chernivtsi Chamber of Commerce and Industry for the Year 1936], Cernăuți, Tipografia Universității Cernăuți, 1937, p. 18.

¹³ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1930*, p. 18.

¹⁴ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1931*, p. 15.

¹⁵ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1933* [Report on the Progress of Commerce and Industry in the Constituency of Chernivtsi Chamber of Commerce and Industry for the Year 1933], Cernăuți, Tipografia Mitropolitul Silvestru, 1934, p. 17.

¹⁶ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1935* [Report on the Progress of Commerce and Industry in the Constituency of Chernivtsi Chamber of Commerce and Industry for the Year 1935], Cernăuți, Institutul de Arte grafice și Editură «Mercur», 1936, p. 20.

¹⁷ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1938* [Report on the Progress of Commerce and Industry in the Constituency of Chernivtsi Chamber of Commerce and Industry for the Year 1938], Cernăuți, Tipografia Jeremia Oprișeanu, 1939, p. 17.

¹⁸ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1931*, p. 16.

¹⁹ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1931*, p. 17.

²⁰ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1930*, p. 18.

²¹ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1933*, p. 17.

²² *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1930*, p. 18.

²³ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1931*, p. 16.

²⁴ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1935*, p. 22.

²⁵ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1931*, p. 16.

²⁶ *Comerțul Bucovinei* [Trade of Bukovyna], in «Reforma Socială-Economică-Politică», 1920, 16 Septembrie, p. 1.

²⁷ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1930*, p. 19.

²⁸ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1931*, p. 17.

²⁹ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1935*, p. 23.

³⁰ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1933*, p. 18.

³¹ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1938*, p. 18.

³² *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1933*, p. 19.

³³ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1935*, p. 24.

³⁴ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1936*, p. 20.

³⁵ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1938*, p. 18.

³⁶ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1933*, p. 19.

³⁷ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1935*, p. 24.

³⁸ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1936*, p. 20.

³⁹ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1938*, p. 18.

⁴⁰ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1936*, p. 20.

⁴¹ *Enciclopedia României: Țara românească* [Encyclopedia of Romania: The Romanian Country], vol. 2, p. 129.

⁴² *Буковина: історичний нарис* [Bukovyna: Historical Essay], Чернівці, Зелена Буковина, 1998, с. 232.

⁴³ Державний архів Чернівецької області, ф. 16 Префектура Кіцманського повіту, оп. 1, *спр. 1 Копія наказу головної ставки румунської армії про вживання заходів проти контрабандної торгівлі*, арк. 2.

⁴⁴ В. Кресс, *Моя первая жизнь: Невыдуманная повесть* [My First Life: A True Story], Черновцы, Зелена Буковина, 2008, с. 19.

⁴⁵ Arhivele Naționale ale României. Direcția Suceava, f. 740 Școala superiara de comerț, Cernăuți, inv. 492, d. 1 Cotoare de absolvire, f. 1-50.

⁴⁶ Arhivele Naționale ale României. Direcția Suceava, f. 735 Gimnasiul comercial perticular «Petru Rareș», Cernăuți, inv. 494, d. 1 Cotoare de absolvire, f. 1-25.

⁴⁷ О. Руснак, *Розвиток торгівлі та сфери обслуговування Північної Буковини і Хотинщини у міжвоєнний період* [Development of Trade and the Sphere of Service in Northern Bukovyna and Khotyn Region in the Interwar Period], in «Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини», вип. 676-677, Чернівці, Чернівецький університет, 2013, с. 26-27.

⁴⁸ *Călăuza târgului de Sân-Petru. 29 iunie – 15 iulie 1935* [The Saint-Peter Fair Guide. June 29 – July 15, 1935], Cernăuți, Institutul de arte grafice «Glasul Bucovinei», 1935, p. 9.

⁴⁹ *Буковина: національні рухи та соціально-політичні процеси 1918-1944 рр. Погляд дипломатів (Документи)* [Bukovyna: National Movements and Socio-Political Processes of 1918-1944. View of Diplomats (Documents)], Чернівці, Зелена Буковина, 2007, с. 158.

⁵⁰ В. Кресс, *Моя первая жизнь: Невыдуманная повесть*, с. 189.

⁵¹ *Gazeta Gospodarilor*, 1932, № 1, p. 2, 16.

References

1. Arhivele Naționale ale României. Direcția Suceava, f. 735 Gimnasiul comercial perticular «Petru Rareș», Cernăuți, inv. 494, d. 1 Cotoare de absolvire, 25 f.
2. Arhivele Naționale ale României. Direcția Suceava, f. 740 Școala superiara de comerț, Cernăuți, inv. 492, d. 1 Cotoare de absolvire, 50 f.
3. Bukovyna: istorychnyi narys [Bukovyna: Historical Essay], Chernivtsi, Zelena Bukovyna, 1998, 416 s.
4. Bukovyna: natsionalni rukhy ta sotsialno-politychni protsesy 1918-1944 rr. Pohliad dyplomativ (Dokumenty) [Bukovyna: National Movements and Socio-Political Processes of 1918-1944. View of Diplomats (Documents)], Chernivtsi, Zelena Bukovyna, 2007, 228 s.
5. *Călăuza târgului de Sân-Petru. 29 iunie – 15 iulie 1935* [The Saint-Peter Fair Guide. June 29 – July 15, 1935], Cernăuți, Institutul de arte grafice «Glasul Bucovinei», 1935, 31 p.
6. *Comerțul Bucovinei* [Trade of Bukovyna], in «Reforma Socială-Economică-Politică», 1920, 16 Septembrie.
7. Derzhavnyi arkhiv Chernivetskoï oblasti, f. 16 Prefektura Kitsmanskoho povitu, op. 1, spr. 1 Kopiia nakazu holovnoi stavky rumunskoi armii pro vzhyvannia zakhodiv proty kontrabandnoi torhivli, 3 ark.
8. *Enciclopedia României: Țara românească* [Encyclopedia of Romania: The Romanian Country], vol. 2, 756 p.
9. *Gazeta Gospodarilor*, 1932, № 1.
10. Kress V., *Moya pervaya zhizn: Nevydumannaia povest* [My First Life: A True Story], Chernovtsy, Zelena Bukovyna, 2008, 296 s.

11. Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1930 [Report on the Progress of Commerce and Industry in the Constituency of Chernivtsi Chamber of Commerce and Industry for the Year 1930], Cernăuți, Tipografia «Mercur», 1931, 28 p.
12. Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1931 [Report on the Progress of Commerce and Industry in the Constituency of Chernivtsi Chamber of Commerce and Industry for the Year 1931], Cernăuți, Glasul Bucovinei, 1932, 31 p.
13. Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1933 [Report on the Progress of Commerce and Industry in the Constituency of Chernivtsi Chamber of Commerce and Industry for the Year 1933], Cernăuți, Tipografia Mitropolitul Silvestru, 1934, 36 p.
14. Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1935 [Report on the Progress of Commerce and Industry in the Constituency of Chernivtsi Chamber of Commerce and Industry for the Year 1935], Cernăuți, Institutul de Arte grafice și Editură «Mercur», 1936, 45 p.
15. Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1936 [Report on the Progress of Commerce and Industry in the Constituency of Chernivtsi Chamber of Commerce and Industry for the Year 1936], Cernăuți, Tipografia Universității Cernăuți, 1937, 45 p.
16. Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1938 [Report on the Progress of Commerce and Industry in the Constituency of Chernivtsi Chamber of Commerce and Industry for the Year 1938], Cernăuți, Tipografia Jeremia Oprișeanu, 1939, 35 p.
17. Rusnak O., Bukovyna in the Structure of Goods Export of Interwar Romania, in «History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University», 2023, № 1, p. 113-120.
18. Rusnak O., Rozvytok torhivli ta sfery obsluhovuvannia Pivnichnoi Bukovyny i Khotynshchyny u mizhvoiennyi period [Development of Trade and the Sphere of Service in Northern Bukovyna and Khotyn Region in the Interwar Period], in «Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu: Zbirnyk naukovykh prats. Istorii. Politychni nauky. Mizhnarodni vidnosyny», vyp. 676-677, Chernivtsi, Chernivetskyi universytet, 2013, s. 25-31.
19. Rusnak O., The State of the Banking System of Northern Bukovyna and Khotyn Region in the Interwar Period, in «History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University», 2020, № 2, p. 107-117.
20. Rusnak O., Transport System of Northern Bukovyna and Khotyn Region in the Interwar Period, in «History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University», 2019, № 2, p. 32-41.

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 2. – 2023. – С. 124–131
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 2. – 2023. – pp. 124–131
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2023.58.124-131>
hj.chnu.edu.ua

УДК 821.161.2-1:328.123]316.647.6:082.1Український вісник«1970/1972»

© Богдан Паска* (Івано-Франківськ)

© Марія Перегінчук** (Івано-Франківськ)

ОПОЗИЦІЙНА ПОЕЗІЯ У САМВИДАВНОМУ ЧАСОПИСІ «УКРАЇНСЬКИЙ ВІСНИК» (1970–1972 рр.)

У статті проаналізовано опозиційну поезію, розміщену на сторінках самвидавного часопису «Український вісник» (1970–1972 рр.). Вивчено зміст та характер віршів, висвітлені в них ключові теми та заклики поетів до тогочасного українського суспільства. Автори роблять висновок, що опублікована в журналі опозиційна поезія викривала численні негативні сторони радянського повсякдення, недоліки політики правлячої партії у економічній та національній сферах. У деяких віршах можна зустріти прямі заклики до боротьби з шовінізмом, аюзії на українські національні символи, опис правдивого історичного минулого українців, становища політичних в'язнів. Опозиційна поезія була просякнута відвагою, мужністю й радикалізмом, була справжнім викликом для радянського режиму та його політики щодо українського народу. Часопис «Український вісник» свого часу відіграв роль важливого літературного майданчика, де поети-шістдесятники в умовах посилення радянської цензури мали змогу публікувати свої вірші.

Ключові слова: «Український вісник», український дисидентський рух, шістдесятництво, самвидав, опозиційна поезія, радянський режим.

Bohdan Paska (Ivano-Frankivsk)

Mariia Perehinchuk (Ivano-Frankivsk)

OPPOSITION POETRY IN THE SELF-PUBLISHED JOURNAL «UKRAINIAN HERALD» (1970–1972)

Abstract. «Ukrainian Herald» is a self-published magazine that was actively published and distributed among the resistance movement against Soviet regime in Ukraine in 1970–1972. Its pages, in addition to journalistic articles of a political and cultural nature, quite often featured artistic works, in particular, opposition poetry.

The purpose of the article is a comprehensive analysis of the poetry published in the pages of the magazine «Ukrainian Herald» (1970–1972), which was oppositional to the ruling regime. In modern Ukrainian historiography, this problem has not yet received a comprehensive study. Some of its aspects in the context of the study of the general history of the Ukrainian dissident movement are highlighted in the works of Anatolii Rusnachenko, Borys Zakharov, Ivan Stasiuk, Volodymyr Baran, Oles Obertas, and Bohdan Paska. The methodological basis of the article was the principles of objectivity, historicism, comprehensiveness, continuity, as well as a complex of general scientific and special-historical methods.

* к.і.н., старший викладач кафедри історії України і методики викладання історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

PhD in History, Senior lecturer of the Department of History of Ukraine and Methods of Teaching History, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

orcid.org/0000-0002-5452-5254

e-mail: bohdan.paska@pnu.edu.ua

** студентка IV курсу ОР «Бакалавр» за спеціальністю «Середня освіта (Історія)» факультету історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Student of the IV year of the Bachelor's program, specialty «Secondary Education (History)», Faculty of History, Political Science and International Relations, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University.

orcid.org/0009-0006-9066-9235

e-mail: mariaperehinchuk2003@gmail.com

The authors conclude that in the early 1970s, 45 poems authored by various members of the Ukrainian dissident movement were published on the pages of the magazine «Ukrainian Herald». The published poems reflect the significant events of the confrontation between the Sixtiers and the Soviet regime – the tragic deaths of the poet Vasyl Symonenko and the artist Alla Horska, the trial of the historian Valentyn Moroz. Opposition poetry exposed numerous negative aspects of Soviet everyday life, shortcomings of the ruling party's policy in the economic and national spheres. In some poems, you can find direct calls to fight against chauvinism, allusions to Ukrainian national symbols, and a description of the true historical past of Ukrainians. The poets of the sixties called on the society for public activism against the destruction of national culture by the totalitarian regime. Opposition poetry was imbued with courage, courage and radicalism, and was a challenge to Soviet regime and its policy towards the Ukrainian people. At one time, the magazine «Ukrainian Herald» played the role of an important literary platform, where poets Sixtiers had the opportunity to publish their poems under conditions of increased Soviet censorship. Ultimately, the regime's reaction was to intensify the repressive pressure on dissidents in the early 1970s and to carry out a «general pogrom» of the Ukrainian national movement in 1972.

Keywords: «Ukrainian Herald», Ukrainian dissident movement, the Sixtiers, self-publishing, opposition poetry, Soviet regime.

«Український вісник» – самвидавний часопис, що активно видавався і поширювався у середовищі руху спротиву радянському режиму на території України в 1970–1972 рр. Метою цього періодичного видання, головним редактором якого був журналіст В'ячеслав Чорновіл, було збирання та розповсюдження актуальної інформації про всі вияви опору тогочасній владі на території Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР). При цьому основна увага приділялася боротьбі за національні права українського народу. Також одним із ключових завдань часопису було висвітлення інформації про судові та позасудові репресії проти національно свідомих українців, становище політичних в'язнів у радянських тюрмах і колоніях. «Український вісник» можна вважати справжньою енциклопедією українського дисидентського руху кінця 1960-х – початку 1970-х рр. На його сторінках, окрім публіцистичних статей політичного та культурного характеру, досить часто розміщувалися і художні твори, зокрема опозиційна поезія.

Метою статті є комплексний аналіз розміщеної на сторінках самвидавного часопису «Український вісник» (1970–1972 рр.) поезії, яка мала опозиційний до тогочасного панівного режиму характер. Основою джерельної бази є шість випусків «Українського вісника» за січень 1970 – березень 1972 рр., опубліковані у 3-му томі видання творів В. Чорновола¹. У сучасній українській історіографії названа проблема ще не отримала комплексного дослідження. Окремі її аспекти в контексті вивчення загальної історії українського дисидентського руху висвітлено у працях Анатолія Русначенка², Бориса Захарова³, Івана Стасюка⁴, Володимира Барана⁵, Олеся Обертаса⁶, Богдана Паски⁷. Методологічною основою статті виступили принципи об'єктивності, історизму, всебічності, наступності, а також комплекс загальнонаукових та спеціально-історичних методів.

Покоління дисидентів, які боролися в рамках українського національно-визвольного руху, було тією генерацією патріотів, яка чи не найбільше долучилася до процесів відновлення української незалежності. У 1950-х – 1980-х рр. представники дисидентського середовища намагалися діяти в першу чергу мирними методами проти тоталітарного режиму на території України. Витоки політичного дисидентства знаходимо в русі шістдесятників – молодого покоління творчої інтелігенції, яке зуміло проявити себе наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. Шістдесятники через свої твори – поезію, прозу, образотворче мистецтво, музику – висловлювали опозицію до радянської системи та оспівували любов до своєї батьківщини – України.

Власне своєрідним місцем співпраці за ідею незалежності України між дисидентами-правозахисниками та шістдесятниками (в полі зору нашої уваги – лише поети-шістдесятники) і став самвидав (нелегальна література), поява якого в 1960-х рр. й активний розвиток на початку 1970-х рр. на теренах України були явищем цілком закономірним і очікуваним⁸. Адже саме через самвидав українці, які були незгодні із пануючою системою і бажали здобуття для України незалежності, могли безпосередньо висловлювати свої думки, ідеї. Це була змога вести діалог з українським народом через різного роду звернення-заклики, наприклад, про політичні репресії та незаконні суди над представниками національно свідомої інтелігенції. Також самвидав став відмінним місцем для публікації поетичних творів національного характеру, які через жорстку цензуру з боку влади не дозволялись для публікації в офіційних виданнях.

Одним із самвидавних часописів, який набув значного поширення серед народу, став «Український вісник» (1970–1972 рр.). Головним його редактором був В'ячеслав Чорновіл – борець за українську свободу, дисидент, журналіст, політик. У нелегальному журналі було вміщено публіцистику й інші інформаційні матеріали. Через роботу над цим журналом В. Чорновіл втратив своє основне місце праці, його було звільнено від роботи на метеостанції. До осені 1970 р., коли дисиденту все ж таки вдалося влаштуватися вагарем на залізничній станції Скнилів поблизу міста Львова, він працював різноробочим (у цей період перекладав технічні тексти, писав дипломні роботи випускникам, під чужими прізвищами друкував власні статті в пресі)⁹.

«Український вісник» став справжнім осердям українського патріотичного руху. Цей журнал завдяки своїм масштабам поширення мав значний вплив на суспільно-політичну ситуацію не лише в УРСР, а й поза її межами – в інших республіках. Лише в Україні з часу зародження «Українського вісника» і до ухвалення 28 червня 1971 р. Центральним комітетом (ЦК) Комуністичної партії Радянського Союзу (КПРС) таємної постанови «Про заходи по протидії нелегальному розповсюдженню антирадянських та інших політично шкідливих матеріалів»¹⁰ було вилучено приблизно 5 тисяч антирадянських та інших ворожих документів. У цьому журналі публікувалися різного роду напрацювання борців за українську ідею – вірші, звернення, виступи, описи судових процесів тощо. На сторінках часопису було розміщено чимало зразків поезії, яка мала значну культурну й мистецьку цінність, та водночас слугувала засобом боротьби проти радянського режиму.

Пропонуємо розглянути наповненість «Українського вісника» (1970–1972 рр.) поезією за наступними критеріями: кількість віршів, які були опубліковані у виданні, їхні назви та автори, а також конкретні номери часопису, в яких вони опубліковані.

	<i>Автор</i>	<i>Назва (подано тільки найбільш знакові вірші)</i>	<i>Номер випуску</i>
1.	Іван Сокульський (всього – 16 поезій)	Із збірки «На Голгофу»: <ul style="list-style-type: none"> • «Робітнича околиця» • «Жест» • «Спартак» • «Біль» • «Кодня» • «Розмова з катом» • «Чорнокрик» • «Куля» 	Випуск II. Травень 1970 р.
2.	Василь Стус	«Пам'яті Алли Горської»	Випуск IV. Січень 1971 р.
3.	Валентин Мороз (всього – 6 поезій)	Із збірки «Прелюд»: <ul style="list-style-type: none"> • «Україна» • «Тяги́ва» • «Спізнiлий лет» • «Прелюд» • «Луцьк» • «Перший день» 	Випуск IV
4.	Ігор Калинець (всього – 3 поезії)	Із збірки «Підсумовуючи мовчання»: <ul style="list-style-type: none"> • «До Валентина Мороза» • «Вступ до циклу «Кам'яний вітряк»» • Цикл «Тренос над ще однією хресною дорогою» 	Випуск IV
5.	Григорій Чубай (всього – 2 поезії)	«Космач-1970»	Випуск IV
		Поема «Вертеп»	Випуск V. Травень 1971 р.

6.	Василь Симоненко (всього – 14 поезій)	<ul style="list-style-type: none"> • «Некролог кукурудзяному качанові, що загинув на заготпункті» • «Український лев» • «Курдському братові» 	Випуск IV
7.	Іван Драч	«Василеві Симоненкові»	Випуск IV
8.	Микола Холодний	<ul style="list-style-type: none"> • «Сьогодні» • «Біжить вода» 	Випуск II
		«Василеві Симоненкові»	Випуск IV
9.	Богдан Стельмах	«Симоненкові»	Випуск IV

Із поданої вище таблиці можемо зробити висновок, що загалом у журналі «Український вісник» 1970–1972 рр. опубліковано 45 поезій (серед них один цикл віршів і одна поема) дев'яти авторів, які були розміщені на сторінках II, IV та V випусків часопису. Авторами віршів були активні представники українського національно-визвольного руху другої половини ХХ ст. із середовища шістдесятників, зокрема В. Симоненко, В. Стус, В. Мороз, І. Калинець, Г. Чубай, І. Сокульський, М. Холодний та ін. Їх поезія в умовах брежнєвського застою 1960-х – 1970-х рр. була фактором, який підтримував опозиційні настрої в суспільстві, зворушував народ до протистояння існуючому режиму. Поети-опозиціонери перебували під постійним наглядом Комітету державної безпеки (КДБ), а незабаром більшість із них у результаті репресій опинилися за ґратами.

Загальна тональність віршів витримана в антирадянському ключі, вони наповнені глибоким патріотичним змістом, який висловлювався крізь призму опису загальних протестних настроїв суспільства, спровокованих радянською імперією. Хорошим цьому прикладом є вірш поета із м. Дніпропетровськ (нині Дніпро) Івана Сокульського під назвою «Спартак», в якому автор дуже влучно описує становище українського народу під владою СРСР: «Тавро раба кричить мені у душу, // Тавро раба у мозок кричить: // «Невже рабом померти мушу, // Німий, нічий?!...»¹¹. Вірш був своєрідним закликком до народу України – скинути пута раба і почати діяти, щоб відстояти свою людську гідність.

На сторінках «Українського вісника» побачили світ декілька заборонених або спотворених радянською цензурою поезій одного із найбільш яскравих представників шістдесятництва – Василя Симоненка, який у грудні 1963 р. загинув від хвороби, спровокованої його побиттям представниками радянської міліції. Вірш «Некролог кукурудзяному качанові, що загинув на заготпункті» є прямою алегорією на хрущовську політику в сільському господарстві, надпрограму щодо вирощування кукурудзи; висміюванню піддаються негативи колгоспної системи в сільському господарстві¹². У поезії «Український лев» В. Симоненко освідчується в коханні українському Львову, пригадуючи видатні, пов'язані з цим містом, постаті національної історії: «Я побачив у Львові Шашкевича очі, // Кривоносові плечі, Франкове чоло»¹³. Вірш «Курдському братові» змальовує змагання народу курдів за свою незалежність, проте «між рядками» можна відчитати очевидні натяки на російський шовінізм, необхідність боротьби українців проти зросійщення та національного поневолення: «З гнобителем не житимеш у згоді: // Йому – панять, тобі – тягнути віз! // Жиріє з крові змучених народів // Наш ворог найлютіший – шовінізм»¹⁴.

Важливим прикладом відваги та мужності у своїх висловлюваннях проти тодішньої влади були вірші, присвячені представникам українського шістдесятництва, які загинули за загадкових обставин, ймовірно, не без втручання з боку КДБ, – художниці Аллі Горській та літератору Василю Симоненку. Поет, перекладач, літературний критик, прозаїк Василь Стус присвятив Аллі Горській, вбитій у листопаді 1970 р., вірша під назвою «Пам'яті Аллі Горської»: «... Усім нам смерть судилася зарання. // Бо калинова кров – така ж крута, // вона така ж терпка, як в наших жилах. // У сивій завірюсі голосінь // ці грона болю, що падають в глибіню, // безсмертною бідою окошились»¹⁵. Інший опозиційний поет Микола Холодний присвятив свого вірша одній із жертв тоталітарного режиму СРСР – геніальному поету, журналісту Василю Симоненку: «...А що в мені? // В мені лиш слези-груддя, // які всміяли в мене ви // і вплакали. // На вашому жалі // моє останнє ложе гойдається – // моя труна, – // налята болями й калиною...», «...Ви в небо українське вмурували гроб. // Хай буде так. Але не копірсайте пір'я: // планета я, болід чи шмат сузір'я, // чи тіло, що не стало тим чим стать могло б? // Вдивлятимуся в землю, // зв'язану трудом і карами. // І кам'янітиму в тривозі, // коли до мене будете летіти і карами, // згоряючи на півдорозі»¹⁶. Останні рядки ніби є зверненням від

автора, яке він адресує верхівці радянського режиму та всім іншим причетним до трагічної загибелі Василя Симоненка, натякаючи на те, що всіх очікує смерть, незважаючи на звання, роль і місце в суспільстві тощо, але за злочини можна і «...летіти і карами, згоряючи на півдорозі».

Наступним поетичним твором, який заслуговує особливої уваги, є поема авторства видатного львівського поета, лідера місцевого українського андеграундного мистецького середовища Григорія Чубая під назвою «Вертеп». У цьому яскравому творі, який на рубежі 1960-х – 1970-х рр. мав значну популярність серед львівських дисидентів та творчої інтелігенції, автор сатирично описує всю тавтологічність і буденність суспільного життя в Радянському Союзі: «...Ах ця безмежно щаслива цивілізація, яка, попри все це не забуває про те, що вона є найвищим виявом всесвітнього прогресу і рухається. Так, саме рухається! // Пішки, // в авто, // в катафалку, // в трамваї, // і яка рухаючись, встигає: // відвідати пивний бар; // впівголоса покритикувати позаочі свого начальника; // влаштувати скандал дружині; // розв'язати 2–3 кросворди... // Чуєте?! // Вона рухається!!! // Вистукує каблучками, грюкає дверима, співає, лається, гримить посудом на кухні, ковтає пілюлі. // Чуєте?! // Вирує світ. Сміється, плаче, висе. // Кружляють видива веселі і сумні. // Іде вертеп без поділу на дії, // Хіба що з поділом на ночі і на дні...»¹⁷.

Наявні рядки, у яких автор задається риторичним в умовах радянської дійсності запитанням: «Як не втратити себе як особистість в суспільстві, де потрібно підлаштовуватись під те, що продукує ідеологія?»: «...Кружляє світ. Мовчить, як треба крику, // І правда топиться в брехні чи не щодня... // Невже і я впаду у нього й зникну // Безболісно, безлико, навмання? // Впаду туди, де безум всьому пастир, // Й пасе держави, душі і слова. // О Боже мій, не дай мені упасти, // Бо обертом іде вже голова...», «...Від пустослів'я, Боже, одведи! // Затьмила голови тупі лакумозанія – // Пофіміамлять і чекають: хто подасть. // І душу кожен з них, неначе мантію // Перешива по-модному – «под власть».

Також у поемі Г. Чубая чудово описано «єдиноправильність» панівної в Радянському Союзі ідеології, коли всі галузі суспільного та навіть повсякденного життя керувалися кремлівськими директивами, зі зневагою до національних цінностей кожного конкретного народу, а власна думка та ініціатива особистості жорстоко карались: «Диктатори, диктатори, диктатори, // погоничі великі; «цоб-цабе». // Диктатори, диктатори, диктатори // щодня диктують світові себе. // О, скільки їх возводиться і падає, // І скільки їх плює у наш Дніпро, // і прославляє світ своєю владою, // і одяга його в своє добро. // ...Все продиктовано і все перефарбовано // і достоєно належної ціни. // За сумніви, за мислі – закатовано, // і за холуйство вбрано в ордені. // Все продиктовано і все перефарбовано // і узаконено: що думати – це гріх...»¹⁸.

Творами, вартими уваги дослідників української опозиційної поезії, є вірші історика й публіциста Валентина Мороза, який під час перебування в Івано-Франківському слідчому ізоляторі КДБ в 1970 р. написав збірку «Прелюд»¹⁹. Декілька творів політв'язня розміщено у випуску IV «Українського вісника», значна частина матеріалів якого була присвячена судовій розправі над ним. У вірші під назвою «Луцьк» автор згадує справжню історію України, що тягнеться з часів Руської держави, Галицько-Волинської держави та Великого князівства Литовського. Цим самим історик вступав у протиріччя із концепцією «єдиного радянського народу», що отримала значний рівень пропаганди та владної підтримки в СРСР, водночас описуючи, як радянський режим знищує культурні та історичні надбання України: «Любарте-князю, срібнобородий лицарю, // вже заніміли гудців твоїх яворові гуслі, // маєстати княжі на спорохнілому пергаменті вицвіли, // і почорніло ймено твоє на шербатім залізі. // Позбираю забутих слів квадратів гривни, // з вішого срібла викую чарівний ланцюг, // підійму з намулу Дажбога дерев'яне олтарище // і збагну заповітів наших праукраїнський дух...»²⁰

У вірші під промовистою назвою «Україна» В. Мороз у зашифрованій формі описує національні символи українського народу – синьо-жовтий і червоно-чорний прапори, а також тризуб: «Сонячна червінь, важка чорнота – твої барви // вигнуті вії летючих тополь – твоя пісня // сплетені берла трирогих богів – твої знаки // сивого степу нічне шепотіння – молитва // сонячний присок на синьому небі – знамено»²¹. Привертає увагу також поезія у прозі В. Мороза під назвою «Перший день». Перебуваючи в ув'язненні, дисидент зумів дуже влучно і пронизливо передати внутрішні почуття і переживання політичних в'язнів, які піддавалися судовим репресіям та вперше потрапляли до тюрми: «Перший тюремний день – це людина без шкіри. Кожний спогад – розпечена крапля, кожна думка – жарина. Перший тюремний день – це світ, розрубаний на дві половини»²².

У випуску IV «Українського вісника» розміщено цілий ряд творів львівських поетів Ігоря Калинця та Григорія Чубая, присвячених Валентину Морозу. У циклі І. Калинця «Тренос над ще однією хресною дорогою» в метафоричній формі змальовано судовий процес над політв'язнем,

який відбувся в листопаді 1970 р. в Івано-Франківську. Автор порівнював В. Мороза з Ісусом Христом, а його боротьбу проти радянського режиму під час слідства та суду – із хресною дорогою, робив натяки на публіцистичні твори ув'язненого – есеї «Хроніка опору» та «Серед снігів» – які мали значне поширення в самвидаві²³. Сам І. Калинець був присутній біля стін івано-франківського суду та намагався підтримати свого товариша.

Знаковим був вірш «Космач-1970» авторства Г. Чубая, назва якого відсилає до здійсненої представниками радянської влади провокації проти В. Мороза та спроби його затримання в с. Космач на Великдень 1970 р. У поезії радянський режим та КДБ постають в образі дракона, який намагається втертися в довіру до українців і водночас здійснює постійні репресії та залякування народу: «всі житла і храми наші в долині // а на горі дракон // сидить і дивиться в долину // а то починає малювати гуцульські // писанки щоб у долині повірили // що дракон той тутешній // взявся і цього разу він малювати // котилися писанки із гори глеєм // розмоклим // вибігли ми до воріт щоб на писанки // ті поглянути // а на писанці кожній // тюрма намальована»²⁴.

Опозиційна тональність таких віршів, очевидно, і стала приводом до того, що головний редактор часопису В. Чорновіл відібрав їх для публікації в «Українському віснику». Адже саме на початку 1970-х рр. радянська влада почала «закручувати гайки» розвитку української культури, яка отримала можливості для свого розвитку у відносно спокійний період т. зв. хрущовської відлиги. Енергійна діяльність журналіста щодо популяризації української опозиційної поезії була важливим фактором піднесення національного руху в цей період.

Проте вже в січні 1972 р. проти українських дисидентів було організовано другу хвилю арештів, яка фактично призупинила поступ шістдесятництва та була спрямована в першу чергу проти редакції «Українського вісника». Тоді працівники КДБ затримали більше 20-ти відомих дисидентів, серед яких був і В. Чорновіл²⁵. Одним із кроків на шляху «генерального погрому» був ідеологічний тиск і посилення цензури в галузі літератури з боку партійного керівництва. У січні 1972 р. ЦК КПРС затвердив постанову «Про літературно-художню критику», в якій вимагалось «підвищити ідейно-теоретичний рівень літературно-художньої критики», її актуальність і принциповість у проведенні партійної лінії в галузі художньої творчості, зміцнювати її роль у боротьбі з «чужим світорозумінням»²⁶. Ця постанова фактично унеможливила продовження видання та подальший розвиток самвидавного часопису «Український вісник». Хоча спроба його відновлення була: одностороннім репресованих дисидентів на знак їх підтримки та відповіді на арешти у березні 1972 р. видали черговий номер журналу. Взятись за цю справу співробітники Інституту філософії Академії наук (АН) УРСР – Євген Пронюк та Василь Лісовий, яких було заарештовано 8 липня 1972 р.²⁷

Але все ж таки подальшого розвитку часопис «Український вісник» не набув, адже погроми з боку влади продовжувались, і ще навіть до їх початку, напередодні 1972 р. представники дисидентського руху прийняли рішення про призупинення діяльності журналу; про це можна дізнатись зі спогадів Василя Овсієнка: «На п'ятому числі «Український вісник» обірвався – його зупинили в середині 1971 року, бо пішли чутки про те, що ось-ось почнуться арешти, і сам голова КДБ України Віталій Нікітченко мав розмову з Іваном Світличним і сказав: «Доки ви не були організовані, ми вас терпіли. Відтак, коли у вас з'явився журнал, ми вас терпіти не будемо». Вирішено було зупинити видання «Українського вісника», однак уже було пізно»²⁸.

Отже, на сторінках журналу «Український вісник» на початку 1970-х рр. побачили світ 45 поезій авторства дев'яти учасників українського дисидентського руху. В опублікованих віршах знайшли відображення знакові події протистояння середовища шістдесятників із радянським режимом – трагічні загибелі поета Василя Симоненка (1963 р.) та художниці Алли Горської (1970 р.), судовий процес над істориком Валентином Морозом (1970 р.). Опозиційна поезія викривала численні негативні сторони радянського повсякдення, недоліки політики правлячої партії у економічній та національній сферах. У деяких віршах можна зустріти прямі заклики до боротьби з шовінізмом, алузії на українські національні символи, опис правдивого історичного минулого українців, становища політичних в'язнів. Поети-шістдесятники закликали суспільство до громадської активності проти нищення національної культури тоталітарним режимом. Опозиційна поезія була просякнута відвагою, мужністю й радикалізмом, була справжнім викликом для радянського режиму та його політики щодо українського народу. Часопис «Український вісник» відіграв свого часу роль важливого літературного майданчика, де поети-шістдесятники в умовах посилення радянської цензури мали змогу публікувати свої вірші. Зрештою, реакцією з боку режиму було посилення репресивного тиску на дисидентів на початку 1970-х рр. та здійснення в 1972 р. «генерального погрому» українського національного руху.

- ¹ В. Чорновіл, *Твори: У 10-ти т.* [Works: In 10 vol.], Київ, 2006, т. 3, 976 с.
- ² А. Русначенко, *Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років* [National liberation movement in Ukraine: mid-1950s – early 1990s], Київ, Видавництво імені Олени Теліги, 1998, 720 с.
- ³ Б. Захаров, *Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987)* [Essay on the history of the dissident movement in Ukraine (1956–1987)], Харків, Фоліо, 2003, 144 с.
- ⁴ І. Стасюк, *Погром українського самвидаву початку 1970-х рр.: передумови та наслідки* [Pogrom of Ukrainian self-publishing in the early 1970s: prerequisites and consequences], in «Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія», 2013, № 752, с. 179–185.
- ⁵ В. Баран, *Україна: новітня історія (1945–1991 рр.)* [Ukraine: recent history (1945–1991)], Львів, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003, 670 с.
- ⁶ О. Обертас, *Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років)* [Ukrainian Samizdat: literary criticism and journalism (1960s – early 1970s)], Київ, Смолоскип, 2010, 300 с.
- ⁷ Б. Паска, *Дисиденти Івано-Франківщини на сторінках самвидавного часопису «Український вісник» (1970–1972 рр.)* [Dissidents from the Ivano-Frankivsk region on the pages of the self-published magazine «Ukrainian Herald» (1970–1972)], in «Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича: Історія», 2021, № 2, с. 124–133.
- ⁸ О. Обертас, *Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років)*, с. 55.
- ⁹ В. Деревінський, *Громадсько-політична діяльність В. Чорновола після першого ув'язнення (1969–1972 рр.)* [Social and political activity of V. Chornovil after his first imprisonment (1969–1972)], in «Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки», 2015, Вип. 24, с. 115.
- ¹⁰ І. Стасюк, *Погром українського самвидаву початку 1970-х рр.: передумови та наслідки*, с. 182.
- ¹¹ *Український вісник. Випуск II. Травень 1970* [Ukrainian Herald. Issue II. May 1970], in: В. Чорновіл, *Твори: У 10-ти т.*, Київ, 2006, т. 3, с. 189–190.
- ¹² *Український вісник. Випуск IV. Січень 1971*, [Ukrainian Herald. Issue IV. January 1971], in: В. Чорновіл, *Твори: У 10-ти т.*, Київ, 2006, т. 3, с. 497–498.
- ¹³ *Український вісник. Випуск IV. Січень 1971*, с. 499.
- ¹⁴ *Український вісник. Випуск IV. Січень 1971*, с. 506.
- ¹⁵ *Український вісник. Випуск IV. Січень 1971*, с. 453.
- ¹⁶ *Український вісник. Випуск IV. Січень 1971*, с. 554–555.
- ¹⁷ *Український вісник. Випуск V. Травень 1971* [Ukrainian Herald. Issue V. May 1971], in: В. Чорновіл, *Твори: У 10-ти т.*, Київ, 2006, т. 3, с. 741–742.
- ¹⁸ *Український вісник. Випуск V. Травень 1971*, с. 747.
- ¹⁹ *Український вісник. Випуск IV. Січень 1971*, с. 481–484.
- ²⁰ *Український вісник. Випуск IV. Січень 1971*, с. 483–484.
- ²¹ *Український вісник. Випуск IV. Січень 1971*, с. 481.
- ²² *Український вісник. Випуск IV. Січень 1971*, с. 484.
- ²³ *Український вісник. Випуск IV. Січень 1971*, с. 497–491
- ²⁴ *Український вісник. Випуск IV. Січень 1971*, с. 492.
- ²⁵ О. Бажан, *Спецоперація КДБ УРСР «Блок»: розробка, хід, наслідки* [Special operation of the KGB of the Ukrainian SSR «Block»: development, progress, consequences], in «Наукові записки НаУКМА. Історичні науки», 2013, т. 143, с. 33; А. Русначенко, *Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років*, с. 190.
- ²⁶ В. Баран, *Україна: новітня історія (1945–1991 рр.)*, с. 289.
- ²⁷ А. Русначенко, *Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років*, с. 193.
- ²⁸ Б. Захаров, Є. Захаров, *Генеральний погром: як це було* [General pogrom: how it was], URL: <http://museum.khpg.org/1628664314>.

References

1. Baran V., *Ukraine: novitnia istoriia (1945–1991 rr.)* [Ukraine: recent history (1945–1991)], Lviv, Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy, 2003, 670 s.
2. Bazhan O., *Spetsoperatsiia KDB URSR «Blok»: rozrobka, khid, naslidky* [Special operation of the KGB of the Ukrainian SSR «Block»: development, progress, consequences], in «Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky», 2013, t. 143, s. 30–36.
3. Chornovil V., *Tvory: U 10-ty t.* [Works: In 10 vol.], Kyiv, 2006, t. 3, 976 s.

4. Derevynskyi V., Hromadsko-politychna diialnist V. Chornovola pislia pershoho uviaznennia (1969–1972 rr.) [Social and political activity of V. Chornovil after his first imprisonment (1969–1972)], in «Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriiia «Istorychni nauky»», 2015, Vyp. 24, s. 114–118.
5. Obertas O., Ukrainskyi samvydav: literaturna krytyka ta publitsystyka (1960-i – pochatok 1970-kh rokiv [Ukrainian Samizdat: literary criticism and journalism (1960s – early 1970s)], Kyiv, Smoloskyp, 2010, 300 s.
6. Paska B., Dysydynty Ivano-Frankivshchyny na storinkakh samvydavnoho chasopysu «Ukrainskyi visnyk» (1970–1972 rr.) [Dissidents from the Ivano-Frankivsk region on the pages of the self-published magazine «Ukrainian Herald» (1970–1972)], in «Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu imeni Yuriiia Fedkovycha: Istoriia», 2021, № 2, s. 124–133.
7. Rusnachenko A., Natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini: seredyna 1950-kh – pochatok 1990-kh rokiv [National liberation movement in Ukraine: mid 1950s – early 1990s], Kyiv, Vydavnytstvo imeni Oleny Telihiy, 1998, 720 s.
8. Stasiuk I., Pohrom ukrainskoho samvydavu pochatku 1970-kh rr.: peredumovy ta naslidky [Pogrom of Ukrainian self-publishing in the early 1970s: prerequisites and consequences], in «Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika». Derzhava ta armiia», 2013, № 752, s. 179–185.
9. Ukrainskyi visnyk. Vypusk II. Traven 1970 [Ukrainian Herald. Issue II. May 1970], in: V. Chornovil, Tvory: U 10-ty t., Kyiv, 2006, t. 3, s. 167–282.
10. Ukrainskyi visnyk. Vypusk IV. Sichen 1971, [Ukrainian Herald. Issue IV. January 1971], in: V. Chornovil, Tvory: U 10-ty t., Kyiv, 2006, t. 3, s. 433–602.
11. Ukrainskyi visnyk. Vypusk V. Traven 1971 [Ukrainian Herald. Issue V. May 1971], in: V. Chornovil, Tvory: U 10-ty t., Kyiv, 2006, t. 3, s. 603–770.
12. Zakharov B., Narys istorii dysydentskoho rukhu v Ukraini (1956–1987) [Essay on the history of the dissident movement in Ukraine (1956–1987)], Kharkiv, Folio, 2003, 144 s.
13. Zakharov B., Zakharov Ye., Heneralnyi pohrom: yak tse bulo [General pogrom: how it was], URL: <http://museum.khpg.org/1628664314>.

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 2. – 2023. – С. 132–142
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 2. – 2023. – pp. 132–142
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2023.58.132-142>
hj.chnu.edu.ua

УДК 94(477.86):069:39

© Володимир Федорак* (Івано-Франківськ)

МУЗЕЇ ПРИКАРПАТТЯ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ (2014–2021 рр.)

У статті проаналізовано діяльність музеїв Івано-Франківської області в умовах російської агресії 2014–2021 рр. За допомогою матеріалів поточного архіву управління культури, національностей та релігій Івано-Франківської обласної державної адміністрації охарактеризовані статистичні відомості щодо експозиційної і фондової діяльності музеїв краю. Простежена динаміка відвідуваності і кількості проведених екскурсій у музеях області. Здійснено співвідношення виставкової та екскурсійної роботи музейних установ Прикарпаття у проміжку 2014–2021 рр. Висвітлена науково-методична робота музейних працівників. Отже, музеї Івано-Франківщини в умовах російсько-української війни становлять важливу ланку культурної та етнотуристичної галузі. Вони комплексно показують етнографічну й історико-краєзнавчу своєрідність Прикарпаття в «глибокому тилу» та намагаються надалі якісно вести експозиційну, науково-фондову, науково-дослідну, екскурсійну роботу.

Ключові слова: музей, музеї Прикарпаття (Івано-Франківської області), російська агресія, пандемія COVID-19, експозиція, виставка, проєкт.

Volodymyr Fedorak (Ivano-Frankivsk)

MUSEUMS OF PRYKARPATTIA IN THE CONDITIONS OF RUSSIAN AGGRESSION (2014-2021)

Abstract. The article analyzes the activities of the museums of Ivano-Frankivsk region in the conditions of Russian aggression in 2014-2021. All museum institutions in Ivano-Frankivsk region can be divided into 13 categories according to their activities. Among them, there are architectural, historical-local lore, local lore, literary, literary-ethnographic, literary-local lore, literary-memorial, scientific-technical, natural history, art, art-local lore and art-memorial museum institutions.

Using the materials of the current archive of the Department of culture, nationalities and religions of the Ivano-Frankivsk Regional State Administration, statistical information on the exhibition and fund activities of the region's museums was analyzed. The dynamics of attendance and the number of guided tours in the museums of the region were monitored. The ratio of exhibition and excursion work of museum institutions of Prykarpattia in the period 2014-2021 was carried out. The scientific and methodical work of museum workers of Ivano-Frankivsk region was analyzed. It is connected with the organization of the conference, the publishing of various scientific and popular scientific articles, monographs, collections, booklets, guides, catalogs, etc.

The performance indicators of the Ivano-Frankivsk Museum of Local History were revealed in more details (state of attendance, excursion and exhibition activity, filling of the main fund with exhibits, scientific activity of museum workers).

The achievements and main directions of exposition, fund, restoration, publishing, research activities and cultural, educational and preservation work of such museums were analyzed: The National Museum of Hutsulshchyna & Pokuttia of Folk Art named after Yosaphat Kobrynskyi, The Ivano-Frankivsk Regional

* к.і.н., доцент, директор Навчально-наукового інституту мистецтв Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

PhD in History, Associate Professor, Director, Educational and Scientific Institute of Arts, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University.

orcid.org/0009-0000-6928-170X

e-mail: volodymyr.fedorak@pnu.edu.ua

Museum of Liberation Struggle named after Stepan Bandera, The Ivano-Frankivsk Museum of Local History, The Historical and Memorial Museum of Oleksa Dovbush, The Art Museum of Prykarpattia.

Thus, the museums of Ivano-Frankivsk region in the conditions of the Russian-Ukrainian war constitute an important link in the cultural and ethno-tourism industry. They comprehensively show the ethnographic and historical-local lore distinctiveness of the Carpathian region in the «deep rear» and try to carry out high-quality expository, scientific fund, scientific research, excursion work in the future.

Keywords: *museum, museums of Prykarpattia (Ivano-Frankivsk region), Russian aggression, the COVID-19 pandemic, exposition, exhibition, project.*

З початком російської агресії на територію нашої держави у 2014 р. північно-східний сусід не лише руйнує матеріальні цінності, а й намагається знищити саму ідентичність української культури. Музеї України потрапляють під російські обстріли, перебувають в окупації, потерпають від грабунків росіянами. Проте співробітники музеїв продовжують працювати попри війну. У цій ситуації особливої ваги набуває діяльність тих музеїв, які перебувають в «глибокому тилу» та намагаються і надалі якісно вести експозиційну, науково-фондову, науково-дослідну, екскурсійну роботу.

Не є винятком і музеї Івано-Франківщини, які відіграють важливу роль у розвитку культури та етнотуризму не тільки краю, але й загалом України. Їх відвідування значно доповнює уявлення про духовну та матеріальну культуру представників етнографічних груп та мешканців історико-етнографічних регіонів (районів) Івано-Франківської області. Музеї мають свої експозиції, пропонують відвідувачам їх огляд, самостійно проводять екскурсії, виставки, публікують матеріали про окремі аспекти музейницької роботи. Діяльність музейних установ регулюється Законом України «Про музеї та музейну справу»¹.

Загалом усі музейні установи в Івано-Франківській області за напрямками діяльності можна поділити на 13 категорій. 3-поміж них функціонують архітектурні, історико-краєзнавчі, краєзнавчі, літературні, літературно-етнографічні, літературно-краєзнавчі, літературно-меморіальні, науково-технічні, природознавчі, художні, художньо-краєзнавчі та художньо-меморіальні музейні установи².

Розвиток музейної справи на Прикарпатті регулюється обласними комплексними програмами «Культура Івано-Франківщини». Зокрема, пріоритетними напрямками музеїв Івано-Франківщини є: збереження історичних пам'яток області; впровадження в діяльність музеїв новітніх інформаційних технологій; зміцнення матеріально-технічної та реставраційної бази; розширення міжнародного співробітництва музеїв; здійснення ремонтно-реставраційних робіт; забезпечення наукового комплектування музейних фондів; активізація видавничої діяльності: альбомів, каталогів, буклетів, путівників, наукових збірок; ведення нових інформаційних технологій, обліку та каталогізації³.

Важливою групою джерел з окресленої проблеми є архівні матеріали, які містяться у поточному архіві управління культури, національностей та релігій Івано-Франківської обласної державної адміністрації, – це листи, звіти, інформаційні записки, комплексні обласні та регіональні програми управлінь і відділів культури обласної та районних державних адміністрацій, міськвиконкомів, які характеризують діяльність музеїв, етнокультурних товариств, туристичних закладів, етнофестивальний рух в Івано-Франківській області. Фонд 2 «Музейна справа в Івано-Франківській області» цього архіву акумулює в собі звіти про діяльність державних, громадських і приватних музеїв Прикарпаття за 2002–2022 рр., інформацію головного управління статистики в Івано-Франківській області щодо діяльності музеїв у регіоні⁴. Аналіз архівних справ цього фонду дозволяє виокремити діяльність відомих музеїв області, їх експозиційну і науково-просвітницьку роботу, а також відображає класифікацію предметів основного фонду.

Доповнює інформацію з досліджуваної проблеми довідник «Музеї Івано-Франківщини», підготовлений працівниками музеїв краю, управління культури, національностей та релігій Івано-Франківської ОДА та науково-редакційного відділу «Звід пам'яток історії та культури. Івано-Франківська область». Він мав на меті ознайомити жителів і гостей Прикарпаття з найвідомішими музейними закладами краю, які є невід'ємною частиною загальнодержавного та світового культурного надбання⁵.

Станом на кінець першого десятиріччя XXI ст. на Івано-Франківщині налічувалося понад 120 музеїв державної або приватної форми власності⁶. Проте, згідно зі звітами місцевих відділів культури, кількість музеїв в адміністративних районах області значно різниться від загальної кількості відповідних установ. Причина цього криється у тому, що більшість музейних установ

приватної форми власності не співпрацюють з місцевими органами влади. Так, для прикладу у Надвірнянському районі Івано-Франківської області на початок 2015 р. діяло вісім музеїв, один з них був споруджений за роки незалежності. За 1991–2014 рр. у районі було відремонтовано п'ять музеїв⁷. У Городенківському районі (нині Городенківська і Чернелицька територіальні громади Коломийського району) Івано-Франківської області у 2015 р. функціонувало 12 музеїв⁸. На Галицькій Гуцульщині, згідно з даними відділів культури районних державних адміністрацій, кількість музейних установ, які функціонують, значно применшена. На наш погляд, причиною цього є небажання власників облікувати музейні заклади в державних органах влади. Так, у Верховинському районі Івано-Франківської області за даними місцевої влади у 2015 р. діяли музей Гуцульського театру Гната Хоткевича в с. Красноїлля та народний історико-краєзнавчий музей «Гуцульщина» в с. Яблуниця⁹. Про інші музеї не згадано. Проте на той час лише у с. Криворівня та смт Верховина діють по 10 музеїв краєзнавчо-етнографічного змісту.

На 1 січня 2016 р. на Прикарпатті були відкриті для огляду 232 музеї. Із них два: музейний комплекс Галича (до якого входять музеї етнографії, історії Галича і караїмської історії та культури) та Івано-Франківський музей «Герої Дніпра» – є філіями Національного заповідника «Давній Галич» і Національного військово-історичного музею України та фінансуються Міністерством культури України, двадцять п'ять є юридичними особами (п'ять фінансуються з обласного, дванадцять – з районного, чотири – з міського і три – з селищного бюджетів, один музей перебуває у приватній власності). 205 музеїв Івано-Франківщини функціонували на громадських засадах¹⁰.

Важливим складником активного життя будь-якого музею є його наповненість новими експонатами. Якщо брати до уваги показник динаміки одиниць зберігання основного фонду музеїв Івано-Франківської області, то безумовно вона постійно змінюється. Але відрадним є той факт, що, незважаючи на російсько-українську війну та поширення пандемії COVID-19, ця динаміка зростання є позитивною. Порівнюючи з передвоєнним 2013 р. (234 905 одиниць зберігання), кількість одиниць зберігання основного фонду музеїв Івано-Франківської області невпинно зростає (2014 р. – 238 172, 2015 р. – 244 527, 2016 р. – 248 068, 2017 р. – 253 124, 2018 р. – 258 479, 2019 р. – 264 040, 2020 р. – 267 318, 2021 р. – 269 180 одиниць зберігання)¹¹.

Згідно з даними управління культури, національностей та релігій Івано-Франківської обласної державної адміністрації, станом на 1 серпня 2022 р. кількість музейних предметів основного фонду одного заповідника і 28 музеїв, які фінансуються з обласного бюджету та бюджетів органів місцевого самоврядування, налічують 286 346 одиниць зберігання¹².

Ще один критерій ефективності функціонування музеїв Івано-Франківської області – це їх відвідуваність. Якщо брати до уваги цей показник, то у передвоєнний 2013 р. музеї Прикарпаття державної і комунальної форм власності відвідали 471 743 особи. Ця цифра фактично зменшилася у 2014 р. на 50 тис. і становила 422 422 особи. Наступні п'ять років (2015–2019 рр.) кількість відвідувачів коливалася в межах 460–480 тис. осіб, зокрема найбільший показник відвідуваності спостерігався у 2016 р. і становив 480 575 осіб. Натомість, у 2020 р. із розповсюдженням коронавірусної інфекції COVID-19 та поширенням пандемії кількість відвідувачів у музеї Прикарпаття різко впала і становила лише близько 134 940 осіб та дещо збільшилася у 2021 р. і склала 199 330 осіб¹³. Це було пов'язано із різноманітними чинниками, передусім через періодичне закриття музейних закладів у зв'язку із перебуванням Івано-Франківської області у «червоній» зоні, дотриманням дистанції під час проведення екскурсій тощо.

Ці показники щодо відвідуваності музеїв області певною мірою частково корелюються із показниками кількості проведених екскурсій. Однак якщо брати до уваги передвоєнний 2013 р. і 2014 р., то кількість проведених музейними працівниками екскурсій виявилася фактично однаковою – 8172 і 8179. Ба більше, екскурсійна робота у наступні два роки невпинно зростала і у 2016 р. досягла показника 9 394 організованих екскурсій. Незначне падіння спостерігалось у 2018 і 2019 рр., відповідно у ці роки було проведено 8115 і 7968 екскурсій. Знову ж таки з поширенням у 2020 р. коронавірусної хвороби кількість організованих екскурсій різко впала – було проведено лише 2895 екскурсій, щоправда у 2021 р. цей показник удвічі виріс – 5719 екскурсій¹⁴.

Якщо ж брати до уваги співвідношення виставкової та екскурсійної роботи музейних установ Прикарпаття у проміжку 2014–2021 рр., то спостерігаємо певну невідповідність. У 2014 р. відносно передвоєнного 2013 р. кількість організованих музеями виставок зменшилася лише майже на 40, відповідно 436 і 475. Натомість, спостерігаємо різке збільшення організованих виставок у наступні роки: 2015 р. – 875, 2016 р. – 740, 2017 р. – 835, 2018 р. – 776 виставок. Певне падіння організації

виставок спостерігаємо у передпандемійний 2019 р. – 641 виставка. Стосовно ж 2020 і 2021 рр., то показники проведених виставок були подібними до показників 2013 і 2014 рр., відповідно 401 і 468 виставки¹⁵. Отже, статистичні дані засвідчують про неспіввіднесеність виставкової діяльності музейних закладів з їхньою екскурсійною роботою.

Важливим складником ефективної роботи музейних закладів Івано-Франківської області є науково-методична робота їхніх працівників. Вона пов'язана з організацією проведення конференцій, виходу у світ різноманітних за своєю змістовою наповненістю наукових та науково-популярних статей, монографій, збірників, буклетів, путівників, каталогів тощо. Війна і пандемія істотно не вплинули на зменшення виходу у світ наукової і науково-популярної продукції працівників музеїв Івано-Франківської області. Якщо брати до уваги статистичні дані у проміжку між 2013 і 2021 р., то лише в 2014 р. спостерігався невеличкий спад виходу у світ наукових і науково-популярних розвідок музейних працівників області (557 публікацій) відносно 2013 р. (676 публікацій). В наступні ж роки вихід у світ публікацій коливався в межах близько 670–810 позицій щорічно (2015 р. – 686, 2016 р. – 813, 2017 р. – 732, 2018 р. – 803, 2019 р. – 696, 2020 р. – 636, 2021 р. – 668 публікацій)¹⁶.

Якщо брати до уваги статистичні відомості у розрізі діяльності одного музею Івано-Франківської області (стан відвідуваності, екскурсійна і виставкова діяльність, наповненість основного фонду експонатами, наукова діяльність музейних працівників), то цікавими є показники одного з провідних музейних закладів Прикарпаття – Івано-Франківського краєзнавчого музею.

Говорячи про стан відвідуваності цього музейного закладу у проміжку 2014–2021 рр., то порівняно з передвоєнним 2013 роком, коли у музеї побували 149 150 осіб, перебування відвідувачів у наступні три роки фактично не змінювалося і в середньому становило 145 500 осіб. Натомість спостерігався різкий спад відвідуваності у 2017–2019 рр. і його показники коливалися між 115 000 і 119 400 осіб у рік. Через розповсюдження коронавірусної інфекції COVID-19 та поширення пандемії у 2020 р., відвідуваність музейного закладу різко впала і становила лише 38 200 осіб та дещо піднялася у 2021 р. – 55 500 осіб¹⁷.

До певної міри взаємозалежним відносно відвідуваності виявився критерій кількості проведених екскурсій в Івано-Франківському краєзнавчому музеї. Відносно передвоєнного 2013 року, коли було проведено 1952 екскурсій, цей показник фактично не змінювався у наступні три роки (2014 р. – 1890 екскурсій, 2015 р. – 1916 екскурсій, 2016 р. – 1906 екскурсій). Парадоксальним є той факт, що на тлі зменшення кількості відвідувачів у наступному 2017 році було проведено найбільше екскурсій за досліджуваній нами період – 2190. Цей феномен потрібно ще вивчати, але, на нашу думку, це пов'язано з тим, що у 2017 р була проведена значна кількість масових культурно-мистецьких заходів, зокрема міжнародних фестивалів. У наступні роки спостерігалось зменшення кількості проведених екскурсій, особливо з початком пандемії у 2020 р. (2018 р. – 1550 екскурсій, 2019 р. – 1827 екскурсій, 2020 р. – лише 728 екскурсій). Проте у 2021 р. бачимо різкий підйом активності екскурсантів – цей показник становив 1769 проведених екскурсій¹⁸.

Важливим показником є співвідношення виставкової та екскурсійної діяльності Івано-Франківського краєзнавчого музею. Насправді кількість проведених виставок у музеї до початку поширення пандемії у 2020 р. мала сталий показник і коливалась у 2014–2019 рр. між 173 і 184 щороку організованих виставок (для порівняння, у 2013 р. організовано 187 виставок). Звичайно, кількість організованих музейних виставок з об'єктивних причин у 2020 і 2021 рр. різко впала і становила відповідно 118 і 109¹⁹.

Рівень якісної роботи Івано-Франківського краєзнавчого музею визначається і внутрішньою фондовою роботою. Тому важливим є врахування складника наповненості музею новими експонатами. Якщо брати до уваги показник наповнення основного фонду Івано-Франківського краєзнавчого музею, то він постійно зростає. Відрадно є те, що, незважаючи на російсько-українську війну та поширення пандемії COVID-19, ця динаміка є позитивною. Порівняно з передвоєнним 2013 р. (114 978 одиниць зберігання) кількість одиниць зберігання основного фонду Івано-Франківського краєзнавчого музею невинно зростає (2014 р. – 115 590, 2015 р. – 116 305, 2016 р. – 117 022, 2017 р. – 117 740, 2018 р. – 118 075, 2019 р. – 118 206, 2020 р. – 118 443, 2021 р. – 118 599 одиниць зберігання)²⁰.

Критерій ефективності роботи Івано-Франківського краєзнавчого музею пізнається і через науково-методичну роботу його працівників. Безумовно, вона пов'язана з публікацією різноманітних за своєю змістовою наповненістю наукових та науково-популярних статей, монографій, збірників,

буклетів, путівників, каталогів тощо. Якщо брати до уваги показник кількості публікацій, то відносно передвоєнного 2013 року спостерігаємо до 2016 р. поступове зростання виходу у світ наукових розвідок музейних працівників. Якщо у 2013 і 2014 рр. вийшло 30 і 41 публікації, то у 2015 і 2016 рр. – аж 102 і 104 публікації відповідно. Певний спад у виданні науково-методичної продукції працівників музею спостерігався у наступні три роки: 2017 р. – 82, 2018 р. – 66 і 2019 р. – 73 публікації. У 2020 і 2021 рр. різко зменшився вихід у світ наукових видань, відповідно вийшли 42 і 49 публікацій. Як бачимо, пандемія істотно вплинула на зменшення виходу у світ наукової і науково-популярної продукції працівників Івано-Франківського краєзнавчого музею²¹.

Про стан музейної галузі на території краю у 2018–2019 рр. яскраво ілюструє довідка про проблеми та перспективи музейної справи в Івано-Франківській області, яка зберігається у поточному архіві управління культури, національностей та релігій Івано-Франківської обласної державної адміністрації²². У документі вказується, що діяльність музейних закладів області спрямована на реалізацію заходів щодо виконання основних напрямків музейної справи, а саме – науково-дослідної діяльності, культурно-освітньої, експозиційної, фондової, видавничої, реставраційної, пам'яткоохоронної роботи, комплектування музейних зібрань. В області налічувалося 26 музеїв юридичних осіб, з них: 1 – національний, 4 – обласні. Працівники музеїв активно брали участь у всеукраїнських та міжнародних конференціях і форумах, що сприяло популяризації української культури, історії, зокрема музеїв області²³.

Колектив Національного музею народного мистецтва Гуцульщини і Покуття імені Й. Кобринського опрацював тематико-експозиційний план та розробив концепцію експозиції музею родини Шухевичів у с. Тишківці Городенківського району та забезпечив відкриття музею 29 червня 2019 р. У свою чергу Музей мистецтв Прикарпаття в м. Івано-Франківську за підтримки Українського культурного фонду у 2018 р. успішно реалізував проєкт «Творчість Параски Хоми як самобутнє явище українського народного мистецтва», що став важливим кроком на шляху популяризації творчості Параски Хоми²⁴. Його безпосереднім результатом стала можливість представлення 67 творів мисткині із фондозбірки Музею мистецтв Прикарпаття завдяки наданню їм експозиційного вигляду, видання буклетів, листівок і альбомів, присвячених творчості художниці. У рамках проєкту було організовано і проведено виставки в 14 музеях міст і районних центрів Івано-Франківської області і в Музеї мистецтв Прикарпаття, які супроводжувалися лекціями про життєвий і творчий шлях Параски Хоми, розповсюдженням буклетів і листівок серед відвідувачів. Складовою частиною заходів стало проведення 22 майстер-класів з декоративного розпису за мотивами творів мисткині, які завдяки проєкту були безкоштовними для учнівської і студентської молоді²⁵. Заходи у рамках проєкту відвідали понад 4200 осіб²⁶.

Упродовж 2018–2019 рр. розгорнулася масштабна робота щодо ведення фондово-облікової документації згідно з постановою «Про затвердження Положення про музейний фонд України». Проте в окремих музеях області виявилася недостатньою матеріально-технічна база для відповідного оцифрування їхніх паспортів. Також у музеях області для ефективнішого ведення обліку, зберігання, популяризації та репрезентації було розпочато звірення матеріалів науково-допоміжного фонду з фондово-обліковою документацією. Першими музейними установами Івано-Франківщини, які повністю завершили звірку, стали Музей історії міста Коломиї та Музей-садиба Патріарха Київського і всієї Руси-України Володимира²⁷.

Станом на 2019 р., на Івано-Франківщині зареєстровано 208 музеїв, що діють на громадських засадах. У них зберігалось близько 135 тисяч експонатів. Протягом 2018 р. громадські музеї області відвідали понад 140 тис. осіб²⁸.

Аналізуючи «Інформацію про шляхи розвитку музейної справи на Івано-Франківщині (здобутки, проблеми, перспективи) за 2016–2018 рр. і п'ять місяців 2019 р.», підготовлену управлінням культури, національностей та релігій Івано-Франківської обласної державної адміністрації на сесію Івано-Франківської обласної ради²⁹, звернемо увагу на основні здобутки діяльності окремих провідних музеїв Івано-Франківської області.

Згідно з представленими відомостями, вирізняється своєю активною діяльністю Національний музей народного мистецтва Гуцульщини та Покуття імені Й. Кобринського у м. Коломиї, який вважається флагманом музейної справи Івано-Франківської області. Так, упродовж звітної періоду Національний музей та його філії відвідали 423 000 осіб, з них 25 850 іноземних відвідувачів з 50 країн світу; проведено 9 004 екскурсії. Фінансовий дохід музеїв становив 4 741 812 грн. В основний фонд надійшло 2 517 експонатів, з них закуплено 497 предметів на суму 399 825 грн.

Організовано 209 виставок, з них за межами музею 11 та 5 за кордоном (Словаччина, Німеччина, Польща).

Протягом 2016–2018 рр. працівники музею взяли участь у різноманітних проєктах: виставковому проєкті артменеджера та колекціонера мистецтва Павла Гудімова «Тіні забутих предків»; спільному польсько-українському мистецькому проєкті «Звільнити проєкт»; проєкті «Розмаїття традицій Покуття» за підтримки Українського культурного фонду; проєкті «Життя на «нулі», який об'єднав спільною темою творчості десятки воїнів АТО з різних областей нашої країни, волонтерів, громадськість; проєкті «Створення віртуального музею нематеріальної культурної спадщини» (елемент «Традиція гуцульської писанки» внесено до Національного переліку елементів нематеріальної культурної спадщини України); проєкті «Налагодження міжрегіонального партнерства з Легіоновським повітом Республіки Польща як можливість популяризації історико-культурної спадщини Гуцульщини за межами етнорегіону» (став переможцем Конкурсу ініціатив карпатських громад «Сврорегіон Карпати-Україна»).

Національний музей народного мистецтва Гуцульщини та Покуття імені Й. Кобринського здійснює активну міжнародну діяльність, зокрема співпрацює з музейними закладами та громадськими організаціями Польщі, Словаччини, Румунії, Німеччини, з якими укладені угоди про співпрацю. Музей презентує традиційну народну культуру Гуцульщини та Покуття на багатьох міжнародних виставках та фестивалях: виставка писанок «Навколо яйця» у м. Ретінген і м. Фрехен (Німеччина); участь у 25 Міжнародному фестивалі «Карпатська краслиця» в м. Гуменному (Словаччина); фестивалі зимової обрядовості «Мармація 2018» у м. Сегет (Румунія).

За період 2016–2018 рр. працівники музею долучилися до організації та проведення семи міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференцій: «Обрядовий хліб Коломиїщини» (2016); «Сучасний контент. Музейна галузь. Історія, здобутки та перспективи» (2016); «Синергетична природа культури: наукова рефлексія над взаємодією Ероса та Етоса»; «Рукотворні тканини – реалії сьогодення» (2016); «Іван Франко. Погляд з XXI століття» (2016); «Український феномен Гуцульщини: національний та європейський контексти» (2017); «Мистецтво писанкового розпису – соціокультурний скарб України» (2018); міжнародна конференція, присвячена 100-річчю румунської етнографії на Мараморощині.

За звітний період музеєм було опубліковано три збірники міжнародних наукових конференцій, мистецький альбом «Василь Петрук. Розсіялась пам'ять світами» та перевидано альбом «Музей писанкового розпису». Започатковано видання журналу «Гуцульщина та Покуття», перший номер якого вийшов у світ в 2019 р. Колектив Національного музею надав наукові консультації у виданні книги «Народне мистецтво Карпат» (видавець О. Савчук, м. Харків) та опрацював тематико-експозиційний план і розробив концепцію експозиції музею родини Шухевичів у с. Тишківці Городенківського району.

Музейними працівниками відреставровано 620 творів образотворчого та декоративно-вжиткового мистецтва.

У 2017 р. за високий туристичний рейтинг філія Національного музею народного мистецтва Гуцульщини та Покуття імені Й. Кобринського Музей писанкового розпису отримав «Сертифікат про досконалість» – відзнаку від найвідомішого у світі сайту про подорожі «TRIPADVISOR». Згаданий сайт оприлюднює статистику від 500 мільйонів інформаційних джерел світового рейтингу спеціалізованих закладів туристичної сфери³⁰.

Інший провідний музейний заклад – Івано-Франківський обласний музей визвольної боротьби імені С. Бандери та його філії – за звітний період відвідали 159 760 осіб, проведено 2 734 екскурсії. Фінансовий дохід становив 186 530 грн. В основний фонд надійшло 13 277 експонатів, з них закуплено 33 предмети на суму 99 628 грн. Експонувалось 7500 одиниць основного фонду, з них у музеї – 6910 одиниць, поза музеєм – 590 одиниць. Організовано 190 виставок та опубліковано 219 статей.

Одним із найважливіших напрямків практичної діяльності вказаного музею є науково-дослідна робота. На базі музею протягом окресленого періоду проведено дев'ять науково-практичних конференцій.

Музейними працівниками регулярно проводяться дослідження діяльності Легіону Українських Січових Стрільців, ЗУНР, ОУН, УПА та Української дивізії «Галичина». Наукові напрацювання публікувалися у місцевих виданнях та у «Віснику ІФОМВБ ім. С. Бандери». Результатом наукових досліджень став вихід чотирьох монографій.

Важливою ділянкою роботи музею залишається збір спогадів безпосередніх учасників ОУН та УПА. Його результат – на аудіо- та відеоносіях записано понад 180 спогадів, що дозволить в майбутньому створити «Банк Живого Слова». Музейними працівниками розпочато роботу зі створення електронного реєстру учасників національно-визвольної боротьби та пам'ятних знаків на Івано-Франківщині. Станом на 2019 р., до реєстру внесено біографії 5 тис. учасників ОУН та УПА.

Для популяризації історії українського визвольного руху ХХ ст. на базі Івано-Франківського обласного музею визвольної боротьби імені С. Бандери та за його межами активно проводиться освітньо-масова робота, зокрема за звітний період організовано 450 освітньо-масових заходів.

Поряд з Меморіальним комплексом «Дем'янів Лаз» продовжують успішно функціонувати інші філії музею. Так, в Історико-меморіальному музеї імені С. Бандери в с. Старий Угринів Калуського району з успіхом проводились виставки, серед яких: виставка архівних матеріалів судового процесу в м. Карлсруе (Німеччина) над вбивцею Степана Бандери Богданом Сташинським; виставка, присвячена бойовим діям на Сході України; виставка «Станіславів – столиця ЗУНР», присвячена 100-річчю ЗУНР. У Косівському філіалі відкрито ще одну експозиційний залу, де продемонстровано історію українського січового стрілецтва, діяльність молодіжних громадських організацій «Пласт», «Луг», «Каменярі» в 1920–1930-х рр., звернуто увагу на комуністичні репресії на території краю в 1939–1941 рр.³¹.

Івано-Франківський краєзнавчий музей та його філії за період 2016–2018 рр. і п'ять місяців 2019 р. відвідали 422 тис. осіб, проведено 6664 екскурсії. Фінансовий дохід музейної установи становив 1 501 000 грн. До основного фонду надійшло 1830 експонатів, закуплено експонатів на суму 35 872 грн, проведено 626 виставок, з них за межами музею – 18.

Основні напрями діяльності музею склали експозиційна, науково-дослідна та реставраційна роботи. Вагому ланку становили також культурно-освітня, фондова, виставкова та видавнича праця. Відповідно до профілю музею, працівники здійснювали вивчення природи, історії та мистецтва області, проводили етнографічні розвідки, брали участь в археологічних розкопках, долучалися до заходів на пам'яткоохоронну тематику.

Науково-дослідна робота Івано-Франківського краєзнавчого музею стала основою практичної діяльності музею. За звітний період музейний заклад організував і провів низку всеукраїнських і регіональних наукових конференцій: «Дух, що тіло рве до бою» (2016 р.), «Пам'ятки Прикарпаття: стан збереження та популяризації» (2017 р.), «Сучасні акценти музейництва: історія, здобутки, перспективи» (2018 р.) та «Християнство – духовна основа українського народу» (2018 р.).

Музей значну увагу приділяє експозиційній діяльності. Оновлення експозиції відділу історії проводилось у 2016 р. Зокрема повністю змінено розділ «Історія Галицько-Волинського князівства». У 2017 р. завершилась робота над перебудовою експозиційних відділів «Народне мистецтво» та «Побут кін. ХІХ – поч. ХХ ст.». У 2018 р. проведено реекспозиційні роботи у філії історико-краєзнавчого музею у смт Солотвин та оновлено експозиційний відділ природи.

Історико-меморіальний музей Олекси Довбуша упродовж звітного періоду відвідали 19 479 осіб, проведено 920 екскурсії. Фінансовий дохід музею становив 17 050 грн. В основний фонд надійшло 364 експонати, організовано 69 виставок, опубліковано 58 статей. У 2016 р. у стінах закладу відкрито кімнату-музей академіка Володимира Грабовецького. Працівниками музею організовано і проведено дві всеукраїнські, одну регіональну та дві обласні науково-практичні конференції³².

Станом на грудень 2020 р. фонд історико-меморіального музею Олекси Довбуша налічував 4589 одиниць, з них: 2829 основного фонду, 1760 науково-допоміжного. У трьох експозиційних залах музею експонувалося 800 музейних предметів³³.

В історико-меморіальному музеї Олекси Довбуша активно ведеться наукова і краєзнавча робота. Публікації його працівників можна побачити на шпальтах газет «Галичина», «Рідна земля», «Експрес», «Освіта Прикарпаття», альманаху «Краєзнавець Прикарпаття» та ін. За останні 2018–2020 рр. опубліковано 60 науково-дослідних праць. Працівники музею беруть участь в науково-практичних конференціях та семінарах, присвячених музейній та краєзнавчій тематиці. Щодо видавничої діяльності, то музей видає «Наукові записки музею Олекси Довбуша», збірники матеріалів «Грабовецьких історичних читань», буклети та листівки на опришківську тематику, а також про національно-визвольну боротьбу ХV–ХХ ст. На основі рукописів Володимира Грабовецького видано три томи історії Прикарпаття у 50-ти томах після його смерті. Історико-меморіальний музей Олекси Довбуша є організатором низки всеукраїнських наукових конференцій: I, II, III «Грабовецькі

історичні читання» (2016, 2018, 2020 рр.), «Василь Баюрак (1722–1754 рр.) – ватажок карпатських опришків»³⁴.

Історико-меморіальний музей Олекси Довбуша надає допомогу громадським музеям. На його базі проводяться методичні засідання вчителів історії міста та області, заступників директорів з виховної роботи, уроки історії України з теми опришківського руху³⁵.

За цей період часу багатогранною виявилася практична діяльність Музею мистецтв Прикарпаття. Так, музей та його філію відвідали 86 652 особи, проведено 1227 екскурсій. Фінансовий дохід музею становив 622 436 грн. До музейної установи надійшло і прийнято на постійне зберігання 240 творів образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва (всі подаровано).

Проведено 579 культурно-мистецьких заходів, з них 163 виставки у музеї та 22 за межами. Серед них необхідно виокремити такі: виставка у рамках мистецького проекту Олексія Коваля «Емалі: Історія. Україна. Світ»; виставка творів Олекси Новаківського та учнів його Мистецької школи (до 95-річчя заснування); виставка у рамках проекту «Порцеляновий ренесанс України»; виставка творів Параски Хоми у рамках проекту «Творчість Параски Хоми як самобутнє явище українського народного мистецтва» (за підтримки Українського культурного фонду); виставка відреставрованих і тих, що потребують реставрації, творів у рамках мистецької акції «Повернуті з небуття». Музей також став учасником соціально-мистецького проекту «Торкаючись – бачу. Великі українці» для людей з вадами зору.

Музей виступив партнером культурно-мистецького проекту «Під зорею Пінзеля. 3D вимір», реалізованого за підтримки Українського культурного фонду у 2018 р. Його завдання полягало у відскануванні і створенні високо-полігональних 3D скульптур оригіналів робіт Іоанна Георга Пінзеля, які зберігаються, зокрема, і в Музеї мистецтв Прикарпаття³⁶.

Метою мистецько-благодійної акції «Подаруй іконі друге життя», що розпочалася у музеї-церкві Зішестя Святого Духа (філії Музею мистецтв Прикарпаття) у 2013 р., було активне залучення громадськості до реалізації культурно-мистецьких заходів, які втілює у життя музей, зокрема шляхом збереження, консервації та реставрації унікальної колекції творів сакрального мистецтва нашого краю. Упродовж 2016 – першої половини 2019 рр., завдяки жертводавцям, меценатам, небайдужим людям, ЗМІ, музейникам, художник-реставратор музею Зеновій Крок відреставрував 20 творів іконопису, сакрального живопису та скульптури, що датуються XVII – XX ст.

Отже, музейні колекції на Івано-Франківщині в умовах російсько-української війни становлять важливу ланку культурної та етнотуристичної галузі. Вони комплексно показують етнографічну й історико-краєзнавчу своєрідність Прикарпаття в «глибокому тилу» та намагаються надалі якісно вести експозиційну, науково-фондову, науково-дослідну, екскурсійну роботу.

¹ Закон України «Про музеї та музейну справу»: станом на 28 лист. 2009 р. [Law of Ukraine «On Museums and museum affairs»: as of November 28 2009], in «Верховна Рада України. – Офіційне видання», Київ, Парламентське видавництво, 2010, 32 с.

² Проект «Музейне коло Прикарпаття». Звіт. Дослідження проблем і перспектив розвитку музеїв в Івано-Франківській області та можливостей їх участі в реалізації проекту [Project «Museum circle of Prykarpattia». Report. Study of the problems and prospects of the development of museums in the Ivano-Frankivsk region and the possibilities of their participation in the implementation of the project], Івано-Франківськ, 2008, с. 3; Основи музеєзнавства, маркетингу та рекламно-інформаційної діяльності музеїв. Посібник [Basics of museology, marketing and advertising and information activities of museums. Manual], Івано-Франківськ, Плай, 2005, с. 14-17.

³ Вісник. Офіційне видання Івано-Франківської обласної ради та Івано-Франківської обласної державної адміністрації [Herald. Official publication of Ivano-Frankivsk regional council and Ivano-Frankivsk regional state administration], Івано-Франківськ, 2007, жовтень, 2006, № 3 (80), с. 39.

⁴ Поточний архів управління культури, національностей та релігій Івано-Франківської обласної державної адміністрації (далі – ПАУКНР ІФОДА), ф. 2 Музейна справа в Івано-Франківській області, оп. 1, спр. 11 Статистичні звіти про діяльність музеїв Івано-Франківської області за 2012 р., 44 арк.; ПАУКНР ІФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 12 Інформація головного управління статистики в Івано-Франківській області щодо діяльності музеїв Івано-Франківської області у 1992-2014 рр., 2 арк.; ПАУКНР ІФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 13 Статистичні відомості про діяльність музеїв Івано-Франківської області. 2013-2021 рр., 5 арк.; ПАУКНР ІФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 14 Статистичні відомості про діяльність Івано-Франківського краєзнавчого музею. 2013-2021 рр., 6 арк.; ПАУКНР ІФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 15 Довідка про проблеми та перспективи музейної

справи в області. 2019 р., 2 арк.; ПАУКНР ІФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 16 Інформація про шляхи розвитку музейної справи на Івано-Франківщині (здобутки, проблеми, перспективи) за 2016-2018 рр. і п'ять місяців 2019 р. 2019 р., 11 арк.; ПАУКНР ІФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 17 Довідка про роботу Історико-меморіального музею Олекси Довбуша. 2020 р., 3 арк.; ПАУКНР ІФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 18 Інформація про музеї та заповідники у межах Івано-Франківської області. 1 січня 2022 р. – 1 серпня 2022 р., 4 арк.

⁵ Музеї Івано-Франківщини. Довідник [Museums of Ivano-Frankivsk region. Directory], Івано-Франківськ, 2016, 128 с.

⁶ Проект «Музейне коло Прикарпаття». Звіт. Дослідження проблем і перспектив розвитку музеїв в Івано-Франківській області та можливостей їх участі в реалізації проекту [Project «Museum circle of Prykarpattia». Report. Study of the problems and prospects of the development of museums in the Ivano-Frankivsk region and the possibilities of their participation in the implementation of the project], Івано-Франківськ, 2008, с. 3.

⁷ ПАУКНР ІФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 12 Інформація головного управління статистики в Івано-Франківській області щодо діяльності музеїв Івано-Франківської області у 1992-2014 рр., арк. 1-2.

⁸ ПАУКНР ІФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 12 Інформація головного управління статистики в Івано-Франківській області щодо діяльності музеїв Івано-Франківської області у 1992-2014 рр., арк. 2.

⁹ ПАУКНР ІФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 11 Статистичні звіти про діяльність музеїв Івано-Франківської області за 2012 р., арк. 6-7.

¹⁰ Г. Брицька, З. Федунків, Музеї Івано-Франківщини: проблеми та перспективи розвитку [Museums of Ivano-Frankivsk region: problems and development prospects], in «Музеї Івано-Франківщини. Довідник», Івано-Франківськ, 2016, с. 7.

¹¹ ПАУКНР ІФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 13 Статистичні відомості про діяльність музеїв Івано-Франківської області. 2013–2021 рр., арк. 2.

¹² ПАУКНР ІФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 18 Інформація про музеї та заповідники у межах Івано-Франківської області. 1 січня 2022 р. – 1 серпня 2022 р., арк. 1-4.

¹³ ПАУКНР ІФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 13 Статистичні відомості про діяльність музеїв Івано-Франківської області. 2013-2021 рр., арк. 1.

¹⁴ ПАУКНР ІФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 13 Статистичні відомості про діяльність музеїв Івано-Франківської області. 2013-2021 рр., арк. 3.

¹⁵ ПАУКНР ІФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 13 Статистичні відомості про діяльність музеїв Івано-Франківської області. 2013-2021 рр., арк. 4.

¹⁶ ПАУКНР ІФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 13 Статистичні відомості про діяльність музеїв Івано-Франківської області. 2013-2021 рр., арк. 5.

¹⁷ ПАУКНР ІФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 14 Статистичні відомості про діяльність Івано-Франківського краєзнавчого музею. 2013-2021 рр., арк. 1.

¹⁸ ПАУКНР ІФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 14 Статистичні відомості про діяльність Івано-Франківського краєзнавчого музею. 2013-2021 рр., арк. 3.

¹⁹ ПАУКНР ІФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 14 Статистичні відомості про діяльність Івано-Франківського краєзнавчого музею. 2013-2021 рр., арк. 4.

²⁰ ПАУКНР ІФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 14 Статистичні відомості про діяльність Івано-Франківського краєзнавчого музею. 2013-2021 рр., арк. 2.

²¹ ПАУКНР ІФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 14 Статистичні відомості про діяльність Івано-Франківського краєзнавчого музею. 2013-2021 рр., арк. 5.

²² ПАУКНР ІФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 15 Довідка про проблеми та перспективи музейної справи в області. 2019 р., 2 арк.

²³ ПАУКНР ІФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 15 Довідка про проблеми та перспективи музейної справи в області. 2019 р., арк. 1.

²⁴ «Творчість Параски Хоми як самобутнє явище українського народного мистецтва» [«Creativity of Paraska Khoma as an original phenomenon of Ukrainian folk art»], URL: <https://ucf.in.ua/archive/5f185f7cc1a3d0031e2c6113>

²⁵ Майстер клас з декоративного розпису в музеї В. Касіяна. Снятин. 17.10.2018 р. [Master class on decorative painting in the museum of V. Kasiyan. Snyatyn. 10/17/2018], URL: https://www.youtube.com/watch?v=wEac7HQE0i8&fbclid=IwAR3-XIOgraUxKE_czBFKe0yOYlnDeCxl60TjSfMypsYlkgSu2zMSr79v8o

²⁶ ПАУКНР ІФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 15 Довідка про проблеми та перспективи музейної справи в області. 2019 р., арк. 1.

²⁷ ПАУКНР ІФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 15 Довідка про проблеми та перспективи музейної справи в області. 2019 р., арк. 1-2.

²⁸ ПАУКНР ІФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 15 Довідка про проблеми та перспективи музейної справи в області. 2019 р., арк. 2.

²⁹ ПАУКНР ІФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 16 *Інформація про шляхи розвитку музейної справи на Івано-Франківщині (здобутки, проблеми, перспективи) за 2016-2018 рр. і п'ять місяців 2019 р.* 2019 р., 11 арк.

³⁰ ПАУКНР ІФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 16 *Інформація про шляхи розвитку музейної справи на Івано-Франківщині (здобутки, проблеми, перспективи) за 2016-2018 рр. і п'ять місяців 2019 р.* 2019 р., арк. 2-3.

³¹ ПАУКНР ІФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 16 *Інформація про шляхи розвитку музейної справи на Івано-Франківщині (здобутки, проблеми, перспективи) за 2016-2018 рр. і п'ять місяців 2019 р.* 2019 р., арк. 3-5.

³² ПАУКНР ІФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 16 *Інформація про шляхи розвитку музейної справи на Івано-Франківщині (здобутки, проблеми, перспективи) за 2016-2018 рр. і п'ять місяців 2019 р.* 2019 р., арк. 6.

³³ ПАУКНР ІФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 17 *Довідка про роботу Історико-меморіального музею Олекси Довбуша.* 2020 р., арк. 1.

³⁴ ПАУКНР ІФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 17 *Довідка про роботу Історико-меморіального музею Олекси Довбуша.* 2020 р., арк. 1-2.

³⁵ ПАУКНР ІФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 17 *Довідка про роботу Історико-меморіального музею Олекси Довбуша.* 2020 р., арк. 2-3.

³⁶ *Під зорею Пінзеля. Барокове мистецтво і строї епохи* [Under the Pinzel star. Baroque art and costumes of the era], URL: <https://ucf.in.ua/archive/5f242c811702a525233fedd6>; *Під зорею Пінзеля. 3D вимір. Проект національної співпраці* [Under the Pinzel star. 3D dimension. Project of national cooperation], URL: <https://pinzel.com.ua/>

References

1. Brytska H., Fedunkiv Z., *Muzei Ivano-Frankivshchyny: problemy ta perspektyvy rozvytku* [Museums of Ivano-Frankivsk region: problems and development prospects], in «*Muzei Ivano-Frankivshchyny. Dovidnyk*», Ivano-Frankivsk, 2016, s. 7-12.
2. Maister klas z dekoratyvnoho rozpysu v muzei V. Kasiana. Sniatyn. 17.10.2018 r. [Master class on decorative painting in the museum of V. Kasiyan. Sniatyn. 10/17/2018], URL: https://www.youtube.com/watch?v=wEac7HQE0i8&fbclid=IwAR3-XIOgraUxKE_czBFKe0yO1YlnDeCx160TjSfMypsYlkgu2zMSr79v8o
3. *Muzei Ivano-Frankivshchyny. Dovidnyk* [Museums of Ivano-Frankivsk region. Directory], Ivano-Frankivsk, 2016, 128 s.
4. *Osnovy muzeieznavstva, marketynhu ta reklamno-informatsiinoi diialnosti muzeiv. Posibnyk* [Basics of museology, marketing and advertising and information activities of museums. Manual], Ivano-Frankivsk, Plai, 2005, 64 s.
5. *Pid zoreiu Pinzelia. Barokove mystetstvo i stroi epokhy* [Under the Pinzel star. Baroque art and costumes of the era], URL: <https://ucf.in.ua/archive/5f242c811702a525233fedd6>
6. *Pid zoreiu Pinzelia. 3D vymir. Proekt natsionalnoi spivpratsi* [Under the Pinzel star. 3D dimension. Project of national cooperation], URL: <https://pinzel.com.ua/>
7. *Potochnyi arkhiv upravlinnia kultury, natsionalnostei ta religii Ivano-Frankivskoi oblasnoi derzhavnoi administratsii, f. 2 Muzeina sprava v Ivano-Frankivskii oblasti, op. 1, spr. 11 Statystychni zvity pro diialnist muzeiv Ivano-Frankivskoi oblasti za 2012 r.*, 44 ark.
8. *Potochnyi arkhiv upravlinnia kultury, natsionalnostei ta religii Ivano-Frankivskoi oblasnoi derzhavnoi administratsii, f. 2, op. 1, spr. 12 Informatsiia holovnoho upravlinnia statystyky v Ivano-Frankivskii oblasti shchodo diialnosti muzeiv Ivano-Frankivskoi oblasti u 1992-2014 rr.*, 2 ark.
9. *Potochnyi arkhiv upravlinnia kultury, natsionalnostei ta religii Ivano-Frankivskoi oblasnoi derzhavnoi administratsii, f. 2, op. 1, spr. 13 Statystychni vidomosti pro diialnist muzeiv Ivano-Frankivskoi oblasti. 2013-2021 rr.*, 5 ark.
10. *Potochnyi arkhiv upravlinnia kultury, natsionalnostei ta religii Ivano-Frankivskoi oblasnoi derzhavnoi administratsii, f. 2, op. 1, spr. 14 Statystychni vidomosti pro diialnist Ivano-Frankivskoho kraieznavchoho muzeiu. 2013-2021 rr.*, 6 ark.
11. *Potochnyi arkhiv upravlinnia kultury, natsionalnostei ta religii Ivano-Frankivskoi oblasnoi derzhavnoi administratsii, f. 2, op. 1, spr. 15 Dovidka pro problemy ta perspektyvy muzeinoi spravy v oblasti. 2019 r.*, 2 ark.
12. *Potochnyi arkhiv upravlinnia kultury, natsionalnostei ta religii Ivano-Frankivskoi oblasnoi derzhavnoi administratsii, f. 2, op. 1, spr. 16 Informatsiia pro shliakhy rozvytku muzeinoi spravy na Ivano-Frankivshchyni (zdobutky, problemy, perspektyvy) za 2016-2018 rr. i piat misiatsiv 2019 r.* 2019 r., 11 ark.
13. *Potochnyi arkhiv upravlinnia kultury, natsionalnostei ta religii Ivano-Frankivskoi oblasnoi derzhavnoi administratsii, f. 2, op. 1, spr. 17 Dovidka pro robotu Istoryko-memorialnoho muzeiu Oleksy Dovbusha. 2020 r.*, 3 ark.

14. Potochnyi arkhiv upravlinnia kultury, natsionalnosti ta religii Ivano-Frankivskoi oblasnoi derzhavnoi administratsii, f. 2, op. 1, spr. 18 Informatsiia pro muzei ta zapovidnyky u mezhakh Ivano-Frankivskoi oblasti. 1 sichnia 2022 r. – 1 serpnia 2022 r., 4 ark.
15. Proekt «Muzeine kolo Prykarpattia». Zvit. Doslidzhennia problem i perspektyv rozvytku muzeiv v Ivano-Frankivskii oblasti ta mozhlyvosti yikh uchasti v realizatsii proektu [Project «Museum circle of Prykarpattia». Report. Study of the problems and prospects of the development of museums in the Ivano-Frankivsk region and the possibilities of their participation in the implementation of the project], Ivano-Frankivsk, 2008, 52 s.
16. «Tvorchist Parasky Khomy yak samobutnie yavyshe ukrainskoho narodnoho mystetstva» [«Creativity of Paraska Khoma as an original phenomenon of Ukrainian folk art»], URL: <https://ucf.in.ua/archive/5f185f7cc1a3d0031e2c6113>
17. Visnyk. Ofitsiine vydannia Ivano-Frankivskoi oblasnoi rady ta Ivano-Frankivskoi oblasnoi derzhavnoi administratsii [Herald. Official publication of Ivano-Frankivsk regional council and Ivano-Frankivsk regional state administration], Ivano-Frankivsk, 2007, zhovten, 2006, № 3 (80), 136 s.
18. Zakon Ukrainy «Pro muzei ta muzeinu spravu»: stanom na 28 lyst. 2009 r. Law of Ukraine «On Museums and museum affairs»: as of November 28 2009], in «Verkhovna Rada Ukrainy. – Ofitsiine vydannia», Kyiv, Parlamentske vydavnytstvo, 2010, 32 s.

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 2. – 2023. – С. 143–148
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 2. – 2023. – pp. 143–148
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2023.58.143-148>
hj.chnu.edu.ua

УДК 378.016:93/94].091.322:004.8

© Taras Kovalets* (Chernivtsi)

ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN HISTORY EDUCATION: OBSERVATIONS AND PERSPECTIVES

The article presents the results of cursory field research and the author's own experience of using of public chatbots based on artificial intelligence in history education, mainly during the course «The Actual Issues of History and Culture of Ukraine». The author discusses the most typical examples of student responses generated by these chatbots and attempts to identify the key indicators of such a violation of academic honesty.

The results of the author's own experiments conducted during communication with ChatGPT and Bard on topics related to the history of the Ukrainian Cossacks are presented. The current state of identification of artificial intelligence-generated text by plagiarism checking systems and the ability of chatbots to effectively rewrite academic texts is shown. The author presents the threats of using these tools in test tasks and suggests an effective way to eliminate them. The main advantages, current and future, of using public chatbots in history education are described, as well as ways to explain to students and teaching staff of higher education institutions the great danger of such academic dishonest behavior.

Keywords: chatbot, artificial intelligence, ChatGPT, history education, threats to the educational system.

Тарас Ковалець (Чернівці)

ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ В ІСТОРИЧНІЙ ОСВІТІ: СПОСТЕРЕЖЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Загальнодоступні чат-боти на базі штучного інтелекту (ШІ) швидко стають невід'ємною частиною нашого життя. Це програмні середовища, які базуються на результатах роботи нейронних мереж з величезними масивами передусім текстових даних, що враховують специфіку природних людських мов, можуть сприймати текст, введений користувачем, і генерувати текстові відповіді. Наразі існують десятки популярних чат-ботів, серед яких найбільш відомі ChatGPT, Bing, Claude і Bard.

Автор публікації вже понад рік ретельно вивчає їх для особистих потреб та спостерігає за стрімким проникненням цих систем ШІ в освітній процес. За останні два навчальні семестри застосування студентами таких чат-ботів стало надзвичайно поширеним, хоч здійснюється переважно з грубим порушенням академічної доброчесності. Текст, який повинен забезпечити відповідь на різні питання з історії, генерується чат-ботами феноменально швидко, але загалом він настільки ж феноменально далекий від очікувань.

Можна виділити кілька специфічних індикаторів, котрі вказують на таке порушення доброчесності: перефразування, абсолютна узагальненість, позбавленість будь-яких важливих фактів і дат, абсурдність тверджень та кардинальне перебільшення важливості історичних проблем, подій та осіб, змішування фактологічного матеріалу з різних епох, історії різних держав і народів.

Великою проблемою видається переписування тексту (рерайтинг), з яким чат-боти добре дають собі раду і який наявні системи перевірки плагіату не в стані ідентифікувати.

* к.і.н., асистент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Стосовно тестових завдань, зважаючи на їх переважну простоту і орієнтованість на перевірку певних усталених фактів, чат-боти «забезпечують» навіть до 90% правильних відповідей. Технічним рішенням у цій ситуації можуть бути спеціальні плагіни для обмеження переходу між вкладками браузера, хоч вони платні й незручні у використанні.

Єдиним дієвим способом відновити академічну добросовісність видається спрямування освітян-істориків – не толерувати подібне застосування цих систем, ретельно пояснювати студентам їх шкідливість для сфери історичної освіти.

Чат-боти на базі ШІ навряд чи будуть колись заборонені або ліквідовані. Потрібно змиритися з тим, що вони існують, і пристосуватися до того, як вони працюють. Це справді проривні технології, котрі можуть якісно покращити історичну освіту в майбутньому, однак, на жаль, не в теперішньому.

Ключові слова: чат-бот, штучний інтелект, ChatGPT, історична освіта, загрози освітній системі.

Introduction

New phenomena such as ChatGPT are rapidly becoming an integral part of our daily lives: they are in the news, they are admired, they are hated, and sometimes they are compared to the most breakthrough technologies in human history. What do they mean for history education today?

The **actuality** of the topic of our publication is extremely important, as it concerns almost all elements and stages of history education. The main **goal** of the article is to present the peculiarities of practical use of AI-based chatbots by students in the study of historical disciplines. The **tasks** of the publication are to analyze the peculiarities of generating texts on topics related to historical disciplines by public AI-based chatbots, to identify indicators of such texts, and to suggest ways to eliminate or at least reduce the threat to the entire history education.

The state of research on the topic. Given that this is a very new field of research, the role of AI in history education (including chatbots based on it) remains very poorly developed. Among Ukrainian researchers, both educators and journalists, we can mention the studios of Oleksii Voronkin, Liliia Vitiuk, Tetiana Lebid, Oleksandr Okhrimenko, and foreign researchers Kevin Roose and Marcin Frąckiewicz. When studying these publications, we almost always notice enthusiasm, recommendations to use ChatGPT and its analogues as widely as possible, to adapt to the new conditions in which the educational process appears¹. Only here and there are timid remarks about the imperfections of public chatbots and the risks associated with them.

AI-based chatbots: the principle of functioning and the most popular models

A public chatbot based on AI is a software environment built on AI systems that is created to interact with humans via natural languages. It is public because it is available to the widest range of users through the web pages, messenger platforms, and voice assistants.

Each such system is based on neural networks that are trained on huge amounts of text data, hundreds of billions of words, on the so-called principle of large language models (LLM). According to certain algorithms, text is converted into tokens, and words are encoded based on the patterns of a particular language. Next, neural networks, trained based on specific tasks, create certain software models that recognize natural human speech and generate human-like text in response.

The most famous is ChatGPT by OpenAI company. It's followed by Bing, Claude, and dozens of others. One of the latest is Bard by Google. Each of these chatbots has its own features. Besides the popularity ChatGPT is much slower than Bard in text generation speed. Its free version is still inferior to most other popular chatbots as it still doesn't have access to web searching systems.

ChatGPT has been available in Ukraine since the beginning of this year. Students (and not only them) started using it for various purposes quite quickly. The easiest and the least honest way is to quickly complete a homework.

It's very fast method. All you have to do is enter a prompt, and the chatbot gives you a comprehensive answer, grammatically mostly correct, formulated mostly flawlessly or with minor errors.

My first acquaintance with it. First (mis)use by students

Ever since I got acquainted with AI systems myself, I've been trying to communicate with them on historical topics. A year ago, when even they weren't available in Ukraine and I had to use them through

VPN services, I was shocked by the complete absurdity of the historical text they generated, even on the simplest issues. That's why, in the first classes of my subjects in summer semester 2022/2023 and in winter semester 2023/2024 academic years, I warned students about using AI chatbots.

The main course that I teach at Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University is «The Actual Issues of History and Culture of Ukraine», which is intended for students of non-specialists, i.e., non-historians. I had classes at the Faculty of Law and the Faculty of Pedagogy, Psychology, and Social Work of our university.

Last semester it wasn't widespread, but this semester it is very, very noticeable. And at one of the most prestigious faculties of the university, the Faculty of Law. In almost every academic group, during seminars on this course, there have been cases of using public chatbots to generate material to answer seminar questions.

First of all, let me briefly explain what the seminar looks like. There are usually three questions per lesson (for example, the first is «Kyivan Rus under Volodymyr the Great», the second is «Causes and process of division of Kyivan Rus», and the third is «Tatar-Mongol invasion and the death of Kyivan Rus»), each of which is reported first by one speaker from students' group and then discussed by his/her colleagues.

So, very often, a student called to give a report, steps into the center of the auditorium, takes out his (or her) smartphone, quickly enters a request, copying it from an electronic journal, and starts reading what the chatbot has generated. It looks comical at first, and tragic a bit later.

Indications of (mis)using the chatbots in open-ended responses

The following indicators can be defined:

1. Paraphrasing.

The chatbot always paraphrases the wording of the question in the first few sentences. For example, if the question is phrased «The Tatar-Mongol invasion and the death of Kyivan Rus», it generates something like: «At a certain period of the history of Kyivan Rus, this state experienced a phenomenon called the Tatar-Mongol invasion, which led to the death of Kyivan Rus». At first glance, it looks like a human «stretching» the answer, but humans use this quite rarely, while chatbots use it all the time.

2. Generality and lack of details, dates, and facts.

At the beginning of my communicating with such chatbots (at least in early 2023), they were rapidly generating facts and dates with absolutely no sense, missing by centuries.

Perhaps their developers realized that, and now chatbots are more cunning, they can tell that the Tatar-Mongol invasion was (dividing the answer into informative blocks):

- a terrible phenomenon,
- had a great impact on Kyivan Rus,
- led to changes in the life of the population,
- violated the principles of freedom and democracy (that's not a joke),
- took place at the end of the existence of Kyivan Rus, and so on.

That all goes without any specific date, name of a prince or khan, etc. Such generalized answers without facts are indicative of texts generated by AI.

3. Absurdity of information and exaggeration of the importance of problems and persons.

If you ask a chatbot about some of the most famous figures or phenomena in the history of Ukraine, it can give you several real facts about these figures/phenomena and a few fake ones. This was very vividly demonstrated, for example, in short biography of Oles Honchar generated by ChatGPT and published recently by the Novyi Kanal, which caused a true scandal in the Ukrainian information space².

Some students use a combined approach, using both AI systems and recommended literature, which is provided for each topic and is fully online. The transition from the material from a real book or article to the text generated by chatbot is very noticeable, because currently, AI doesn't distinguish between fact and fiction at all³.

Another real-life and shining example

In a lesson about the system of government of Bohdan Khmelnytsky's state, one student gave the following information (first, I will give the correct answer for the uninitiated: the head of the state was hetman Khmelnytsky himself, who relied on the General Council of starshyna, i.e., senior officers, Cossack regiments and regions were led by colonels, hundreds by sotnyky, the commanders of hundreds; these facts generally exhaust the answer).

In the version of an unidentified chatbot (since students rarely name which ones they use, although as was noticed from casual observations that it's almost always ChatGPT), it was declared that the main authority in Khmelnytsky's state was some «rada riasna», which performed seemingly fantastically important functions and was the best manifestation of freedom and democracy in the world ever. No less important in the chatbot and student's version was the «hetman's дума» (let me remind that the дума was a kind of parliament in the Moscow Tsardom), as well as the «Cossack sejm» (sejm was the parliament of the Polish-Lithuanian Commonwealth at that time).

As we can see, the chatbot mixed different topics and historical periods. I still don't identify where it got the «rada riasna» from.

Finally, the chatbot came up with two Zaporozhian Hosts, the Upper and Lower, which fought each other for a long time, but at last their leaders reconciled and began to live in peace and harmony. The end.

My own experiments with chatbots

When it goes about lesser-known figures in the history of Ukraine, chatbots just go for cosmic fantasizing. Marko Zhmailo, a Cossack hetman in 1625, in one case they may consider to be a Ukrainian writer of the 19th century, who was, according to both, ChatGPT and Bard, one of the most prominent Ukrainian writers of the 19th century, in other cases a participant in the Euromaidan, one of the most outstanding participants in the Euromaidan, in other cases a famous dissident, very bright sixtiers activist, a great volunteer, etc.

I asked about several well-known Cossack hetmans. All generations of chatbots ended with a conclusion like: that person played an exceptionally important role in the history of the epoch, that was a fighter for the freedom and independence of Ukraine (although it's often a lie), the memory of him still lives on among the people (despite the fact that it's mostly a lie).

Plagiarism and rewriting

All of these circumstances also raise the obvious question of checking text generated by AI systems for plagiarism. Technically, this is mostly a new text that doesn't repeat texts present in the databases. This has become a certain problem, but now effective tools for identifying such text have been developed and are currently being implemented in various plagiarism checking systems (I hope so).

The situation with rewriting is quite different. Previously, rewriting was performed manually or with paid services that worked in a semi-automatic mode, but now any popular chatbot can handle rewriting and does it so successfully that one of the best plagiarism checkers in Ukraine, Unicheck, cannot detect such activity and treats the text rewritten by the chatbot as original. As my colleagues and I sadly joke, it will soon be possible to rewrite in this way any existing publication and present it as authentic and new one. But that may be the subject of another paper.

Popular chatbots and quizzes

In my practice, it also happened that artificial intelligence (AI) systems were used to perform tests. Student sometimes «completes» quizzes by copying them into chatbots. These can be just single questions or whole sets. And it gave from 40 up to 80–90% of correct answers. A big blow to the traditional knowledge testing system, right?

Nowadays, there are technical ways to prevent this, such as special plugins that control the transitions between browser tabs. For example, I prepare tests based on Google Forms, and this plugin detects whether students stay on the active browser tab (the one with the test) or switch to other tabs. Unfortunately, all of these plugins are paid, and I can't afford to use them on my teacher's salary.

Another limitation in using such plugins is that they are not suitable for all operating systems, they are developed mainly for Windows and popular browsers like Chrome. It means that these plugins don't work for students who take tests on iOS and less popular browsers.

A quite easy solution, in our opinion, would be to create a universal free online platform with similar functions, i.e., the inability to switch to other tabs during the test or to record such switches. Another good option would be to make it impossible to copy text from such a web page.

The best way to restore academic honesty

Given their convenience, public chatbots are unlikely to be successfully banned or liquidated. We need to accept the fact that they will continue to exist, and adapt to the way they work. What are the ways to avoid the unfair use of such chatbots in history teaching?

The only way, in my opinion, is the involvement of teachers. Once, when I abruptly stopped a student's report based on an absurd text generated by AI, that student was even offended and said that such tricks he used in other lessons of the law subjects. Therefore, in my opinion, the involvement by the teaching staff is the key way to stop the mass use of such absurd texts.

The best result can be given by the explanation, with multiple repeating, of the huge flaws in the work of AI in generating history-related texts. Human psychology works like this: you need to repeat a lot to get it understood.

Also, a certain temporary solution may be to return to such forms and methods of classroom work and knowledge testing as oral examinations.

Can these chatbots be of any use?

Speaking about the huge number of disadvantages and inconveniences of using public chatbots based on AI today, I don't deny their huge and potentially breakthrough role in the educational process of the future, including the study of historical disciplines. The forms and scope of such application can be limited only by human imagination.

In my own practice, I widely use public chatbots for historical research, they save a lot of time in processing technical data related to source documents, they are suitable for performing certain processes in genealogical research, etc. In terms of history education, considering the features that appear in new versions of chatbots, such as image generation, image analysis, audio recognition, etc. The need for their use will only grow.

Some enthusiasts are trying to use these chatbots to turn history education into a game, to gamify the lessons. So far, these attempts have been unsuccessful and sometimes very funny⁴.

With the increasing speed and depth of AI data processing, there will be for sure less and less absurdity in the perception and coverage of the historical process by such chatbots (or at least I want to believe). I also have no doubt that very soon the sphere of their use will move into virtual reality. Only time will tell what forms it will take and how it will be used by educators.

In my subjective opinion, there are certain areas of science and education where the use of such systems is fully justified, such as engineering, IT, wherever specific operations related to direct interaction with machines, programs, etc. need to be applied. But for history education, at the moment, I see only one clear advantage of using public chatbots – correcting spelling mistakes for Ukrainian text. AI systems do a good job with this.

Conclusions

Currently, there is no AI-based chatbot that can replace the engagement of students in searching for and processing materials on historical topics in higher education. The misuse of such tools is very noticeable in the presence of a human specialist.

Public chatbots do much more harm than good in studying history. It seems very strange to me that some colleagues are calling for making the work easier by asking ChatGPT to write tests for them, model historical situations, etc. At present, public chatbots are so imperfect in this regard that every statement and fact they provide needs to be verified, and this verification sometimes requires much more time than creating tests or scenarios from history by ourselves.

In my opinion, the most brief and accurate description of the role and capabilities of AI in history education is in the following quote by Ian Bogost: «The AI doesn't understand or even compose text. It offers a way to probe text, to play with text, to mold and shape an infinity of prose across a huge variety of domains, including literature and science and shitposting, into structures in which further questions can be asked and, on occasion, answered»⁵.

The threat from such chatbots is generally underestimated and will only increase. Reducing this threat poses a serious challenge to modern history education. Only time will tell what AI chatbots' dominance will lead to in the future. If this (mis)use of them meets with apathy from teachers, our educational system, and not just history education, will face further downfall and very difficult times.

¹ For example: K. Roose, *Don't Ban ChatGPT in Schools. Teach With It*, URL: <https://www.nytimes.com/2023/01/12/technology/chatgpt-schools-teachers.html>

² П. Горлач, «Довіряй, але перевіряй»: як відреагували на поширення фейкової біографії Олесь Гончара, створеної ChatGPT, URL: <https://suspilne.media/culture/435771-doviraj-ale-pereviraj-ak-vidreaguvali-na-posirennja-fejkovoi-biografii-olesa-goncara-stvorenoi-chatgpt/>

³ M. Duszczuk, *ChatGPT może zniszczyć Wikipedię. Halucynacje i zalew fałszywych historii*, URL: <https://cyfrowa.rp.pl/technologie/art38428041-chatgpt-moze-zniszczyc-wikipedie-halucynacje-i-zalew-falszywych-historii>

⁴ *The Not-So-Accurate-History of France by ChatGPT*, URL: <https://www.thefrenchhistorypodcast.com/the-not-so-accurate-history-of-france-by-chatgpt/>

⁵ I. Bogost, *ChatGPT Is Dumber Than You Think*, URL: <https://www.theatlantic.com/technology/archive/2022/12/chatgpt-openai-artificial-intelligence-writing-ethics/672386/>

References

1. Bogost, I. (2022), *ChatGPT Is Dumber Than You Think*, available at: <https://www.theatlantic.com/technology/archive/2022/12/chatgpt-openai-artificial-intelligence-writing-ethics/672386/> (accessed 2 December 2023).
2. Duszczuk, M. (2023), *ChatGPT może zniszczyć Wikipedię. Halucynacje i zalew fałszywych historii* [ChatGPT could destroy Wikipedia. Hallucinations and a flood of fake stories], available at: <https://cyfrowa.rp.pl/technologie/art38428041-chatgpt-moze-zniszczyc-wikipedie-halucynacje-i-zalew-falszywych-historii> (accessed 2 December 2023).
3. Horlach, P. (2023), «Doviraj, ale pereviraj»: yak vidreahuvaly na poshyrennia feikovoi biohrafii Olesia Honchara, stvorenoi ChatGPT [«Trust, but verify»: how they reacted to the spread of the fake biography of Oles Honchar created by ChatGPT], available at: <https://suspilne.media/culture/435771-doviraj-ale-pereviraj-ak-vidreaguvali-na-posirennja-fejkovoi-biografii-olesa-goncara-stvorenoi-chatgpt/> (accessed 2 December 2023).
4. Roose, K. (2023), *Don't Ban ChatGPT in Schools. Teach With It*, available at: <https://www.nytimes.com/2023/01/12/technology/chatgpt-schools-teachers.html> (accessed 2 December 2023).
5. Thefrenchhistorypodcast (2023), *The Not-So-Accurate-History of France by ChatGPT*, available at: <https://www.thefrenchhistorypodcast.com/the-not-so-accurate-history-of-france-by-chatgpt/> (accessed 2 December 2023).

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 2. – 2023. – С. 149–158
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 2. – 2023. – pp. 149–158
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2023.58.149-158>
hj.chnu.edu.ua

УДК 94:342.71:172.12(38-25)«-09/-05»

© Оксана Вар'ян* (Запоріжжя)

ДІЄВІСТЬ СПОСОБІВ РЕГУЛЮВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ У СПРИЙНЯТТІ КОЛЕКТИВУ ГРОМАДЯН АФІНСЬКОГО ПОЛІСА VI – IV ст. до н.е.

У статті визначено, що для регулювання суспільної діяльності громадян афінський поліс застосовував почесні та покарання. Надання почесностей мало стимулювати подальшу активну громадянську позицію афінян. Покарання ж мало запобігати випадкам ненормативної поведінки. У сприйнятті колективу громадян використання полісом різних видів почесностей та покарань залежало від значимості вчинку, різнилось за ступенем ефективності. Найбільш дієвими вважались почесні, що сприяли поширенню доброї слави про людину (увінчання, встановлення статуї) або були фінансово вигідними (ателія). Значимість покарання залежала від рівня урізання прав. До типових належав штраф. Найбільш небажаними вважались атімія та вигнання з поліса, а також конфіскація майна, що часто їх супроводжувала. Відзначається усвідомлене ставлення афінян до впливу почесностей та покарань на їх поведінку, що відображено у численних промовах ораторів.

Ключові слова: колективні уявлення афінян, громадянська доброчесність, почесні, покарання, осуд, поліс.

Oksana Varian (Zaporizhzhia)

THE EFFECTIVENESS OF REGULATION METHODS OF CIVIC VIRTUES COLLECTIVE CONSCIOUSNESS OF ATHENIAN POLIS IN 6th – 4th cent. BC

Abstract. The functioning of the Athenian politeia during VI-IV centuries B.C. was based on the concept of justice in part of the mutual obligations of the state and the citizen regarding the expected norms of social behavior. Athenian polis used honors and punishment as regulation methods to the social activities of citizens. Public praise or censure were used as ways of informal recognition of the results of citizens' activity. The state stimulated the civil activity of the Athenians using the honors. Punishment was supposed to prevent cases of abnormal behavior. Citizens had to take an activity in the government, in military campaigns, perform liturgies. Such activity proved civic virtues and gave the right to honors from the state.

The type of honors and punishments that polis applied was depended on the significance of a person's action and the degree of their effectiveness in the collective consciousness of Athenians. The main ways of honoring the activities of citizens by the state were awarding a wreath, installation of statues, sitesis, proedria, atelia, donation of land, public burials with state funds. Honors that spread the good name of a person (crowning, a statue) or financially beneficial (atelia) were considered the most effective. The state

* Заступниця директора КЗ «Запорізький обласний центр охорони культурної спадщини» ЗОР.

Deputy director, Zaporizhzhia Regional Center of the Protection of Cultural Heritage.
orcid.org/0000-0001-8380-2874
e-mail: melita16@ukr.net

used such types of punishments as fine, atimia, imprisonment, death penalty, banishment from the polis. The fine was a typical punishment. The degree of restriction of civil rights determined the significance of punishment in collective consciousness. The most dangerous were deprivation of civil rights, expulsion from the state and the prohibition to be buried within its borders in the future.

The honors and punishments could be hereditary in some cases, that strengthened their significance and effectiveness in public perception. Athenian citizens were aware of the influence of honors and punishments on their activities, what was the speeches confirmed.

Keywords: *Athenian collective consciousness, civic virtues, honors, punishment, shame, polis.*

Властивими рисами менталітету стародавніх еллінів виступали агональність та філотімія. Змагальність й прагнення до почесей задля отримання особистої вигоди були характерними рисами аристократичного етосу гомерівських героїв. В результаті еволюції суспільно-політичного ладу поліса наприкінці архаїчного – протягом класичного періодів відбулась трансформація змісту філотімії. У полісній свідомості афінян будь-яка перемога людина стала оцінюватись з точки зору корисності для держави і колективу громадян. Відтак функціонування політії у афінському полісі VI – IV ст. до н.е. мало забезпечуватись дотриманням заснованих на понятті справедливості взаємних зобов'язань поліса та громадянина щодо очікуваних норм поведінки. У спосіб похвали, надання почесей та нагород поліс намагався заохочувати належне та понаднормове виконання афінянами громадянських обов'язків, осудом та покараннями – стримати їх від порушення загальноприйнятих норм поведінки, які можуть призвести до втрати суспільної рівноваги. У свою чергу, активна громадянська позиція афінян – участь в управлінні полісом, у військових походах, відправлення літургій – врешті мали на меті визнання доброчесності та, як наслідок, забезпечення прихильності у випадку потреби говорити перед народом або за настання несприятливих обставин, зокрема таких, як участь у судовому процесі. Зазначеним обумовлена актуальність дослідження колективних уявлень афінян про ефективність застосування полісом різних форм почесей та покарання для регулювання діяльності людини.

Дослідження засноване на застосуванні епіграфічних та літературних джерел. Останні представлені промовами ораторів Лісія, Демосфена, Ісократ, Есхіна, Дінарха, Лікурга Афінського. Аналіз історіографії дозволяє виокремити дві групи робіт, пов'язаних із означеною проблемою. До першої належать дослідження давньогрецького менталітету, зокрема таких його рис, як філотімія та агональність. Друга група – праці, присвячені історії заснування та практики застосування окремих форм почесей або покарання. Так, М. Дін опубліковано статтю, присвячену аналізу використання концепції філотімії афінським полісом класичного періоду¹. Д. Кернс на прикладі героїв гомерівських поем звернувся до питання щодо суспільного сприйняття еллінами почесей та осуду^{2,3}. С. Ламбертом розглядалась історія становлення афінської гоноративної практики на основі епіграфічних джерел⁴. Н. Лоро проаналізовано концепт «прекрасної смерті» в процесі демократизації поліса⁵, Р. Б. Себріан – похвальні промови ораторів на громадських похованнях загиблих воїнів⁶. До висвітлення способів вшанування атлетів, а також тих, хто загинув у бою, звертався Д. Прітчард^{7,8}. Серед досліджень почесей переможцям агонів відзначимо також статті З. Папаконстантіну, який розглядав такі відзнаки елементом формування ідентичності афінської еліти, та Х. Р. Гетте^{9,10}. Інститут сітесиса став предметом наукових розвідок Д. М. Макдавелла¹¹, Дж. Блок й Е. Ван т' Ваут¹². Традиція встановлення почесних статуй висвітлювалась на початку ХХ ст. М. К. Велшем¹³, а у ХХІ ст. стала темою монографії Дж. Ма¹⁴. Близьким для нас є дослідження написів та колективної пам'яті афінян П. Лоу. Затвердження постанов потребувало колективного голосування, а отже схвалення більшістю присутніх у засіданні еклесії громадян. Відповідно, попри індивідуалізований характер, такі постанови відображали спільні ідеали й ідеологію суспільства, належали до елементів колективної пам'яті¹⁵. Попри суттєву дослідженість гоноративних традицій у Стародавніх Афінах, питання дієвості способів регулювання громадянської доброчесності у сприйнятті колективу громадян афінського поліса не знайшло висвітлення у наукових працях.

Метою роботи є визначення ефективності визначених законами та неформальних способів регулювання громадянської доброчесності у сприйнятті колективу громадян афінського поліса.

Протягом VI – IV ст. до н.е., з урахуванням різного часу їх запровадження, провідними способами вшанування афінських громадян та іноземців, які відзначились своєю діяльністю на

користь поліса, виступало увінчання, встановлення статуй, одноразове або постійне, в т.ч. спадкове право обіду у Пританії – сітесис, право сидіти на перших рядах у театрі – проедрія, звільнення від виконання літургій – ателія, дарування землі, публічні поховання за державні кошти. Надані почесні могли супроводжуватись публічним проголошенням та встановленням стели з відповідним декретом у межах публічного простору^{16,17}. Наявність досить широкого спектра усталених способів вшанування досягнень у певних видах діяльності на благо поліса свідчить про те, що у суспільній свідомості афінян почесні різнилися за рівнем дієвості та престижності. Потребу у існуванні різних видів нагород Демосфен пояснював необхідністю розрізнення рівня заслуг, аби держава не оцінювала всіх благодійників однаково¹⁸.

Увінчання, що супроводжувалось публічним проголошенням, є найбільш згадуваним у промовах афінських ораторів способом, у котрий поліс відзначав корисну для держави діяльність, а отже – проявлену доброчесність. Такий вид почесей застосовувався щодо афінських громадян – посадових осіб та переможців агонів, іноземців або навіть цілого народу й вважався досить ефективним способом розповсюдження доброї слави про людину. У суспільних уявленнях афінян вінок був значимою нагородою, що засвідчено наявністю пов'язаних із увінчанням палких судових дебатів, продемонстрованих промовами Демосфена «Щодо вінка за трієрархію»¹⁹, «За Ктесіфонта щодо вінка»²⁰ та промовою Есхіна «Проти Ктесіфонта»²¹. З властивим такому жанру пафосом Демосфен вказував, що проголошення у театрі про увінчання здійснювалось тисячі разів щодо тисяч людей, в т.ч. багато разів відносно самого Демосфена. Цінність вінка для нагородженого названа однаковою незалежно від того, у демі чи в театрі на Діонісіях про нагородження оголосять. Для поліса проголошення в театрі віднесено до способів заохотити людей до діяльності на користь держави²². Сам Демосфен наголошував, що за свої поради, які улавили поліс, за пропозицією Арістоніка він уже нагороджувався золотим вінком із проголошенням в театрі. Тому пропозиція Ктесіфонта щодо увінчання є повторною^{23,24}.

Увінчання належало до типових форм нагороди посадових осіб, які сумлінно виконали свої повноваження та здали звіт. Стела із вигравіюваним декретом про увінчання посадової особи встановлювалась, переважно, на Акрополі. Таке оприлюднення наданих полісом почесей мало на меті стимулювання участі афінян у державному управлінні (IG II/III³ 1 311; IG II/III³ 1 323; IG II/III³ 1 327)²⁵. За проявлені доброчесність та справедливість («ἀρετῆς ἔνεκα καὶ δικαιοσύνης») було відзначено булевтів та інших посадових осіб Буле декретом 343/342 р. до н.е. (IG II/III³ 1 306). Подібну ж «формулу» похвали за доброчесність та справедливість («ἀρετῆς | [ς ἔνεκα καὶ δικά]οσύνης») під час обіймання посади, а також виконання наданих повноважень відповідно до справедливості та законів («δικαίως καὶ κατὰ τοὺς νόμους» | [ς ἄρχου]σὶ τῆν ἀρχήν), зустрічаємо у декретах IG II/III³ 1 327, датованих 336/335 р. до н.е. та 335/334 р. до н.е. Почесний декрет 345-320 (?) рр. до н.е. пропонував похвалити та увінчати посадовця (секретаря пританії?) за виконанні обов'язки (IG II/III³ 1 323)²⁶.

Демосфеном наведено приклади увінчань вінком із проголошенням про увінчання у театрі Діоніса під час представлення трагедій на Міських Діонісіях. Стратега гоплітів Навсікла увінчали за виплату ним жалування воїнам із власних коштів. Стратега гоплітів Харідема та стратега вершників Діотіма нагородили вінками із проголошенням під час гімнічних агонів на Великих Панафінеях та представлення трагедій на Діонісіях за те, що вони власним коштом озброїли щитами 800 людей²⁷. Ісократ у своєму захисті вказував, що його учні Евном, Лісіфід, Калліпп, Онетор, Антікл, Філонід, Філомел, Хармантід нагороджувались золотими вінками за витрати на потреби поліса²⁸.

Вшанування переможців агонів вінком або стрічкою демонструють численні сюжети вазопису. Увінчання переможця прирівнювалось до увінчання поліса. Саме так про нагородження Епіхара за перемогу у забігу хлопчиків на стадій на Олімпійських іграх характеризував нагороду його онук²⁹. Юнак Епікрат був увінчаний за перемогу у кінних перегонах³⁰. Отриманий вінок за перемогу у кінних змаганнях на Істмійських та Німейських іграх заради прославлення поліса названий одним із проявів доброчесності громадянина, що за 50 років своєї діяльності на користь поліса витратив 9 талантів та 2 тис. драхм на виконання хорегій, 7-разове виконання обов'язків трієрарха, сплату військових податків та виконання інших літургій³¹. Вінків удостоювались також громадяни, на яких був покладений обов'язок організації культових заходів. Так, вінком вартістю у 1000 драхм були удостоєні за належне виконання обов'язків громадяни, уповноважені на організацію святкової

процесії, змагань з вшанування нового фестивалю на честь бога Амфіарая (IG II/III³ 1 355). Постановою 325/324 р. до н.е. були визначені нагородою трієрархам за спорудження кораблів для якнайшвидшої висилки колонії в Адріатичному морі золоті вінки вартістю в 500 драхм, 300 драхм із проголошенням на змаганнях під час Таргелій (IG II/III³ 1 370)³². Золотий вінок символізував славу та становив матеріальну цінність. Аполлодор серед цінностей, закладених ним з метою повернення боргу, називав отриманий у спадок золотий вінок батька³³.

Значимість увінчання із проголошенням як способу поширення доброї слави демонструє їх використання у міжполісних відносинах. Демосфеном наведено псефізму візантійців щодо відзначення афінян за їхню допомогу у боротьбі з Філіпом Македонським. Серед іншого, візантійці постановили увінчати народ афінський та направити священні посольства на Істмійські, Немейські, Олімпійські та Піфійські ігри, аби перед загальним зібранням греків відзначити доблесть афінян³⁴. Сікіонський народ постановою 323/322 р. до н.е. афіняни увінчували за доблесть золотим вінком вартістю 1000 драхм із проголошенням на Великих Діонісіях (IG II/III³ 1 377)³⁵.

Вагомим за значимістю в контексті поширення слави, а отже менш розповсюдженим у застосуванні може вважатись встановлення статуй, яке здійснювалось за рішенням поліса³⁶. Статуя належала до важливих почестей в уявленнях афінян, оскільки персоналізувала людину, перетворювала її образ, як уособлення добродетності, на складову публічного простору. Тому покарання відсутнього у засіданні суду звинуваченого у зраді Гіппарха було перенесено на його статую, яку зняли з Акрополя та переплавили³⁷, а Леократу докоряли зрадою встановленої у храмі Зевса Рятівника статуї його батька³⁸. Ісократ називав встановлення статуй Конону та Евагору вагомою почестью, яка мала на меті нагадувати афінянам про значимість наданих ними полісу послуг³⁹. Саме на дидактичному значенні статуй визначних завдяки своїй діяльності осіб наголошував Лікурґ, акцентуючи увагу на наявності у афінян статуй тираноборців та військових керівників⁴⁰. Мідною статуєю на міській площі та правом постійного сітесису відзначили Демада, якому оратори пізніше закидали внесення шкідливих для поліса пропозицій⁴¹.

Переважно супутніми формами вшанування були сітесис та проєдрія, які часто доповнювали увінчання із проголошенням або відзначення заслуг встановленням статуї⁴². Практика надання почестей у формі сітесису існувала уже в VI ст. до н.е. та була законодавчо зафіксована «декретом Пританейона», запровадження якого датують II пол. V ст. до н.е.⁴³. На обід у Пританії запрошувались старанні виконавці літургій, наприклад – понаднормової трієрархії⁴⁴. Досить часто обід у Пританії та проєдрія доповнювали проголошення проксенії щодо іноземців, які відзначились послугами, наданими афінському народу. Сітесис як елемент практики гостинності мав вагоме символічне значення. Запрошений удостоювався честі розділити із найбільш визначними афінянами обід у приміщенні, де розташовувався вівтар богині Гестії, що символізував їхню колективну ідентичність та єдність^{45,46}.

Ателію, яка надавалась за найбільш корисні для поліса вчинки, можна вважати ефективним методом заохочення громадян, оскільки вона мала суттєвий економічний ефект. Пропозиція Лептіна про скасування ателії зумовила яскраву промову Демосфена на захист названого виду заохочень. Оратор зазначав важливість збереження ателії для можливості градації оцінки заслуг добродетельців. Оскільки ателія належала до вагомих форм вшанування, до того ж могла бути спадковою, досить часто її надавали без супутніх почестей. Судячи із промови, правом ателії було відзначено не дуже багато громадян. Принаймні для можливості відправлення літургій оратор вважав кількість звільнених не критичною. Серед нагороджених ателією названі Хабрій, Арістофонт⁴⁷.

Дарування землі належало до вкрай цінних нагород з огляду на те, що Атика не мала достатньої кількості придатних земель. Такий вид почестей відносимо до більш рідкісних у застосуванні. Демосфен згадував про дарування землі на прикладі Лісімаха, зазначаючи, що у період видання псефісми держава мала у розпорядженні багато землі. Тепер же, в часи Демосфена, еквівалентом за значимістю стала ателія⁴⁸.

В силу специфіки приводе для надання почестей, публічні поховання за державні кошти залишило поза розглядом у заявленому нами контексті. Зазначимо лише, що такий вид почестей афінське суспільство вважало найбільш вдалим способом засвідчити добродетель громадян, котрі заради інтересів поліса віддали свої життя. Промови, що здійснювались під час поховань, мали сприяти прославленню загиблих та поширенню набутої ними слави на нащадків, справляти психологічний вплив на співгромадян^{49,50,51}.

Типовими формами покарань, які застосовував афінський поліс щодо порушників законів, усталених норм суспільної поведінки та моралі, були накладення штрафу, позбавлення або обмеження громадянських прав (громадянської честі) – атімія, ув'язнення, вигнання з поліса, смертна кара⁵². Промови ораторів надають нам досить змістовну інформацію щодо випадків прояву поведінки, яка передбачала покарання та осуд. З огляду на особливості джерела, верифікація правдивості здійснення вчинків здебільшого не видається можливою. Однак у рамках нашого дослідження важливішим є суспільне сприйняття самого способу покарання та визначення можливості повторного вчинення дій, що призвели до звинувачення.

До найбільш вагомих видів покарань належали атімія, конфіскація майна, вигнання з поліса⁵³. Поняття атімії зустрічається у писемних джерелах починаючи з архаїчного періоду, коли вона застосовувалась як оціночне судження, що позначало позбавлення громадянської честі. У класичний період атімія визначається усталеною формою покарання, що застосовувалось саме до громадян поліса⁵⁴.

Загроза атімії, конфіскації майна або вигнання були саме тими ситуаціями, за настання яких поліс мав віддячити справедливим рішенням громадянину, що відзначався діяльністю на спільне благо. Заслуги перед полісом мали надавати перевагу над іншими співгромадянами⁵⁵. Промовець у справі проти конфіскації майна виправдовував свої претензії до держави попередньою діяльністю на користь поліса – власною та своїх предків: підкреслював підтримку представниками свого роду демократії, участь у військових походах, справне виконання літургій. Його дядько неодноразово був стратегом, ставив трофеї на честь перемог ворога. Батько також обирався стратегом, був страчений за правління Тридцяти, так само як і двоюрідний брат⁵⁶. Син Полістрата просив суд не приймати рішення, внаслідок якого батько та він із братами зазнають атімії. Адже будучи корисними полісу, в т.ч. службою у кавалерії та піхоті, вони розраховували за свої послуги отримати прихильність народу на випадок судового процесу⁵⁷. Невідомий відповідач, захищаючись перед ареопагом від звинувачень Симона у навмисному пораненні, наприкінці промови зауважує, що має право розраховувати на співчуття співгромадян у нещастях, зокрема з причини судового позову. Адже йому загрожує вигнання з поліса, якому він та його предки принесли багато користі⁵⁸. До такого ж аргументу вдається інший герой промов Лісія – несправедливе покарання він вважає тим болючішим, що боровся за батьківщину, якої його можуть позбавити, на морі та на суші, завжди дотримувався законів⁵⁹. Заперечуючи можливість знищення ним священної маслини, афінянин апелював до того, що дорожить батьківщиною та майном, які може втратити за подібний злочин⁶⁰.

Нещастям для себе та ганьбою для народу називав афінянин можливі конфіскацію майна та позбавлення громадянських прав, що загрозували йому у випадку засудження за привласнення суспільних коштів. Численне виконання літургій названо підставою розраховувати на вдячність народу у формі справедливого рішення у справі^{61,62}. Висвітлення негативних рис Мідія Демосфен обґрунтовував потребою позбавити суддів відчуття зобов'язаності йому⁶³. Вигнаний з поліса був Алквіад, попри попередні заслуги його і представників його роду⁶⁴.

Вагомий психологічний вплив справляло вигнання громадянина за межі поліса, яке могло супроводжуватись заборону ховати його на Батьківщині. За таких умов людина позбавлялась не лише дому та пов'язаного із ним нерухомого майна, соціальних зв'язків, обумовлених громадянською належністю прав, у тому числі права поділяти із співгромадянами релігійні культу, а й можливості здійснення щодо неї належних поховальних обрядів із подальшим вшануванням пам'яті членами роду⁶⁵. В результаті ісангелії у вигнанні опинився Філократ⁶⁶. У вигнанні був Демосфен⁶⁷. Гіперід був вигнаний з поліса із заборону бути похованим у його межах⁶⁸.

Типовими та найбільш поширеними формами покарань вважались штраф, який міг накладатись на громадянина неодноразово, та тюремне ув'язнення. Останнє переважно супроводжувало різні види покарання або застосовувалось на період судового процесу до призначення та приведення покарання у дію, але майже не призначалось як основне⁶⁹. Небезпечною формою покарання штраф ставав лише у тому випадку, якщо громадянин не міг сплатити його. Адже отримавши статус боржника перед державною казною або казною релігійних культів, він міг бути ув'язнений, позбавлений громадянських прав⁷⁰. Так, Тімократ сплачував штраф у 3 таланти за звинуваченням у зраді, потім він сплачував штраф у 10-кратному розмірі від суми вкраденого під час виконання обов'язків синедра⁷¹. Демосфен вказував, що Мільгіад та Перікл, на яких

свого часу були накладені штрафи, повернули собі право говорити перед народом тільки після їхньої сплати⁷². Боржники, які не сплачували орендну плату за священні земельні ділянки богів та епонімних героїв, також позбавлялись громадянських прав до виплати боргу⁷³. Таким, що не мав права говорити до народу, названий Феокрін, який був оштрафований на 700 драхм під час подання звіту герою-епоніму своєї філи⁷⁴. До обміну майна прагнув вдатись багатий афінянин, який займався розробкою гірської копальні, але втратив майно і був оштрафований державою на 3 таланти⁷⁵.

Демосфен називав імена багатьох афінян, які попри свою відданість демократії та заслуги перед народом (важливість цього зауваження постає у зв'язку з періодом, на який посилається, – після падіння тиранії Тридцяти та відновлення демократії), були ув'язнені. Так, Фрасібула з Колліта ув'язнювали двічі, а Агіррій провів у в'язниці багато років, доки не сплатив усієї призначеної суми штрафу⁷⁶. Арістогітон, за словами свого супротивника, ув'язнювався неодноразово й більше часу провів у в'язниці, ніж поза нею⁷⁷.

Афінянин звернувся з позовом до суду проти Феомнеста за те, що останній назвав його вбивцею батька. Необхідність позову та покарання Феомнеста за закид подібного звинувачення він обґрунтовував вагомістю публічного виправдання для своєї репутації⁷⁸. Доведення невинуватості у судовому порядку обумовлювалось потребою уникнення соціальних санкцій у вигляді пліток, поганої слави⁷⁹. Неможливість вчинити злочин проти релігії громадянин пояснював тим, що ніколи раніше не притягувався до суду навіть за дрібнішими звинуваченнями⁸⁰. Програш у судових справах стимулював подальші позови проти громадянина. Невдачею у справі з приводу обміну майном пояснював невідомий відповідач звинувачення проти себе Симона з приводу умисного завдання йому тілесних ушкоджень⁸¹.

Значимість й ефективність заходів заохочення та покарання у сприйнятті полісного колективу громадян посилювалась наявністю практики спадкового їх застосування. Андротіон названий порушником закону, який забороняв йому виступати з промовами та пропозиціями, оскільки його батько, будучи боржником держави, зазнав атімії⁸². Атімія могла поширюватись на дітей громадян, засуджених за звинуваченнями у злочинах, що мали державне значення⁸³.

Право вирішувати питання надання почесностей або позбавлення їх, винесення покарання або виправдання поліс, в особі афінських громадян, завжди залишав за собою⁸⁴. Відомий своїми заслугами перед Афінами Арістід був повернутий афінянами з вигнання⁸⁵. Звинувачуючи Алквіада молодшого у дезертирстві, оратор акцентує увагу суддів не лише на негативних рисах його постаті, а й на провинах його батька Алквіада старшого, якого народ позбавив усіх нагород за минулі заслуги перед полісом⁸⁶. Повернення громадянських прав, звільнення із в'язниці державного боржника або вирішення питань, пов'язаних із виплатою боргу, потребували голосування 6000 афінян⁸⁷. Попри все, заохочення і покарання мали бути справедливими, оскільки не лише визначали рівень цінності або шкідливості вчинку громадянина, а й слугували зразком для побудови моделей поведінки громадянами у майбутньому⁸⁸.

Лісій називав похвалу і осуд інструментами впливу держави на те, щоб у майбутньому громадяни прагнули бути хорошими та не хотіли бути поганими⁸⁹. Практично кожен громадянин, що виступав перед народом на стороні захисту, апелював до доброї слави, яка ширилась серед співгромадян про нього та представників його роду за їхню багаторічну діяльність на благо поліса. Добра слава, у свою чергу, формувала суспільну думку про громадянина, що могло мати вплив на успіх його при обранні на посаду або у разі потреби виступу перед народом. Рівень шани, якої удостоювався громадянин, мав залежати від рівня корисності його діяльності для поліса⁹⁰.

Отже, у полісній свідомості афінян значимість різних видів почесностей та форм покарання залежала від рівня і характеру слави про громадянина, поширенню якої вони сприяли. Найбільш ефективними у розповсюдженні доброї слави вважались увінчання із публічними проголошеннями, встановлення статуй. Такі форми вшанування, як дарування землі або ателія, були найзначимішими у матеріальному вимірі. Покарання, яким би воно не було, загрожувало афінянам недобрим поголосом. Водночас найбільш суттєвими видами покарань вважались позбавлення громадянських прав, вигнання з поліса, заборона ховати в його межах, – саме ті, через які людина потрапляла за межі громадянського колективу. Діяльність громадянина, спрямована на досягнення почесностей та уникнення покарань, сприяла реалізації ним рис громадянської доброчесності.

- ¹ M. Deene, *Seeking for honour(s)? The exploitation of philotimia and citizen benefactors in classical Athens*, in «Revue belge de Philologie et d'Histoire», 2013, T. 91, Fasc. 1, P. 69-87.
- ² D. Cairns, *Honour and shame: modern controversies and ancient values*, in «Critical quarterly», 2011, Vol. 53, No. 1, P. 23-41.
- ³ D. Lewis, R. Stroud, *Athens honors king Euagoras of Salamis*, in «Hesperia : The journal of the American school of classical studies at Athens», 1979, Vol. 48, No. 2, P. 180-193.
- ⁴ S. Lambert, *What was the point of inscribed honorific decrees in classical Athens?*, in «Sociable man : essays on ancient Greek social behavior in honour of Nick Fisher», Swansea, 2011, P. 193-214.
- ⁵ N. Loraux, *The «beautiful death» from Homer to democratic Athens*, in «Arethusa», 2018, Vol. 51, Num. 1, P. 73-89.
- ⁶ R. Cebrián, *The funeral oration as alternative to Homeric poetry in Classical Athens*, in «Studia Philologica Valentina», 2005, Vol. 8, No. 5, P. 11-35.
- ⁷ D. Pritchard, *Public honours for Panhellenic sporting victors in democratic Athens*, in «Nikephoros : zeitschrift für sport und kultur im altertum», 2012, Is. 25, P. 209-220.
- ⁸ D. Pritchard, *Honouring the war dead in democratic Athens*, in «Democracy and Salamis : 2500 years after the battle that saved Greece and Western world», Springer, 2022, P. 285-305.
- ⁹ Z. Papakonstantinou, *Sport, victory commemoration and elite identities in archaic and early classical Athens*, in «Classica et Mediaevalia : Danish journal of philology and history», 2014, Vol. 65, P. 87-126.
- ¹⁰ H. Goette, *«Choregic» or victory monuments of the tribal Panathenaic contests*, in «The Panathenaic games», Proceedings of an international conference held at the university of Athens, May 11-12, 2004, Oxford, 2007, P. 117-126.
- ¹¹ D. MacDowell, *Hereditary «sitiesis» in fourth-century Athens*, in «Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik», 2007, Bd. 162, P. 111-113.
- ¹² J. Blok, E. van't Wout, *Table arrangements: sitiesis as a polis institution (IG I3 131)*, in «Feasting and polis institutions», Leiden, Boston, 2018, P. 181-204.
- ¹³ M. Welsh, *Honorary statues in Ancient Greece*, in «The annual of the British school at Athens», 1904/1905, Vol. 11, P. 32-49.
- ¹⁴ J. Ma, *Statues and cities: Honorific portraits and civic identity in the Hellenistic world*, Oxford, 2013. 378 p.
- ¹⁵ P. Low, *Remembering, forgetting, and rewriting the past: Athenian inscriptions and collective memory*, in «Histos. Supplement», 2020, Vol. 11, P. 236-238.
- ¹⁶ В. Латышев, *Очерк греческих древностей* : в 2 ч. [The essay of Greek antiquities], Санкт-Петербург, 1997, Ч. 1, С. 195.
- ¹⁷ A. Chaniotis, *Greek festivals and contests: definition and general characteristics*, in «Thesaurus cultus et rituum antiquorum (ThesCRA)», Los Angeles, 2011, Vol. VII : Festivals and contests, P. 26.
- ¹⁸ Demosthenes. *Orationes* : in 7 vol., London, Cambridge, 1926-1939, XX. 121.
- ¹⁹ Demosthenes. *Orationes*, LI.
- ²⁰ Demosthenes. *Orationes*, XVIII.
- ²¹ Aeschines, *The speeches of Aeschines*, Cambridge, 1968, III.
- ²² Demosthenes. *Orationes*, XVIII. 120.
- ²³ Demosthenes. *Orationes*, XVIII.
- ²⁴ Aeschines, *The speeches of Aeschines*, III.
- ²⁵ *Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores*. Editio tertia. Pars I. Leges et decreta. Fasc. 2. Leges et decreta annorum 352/1 – 332/1. / Ed. S. D. Lambert. Berlin, 2012.
- ²⁶ *Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores*.
- ²⁷ Demosthenes. *Orationes*, XVIII. 115-118.
- ²⁸ Isocrates, *Orationes. Letters* : in 3 vol., London, Cambridge, 1928-1929, 1945, XV. 93.
- ²⁹ Demosthenes. *Orationes*, LVIII. 66.
- ³⁰ Demosthenes. *Orationes*, LXI. 28.
- ³¹ Lysias, *Orationes*, XIX. 57-63.
- ³² *Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores*.
- ³³ Demosthenes. *Orationes*, LIII. 9.
- ³⁴ Demosthenes. *Orationes*, XVIII. 91.
- ³⁵ *Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores*.

- ³⁶ Demosthenes. *Orationes*, XX. 120.
- ³⁷ Lycurgus, *Orationes. Minor attic orators* : in 2 vol., London, Cambridge, 1962, Vol. 2, 117-119.
- ³⁸ Lycurgus, *Orationes*, 137.
- ³⁹ Isocrates, *Orationes. Letters*, IX. 57.
- ⁴⁰ Lycurgus, *Orationes*, 51.
- ⁴¹ Dinarchus. *Orationes. Minor attic orators* : in 2 vol., London, Cambridge, 1962, Vol. 2, I. 101.
- ⁴² M. Osborne, *Entertainment in the Prytaneion at Athens*, in «Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik», 1981, Bd. 41, P. 161.
- ⁴³ J. Blok, E. van't Wout, *Table arrangements*, P. 199-200.
- ⁴⁴ Demosthenes. *Orationes*, L. 13.
- ⁴⁵ N. Cross, *Guess who's Coming to Dinner: Hestia, Hospitality, and Interstate Relations in Classical Athens*, in «First and Last: A devotional in honor of Hestia», Alexandria, 2017, P. 112-113.
- ⁴⁶ J. Blok, E. van't Wout, *Table arrangements*, P. 186.
- ⁴⁷ Demosthenes. *Orationes*, XX. 120-125, 146-148.
- ⁴⁸ Demosthenes. *Orationes*, XX. 115.
- ⁴⁹ Lysias, *Orationes*, II.
- ⁵⁰ Hyperides, *Orationes. Minor attic orators* : in 2 vol., London, Cambridge, 1962, Vol. 2, VI.
- ⁵¹ Thucydides, *History of the Peloponnesian war* : in 4 vol., Cambridge, 1919-1923, II. 43.
- ⁵² Aristotelis, *Politeia Athenaiou*, Lipsiae, 1914, 67. 5.
- ⁵³ S. Dmitriev, *Athenian atimia and legislation against tyranny and subversion*, in «The Classical Quarterly», 2015, Vol. 65 (01), P. 36-39.
- ⁵⁴ M. Youni, *Outlawry in Classical Athens: nothing to do with atimia*, in «SYMPOSION 2017. Akten der Gesellschaft für griechische und hellenistische Rechtsgeschichte», Wien, 2017, B. 27, P. 138, 151.
- ⁵⁵ Lysias, *Orationes*, X. 14.
- ⁵⁶ Lysias, *Orationes*, XVIII. 3-7.
- ⁵⁷ Lysias, *Orationes*, XX. 31.
- ⁵⁸ Lysias, *Orationes*, III. 47-48.
- ⁵⁹ Lysias, *Orationes*, VII. 41.
- ⁶⁰ Lysias, *Orationes*, VII. 25.
- ⁶¹ Lysias, *Orationes*, XXI. 1-6, 24-25.
- ⁶² M. Youni, *Outlawry in Classical Athens*, P. 372.
- ⁶³ Demosthenes. *Orationes*, XXI. 171.
- ⁶⁴ Demosthenes. *Orationes*, XXI. 146.
- ⁶⁵ Demosthenes. *Orationes*, LVII. 67.
- ⁶⁶ Aeschines, *The speeches of Aeschines*, III. 79.
- ⁶⁷ Lycurgus, *Orationes*, 28.
- ⁶⁸ Hyperides, *Orationes*, 12.
- ⁶⁹ D. Allen, *Imprisonment in Classical Athens*, in «Classical Quarterly», 1997, Vol. 47, No. 1, P. 128.
- ⁷⁰ Demosthenes. *Orationes*, XXV. 4.
- ⁷¹ Demosthenes. *Orationes*, XXIV. 127.
- ⁷² Demosthenes. *Orationes*, XXVI. 6.
- ⁷³ Demosthenes. *Orationes*, XLIII. 58.
- ⁷⁴ Demosthenes. *Orationes*, LVIII. 14-17.
- ⁷⁵ Demosthenes. *Orationes*, XLII. 3.
- ⁷⁶ Demosthenes. *Orationes*, XXIV. 134-136.
- ⁷⁷ Dinarchus. *Orationes*, II. 9.
- ⁷⁸ Lysias, *Orationes*, X. 1-3, 21, 23.
- ⁷⁹ A. Lanni, *Social sanctions in Classical Athens*, Symposium 2011: Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte (Paris, September 7-10, 2011), Australian Academy of Sciences Press, 2013, P. 104.
- ⁸⁰ Lysias, *Orationes*, VII. 29.
- ⁸¹ Lysias, *Orationes*, III. 20.
- ⁸² Demosthenes. *Orationes*, XXII. 33-34, XXIII. 62.
- ⁸³ S. Dmitriev, *Athenian atimia*, P. 41.
- ⁸⁴ Aeschines, *The speeches of Aeschines*, III. 195.
- ⁸⁵ Demosthenes. *Orationes*, XXVI. 6.

- ⁸⁶ Lysias, *Orationes*, XIV. 31.
⁸⁷ Demosthenes. *Orationes*, XXIV. 45.
⁸⁸ Demosthenes. *Orationes*, XXI. 185, XXIV. 76, 116.
⁸⁹ Lysias, *Orationes*, Cambridge, 1930, XXXI. 30.
⁹⁰ Lysias, *Orationes*, XXXI. 25.

References

1. Aeschines, *The speeches of Aeschines*, Cambridge, 1968.
2. Allen D., *Imprisonment in Classical Athens*, in «*Classical Quarterly*», 1997, Vol. 47, No. 1, P. 121-135.
3. Aristotelis, *Politeia Athenaiou*, Lipsiae, 1914, 128 p.
4. Blok J., E. van't Wout, *Table arrangements: sitesis as a polis institution (IG I3 131)*, in «*Feasting and polis institutions*», Leiden, Boston, 2018, P. 181-204.
5. Cairns D., *Honour and shame: modern controversies and ancient values*, in «*Critical quarterly*», 2011, Vol. 53, No. 1, P. 23-41.
6. Cebrián R., *The funeral oration as alternative to Homeric poetry in Classical Athens*, in «*Studia Philologica Valentina*», 2005, Vol. 8, No. 5, P. 11-35.
7. Chaniotis A., *Greek festivals and contests: definition and general characteristics*, in «*Thesaurus cultus et rituum antiquorum (ThesCRA)*», Los Angeles, 2011, Vol. VII : *Festivals and contests*, P. 4-43.
8. Cross N., *Guess who's Coming to Dinner: Hestia, Hospitality, and Interstate Relations in Classical Athens*, in «*First and Last: A devotional in honor of Hestia*», Alexandria, 2017, P. 102-117.
9. Deene M., *Seeking for honour(s)? The exploitation of philotimia and citizen benefactors in classical Athens*, in «*Revue belge de Philologie et d'Histoire*», 2013, T. 91, Fasc. 1, P. 69-87.
10. Demosthenes. *Orationes* : in 7 vol., London, Cambridge, 1926-1939.
11. Dinarchus. *Orationes. Minor attic orators* : in 2 vol., London, Cambridge, 1962, Vol. 2, P. 165-325.
12. Dmitriev S., *Athenian atimia and legislation against tyranny and subversion*, in «*The Classical Quarterly*», 2015, Vol. 65 (01), P. 35 50.
13. Goette H., «*Choregic*» or victory monuments of the tribal Panathenaic contests, in «*The Panathenaic games*», *Proceedings of an international conference held at the university of Athens, May 11-12, 2004*, Oxford, 2007, P. 117-126.
14. Hyperides, *Orationes. Minor attic orators* : in 2 vol., London, Cambridge, 1962, Vol. 2, P. 370-605.
15. *Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores*, Editio tertia, Pars I. *Leges et decretal*, Fasc. 2. *Leges et decreta annorum 352/1 – 332/1*, Berlin, 2012.
16. Isocrates, *Orationes. Letters* : in 3 vol., London, Cambridge, 1928-1929, 1945.
17. Lambert S., *What was the point of inscribed honorific decrees in classical Athens?*, in «*Sociable man : essays on ancient Greek social behavior in honour of Nick Fisher*», Swansea, 2011, P. 193-214.
18. Lanni A., *Social sanctions in Classical Athens*, *Symposion 2011: Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte (Paris, September 7 10, 2011)*, Australian Academy of Sciences Press, 2013, P. 99-110.
19. Latyshev V., *Ocherk grecheskih drevnostej* : v 2 ch. [The essay of Greek antiquities], Sankt-Peterburg, 1997, ch. 1. 347 s.
20. Lewis D., R. Stroud, *Athens honors king Euagoras of Salamis*, in «*Hesperia : The journal of the American school of classical studies at Athens*», 1979, Vol. 48, No. 2, P. 180-193.
21. Loraux N., *The «beautiful death» from Homer to democratic Athens*, in «*Arethusa*», 2018, Vol. 51, Num. 1, P. 73-89.
22. Low P., *Remembering, forgetting, and rewriting the past: Athenian inscriptions and collective memory*, in «*Histos. Supplement*», 2020, Vol. 11, P. 236-238.
23. Lycurgus, *Orationes. Minor attic orators* : in 2 vol., London, Cambridge, 1962, Vol. 2, P. 9 -157.
24. Lysias, *Orationes*, Cambridge, 1930, 244 p.
25. J. Ma, *Statues and cities: Honorific portraits and civic identity in the Hellenistic world*, Oxford, 2013. 378 p.
26. MacDowell D., *Hereditary «sitiesis» in fourth-century Athens*, in «*Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*», 2007, Bd. 162, P. 111-113.
27. Osborne M., *Entertainment in the Prytaneion at Athens*, in «*Zeitschrift für papirologie und epigraphic*», 1981, Bd. 41, P. 153-170.
28. Papakonstantinou Z., *Sport, victory commemoration and elite identities in archaic and early classical Athens*, in «*Classica et Mediaevalia : Danish journal of philology and history*», 2014, Vol. 65, P. 87-126.
29. Pritchard D., *Honouring the war dead in democratic Athens*, in «*Democracy and Salamis : 2500 years after the*

- battle that saved Greece and Western world», Springer, 2022, P. 285-305.
30. Pritchard D., Public honours for Panhellenic sporting victors in democratic Athens, in «Nikephoros : zeitschrift für sport und kultur im altertum», 2012, Is. 25, P. 209-220.
 31. Thucydides, History of the Peloponnesian war : in 4 vol., Cambridge, 1919-1923.
 32. Welsh M., Honorary statues in Ancient Greece, in «The annual of the British school at Athens», 1904/1905, Vol. 11, P. 32-49.
 33. Youni M., Outlawry in Classical Athens: nothing to do with atimia, in «SYMPOSION 2017. Akten der gesellschaft für griechische und hellenistische Rechtsgeschichte», Wien, 2017, B. 27, P. 137-155.

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 2. – 2023. – С. 159–170
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 2. – 2023. – pp. 159–170
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2023.58.159-170>
hj.chnu.edu.ua

УДК 39.392. 94(3):32.396.391.305

© Іван Воротняк* (Чернівці)

СІМЕЙНЕ ЖИТТЯ ІСЛАНДСЬКИХ ЖІНОК В ЕПОХУ ВІКІНГІВ (І)

Стаття присвячена з'ясуванню специфіки сімейного життя жінок в Ісландії епохи вікінгів. Автор відзначає, що створення сім'ї давало можливість новоствореним родинам припинити міжродову ворожнечу, зміцнити політичні зв'язки, а також об'єднати землю і майно.

Ісландці, як і всі інші скандинави, доволі серйозно підходили до вибору майбутньої дружини, причому бралися до уваги найрізноманітніші фактори: соціальний і майновий статус її родини, зовнішній вигляд і характер самої дівчини, на що звертали увагу упорядники і оповідачі саг.

Зазвичай жінки беззаперечно приймали нав'язаний їм шлюб, а інколи їх просто змушували виходити заміж за тих, на кого їм вказували старші родичі-чоловіки, хоча траплялися випадки, коли наречені демонстрували своє невдоволення кандидатурою майбутнього чоловіка. Бували випадки, коли батько або хтось з родичів-чоловіків радилися з дівчатами, і вочевидь серйозно ставились до їхньої думки, так само іноді під час сватання дівчина могла висувати свої умови нареченому. Більш незалежною у виборі шлюбного партнера була вдова, яка могла самостійно приймати рішення без необхідності консультацій чи схвалення родичів.

Аналіз ісландських саг демонструє специфічний статус жінки у соціумі: з одного боку, вони не відігравали таку саму вагомую соціальну роль, як чоловіки, – їхнє життя переважно обмежувалося домогосподарством і дітьми, з іншого ж – крута вдача, владність, розум, розважливність, схильність до інтриг, гострий язик дозволяли жінці багато чого вирішувати у своїй долі, зокрема ініціювати розлучення, а часом відігравати не останню роль і за межами свого будинку.

Ключові слова: Ісландія епохи вікінгів, родові саги, гендерні студії, соціальний статус жінки, шлюбні звичаї, майнові права.

Ivan Vorotniak (Chernivtsi)

FAMILY LIFE OF ICELANDIC WOMEN IN THE VIKING AGE (I)

Abstract. *The article is devoted to clarifying the specifics of the family life of women in Iceland during the Viking era. The author considers marriage as a tool for creating and adapting family structures and roles, social and political hierarchies. The creation of a family provided an opportunity for newly formed families to end inter-lineal enmity, to strengthen political ties, and to unite land and property. It allowed families to expand their support group, which was necessary in societies that relied on blood feuds as a means of revenge; at the same time, marriage was a kind of diplomatic tool for settling the feud between rival families.*

Icelanders, like all other Scandinavians, took the choice of a future wife quite seriously, taking into account various factors: the social and property status of her family, the appearance and character of the girl herself, which was paid attention to by the compilers and storytellers of the sagas.

The correctness of behaviour and beauty of a woman were especially pleasing to the Vikings, if combined with her natural intelligence, sense of self-worth and strong spirit. In many ways, men's attention to such qualities of the mothers of their future children was explained by the fact that the inhabitants of the European North left their own homes for a long time, going on long military campaigns, and women had to raise future warriors.

* к.і.н., доцент кафедри всевітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

PhD in History, Associate Professor, Department of World History, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

orcid.org/0000-0003-2383-0202

e-mail: i.vorotnyak@chnu.edu.ua

In the sagas, women or girls were often praised or condemned: they were given apt characteristics as well as men. From these evaluations, often detailed and expressive, it emerged that in a woman, as in a man, the first to be valued were external attractiveness and intelligence, restraint and a sense of self-worth, «skillfulness», pride and mastery, which is obligatory for everyone.

Usually, women accepted the marriage imposed on them without objection, and sometimes they were simply forced to marry those whom their older male relatives pointed out to them, although there were cases when the brides showed their dissatisfaction with the candidate of the future husband. There were cases when the father or one of the male relatives consulted with the girls, and apparently took their opinion seriously, just as sometimes during matchmaking the girl could put forward her conditions to the groom. The widow was more independent in choosing a marriage partner, who could make decisions on her own without the need for consultations or the approval of relatives.

The bride was entitled to a dowry, the amount of which was agreed upon in advance. The amount of the bride price and the size of the dowry depended on the status of the families, but if the woman's family had a higher social status than the man's family, a higher bride price was required.

The subject of concubines or secondary wives occupies a significant place in the sagas. Most often, they are mentioned in passing, sometimes entire plots are connected with them. Keeping concubines by the Vikings was not considered a violation of the institution of sacred marriage.

The analysis of the Icelandic sagas demonstrates the specific status of women in society: on the one hand, they did not play the same important social role as men – their lives were mostly limited to the household and children, on the other hand – cool character, authority, intelligence, prudence, a tendency to intrigue, sharp language allowed a woman to decide many things in her destiny, in particular to initiate a divorce, and sometimes to play not the least role even outside her home.

Keywords: *Iceland of the Viking Age, family sagas, gender studies, social status of woman, marriage customs, property rights.*

В епоху вікінгів шлюб слугував інструментом створення й адаптації родинних структур і ролей, соціальних та політичних ієрархій. Укладачі ісландських родових саг виявляли гострий інтерес до ролі шлюбу в ісландському соціумі, зображуючи як ідеальні, так і небажані способи укладання шлюбу, відповідність партнерів і поведінки членів подружжя після весілля¹. Одруження дозволяло новоствореним сім'ям припинити ворожнечу, зміцнити політичні зв'язки, створити нові покоління, встановити родинні зв'язки, а також об'єднати землю і майно. Воно давало можливість родинам розширити свою групу підтримки, що було необхідним у суспільствах, які покладалися на кровну уособицю як засіб помсти. Траплялося, що їхнім нащадкам доводилось продовжувати ворожнечу після смерті батька². Водночас сучасні науковці розцінюють шлюб як свого роду інструмент дипломатії для залагодження уособиці між ворогуючими родинами³, про що зокрема йдеться у «Сазі про Курячого Торіра»⁴ та «Сазі про Ньяля»⁵. Це означає, що жінка могла розглядатися членами сім'ї-чоловіками як потенційно важлива фігура у внутрішньосімейній політиці, яку можна обміняти з її дозволу або без нього, на врегулювання міжродинних конфліктів⁶.

Необхідно зауважити, що різноманітні питання, пов'язані з ранньосередньовічною історією Скандинавського регіону загалом та Ісландії зокрема, вивчаються дослідниками переважно на прикладах чоловіків (герої, конунги, бонди), а висновки поширюються на суспільство загалом. Така екстраполяція висновків виглядає дещо однобічно і нівелює загальну історичну картину, хоча, певною мірою, є справедливою для тогочасного патріархального соціуму.

Наголосимо, що особливості шлюбних стосунків і роль жінки в сім'ї у середньовічній Ісландії вже неодноразово ставали предметом наукових студій, знайшовши відображення в узагальнювальних монографіях та спеціальних статтях дослідників⁷. Проте окремі аспекти означеної проблеми потребують уточнення, а саме: особливості описів жіночих пресонажів в ісландських родових сагах, специфіка «шлюбної» дипломатії у контексті врегулювання міжродових уособиць, майнові аспекти укладання шлюбних угод, характерні риси інституту наложництва і конкубіату, майнові права жінки у випадку розірвання шлюбу. Спираючись на писемні джерела, зупинимось докладніше на окреслених вище питаннях.

Ісландці, як і всі інші скандинави, доволі серйозно підходили до вибору майбутньої дружини, причому бралися до уваги нарізноманітніші фактори: соціальний і майновий статус її родини, зовнішній вигляд і характер самої дівчини, на що звертали увагу упорядники та оповідачі саг. Відзначимо, що в цих текстах велика увага приділялась шлюбу, пов'язаним з ним звичаями, обрядами, стосункам між чоловіком та дружиною до, під час і поза межами шлюбу⁸.

Правильність поведінки та краса жінки були для вікінгів особливо приємні, якщо поєднувалися з її природним розумом, почуттям власної гідності й твердим духом. Багато в чому увага чоловіків до таких якостей матерів своїх майбутніх дітей пояснювалася тим, що жителі європейської Півночі надовго залишали власні оселі, вирушаючи в далекі походи, і виховувати майбутніх воїнів доводилося жінкам⁹.

Однією з особливостей сагового нарративу є лаконічність характеристик персонажів. За спостереженнями Ж. Шульман, зі 148 епізодів, де описано жінок, лише 7 (приблизно 5%) містять виняткову кількість деталей. 78% описів жінок, які зустрічаються в двадцяти шести сагах¹⁰, підпадають під узагальнену фразу: «вона була найпривабливішою та найсильнішою з жінок»¹¹. Практично кожна героїня саги описана як надзвичайно вродлива; натомість у джерелах майже відсутні непривабливі жіночі образи. Навіть якщо герой саги, коли починав переговори про заручини, ще не бачив жінку, з якою зрештою одружувався, він багато чув про її якості як гарної супутниці життя та про її красу. Однак хоча саги дають зрозуміти, що фізична краса і статус важливі як для чоловіків, так і для жінок, більшість детальних портретів зосереджені на чоловіках¹².

Опис зовнішності персонажа стоїть в одному ряду з темпераментом, звичками та родом. У низці випадків риси, не пов'язані із зовнішнім виглядом, краще й чіткіше розкривають образ героїв; тому опис їхнього зовнішнього вигляду може бути зайвим¹³. Способи зображення жіночих образів у сагах досить своєрідні: тут проявляється специфічний менталітет ісландців. У цьому відношенні саги відрізняються від континентальної літературної традиції, де образ романтичної героїні, натхненниці письменника і поета, або об'єкта палких почуттів того чи іншого героя – є одним з центральних. Оспівування жіночої краси – звичний прийом у європейській середньовічній поезії, де зовнішній образ «прекрасної дами» доволі стеретотипний¹⁴.

Варто зазначити, що в класичних «родових сагах» ідеалізація жіночих образів, навіть у тому випадку, якщо жінка є героїнею певної романтичної ситуації, практично відсутня. Ба більше, навіть прості описи жіночої зовнішності зустрічаються в сагах нечасто, і вони менш детальні та індивідуальні порівняно з характеристиками «типового» образу чоловічих персонажів¹⁵.

Майже повну відсутність описів жінок у сагах дослідники намагалися пояснити і суворими вимогами моралі в Ісландії та не менш суворими природно-кліматичними умовами в цій країні, на відміну, наприклад, від Середземномор'я, – де словесні зображення героїнь мали значне поширення. Воднораз найбільш характерною рисою «жіночих портретів» у скандинавській прозі виступає не стільки їхня крайня рідкість, скільки повна об'єктивність зображення. Описи зовнішності подані не суб'єктивно, через сприйняття іншими персонажами, що могло б наділити їх емоційним забарвленням, підкреслено відсторонено – самим автором саги. Характерна для саги конкретність подробиць, натуралістичність, згадки про неправильні, навіть потворні риси зовнішності роблять описи цілком індивідуалізованими, й аж ніяк не ідеалізованими, – що суттєво відрізняє їх від жіночих образів у континентальній традиції; остання, як відомо, бере свій початок від часів Овідія¹⁶.

Опосередкованим чином характерні особливості зовнішнього вигляду жінок представлені в їхніх прізвиськах, які, хоча й трапляються рідше, на відміну від чоловічих, описують виключно позитивні якості героїнь: доньку Харальда Прекрасноволосого – Алов прозвали Красою Року¹⁷; матір'ю Тьодхільд, дружини Ейріка Торвальдссона, була Торбьорг Корабельні Груді (статна)¹⁸; доньку Хьоскульда, Халльгерд через високий зріст прозвали Довгоногою¹⁹; Хладгуд – донька конунга Хлодвера, носила прізвисько Біла Либідь²⁰.

У сагах доволі часто вихвалялися або осуджувалися жінки чи дівчата: їм давалися влучні характеристики, як, втім, і чоловікам. З цих оцінок, часто докладних і виразних, випливало, що в жінці, як і в чоловікові, найперше цінувалися зовнішня привабливість та розум, стриманість і почуття власної гідності, «вмілість», гордість і обов'язкова для всіх хазяйновитість²¹. Підтвердження цій тезі знаходимо в «Сазі про Арона сина Хьорлейва»: «Сігрід... була вродливою, і робота в її руках горіла; це сповна оцінило безліч людей, своїх та чужих. Але ще більше похвал вона заслужила за лагідну вдачу; можна сказати, що її любила кожна дитина»²². В жінці цінувалася жіночність і, крім того, її хвалили за вірність, працьовитість, корисні навички, економне господарювання, поступливий характер і бажання в усьому допомагати чоловікові, а засуджували – за сварливість, норовливість, лінь, легковажність і марнотратство²³.

Загалом в ісландських сагах зустрічаються лише два відносно деталізовані описи жінок: п'ятдесятирічної чаклунки в «Сазі про людей з Піщаного берега» («вона була великою жінкою, високою, огрядною, схильною до повноти. У неї були чорні брови та вузькі очі, темне і жорстке волосся»²⁴) і Торбьорг у «Сазі про названих братів»: «Донька Катли звалася Торбьорг, вона жила

вдома зі своєю матір'ю. Торбьорг була жінкою ввічливою і не надто красивою; волосся і брови в неї були чорні, за це її називали Чорна Брова. Погляд у неї був розумний, а колір обличчя – свіжим. Вона була добре складена, худорлява і довгонога, але дуже малого зросту»²⁵. У «Сазі про гренландців» наявний лаконічний опис Грімхільд – дружини Торстейна Чорного: «вона була велетенського зросту і сильною як чоловік»²⁶. Вищеописані персонажі не відрізнялися красою; їхній образ не ідеалізований та реалістичний з погляду сучасної людини. Такий розгорнутий опис загалом не характерний для родових саг, оскільки традиційно оповідач вдається до дуже стислої характеристики²⁷. В поодиноких випадках про ідеал краси можна дізнатись практично поміж рядків: «Торвальд... вдарив її по щоці. Тоді Гудрун сказала: – Тепер ти дав мені те, чим ми, жінки, вважаємо дуже важливо володіти, а саме – гарний колір обличчя (рум'янець. – І. В.)»²⁸. Якщо оповідач говорив про образ молодої дівчини, у переважній більшості випадків він наголошував на її гарній зовнішності. Найчастіше вигляд та/або характер героїні саги не пов'язаний безпосередньо з її сюжетною роллю; проте можна виділити два винятки, на яких варто зупинитися детально.

Велику увагу оповідачі саг приділяли дівчатам, яких вважали найвигіднішою партією. Вибір гарної нареченої приносив нареченому певний статус у суспільстві. Однак у випадках, коли шлюб не був сюжетоутворюючим, героїню достатньо охарактеризувати просто як дівчину, яку вважали хорошою нареченою. Родовід дівчини, її розум та поведінка, звісно, дуже важливі в розповіді, але основною ознакою гарної нареченої була саме її краса. Виділити ті якості, які роблять дівчину красивою, надто складно і майже неможливо; тому існують лише поодинокі випадки, коли в сагах дається розгорнутий опис нареченої. Оповідач «Саги про Гуннлауга Зміїного язика», наприклад, зазначав: «Хельга була настільки вродливою, що за словами обізнаних людей, в Ісландії не було жінки гарнішої за неї. У неї було таке довге та густе волосся, що воно могло закрити її всю, і воно було гарне, як золоті нитки. Бажанішої нареченої, ніж Хельга Красуня, не було на всьому Городищенському Фьорді й далеко довкола»²⁹. Можна було б припустити, що красиве волосся як характерна жіноча «ознака» своїм корінням сягає міфу про Сів³⁰, чиє чудове волосся відрізав Локі, а Тор змусив його попросити у карликів золоті пасма, які виглядали б, як справжні³¹. Однак довге і гарне волосся було і в чоловіків: «У нього було золотисте волосся, яке спадало йому на плечі»³²; «волосся в нього було краще ніж золото»³³.

Об'єднувач Норвегії Харальд I (872-930) отримав прізвисько Прекрасноволосий: «Харальд конунг був якось на бенкеті в Мьоре у Рьогнвальда ярла. Він тепер підпорядкував собі всю країну. Він помився в лазні та звелів причесати себе. Рьогнвальд ярл постриг йому волосся, а воно було десять років не стрижене і не чесане. Тому його називали Харальд Пелехатий. А тепер Рьогнвальд дав йому інше прізвисько і назвав його Харальдом Прекрасноволосим. І всі, хто його бачили, говорили, що він по праву носить це прізвисько, тому що волосся у нього було густе та гарне»³⁴. Ба більше: характеристики чоловічої і жіночої краси в сагах однотипні. Найяскравіший приклад можна знайти в «Сазі про Гуннлауга Зміїного язика»: «Одна з них всіх найгарніша, у неї краса Олава, а білизна і риси обличчя наші, людей з Боліт»³⁵. У «Пасмах про ісландців» (невеликі розповіді, що ввійшли у створені в XIII – XIV ст. в Ісландії життєписи норвезьких правителів «королівські саги») згадки про зовнішність жінок дуже лаконічні й зводилися лише до декількох фраз: «Одна з жінок виділялась своєю красою і всі інші прислуговували цій статній жінці»³⁶; «за столом сиділа статна і гожа жінка»³⁷; «жінка, статна і рішуча, була святково одягнена і вродлива»³⁸; «жінка молода і гарна, і дуже владна»³⁹.

В деяких сагах іноді наявні згадки про жіночий розум і навички в рукоділлі. Однак важливо наголосити, що за образом не закріплювалися виключно позитивні характеристики. Іноді мова йшла про складний або зарозумілий характер, як, наприклад, у «Сазі про Ньяля»: «Але вдачі вона була запальної і важкої»⁴⁰. У «Сазі про гренландців» донька першовідкривача Гренландії Ейріка Торвальдссона (Рудого) Фрейдіс Ейріксдоттір зображена як надто зарозуміла і владна жінка, яку чоловік не може контролювати належним чином, тобто прояви її характеру і норми поведінки: «Вона була одружена з чоловіком на ім'я Торвард... Вона була владною жінкою, а він тихоня. Вона була видана за нього заміж більше заради грошей»⁴¹.

В окремих випадках в описах жіночих персонажів поєднувалися як позитивні, так і негативні риси. Як приклад, варто звернутися до образу вже згадуваної Халльгерд Довгонової, героїні «Саги про Ньяля», винуватиці цілої низки кривавих усобиць: «Хьоскульд мав доньку на ім'я Халльгерд... Це була гарна і струнка дівчинка, волосся у неї блищало, як шовк, і було довге, до пояса (за свідченням «Пасма про Снебьорна Кабана» у неї «було найпрекрасніше волосся з-поміж всіх жінок Ісландії»)»⁴². Хьоскульд покликав її. – Йди сюди, – попросив він. Вона відразу ж підійшла. Взявши

за підборіддя, він поцілував і відпустив її. Потім Хьоскульд спитав Хрута: – Чи подобається тобі ця дівчинка? Гарна, правда? Хрут промовчав і Хьоскульд перепитав. Тоді Хрут сказав: – Слів немає, дівчинка гарна і чимало людей постраждає через її красу. Не розумію, однак, у кого вона вродилася з такими злодійкуватими очима»⁴³.

У подальшому донька Хьоскульда проявила себе як господиня-марнотратниця: «Халльгерд була дуже жадібною і неодмінно домагалася, щоб у неї було все те, що є у сусідів, проте витратила все без користі. Коли настала весна, то припаси вичерпались – не стало ні муки, ні в'яленої риби»⁴⁴; «Вона любила жити на широку ногу і всім розпоряджатись»⁴⁵. Героїня «Саги про Ньяля» – Унн, донька Марда Скрипиці, залишившись удовою і отримавши велику спадщину після батька, «любила жити на широку ногу і не турбувалась про своє господарство. Незабаром вона розтратила все своє добро, так що в неї нічого не залишилось, крім землі та коштовностей»⁴⁶.

Ще одна добірка сюжетів, у яких важливою є жіноча краса, – це група епізодів, де гарна дівчина виступає в ролі жертви. Негативні персонажі реагують на зовнішню привабливість героїні і саме через це намагаються їх отримати. Герой рятує дівчину від берсерків та інших розбійників, при цьому рятувальник не є майбутнім нареченим. Молоді чоловіки звільняють дівчат, за яких попросили їхні родичі, але вони можуть бути заручені з іншими жінками. Оповідачі не перетворюють свої сюжети у фольклорні, де герой отримує наречену, оскільки соціальні конфлікти, що стоять за викраденням та порятунком, глибші, ніж у казках⁴⁷.

Наведемо один приклад: «Подейкували, що Бард спокусив Тордіс, доньку Торб'йорна, а вона була і гарна, і розумна... Торб'йорн був дуже цим незадоволений і говорив, що якби Арі був удома, це не зійшло б Барду з рук. Бард сказав, що це “пустопорожні старечі балачки” і “я робитиму, як робив”. Він товаришував з Торкелем і той йому потурав, але Гіслі, як і батько, не схвалював їхньої змови [...] Розповідають, що одного разу Гіслі був у дорозі разом із Бардом та Торкелем. Він проїхав з ними півдороги до Доріжки Грані – так називалося місце, де жив Бард, і, коли найменше цього чекали, завдав Барду смертельного удару»⁴⁸.

В ранній період історії Ісландії, який прийнято називати епохою «взяття землі» (870-930 рр.), ненадовго відродився стародавній звичай викрадення жінок: «в період переселення і повсюдних війн чоловіки, безсумнівно, гвалтували та здійснювали інші акти насильства, щоб заволодіти жінками і укласти екзогамні союзи»⁴⁹. В родових сагах також наявні натяки на те, що чоловіки іноді силоміць вивозили жінку з інших країн з метою подальшої експлуатації як домашніх рабниць; опинившись в Ісландії, ці жінки могли стати дружинами інших колоністів⁵⁰. Однак серед осілого населення Ісландії така практика була б ризикованою, оскільки родичі жінки могли швидко завдати удару у відповідь і помститись⁵¹.

Як юридичні, так і літературні джерела визнавали шлюб соціальною нормою. В текстах саг доволі рідко згадуються неодружені персонажі; якщо на початку розповіді вони були неодруженими, то до кінця саги зазвичай знаходили собі пару. У світі саги лиходії, як правило, були неодружені. Як зауважує Р. Франк: «У родинних сагах ... один із способів дізнатися, хто лиходій, – це знайти найближчого холостяка, якщо вдасться це зробити»⁵². У тридцяти двох з тридцяти трьох саг, які проаналізувала Ж. Шульман, герої-холостяки, які згадуються на початку саги, одружуються до кінця розповіді⁵³.

Створенню шлюбного союзу передували сватання і заручини. Ці обряди в ісландських сагах часто здаються подіями раптовими, поспішними і позбавленими будь-якої сентиментальності. Цим процесом скоріше рухав розрахунок, аніж кохання. Навіть велика родоначальниця Унн Глибокомудра позбавлена будь-яких протофеміністських мотивів, хоча її вихваляють за мужність і лідерські якості, проявлені під час небезпечного виведення своїх одноплемінників з охопленої полум'ям війни Шотландії⁵⁴. У «Сазі про людей з Лососевої долини» міститься лаконічне повідомлення про те, що під час плавання до Ісландії через Оркнейські та Фарерські острови Унн видає заміж двох своїх маленьких онучок Гро і Олов⁵⁵, мабуть, не приділяючи цим подіям великої уваги⁵⁶. Після прибуття до Ісландії вона підшукала чоловіків для решти незаміжніх дівчат (Торгерд⁵⁷, Торбйорг⁵⁸ і Оск⁵⁹). Всіх шістьох дочок свого покійного сина Торстейна Червоного Унн видала заміж за достойних чоловіків⁶⁰. Найбільш детально описане одруження Олафа Фейлана – онука і спадкоємця Унн, яка вважала, що той вже достатньо дорослий, і вирішила знайти для нього відповідну дружину. Сам Олаф не проявив жодної участі у виборі нареченої, повністю покладаючись на вибір своєї бабусі⁶¹. Так само в сазі немає свідчень про реакцію дівчини. Проте, очевидно, цей шлюб за домовленістю виявився щасливим і плідним, від якого народилось багато визначних і впливових чоловіків і жінок⁶². Рішення Олафа довірити вибір своєї пари Унн, так само, як і решти онуків, підкреслює її

беззаперечний авторитет. Хороший шлюб будується на спільному розумінні того, що є найкращим для домогосподарства, суспільства і самих шлюбних партнерів. У цій частині розповіді гармонія існує насамперед тому, що Унн завжди знаходила правильну пару для своїх онуків, як для чоловіків, так і для жінок⁶³.

Зазвичай жінки беззаперечно приймали нав'язаний їм шлюб, а інколи їх просто змушували виходити заміж за тих, на кого їм вказували старші родичі-чоловіки⁶⁴, хоча траплялися випадки, коли наречені демонстрували своє невдоволення кандидатурою майбутнього чоловіка. Таку позицію демонструє одна з героїнь «Саги про людей з Лососевої долини» – Гудрун Освідоттір, коли до неї посватався Торвальд. За словами автора саги: «Ніхто не спитав Гудрун про цю справу, а вона не приховувала свого невдоволення»⁶⁵. Аналогічний випадок описаний у «Сазі про Ньяля», коли мова зайшла про заміжжя Халльгерд Хьоскульдоттір. Коли батько повідомив їй про укладення шлюбного договору, то почув докір від своєї доньки, як і сумнів в успішності майбутнього заміжжя: «Тепер я переконалася в тому, про що вже давно здогадувалася. Ти не так міцно любиш мене, як завжди кажеш, якщо навіть не вважаєш за потрібне запросити мене на заручини. І не такий уже, по-моєму, цей шлюб прекрасний, як тобі здається»⁶⁶. Було очевидно, що дівчина відчувала себе так, ніби її видають за першого зустрічного. У відповідь Хьоскульд сказав такі слова: «Яке мені діло до твого честолобства! Воно мені не перешкода у справах. Я вирішую, а не ти, якщо немає між нами згоди»⁶⁷.

Перший шлюб Халльгерд не був наслідком кохання, він був укладений з міркувань фінансової вигоди. В. Я. Міллер стверджував, що цей сімейний союз був «грабіжницьким» і короткотривалим; він розглядав його як можливість накопичення статків (посагу) для оплати наступних шлюбів: «Такі шлюби мають сенс лише тоді, коли опікун дівчини, в даному випадку її батько, розумів, що вона буде виходити заміж неодноразово. Таке одруження – це ризикована гра, успіх чи невдача якої залежали від примх народжуваності (дітей) та смертності. І є одна змінна, яка не є такою мінливою, – розлучення»⁶⁸.

Подружнє життя Халльгерд з Торвальдом Освіфрссоном було невдалим. За словами автора «Саги про Ньяля», «Халльгерд була дуже жадібною і неодмінно домагалася, щоб у неї було все те, що є у сусідів, проте витрачала все без толку. Коли настала весна, то запаси вичерпались – не стало ні муки, ні в'яленої риби. Халльгерд звернулася до Торвальда:

– Що ж ти сидиш склавши руки, адже вдома немає ні борошна, ні риби?

Торвальд сказав:

– Я заготовив на нинішній рік не менш як за звичайний, адже в нас завжди вистачало до літа.

Халльгерд сказала:

– Мені немає діла до того, що ви з батьком тут подихали з голоду.

Тут Торвальд розгнівався і вдарив її по обличчю так, що потекла кров»⁶⁹.

Після цього інциденту вихователь Халльгерд Тьостольв, підбурюваний своєю підопічною, вбив її чоловіка⁷⁰. Таким чином, Халльгерд діє в межах, визначених патріархальним суспільством, і щоб покінчити зі своїм нещасливим шлюбом, провокує насильство⁷¹.

Другим нареченим Халльгерд був Глум Олейфссон, і коли він разом із братами прибув до Хьоскульда, щоб запропонувати шлюбну угоду, той звернувся за порадою до свого брата Хрутра, чого він не зробив під час першого шлюбу. Хрутр порадив наступне: «Не треба, щоб угода була без відома Халльгерд, як того разу. Нехай вона знає заздалегідь про цю пропозицію, нехай побачить Глума і сама вирішить, чи виходити за нього заміж. Тоді вона не зможе нарікати в разі невдачі на інших. Все має бути без обману»⁷².

Халльгерд прийняла цю пропозицію і після одруження вона якийсь час з чоловіком жила в злагоді, поки до них не приїхав Тьостольв. Згодом між наставником і чоловіком Халльгерд виник конфлікт, під час якого господиня маєтку на Теплому Потопі заступилася за свого вихователя, що викликало роздратування чоловіка і він вдарив її по обличчю. Невдовзі Глум був підступно вбитий Тьостольвом і Халльгерд овдовіла вдруге⁷³.

Третім і найвидатнішим чоловіком Халльгерд був великий Гуннар Хамундссон. На відміну від перших двох чоловіків, він сам зробив пропозицію Халльгерд⁷⁴. Під час першого одруження з Халльгерд взагалі не радилися, що її обурило, стосовно другого шлюбу з нею порадилися лише після того, як Глум наполіг на тому, щоб запросити її на обговорення заручин. Гуннар запитав її безпосередньо перед тим, як розмовляти з будь-ким з її родичів чоловічої статі, але Халльгерд порадила йому поговорити з її батьком, нагадуючи Гуннару, що навіть якщо вона є вдовою, її родичі все ще опікуються нею⁷⁵.

Халльгерд виявилась для свого третього чоловіка фатальною дружиною. Після того, як вона подала крадену їжу до їхнього столу, Гуннар «запитав її, звідки це все.

– Звідти, звідки треба, – сказала вона. – Не чоловіча це справа думати про те, що подається на стіл.

Гуннар розсердився і сказав:

– Значить, я став укривачем краденого, – і вдарив її по щоці. Вона сказала, що запам'ятає ляпас і відплатить при нагоді за це»⁷⁶.

Наслідком для Гуннара стала його загибель, як і двох попередніх чоловіків Халльгерд. Коли він потребував допомоги дружини більше, ніж будь-коли, будучи оточеним своїми ворогами, Халльгерд мстить; вона відмовляє Гуннару у проханні дати два пасма свого волосся, щоб зробити з них тятину для лука, і нагадала йому про ляпас, якого він їй завдав, що й призвело до загибелі її третього чоловіка⁷⁷.

Халльгерд мстить кожному з трьох своїх чоловіків, заохочуючи або дозволяючи іншим застосовувати силу, щоб звільнитися від насильства над собою; вона підбурює Тостьольва вбити Торвальда, не заважає йому розправитись з Глумом і не допомагає Гуннару уникнути смерті. Вона робить це не тому, що чоловіки завдали шкоди її родичам, а тому, що кожен з них вдарив її по обличчю. Злодійкуваті очі, на які чоловіки звернули увагу, ще тоді коли Халльгерд була дівчинкою-підлітком, визначили в подальшому конфлікт з Гуннаром, так само як і її сварливість та мстивість призвели до трагічної загибелі всіх її чоловіків⁷⁸. Ця історія, якщо уважно вчитатися в текст саги, безсумнівно, має підтекст: прямі натяки на міцний зв'язок між дівчиною та її вихователем можуть мати на увазі швидше інтимні стосунки⁷⁹.

Процитований вище текст демонструє, що героїні ісландських саг могли бути такими ж небезпечними, як і жінки в героїчному епосі, спричиняючи смерть чоловіків, проте вони переважно відігравали другорядну роль⁸⁰. Сила цих архетипних жіночих персонажів не змінилася, проте змінились суспільні обставини, які репрезентують ці літературні твори. Обидва жанри критикують гегемонію патріархального суспільства, в якому вони побутують⁸¹.

Вищеописані сюжети не виключали випадків, коли батько або хтось із родичів-чоловіків радилися з дівчатами, і вочевидь серйозно ставились до їхньої думки. Підтвердження цьому знаходимо в тексті вже згадуваної «Саги про людей з Лососевої долини»: коли Хьоскульд і його син Олав вирішили посвататись до Торгельд Егільсдоттір, її батько відповів чоловікам, що він повинен поговорити про це з донькою, підкреслюючи, що «жодному чоловікові не вдалося отримати Торгельд без її згоди»⁸². Аналогічну позицію зайняв інший герой цієї ж саги – Сноррі Годі, коли Торкель і Боллі завели з ним розмову про весілля з його донькою Тордіс. Батько нареченої відповів чоловікам, що остаточне рішення залежить від того, «що скаже Тордіс, тому що вона повинна отримати такого чоловіка, який був би їй до вподоби»⁸³.

Відзначимо також, що під час сватання дівчина могла висувати свої умови нареченому. Такий випадок, зокрема, зафіксований в «Сазі про Ньяля»: коли Хьоскульд син Ньяля посватався до Хільдігунн, вона погодилась на цю пропозицію лише в тому разі, коли Хьоскульд отримає годорд (набір прав, пов'язаних з титулом годі (важлива, впливова людина); при цьому годорд можна було продати, подарувати, позичити або передати у спадщину (тобто він був об'єктом приватної власності) і молодята після весілля житимуть на фермі Свиняча Гора (яка належала її дядьку Флосі)⁸⁴.

Більш незалежно у виборі шлюбного партнера була вдова, яка могла самостійно приймати рішення без необхідності консультацій чи схвалення родичів. Підтвердженням цього є наступний сюжет, представлений у «Сазі про людей з Лососевої долини»: коли Боллі вирішив одружитись на Гудрун, її батько Освір відповів, що його донька вдова і сама розпоряджається собою⁸⁵. Однак у розмові з Гудрун батько наполегливо рекомендував дослухатись до його бажання і відповісти згодою⁸⁶.

Важливо відзначити, що опікун дівчини, як правило, її батько, не міг ініціювати одруження доньки, а мусив чекати на появу відповідного кандидата, але зрештою, саме він вирішував, чи може вона вийти заміж. Єдиним винятком з цього правила був випадок, коли батько мав підстави вважати, що його незаміжня донька перебувала в інтимних стосунках з чоловіком і могла завагітніти; тільки тоді він міг наполягати на одруженні, діючи в інтересах своєї скомпрометованої доньки. Якщо потенційний наречений і родичі майбутньої нареченої підтримували неформальну пропозицію, відбувалися дві церемонії, завжди у присутності свідків. Публічність цих церемоній гарантувала законність шлюбу і легітимність дітей, які могли з'явитися в результаті створення сімейного союзу⁸⁷. Першою церемонією було офіційне оголошення заручин, що було декларацією майбутнього союзу

між родами і скріплювалася рукостисканням між опікуном і нареченим або в деяких випадках його представником, що може означати, що іноді наречений-чоловік міг бути відсутній під час цієї події; присутність жінки в цей момент ніколи не вимагалася, але за законом її згода вголос або «своїм словом» у присутності свідків була обов'язковою умовою⁸⁸.

Нареченій належало придане, про суму якого домовлялися заздалегідь. У буквальному перекладі давньоісландський термін для приданого, *heimanfylgja*, означає «те, що пішло [за жінкою] з дому», тобто мається на увазі майно, яке наречена забирала з собою з батьківського хутора. Заручини називалися *festar*, «прикріплення», і всі інші терміни, що стосуються шлюбу, однозначно характеризують його як економічну транзакцію, угоду. Сама церемонія укладення шлюбу називалася *brúðkaup*, «купівля нареченої» (або ж «угода стосовно нареченої»), і під час її проведення наречений мав виплатити батькові або опікуну нареченої заздалегідь обумовлену «ціну за наречену»⁸⁹ (давньоісл. *mundr*). Угода, в рамках якої сума за наречену спочатку обговорювалася, а потім виплачувалася, називалася *mundarmál* «справа про ціну за наречену»⁹⁰.

Сума викупу за наречену і розмір посагу залежали від статусу родин, але якщо родина жінки мала вищий соціальний статус, ніж родина чоловіка, то вимагався більший викуп за наречену⁹¹. Очевидно, саме така ситуація описана у «Сазі про Ньяля» – в перших розділах саги детально описані умови укладення шлюбної угоди між Хрутом Херьольвссоном і Мердом Скрипицею – батьком його майбутньої дружини Унн. У розмові Мерд заявив Хьоскульду, братові Хрута, що йому доведеться багато «виділити брату, адже вона в мене єдина донька»⁹². У ході досягнення домовленості Хьоскульд запевнив, що той після весілля отримає від нього «Гребіночний Мис і Хрутів Двір аж до Трандового Яру. Крім того, йому належить торгове судно, що зараз [перебуває] у плаванні»⁹³. Зі свого боку Мерд сказав своєму майбутньому зятеві, що Унн «отримає в посаг шістьсот ліктів сукна, а в твоєму домі її статки повинні збільшитись втричі»⁹⁴. Коли справа дійшла до розлучення, Мерд Скрипиця у позові проти Хрута з приводу посагу своєї доньки заявив про те, що той повинен повернути дев'ятсот ліктів сукна⁹⁵. Дж. Байок уточнює, що це доволі значна сума: 90 довгих сотень (90x120=10800) ліктів домотканого сукна еквівалентні вартості 90 корів або кількох великих хуторів⁹⁶. У випадку розлучення або смерті чоловіка жінка мала право залишити собі викуп за наречену. Другим обрядом було власне весілля, яке вимагало щонайменше шістьох свідків, але бажано, щоб їх було якомога більше, оскільки шлюб вважався дійсним лише доти, доки були живі свідки, які могли пам'ятати весілля⁹⁷.

(Далі буде)

¹ Friðriksdóttir J. K., *Gender*, in «The Routledge Research Companion to the Medieval Icelandic Sagas», London, Routledge, 2017, p. 233.

² Schulman J. K., *Make Me a Match: Motifs of Betrothal in the Sagas of the Icelanders*, in *Scandinavian Studies*, 1997, Vol. 69, No. 3, p. 298.

³ Raffield B., Price N., Collard M., *Polygyny, Concubinage, and the Social Lives of Women in Viking-Age Scandinavia*, in «Viking and Medieval Scandinavia», Turnhout, Brepols, 2017, p. 184.

⁴ *Saga o Курином Торире* [The Saga of Chicken Thorir], in «Исландские саги. В 2-х т., Т. I.», Москва, Языки славянской культуры, 2000, с. 39.

⁵ *Saga o Ньяле* [The Saga of Nyalá], in «Исландские саги», Москва, Государственное издательство художественной литературы, 1956, с. 756.

⁶ Raffield B., Price N., Collard M., *Polygyny, Concubinage, and the Social Lives of Women in Viking-Age Scandinavia*, p. 184.

⁷ Jochens J., *Women in Old Norse Society*, Ithaca, Cornell University Press, 1995, 266 p.; B. Bandlien B., *Strategies of passion. Love and Marriage in Medieval Iceland and Norway*, Turnhout, Brepols, 2005, 345 p.; Carter T., *Iceland's Networked Society. Revealing How the Global Affairs of the Viking Age Created New Forms of Social Complexity*, Leiden-Boston: Brill, 2015. 368 p.; Friðriksdóttir J. K., *Valkyrie. The Women of the Viking World*, London, Bloomsbury Academic, 2020, 252 p.; Schulman J. K., *Make Me a Match: Motifs of Betrothal in the Sagas of the Icelanders*, in «Scandinavian Studies», 1997, Vol. 69, No. 3, p. 96-321; Raffield B., Price N., Collard M., *Polygyny, Concubinage, and the Social Lives of Women in Viking-Age Scandinavia*, p. 165-209; Frank R. *Marriage in Twelfth- and Thirteenth-Century Iceland*, in «Viator», 1973, № 4, p. 474-484.

⁸ Сванидзе А. А., *Супружество в мире исландской саги* [Marriage in the world of the Icelandic saga], in «Гендер и общество в истории», Санкт-Петербург, Алетейя, 2007, с. 61.

⁹ Будур Н., *Повседневная жизнь викингов IX-XI века* [Daily life of the Vikings IX-XI centuries], Москва, Молодая гвардия, 2007, с. 92.

- ¹⁰ Schulman J. K., *Make Me a Match: Motifs of Betrothal in the Sagas of the Icelanders*, p. 303, прим. 14.
- ¹¹ *Saga об Эгиле* [The Saga of Egil], in «Исландские саги», Москва, Государственное издательство художественной литературы, 1956, с. 63.
- ¹² Schulman J. K., *Make Me a Match: Motifs of Betrothal in the Sagas of the Icelanders*, p. 303.
- ¹³ Остапенко С. С., *Красота героинь родовых саг как маркер сюжетной и социальной роли* [The beauty of the heroines of ancestral Sagas as a marker of plot and social role], in Древность и средневековье: вопросы истории и историографии Материалы V Всероссийской конференции студентов, аспирантов и молодых ученых Омск, 12-13 октября 2018 г., с. 150.
- ¹⁴ Плясовских М. В., *Социокультурные стереотипы восприятия внешности в структуре этнического самосознания средневековых исландцев* [Sociocultural stereotypes of perception of appearance in the structure of ethnic self-awareness of medieval Icelanders], Автореф. дисс. на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Москва, 2006, с. 17.
- ¹⁵ Плясовских М. В., *Социокультурные стереотипы восприятия внешности в структуре этнического самосознания средневековых исландцев*, с. 17.
- ¹⁶ Матюшина И. Г., *Древнейшая лирика Европы* [The most ancient poetry of Europe], В 2-х т. Т. I., Москва, Издательский центр РГГУ, 1999, с. 115.
- ¹⁷ *Saga о Харальде Прекрасноволосом* [The Saga of Harald Fairhair], in «Снори Стурлусон, Круг земной», Москва, Наука, 1980, с. 58.
- ¹⁸ *Saga об Эйрике Рыжем* [The Saga of Eirik the Red], in «Исландские саги. Ирландский эпос», Москва, Художественная литература, 1973, с. 106.
- ¹⁹ Сага о Ньяле, с. 459.
- ²⁰ *Сказання про Вьолунда* [Tales of Velund], in «Старша Едда», Київ, Вид-во Жупанського, 2020, с. 200.
- ²¹ Сванидзе А. А., *Викинги. Люди саги: жизнь и нравы* [Vikings. People of the saga: life and morals], Москва, Новое литературное обозрение, 2014, с. 216.
- ²² *Saga об Ароне сыне Хьерлейва* [The Saga of Aron son of Hjerleif], in «Исландские саги», В 2-х т., Т. 2, Москва, Языки славянской культуры, 2004, с. 246.
- ²³ Сванидзе А. А. *Викинги. Люди саги: жизнь и нравы*, с. 216.
- ²⁴ *Saga о людях с Песчанго берега* [The Saga of the People of the Sandy Coast], in «Исландские саги», В 2-х т., Т. 2., Москва, Языки славянской культуры, 2004, с. 102.
- ²⁵ *Saga о названных братьях* [Saga of the sworn brothers], in «Исландские саги». В 2-х т., Т. 1, Москва, Языки славянской культуры, 2000, с. 148.
- ²⁶ *Saga о гренландцах* [Saga of the Greenlanders], in «Исландские саги. Ирландский эпос», Москва, Художественная литература, 1973, с. 97.
- ²⁷ Остапенко С. С., *Красота героинь родовых саг как маркер сюжетной и социальной роли*, с. 150.
- ²⁸ *Saga о людях из Лаксдаля* [The Saga of the People of Laxdal], in «Исландские саги», Москва, Государственное издательство художественной литературы, 1956, с. 326.
- ²⁹ *Saga о Гуннлауге Змеином Языке* [The Saga of Gunnlaug the Serpenttongue], in «Корни Иггдрасиля», Москва, Терра, 1997, с. 350-351.
- ³⁰ Остапенко С. С., *Красота героинь родовых саг как маркер сюжетной и социальной роли*, с. 151.
- ³¹ *Младшая Эдда* [Younger Edda], Санкт-Петербург, Наука, 2006, с. 71.
- ³² *Saga о людях из Лаксдаля*, с. 327.
- ³³ *Младшая Эдда*, с. 10.
- ³⁴ *Saga о Харальде Прекрасноволосом*, с. 54.
- ³⁵ Сага о Гуннлауге Змеином Языке, с. 349.
- ³⁶ *Прядь о Хельги сыне Торирра* [The Tale of Helgi, son of Thorir], in «Исландские пряди», Москва, Наука, 2016, с. 105.
- ³⁷ *Прядь о Торвальде Тасальди* [The Tale of Torvald Tasaldi], in «Исландские пряди», Москва, Наука, 2016, с. 111.
- ³⁸ *Прядь об Орме сыне Сторольва* [The Tale of Orm son of Storolf], in «Исландские пряди», Москва, Наука, 2016, с. 172.
- ³⁹ *Прядь о Харольде Гренландце* [The Tale of Harold Greenlander], in «Исландские пряди», Москва, Наука, 2016, с. 200.
- ⁴⁰ Сага о Ньяле, с. 459.
- ⁴¹ *Saga о гренландцах*, с. 89.
- ⁴² *О Снэбьёрне Борове* [About Snæbjörn Borov] in «Исландские саги», В 2-х т., Т. 1, Москва, Языки славянской культуры, 2000, с. 41.
- ⁴³ Сага о Ньяле, с. 444.
- ⁴⁴ Сага о Ньяле, с. 462.
- ⁴⁵ Сага о Ньяле, с. 499.

- ⁴⁶ Сага о Ньяле, с. 476.
- ⁴⁷ Остапенко С. С., *Красота героинь родовых саг как маркер сюжетной и социальной роли*, с. 152.
- ⁴⁸ Сага о Гисли [The Saga of Gisli], in «Исландские саги. Ирландский эпос», Москва, Художественная литература, 1973, с. 28.
- ⁴⁹ *Landnata-book, or the Book of Settlements*, in «Origines Islandicae. A collection of the more important sagas and other native writings relating to the settlement and early history of Iceland», Edited and translated by Gudbrand Vigfusson and F. York Powell, Vol. I, Oxford, Clarendon press, 1905, p. 22.
- ⁵⁰ Carter T., *Iceland's Networked Society. Revealing How the Global Affairs of the Viking Age Created New Forms of Social Complexity*, Leiden-Boston, Brill, 2015, p. 92.
- ⁵¹ Carter T., *Iceland's Networked Society. Revealing How the Global Affairs of the Viking Age Created New Forms of Social Complexity*, p. 92.
- ⁵² Frank R. *Marriage in Twelfth- and Thirteenth-Century Iceland*, in «Viator», 1973, № 4, p. 481.
- ⁵³ Schulman J. K., *Make Me a Match: Motifs of Betrothal in the Sagas of the Icelanders*, in «Scandinavian Studies», 1997, Vol. 69, No. 3, p. 299.
- ⁵⁴ Friðriksdóttir J. K., *Valkyrie. The Women of the Viking World*, London, Bloomsbury Academic, 2020, p. 37.
- ⁵⁵ Сага о людях из Лаксдаля, с. 258.
- ⁵⁶ Friðriksdóttir J. K., *Valkyrie. The Women of the Viking World*, p. 37.
- ⁵⁷ Сага о людях из Лаксдаля, с. 260.
- ⁵⁸ Сага о людях из Лаксдаля, с. 260.
- ⁵⁹ Сага о людях из Лаксдаля, с. 267.
- ⁶⁰ Сага о людях из Лаксдаля, с. 260.
- ⁶¹ Сага о людях из Лаксдаля, с. 261.
- ⁶² Сага о людях из Лаксдаля, с. 263.
- ⁶³ Bandlien B., *Strategies of passion. Love and Marriage in Medieval Iceland and Norway*, p. 245.
- ⁶⁴ Friðriksdóttir J. K., *Valkyrie. The Women of the Viking World*, p. 37.
- ⁶⁵ Сага о людях из Лаксдаля, с. 326.
- ⁶⁶ Сага о Ньяле, с. 460.
- ⁶⁷ Сага о Ньяле, с. 460.
- ⁶⁸ Miller W. I., «Why is your axe bloody?»: *A Reading of Njáls saga*, Oxford, Oxford University Press, 2014, p. 36.
- ⁶⁹ Сага о Ньяле, с. 462.
- ⁷⁰ Сага о Ньяле, с. 463.
- ⁷¹ McGillivray A., *Gender and Subversion in Medieval Icelandic Legend and Saga*, in «Roda da Fortuna. Revista Eletrônica sobre Antiguidade e Medievo», 2017, Volume 6, Número 1, p. 109.
- ⁷² Сага о Ньяле, с. 469.
- ⁷³ Сага о Ньяле, с. 472-474.
- ⁷⁴ Сага о Ньяле, с. 495.
- ⁷⁵ McGillivray A., *Gender and Subversion in Medieval Icelandic Legend and Saga*, p. 111.
- ⁷⁶ Сага о Ньяле, с. 524.
- ⁷⁷ Сага о Ньяле, с. 571.
- ⁷⁸ Andersson T. M., *The Icelandic Family Saga. An analytic reading*, Cambridge: Harvard University Press, 1967, p. 10,
- ⁷⁹ Сванидзе А. А., Супружество в мире исландской саги, с. 69.
- ⁸⁰ McGillivray A., *Gender and Subversion in Medieval Icelandic Legend and Saga*, p. 111.
- ⁸¹ McGillivray A., *Gender and Subversion in Medieval Icelandic Legend and Saga*, p. 111.
- ⁸² Сага о людях из Лаксдаля, с. 302.
- ⁸³ Сага о людях из Лаксдаля, с. 421.
- ⁸⁴ Сага о Ньяле, с. 608.
- ⁸⁵ Сага о людях из Лаксдаля, с. 354.
- ⁸⁶ Сага о людях из Лаксдаля, с. 354.
- ⁸⁷ Jochens J., *Women in Old Norse Society*, Ithaca, Cornell University Press, 1995, p. 83.
- ⁸⁸ Carter T. D., *Rethinking Secondary State Formation in Medieval Iceland*, p. 129.
- ⁸⁹ Байок Дж., *Исландия эпохи викингов [Viking Age Iceland]*, Москва, Астрель, CORPUS, 2012, с. 476.
- ⁹⁰ Байок Дж., *Исландия эпохи викингов [Viking Age Iceland]*, с. 476.
- ⁹¹ Carter T. D., *Rethinking Secondary State Formation in Medieval Iceland*, p. 129.
- ⁹² Сага о Ньяле, с. 445.
- ⁹³ Сага о Ньяле, с. 445.
- ⁹⁴ Сага о Ньяле, с. 445.
- ⁹⁵ Сага о Ньяле, с. 458.

⁹⁶ Байок Дж., *Исландия эпохи викингов* [Viking Age Iceland], с. 684, прим. 19.

⁹⁷ Carter T. D., *Rethinking Secondary State Formation in Medieval Iceland*, p. 129.

References

1. Andersson T., *The Icelandic Family Saga. An analytic reading*, Cambridge, Harvard University Press, 1967, 315 p.
2. Bandlien B., *Strategies of passion. Love and Marriage in Medieval Iceland and Norway*, Turnhout, Brepols, 2005, 345 p.
3. Budur N., *Povsednevnyaya zhizn' vikingov IX-XI veka* [Daily life of the Vikings IX-XI centuries], Moskva, Molodaya gvardiya, 2007, 463 s.
4. Byok J., *Islandiya epohi vikingov* [Viking Age Iceland], Moskva, Astrel', CORPUS, 2012, 912 s.
5. Carter T., *Iceland's Networked Society. Revealing How the Global Affairs of the Viking Age Created New Forms of Social Complexity*, Leiden-Boston, Brill, 2015, 368 p.
6. Carter T., *Rethinking Secondary State Formation in Medieval Iceland: Trade and Social Connectivity in the Norse Economic Territory*, A dissertation submitted in partial satisfaction of the requirements for the degree Doctor of Philosophy in Anthropology, San Diego, University of California, 2010, xxii+513 p.
7. Frank R., *Marriage in Twelfth- and Thirteenth-Century Iceland*, in «Viator», 1973, № 4, p. 473-484.
8. Friðriksdóttir J., *Gender*, in «The Routledge Research Companion to the Medieval Icelandic Sagas», London, Routledge, 2017, p. 226-239.
9. Friðriksdóttir J., *Valkyrie. The Women of the Viking World*, London, Bloomsbury Academic, 2020, 252 p.
10. Jochens J., *Women in Old Norse Society*, Ithaca, Cornell University Press, 1995, 266 p.
11. Landnama-book, or the Book of Settlements, in «Origines Islandicae. A collection of the more important sagas and other native writings relating to the settlement and early history of Iceland», Vol. I, Oxford, Clarendon press, 1905, p. 14-237.
12. Matyushina I., *Drevnejshaya lirika Evropy* [The most ancient poetry of Europe], V 2-h t. T. I., Moskva, Izdatel'skij centr RGGU, 1999, 493 s.
13. McGillivray, *Gender and Subversion in Medieval Icelandic Legend and Saga*, in «Roda da Fortuna. Revista Eletrônica sobre Antiguidade e Medieval», 2017, Volume 6, Número 1, p. 99-118.
14. Miller W., «Why is your axe bloody?»: A Reading of Njáls saga, Oxford, Oxford University Press, 2014, 334 p.
15. Mladshaya Edda [Younger Edda], Sankt-Peterburg, Nauka, 2006, 137 s.
16. O Sneb'yorne Borove [About Snæbjörn Borov], in «Islandskie sagi», V 2-h t., T. 1, Moskva, Yazyki slavyanskoj kul'tury, 2000, s. 41-43.
17. Ostapenko S., *Krasota geroin' rodovyh sag kak marker syuzhetnoj i social'noj roli* [The beauty of the heroines of ancestral Sagas as a marker of plot and social role], in «Drevnost' i srednevekov'e: voprosy istorii i istoriografii Materialy V Vserossijskoj konferencii studentov, aspirantov i molodyh uchenyh», Omsk, 12-13 oktyabrya 2018 goda, s. 150-154.
18. Plyasovskih M., *Sociokul'turnye stereotipy vospriyatiya vneshnosti v strukture etnicheskogo samosoznaniya srednevekovyh islandcev* [Sociocultural stereotypes of perception of appearance in the structure of ethnic self-awareness of medieval Icelanders], Avtoref. diss. na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskikh nauk, Moskva, 2006, 28 s.
19. Pryad' ob Orme syne Storol'va [The Tale of Orm son of Storolf], in «Islandskie pryadi», Moskva, Nauka, 2016, s. 161-173.
20. Pryad' o Harol'de Grenlandce [The Tale of Harold Greenlander], in «Islandskie pryadi», Moskva, Nauka, 2016, s. 199-202.
21. Pryad' o Hel'gi syne Torira [The Tale of Helgi, son of Thorir], in «Islandskie pryadi», Moskva, Nauka, 2016, s. 104-108.
22. Pryad' o Torval'de Tasal'di [The Tale of Torvald Tasaldi], in «Islandskie pryadi», Moskva, Nauka, 2016, c. 109-115.
23. Raffield B., Price N., Collard M., *Polygyny, Concubinage, and the Social Lives of Women in Viking-Age Scandinavia*, in «Viking and Medieval Scandinavia», Turnhout, Brepols, 2017, p. 165-209.
24. Saga ob Arone syne H'erlejva [The Saga of Aron son of Hjerleif], in «Islandskie sagi», V 2-h t., T. 2, Moskva, Yazyki slavyanskoj kul'tury, 2004, s. 246-286.
25. Saga ob Egile [The Saga of Egil], in «Islandskie sagi», Moskva, Gosudarstvennoe izdatel'stvo hudozhesvennoj literatury, 1956, s. 61-251.
26. Saga ob Eyrike Ryizhem [The Saga of Eirik the Red], in «Islandskie sagi. Irlandskiy epos», Moskva, Hudozhestvennaya literatura, 1973, s. 105-127.
27. Saga o Gisli [The Saga of Gisli], in «Islandskie sagi. Irlandskiy epos», Moskva, Hudozhestvennaya literatura, 1973, s. 23-80.

28. Saga o grenlandcah [Saga of the Greenlanders], in «Islandskie sagi. Irlandskij epos», Moskva, Hudozhestvennaya literatura, 1973, s. 87-104.
29. Saga o Gunnlauge Zmeinom Yazyke [The Saga of Gunnlaug the Serpenttongue], in «Korni Iggdrasilya», Moskva, Terra, 1997, s. 350-351.
30. Saga o Haral'de Prekrasnovolosom [The Saga of Harald Fairhair], in «Snori Sturluson. Krug zemnoj», Moskva, Nauka, 1980, s. 42-67.
31. Saga o Kurinoh Torire [The Saga of Chicken Thorir], in «Islandskie sagi». V 2-h t., T. I., Moskva, Yazyki slavyanskoj kul'tury, 2000, s. 15-40.
32. Saga o lyudyah iz Laksdalya [The Saga of the People of Laxdal], in «Islandskie sagi», Moskva, Gosudarstvennoe izdatel'stvo hudozhestvennoj literatury, 1956, s. 253-439.
33. Saga o lyudyah s Peschanogo berega [The Saga of the People of the Sandy Coast], in «Islandskie sagi», V 2-h t., T. 2., Moskva, Yazyki slavyanskoj kul'tury, 2004, s. 23-129.
34. Saga o nazvannyh brat'yah [Saga of the sworn brothers], in «Islandskie sagi», V 2-h t., T. 1, Moskva, Yazyki slavyanskoj kul'tury, 2000, s. 118-201.
35. Saga o N'yale [The Saga of Nyala], in «Islandskie sagi», Moskva, Gosudarstvennoe izdatel'stvo hudozhesvennoj literatury, 1956. s. 441-757.
36. Schulman J., Make Me a Match: Motifs of Betrothal in the Sagas of the Icelanders, in «Scandinavian Studies», 1997, Vol. 69, No. 3, p. 296-321.
37. Skazannia pro Volunda [Tales of Velund], in «Starsha Edda», Kyiv, Vydavnytstvo Zhupanskoho, 2020, s. 200-212.
38. Svanidze A., Supruzhestvo v mire islandskoj sagi [Marriage in the world of the Icelandic saga], in «Gender i obshchestvo v istorii», Sankt-Petereburg, Aletejya, 2007, s. 61-80.
39. Svanidze A., Vikingi. Lyudi sagi: zhizn' i nrawy [Vikings. People of the saga: life and morals], Moskva, Novoe literaturnoe obozrenie, 2014, 800 s.

ЕТНОЛОГІЯ

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 2. – 2023. – С. 171–176
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 2. – 2023. – pp. 171-176
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2023.58.171-176>
hj.chnu.edu.ua

УДК 94:646.4:687.4:394[(477.82)«15»(045)]

© Марина Тарасюк* (Київ)

ГОЛОВНІ УБОРИ ВОЛИНСЬКИХ МІЩАН ЛИТОВСЬКОЇ ДОБИ (ЗА АКТОВИМИ МАТЕРІАЛАМИ)

У статті реконструйовано основні види головних жіночих та чоловічих уборів волинських міщан початку – середини XVI ст. за актами городських та земських судів Луцького, Володимирського та Кременецького повітів. Метою розвідки було встановлення та опис головних уборів і їхнього забарвлення, визначення типових для пошиття хутра та тканин. Наведено потенційні ціни на головні убори волинян, які були доступними міщанину з будь-яким матеріальним становищем. Зрештою, авторка дійшла висновку, що головні убори міщан протягом литовської доби були важливим компонентом костюму у будь-який сезон, тож пересічний волинян прагнув мати у гардеробі декілька виробів різної вартості для урочистих та повсякденних подій.

Ключові слова: головні убори, гардероб, повсякдення, міщани, Волинь, Велике князівство Литовське, XVI ст.

Maryna Tarasiuk (Kyiv)

HEADWEAR OF VOLHYNIAN BURGHERS DURING THE LITHUANIAN ERA (BASED ON ACTS BOOKS)

Abstract. The main types of headwear for both women and men of Volhynian burghers from the early to middle of 16th century are reconstructed based on deeds of city and county courts in the Lutsk, Volodymyr, and Kremenets counties. **The methods** of objectivity, induction and deduction, comparison, juxtaposition, and generalization were used, adhering to the principle of historicity. Documentary analysis is also applied to examine the sources. This article, **for the first time in Ukrainian historiography**, explores the headgear of Volhynian burghers during the Lithuanian era using archival materials is a distinct subject of study. The article describes the potential appearance of headgear, identifies typical fur and fabric used in their making, and examines the coloration of the products. It was found that sheepskin and lambskin fur were the most typical for making headwear, though fur from wild animals, including marten, was also popular among burghers. The coloration of headwear during Lithuanian era was in natural tones, but the most popular were red caps. Potential prices for Volhynians' headgear, accessible to burghers of varying financial statuses, are provided. Such headwear could cost anywhere from 6–8 Lithuanian hrosches to 1,5 kopas of Lithuanian hrosches. Women's headgear, in particular, was considered expensive due to the use of high-quality fabrics and embellishments. **The author concludes** that Volhynian burghers during the Lithuanian era used headgear as an important component of seasonal attire, resulting in the average representative's wardrobe consisting of several items of varying value.

Keywords: headwear, wardrobe, burghers, history of daily life, Volhynia, Grand Duchy of Lithuania, 16th century.

* аспірантка кафедри історії КПІ ім. Ігоря Сікорського.

PhD student at National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute».
orcid.org/0000-0003-2107-2073
e-mail: marinkaa.tarasiuk@gmail.com

Головні убори відігравали у костюмі волинянина пізнього середньовіччя в першу чергу практичну роль, адже захищали голову від зовнішніх подразників та негоди. Наявність шапки чи шлика на містянинові у XVI ст. віддзеркалювала не лише модні тенденції та особистісні вподобання власника, але й кліматичні умови краю.¹ Вічний потяг до моди обмежувався фінансовим становищем, тож одяг демонструє історикам також добробут обраних соціальних груп. Матеріали пошиття часто залежали від географічного розташування, у випадку використання хутра диких тварин, і від специфіки господарства волинян, у випадку використання шкір та хутра домашньої худоби.

Вбрання волинян, зокрема головні убори, у кінці XV – середині XVI ст. є малодослідженою проблемою в українській історіографії. Увага дослідників до середньовічних містян та їхнього гардеробу у радянський час була мінімальною, тож предметні дослідження з'явилися лише з відновленням української державності, після 1991 року. Методологічні розробки з історії повсякденності, наукова свобода дослідників у виборі предмету дослідження та відкритість архівних матеріалів Волинського воєводства, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у м. Київ (далі – ЦДІАК), дають змогу історикам хоча б частково реконструювати вбрання волинян литовської доби. **Актуальність** дослідження головних уборів зумовлена також накопиченням достатньої кількості дотичної історіографії задля узагальнення теми. Це дає змогу розширити відомості та підтвердити ті чи інші історіографічні припущення про головні убори волинського міщанства литовської доби.

Серед **дослідників** одягу варто зауважити доробок Г. Стельмашук,² котра на макрорівні описала головні убори українців, у тому числі вбрання волинян; В. Безпалька,³ який активно розвиває тему вбрання волинських селян ранньомодерної доби; Н. Білоус,⁴ котра реконструює вбрання річпосполитської доби за тестаментами волинських міщан. Деякі зауваження стосовно головних уборів волинян, згаданих у опублікованих документах, містяться у роботі авторки.⁵ Подібні риси волинських та білоруських чоловічих уборів доби Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) простежуються у праці білоруських дослідниць В. Бялявіної та Л. Ракави.⁶ Проте висвітлення верхніх уборів волинських містян литовської доби за опублікованими та неопублікованими актовими матеріалами ще **не було** предметом самостійного дослідження українських дослідників.

Актова документація доби ВКЛ містить чимало згадок про матеріальний вимір повсякденності волинян. Припускаємо, що подокументений аналіз записів гродських та земських книг Луцького, Володимирського та Кременецького повітів дасть змогу значно розширити відомості про вигляд, матеріали та забарвлення верхніх уборів у гардеробі міщанства, а у майбутньому, завдяки зіставленню та порівнянню даних про убори різних соціальних прошарків, вдасться визначити особливі риси волинської моди. Нині опублікована повністю лише одна актова книга – Луцька замкова книга 1560–1561 рр.,⁷ у той час, як інші збірники документів містять акти з певної тематики, наприклад, стосовно торгівлі.⁸ Все ж більшість судових книг, які склали джерельну основу цього дослідження, залишаються неопублікованими та зберігаються у фондах ЦДІАК.⁹

Як вже зазначалося, **метою** даної розвідки є описати варіанти верхніх уборів містян початку та середини XVI ст., їхнє оздоблення та матеріали пошиття, опираючись на подробиці актових записів у гродських та земських судових книгах Луцького, Кременецького та Володимирського повітів. Задля виконання мети дослідження визначено такі **завдання**: I) скласти перелік видів верхніх уборів волинських містян; II) з'ясувати, які тканинні матеріали та хутра були популярними для пошиття; III) встановити потенційні ціни на верхні убори і їх доступність міщанам литовської доби.

Для волинян вказаного часу головні убори були чи не обов'язковою частиною образу. Їх носили не лише восени чи взимку, а зокрема й влітку.¹⁰ Така практика простежується зокрема серед білорусів у литовську добу.¹¹ При чому шапки були як місцевого виробництва, так і імпорتنі. Приміром, острозький купець Грицько Щуревиц накупував уборів у м. Любін у 1564 р.¹² Так само матеріали для пошиття мали місцеве походження, або привізне.¹³

Найбільш типовий термін для **опису головних уборів**, який зустрічається в судових актах, загальний – «шапка». Так в Кременецькому повіті містянин Стецько носив «шапку», а Савко – «шапку чорную новую».¹⁴ Їх шили переважно із сукна чи полотна, тож це переважно варіант дешевого убору з овечим хутром,¹⁵ коли ж дорожчим варіантом були гострі, конусоподібні шапки, підбиті хутром, або оздоблені дорогими імпортними тканинами.¹⁶ Так, у торчинського міщанина Михна вкрали «шапку кунею совитую»,¹⁷ яка потенційно мала чорне забарвлення.¹⁸ А у 1566 р. луцькі міщани обікрали в'язника князя Романа Сангушковича, у котрого була «шапка с хустыною чорнымъ шовкомъ шытая».¹⁹ Піп же м. Хупків мав у гардеробі дві шапки із оксамиту.²⁰ Отже, для пошиття використовували також тканини високої якості.

Типовим убором для України була висока кучма.²¹ Її шили не лише з баранячого хутра. Хоча останнє, ймовірно, було типовим матеріалом для пошиття верхніх уборів на Волині.²² До прикладу, міщанин Васко Лис носив кучму із куниці,²³ а дубенський містянин Євхим Дуброва був власником кучми з кінської шкіри.²⁴ У другій половині XVI ст. часто надягали шапки-шлики з імпортного сукна,²⁵ які зазвичай підбивали хутром.²⁶ Дослідниця Г. Стельмашук відзначає, що існували два різновиди шликів: гостроверхі фалюндишеві з обідком та загнутим верхом, і високі, закруглені назад з вирізним обідком.²⁷

Серед дорожчих чоловічих головних уборів побутовали ковпаки. Це традиційний повстяний убір, відомий ще з часів Київської Русі.²⁸ На вигляд ковпаки були конусоподібної або напівсферичної форми з закатом або без, звужені зверху.²⁹ Здається, на головні убори такого крою був попит. Наприклад, у острозького купця у 1565 р. шапок з ковпаками на возі було аж 6 коп лит. грошей.³⁰ У луцького воротного Войтеха Красовського був оксамитовий ковпак, підбитий лисом.³¹ Такі ковпаки з хутром чорного лиса часто зустрічаються у власності волинської шляхти.³² Все ж у судових актах немає згадок про кучми чи шапки з соболячим хутром у міському гардеробі, адже їхня вартість були високою – від 12 до 24 кіп лит. грошей.³³ Ймовірно, купівлю такого головного убору могла дозволити собі переважно міська еліта.

Жіночі убори зазвичай були дорогими.³⁴ Найчастіше у судових актах згадуються рантухи, чепці, шапки, хустини (платки). Незаміжні дівчата носили смужку орнаментованої тканини – тканку.³⁵ Волинянки надягали також перемітки із тонкого полотна, яких зазвичай було у гардеробі декілька.³⁶ Оскільки намітки згадуються в судових актах нечасто, припускаємо, що це був повсякденний недорогий убір.

Дружина кременецького містянина Аннушка у 1561 р. зберігала у своєму гардеробі три чепці.³⁷ Це дає змогу припустити, що жінки зазвичай мали декілька змінних уборів для покриття голови. Дружина володимирського містянина Махна мала чепець із чеської тканини високої якості – *«чепец моравский шолковий чорный»*.³⁸ Для пошиття жіночих головних уборів досить часто використовували також якісний оксамит.³⁹

Брамками називали оздоблені обручі-вінці.⁴⁰ У XVI та XVII ст. заможні міщанки могли надягати (перлові) брамки,⁴¹ відомі своєю популярністю серед шляхти.⁴²

Також побутовали вишиті хустини з різних тканин, сферичні шапки, обшиті хутром.⁴³ Хутром покривали зокрема обід шапки.⁴⁴ Наприклад, Дорота, дружина підданого луцького костелу Соломона Куліша, у червні одягнула до костелу рантух фламський та поверх нову оксамитову шапку, підбиту куницями,⁴⁵ що віддзеркалює практику одягання уборів у парі. Володимирська міщанка Марушка також мала оксамитову шапку, підбиту куницями та обшиту бобром.⁴⁶

Забарвлення шапок було переважно натуральних кольорів, наприклад, чорного, сірого, проте особливою популярністю користувалися червоні убори. У судових актах часто згадуються подібні шапки, скажімо, одна описана так: *«шапка чирвоная новая смушком потиштая»*.⁴⁷ Смушок, тобто у цьому випадку, найімовірніше, хутро маленького ягняти, використали як оздобу для утеплення головного убору. У острозького купця Івана Плескача на возі також знаходилися шапки чорного та червоного кольорів.⁴⁸

Вартість кожного головного убору різнилася в залежності від використаних для пошиття матеріалів. У актових матеріалах зафіксовані досить різні ціни на шапки. У 1563 р. у товариша турецького наймита-купця Тимера Гречанина украли під Луцьком шапку, яку той купив, ймовірно, на території ВКЛ за 10 лит. грошей.⁴⁹ На ярмарку в Жидичині у 1566 р. *«шапка новая чирвоная»* коштувала 7 лит. грошей.⁵⁰ Якраз за 8 лит. грошей купив собі нову шапку хупківський міщанин Федір Мухар.⁵¹ Такі ціни задовольняли будь-якого покупця, проте були і значно дорожчі варіанти з використанням хутра диких тварин. До прикладу, у 1564 р. чоловіча кучма з куницею коштувала 1,5 копи лит. грошей,⁵² а жіноча оксамитова шапка, підбита куницею, у 1566 р. була оцінена у копу лит. грошей. Тоді ж за втрачений фламський рантух передбачили компенсацію у 50 лит. грошей,⁵³ хоча, ймовірно, були значно дешевші буденні варіанти вартістю від 3 до 8 лит. грошей.⁵⁴

У 1576 р. оксамитова шапка, підбита куницями, коштуватиме, наприклад, уже 3 копи лит. грошей.⁵⁵ У 1561 р. вартість двох оксамитових шапок становила 5 кіп лит. грошей.⁵⁶ Еліта мала змогу придбати дорогі головні убори з імпортних тканин високої якості, підшиті соболями, лисами і хутром інших диких тварин, що, без сумніву, підкреслювало соціально-майнове становище власників. До того ж, чим багатшим був містянин, тим більше він міг придбати головних уборів.⁵⁷

Отже, найбільш типовим головним убором волинян була шапка, проте модними вважалися кучми, шапки-шлики, ковпаки, які зазвичай були натуральних відтінків, чорного або червоного

кольорів. Вони були конусоподібні, звисаючі тощо. Важливим компонентом чоловічих уборів вважалося хутро, яким підбивали шапки та оздоблювали закоти. При чому використовували шкури та хутро господарських тварин, а для дорожчих варіантів – хутра імпортні чи місцевих мисливських тварин. До першої категорії, наприклад, належать бараняче та овече хутро, кінська шкура, коли ж серед другої найбільш популярною твариною виявилася куниця.

Жіночі головні убори волинським міщанок були досить різними та багато оздобленими. Міщанки мали не лише по декілька пар різних рантухів чи чепців, але й комбінували їх для свого образу. Для повсякденного вжитку одягали тонкі, тканинні, дешевші убори, а святкові діставали для особливих подій чи походу до церкви. У актових джерелах згадані рантухи, чепці, тканки, намітки, брамки, шапки. Найпопулярнішим матеріалом для пошиття був оксамит, проте зустрічаються й інші варіанти, скажімо, кельнські тканини. Для утеплення убори обшивали куницею, бобром та, ймовірно, іншими варіантами хутра.

Покриття голови було частиною пізньосередньовічної волинської культури, що через використання для пошиття певних матеріалів досить чітко демонструвало майновий статус власника. Головні убори носили цілий рік, тож згадки про них, зафіксовані у актових документах, віддзеркалюють лише частину різноманітності матеріалів та оздоблення, яке могло бути значно ширшим.

¹ Г. Стельмашук, *Традиційні головні убори українців*, Київ: Наукова думка, 1993, с. 5; В. Бялявіна, Л. Ракава, *Мужчынські касцюм на Беларусі*, Мінск «Беларусь», 2007, с. 190.

² Г. Стельмашук, *Традиційні головні убори українців*, 240 с.; *Її ж, Давнє вбрання на Волині*, Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006, 280 с.

³ В. Безпалько, *Селянський і міщанський жіночий одяг на Волині ост. чверті XVI ст.: із практики повсякденного вжитку*, in «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні», 2013, с. 103–109.

⁴ Н. Білоус, *За крок до Вічності: Мешканці міст Волині у світлі тестаментів кінця XVI–XVII століть*, Київ: видавничий дім «Простір», 2021, 536 с.

⁵ М. Тарасюк, *Головні убори та аксесуари волинян середини XVI століття*, in «International scientific and practical conference: political science, philosophy, history and sociology: development areas and trends in Ukraine and EU», Wloclawek, Poland, pp. 78–81.

⁶ В. Бялявіна, Л. Ракава, *Мужчынські касцюм на Беларусі*, 463 с.

⁷ В. Мойсієнко, В. Поліщук (упоряд.), *Луцька замкова книга 1560–1561 рр.*, Луцьк, 2013, 733 с.

⁸ *Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI – XVIII веке (1498–1795)*, in «Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов», Т. I, Ч. 6: Приложение, Киев, 1876, 615 с.; В. Кравченко, Н. Яковенко (упоряд.), *Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянина*, Київ: Наукова думка, 408 с.

⁹ Центральний державний історичний архів у м. Київ (далі – ЦДІАК), ф. 21 Кременецький городський суд, м. Кременець Волинського воєводства, оп. 1, спр. 14 Кременецький городський суд 1569 р.; ЦДІАК, ф. 21 Кременецький городський суд, м. Кременець Волинського воєводства, оп. 1, спр. 6 Кременецький городський суд 1554 р.; ЦДІАК, ф. 21 Кременецький городський суд, м. Кременець Волинського воєводства, оп. 1, спр. 8 Кременецький городський суд 1561 р.; ЦДІАК, ф. 22 Кременецький земський суд, м. Кременець Волинського воєводства, оп. 1, спр. 1 Кременецький земський суд 1568 р.; ЦДІАК, ф. 25 Луцький городський суд, м. Луцьк Волинського воєводства, оп. 1, од. 2, ч. 6 Луцький городський суд 1560–1599 рр.; ЦДІАК, ф. 25 Луцький городський суд, м. Луцьк Волинського воєводства, оп. 1, спр. 4 Луцький городський суд 1562 р.; ЦДІАК, ф. 25 Луцький городський суд, м. Луцьк Волинського воєводства, оп. 1, спр. 5 Луцький городський суд 1563 р.; ЦДІАК, ф. 25 Луцький городський суд, м. Луцьк Волинського воєводства, оп. 1, спр. 6 Луцький городський суд 1564 р.; ЦДІАК, ф. 25 Луцький городський суд, м. Луцьк Волинського воєводства, оп. 1, спр. 8 Луцький городський суд 1566 р.; ЦДІАК, ф. 28 Володимирський городський суд, м. Володимир Волинського воєводства, оп. 1, спр. 3 Володимирський городський суд 1568 р.

¹⁰ Наприклад: ЦДІАК, ф. 25, оп. 1, *спр. 4 Луцький городський суд 1562 р.*, арк. 193; ЦДІАК, *спр. 8 Луцький городський суд 1566 р.*, арк. 317; ЦДІАК, ф. 21, оп. 1, *спр. 14 Кременецький городський суд 1569 р.*, арк. 29.

¹¹ В. Бялявіна, Л. Ракава, *Мужчынські касцюм на Беларусі*, с. 196.

¹² В. Кравченко, Н. Яковенко (упоряд.), *Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянина*, с. 105.

¹³ М. Тарасюк, *Головні убори та аксесуари волинян середини XVI століття*, с. 78.

¹⁴ ЦДІАК, ф. 22, оп. 1, *спр. 1 Кременецький земський суд 1568 р.*, арк. 113в.

¹⁵ Г. Стельмашук, *Традиційні головні убори українців*, с. 64.

- ¹⁶ Н. Білоус, *За крок до Вічності: Мешканці міст Волині у світлі тестаментів кінця XVI–XVII століть*, с. 189.
- ¹⁷ ЦДІАК, ф. 28, оп. 1, *спр. 3 Володимирський гродський суд 1568 р.*, арк. 20.
- ¹⁸ ЦДІАК, ф. 21, оп. 1, *спр. 6 Кременецький гродський суд 1554 р.*, арк. 5.
- ¹⁹ ЦДІАК, ф. 25, оп. 1, *спр. 8 Луцький гродський суд 1566 р.*, арк. 406.
- ²⁰ ЦДІАК, ф. 25, оп. 1, *спр. 9 Луцький гродський суд 1567 р.*, арк. 225.
- ²¹ Г. Стельмашук, *Традиційні головні убори українців*, с. 64.
- ²² М. Тарасюк, *Головні убори та аксесуари волинян середини XVI століття*, с. 79.
- ²³ ЦДІАК, ф. 25, оп. 1, *спр. 6 Луцький гродський суд 1564 р.*, арк. 156.
- ²⁴ В. Мойсієнко, В. Поліщук (упоряд.), *Луцька замкова книга 1560–1561 рр.*, с. 201.
- ²⁵ Н. Білоус, *За крок до Вічності: Мешканці міст Волині у світлі тестаментів кінця XVI–XVII століть*, с. 190.
- ²⁶ В. Бялявіна, Л. Ракава, *Мужчынскі касцюм на Беларусі*, с. 194.
- ²⁷ Г. Стельмашук, *Традиційні головні убори українців*, с. 64.
- ²⁸ Г. Стельмашук, *Традиційні головні убори українців*, с. 61.
- ²⁹ В. Бялявіна, Л. Ракава, *Мужчынскі касцюм на Беларусі*, с. 192.
- ³⁰ В. Кравченко, Н. Яковенко (упоряд.), *Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина*, с. 112.
- ³¹ ЦДІАК, ф. 25, оп. 1, *спр. 8 Луцький гродський суд 1566 р.*, арк. 506зв.
- ³² ЦДІАК, ф. 21, оп. 1, *спр. 14 Кременецький гродський суд 1569 р.*, арк. 114; ЦДІАК, ф. 25, оп. 1, *спр. 4 Луцький гродський суд 1562 р.*, арк. 119зв.
- ³³ В. Мойсієнко, В. Поліщук (упоряд.), *Луцька замкова книга 1560–1561 рр.*, с. 399, 429.
- ³⁴ Г. Стельмашук, *Давнє вбрання на Волині*, с. 97; Н. Білоус, *За крок до Вічності: Мешканці міст Волині у світлі тестаментів кінця XVI–XVII століть*, с. 191.
- ³⁵ В. Безпалько, *Селянський і міщанський жіночий одяг на Волині ост. чверті XVI ст.: із практики повсякденного вжитку*, с. 106.
- ³⁶ ЦДІАК, ф. 25, оп. 1, *спр. 8 Луцький гродський суд 1566 р.*, арк. 208зв.
- ³⁷ ЦДІАК, ф. 21, оп. 1, *спр. 8 Кременецький гродський суд 1561 р.*, арк. 75.
- ³⁸ ЦДІАК, ф. 28, оп. 1, *спр. 3 Володимирський гродський суд 1568 р.*, арк. 20.
- ³⁹ В. Безпалько, *Селянський і міщанський жіночий одяг на Волині ост. чверті XVI ст.: із практики повсякденного вжитку*, с. 107.
- ⁴⁰ Г. Стельмашук, *Давнє вбрання на Волині*, с. 97.
- ⁴¹ Н. Білоус, *За крок до Вічності: Мешканці міст Волині у світлі тестаментів кінця XVI–XVII століть*, с. 191.
- ⁴² ЦДІАК, ф. 21, оп. 1, *спр. 6 Кременецький гродський суд 1554 р.*, арк. 12–12зв.
- ⁴³ Н. Білоус, *За крок до Вічності: Мешканці міст Волині у світлі тестаментів кінця XVI–XVII століть*, с. 191.
- ⁴⁴ Г. Стельмашук, *Традиційні головні убори українців*, с. 73.
- ⁴⁵ ЦДІАК, ф. 25, оп. 1, *спр. 8 Луцький гродський суд 1566 р.*, арк. 201зв.
- ⁴⁶ ЦДІАК, ф. 25, оп. 1, *спр. 8 Луцький гродський суд 1566 р.*, арк. 399зв.
- ⁴⁷ ЦДІАК, ф. 25., оп. 1, *од. 2, ч. 6 Луцький гродський суд 1560–1599 рр.*, арк. 31.
- ⁴⁸ В. Кравченко, Н. Яковенко (упоряд.), *Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина*, с. 112.
- ⁴⁹ ЦДІАК, ф. 25, оп. 1, *спр. 5 Луцький гродський суд 1563 р.*, арк. 86.
- ⁵⁰ ЦДІАК, ф. 25, оп. 1, *спр. 8 Луцький гродський суд 1566 р.*, арк. 148.
- ⁵¹ ЦДІАК, ф. 25, оп. 1, *спр. 9 Луцький гродський суд 1567 р.*, арк. 225зв.
- ⁵² ЦДІАК, ф. 25, оп. 1, *спр. 6 Луцький гродський суд 1564 р.*, арк. 156.
- ⁵³ ЦДІАК, ф. 25, оп. 1, *спр. 8 Луцький гродський суд 1566 р.*, арк. 202.
- ⁵⁴ В. Безпалько, *Селянський і міщанський жіночий одяг на Волині ост. чверті XVI ст.: із практики повсякденного вжитку*, с. 104–105.
- ⁵⁵ *Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI – XVIII веке (1498–1795)*, с. 101.
- ⁵⁶ В. Мойсієнко, В. Поліщук (упоряд.), *Луцька замкова книга 1560–1561 рр.*, с. 399.
- ⁵⁷ В. Бялявіна, Л. Ракава, *Мужчынскі касцюм на Беларусі*, с. 195.

References

1. *Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI – XVIII веке (1498–1795)* (1876) [Acts on economic and legal relations of peasants in the 16th – 18th centuries (1498–1795)], Arkhiv Yugo-zapadnoy Rossii. izdavayemyy Vremennoy komissiyey dlya razbora drevnikh aktov, T. I. Ch. 6: Prilozheniye, Kiyev.

2. V. Bezpalko (2013). Selianskyi i mishchanskyi zhinochy odiah na Volyni ost. chverti XVI st.: iz praktyky povsiakdennoho vzhytku [Peasant and Burgher Women's Clothing in Volhynia in the Last Quarter of the 16th Century: From Everyday Use Practice], *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini*, s. 103–109.
3. N. Bilous (2021). *Za krok do Vichnosti: Meshkantsi mist Volyni u svitli testamentiv kintsia XVI–XVII stolit* [A Step Away From Eternity. Dwellers of Volhynian Towns in the Light of Testaments, Late 16th through the 17th century], Kyiv: vydavnychiy dim «Prostir».
4. V. Bialiavina, L. Rakava (2007). *Muzhchinski kastsium na Belarusi* [Men's Costume in Belarus], Minsk «Belarus».
5. V. Kravchenko, N. Yakovenko (ed.) (1990). *Torhivlia na Ukraini, XIV – seredyna XVII stolittia: Volyn i Naddnyprianshchyna* [Trade in Ukraine, 14th to Middle of 17th Century: Volhynia and Naddnyprianshchyna], Kyiv: Naukova dumka.
6. V. Moisiienko, V. Polishchuk (ed.) (2013). *Lutska zamkova knyha 1560–1561 rr.* [Lutsk Castle Book of 1560–1561], Lutsk.
7. H. Stelmashchuk (1993). *Tradytsiini holovni ubory ukraintsv* [Traditional Headwear of Ukrainians], Kyiv: Naukova dumka.
8. H. Stelmashchuk (2006). *Davnie vbrannia na Volyni* [Ancient Clothes of Volhynians], Lutsk: Volynska oblasna drukarnia.
9. M. Tarasiuk (2020). Holovni ubory ta aksesuary volynian seredyny XVI stolittia [Headwear and Accessories of Volhynians in the Middle of 16th Century], *International scientific and practical conference: political science, philosophy, history and sociology: development areas and trends in Ukraine and EU*, Wloclawek, Poland, pp. 78–81.
10. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, f. 21 Kremenetskyi hrodskyi sud, m. Kremenets Volynskoho voievodstva, op. 1, spr. 6 *Kremenetskyi hrodskyi sud 1554 r.* [The Kremenets Hrodskyi Court of 1554].
11. TsDIAK, f. 21 Kremenetskyi hrodskyi sud, m. Kremenets Volynskoho voievodstva, op. 1, spr. 8 *Kremenetskyi hrodskyi sud 1561 r.* [The Kremenets Hrodskyi Court of 1561].
12. TsDIAK, f. 21 Kremenetskyi hrodskyi sud, m. Kremenets Volynskoho voievodstva, op. 1, spr. 14 *Kremenetskyi hrodskyi sud 1569 r.* [The Kremenets Hrodskyi Court of 1569].
13. TsDIAK, f. 22 Kremenetskyi zemskyi sud, m. Kremenets Volynskoho voievodstva, op. 1, spr. 1 *Kremenetskyi zemskyi sud 1568 r.* [The Kremenets Zemskyi Court of 1568].
14. TsDIAK, f. 25 Lutskyi hrodskyi sud, m. Lutsk Volynskoho voievodstva, op. 1, od. 2, ch. 6 *Lutskyi hrodskyi sud 1560–1599 rr.* [The Lutsk Hrodskyi Court of 1560–1599].
15. TsDIAK, f. 25 Lutskyi hrodskyi sud, m. Lutsk Volynskoho voievodstva, op. 1, spr. 4 *Lutskyi hrodskyi sud 1562 r.* [The Lutsk Hrodskyi Court of 1562].
16. TsDIAK, f. 25 Lutskyi hrodskyi sud, m. Lutsk Volynskoho voievodstva, op. 1, spr. 5 *Lutskyi hrodskyi sud 1563 r.* [The Lutsk Hrodskyi Court of 1563].
17. TsDIAK, f. 25 Lutskyi hrodskyi sud, m. Lutsk Volynskoho voievodstva, op. 1, spr. 6 *Lutskyi hrodskyi sud 1564 r.* [The Lutsk Hrodskyi Court of 1564].
18. TsDIAK, f. 25 Lutskyi hrodskyi sud, m. Lutsk Volynskoho voievodstva, op. 1, spr. 8 *Lutskyi hrodskyi sud 1566 r.* [The Lutsk Hrodskyi Court of 1566].
19. TsDIAK, f. 25 Lutskyi hrodskyi sud, m. Lutsk Volynskoho voievodstva, op. 1, spr. 9 *Lutskyi hrodskyi sud 1566 r.* [The Lutsk Hrodskyi Court of 1567].
20. TsDIAK, f. 28 Volodymyrskyi hrodskyi sud, m. Volodymyr Volynskoho voievodstva, op. 1, spr. 3 *Volodymyrskyi hrodskyi sud 1568 r.* [The Volodymyr Hrodskyi Court of 1568].

РЕЦЕНЗІЇ

© Микола Гуйванюк* (Чернівці)

МАРКО ЧЕРЕМШИНА З ВИСОТИ ХХІ СТ.

РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ: Марко Черемшина. Райска птиця. Зібрання творів [оповідання, публіцистика, переклади, листи, щоденники] / упорядкування Івanni Стеф'юк. Брустури: Видавництво «Брустури», 2023. 688 с.

Творча спадщина Марка Черемшини завжди захоплювала й досі захоплює багатьох літературознавців, істориків, та просто небайдужих людей.

За свій не вельми довгий відрізок життя письменник залишив по собі доволі добротну спадщину як у кількісному, так і в якісному вимірі. Це насамперед збірки «Карби», «Село вигибає», «Верховина», кілька новел, що не ввійшли до збірок, кілька віршів, поезії в прозі та переклади європейських письменників, мемуарні та літературно-критичні твори, а також епістолярій.

Марко Черемшина-письменник став класиком української літератури ще при житті, про що свідчить визнання його таланту літературними критиками та видавцями: Василем Сімовичем, Дмитром Донцовим, Андрієм Музичкою, Антоном Крушельницьким та ін.

У той час хоча письменник і не потрапив під заборону, все ж його публіцистика та листування частково замовчувались або видавались із купюрами. Причиною цього було те, що в тоталітарну «совєтську» епоху до кола друзів Черемшини належали проскрибовані радянською системою визначні діячі українського національного руху: Сень Горук, Дмитро Донцов, Василь Сімович, Антін Крушельницький. А у виданнях тієї доби такі прізвища або замовчувались, або відкидалися цілі тексти публіцистики та листів, які були пов'язані зі згаданими особами.

Рецензована книга є першим у незалежній Україні найповнішим виданням спадщини Марка Черемшини.

Упорядниця видання етнографиня, літературознавиця, письменниця, кандидатка філологічних наук, одна з найкращих знавців творчості Марка Черемшини – Іванна Стеф'юк.

Особливої цінності цьому виданню надає те, що упорядниця є уродженкою села Кобаки, що на Косівщині, яке є батьківщиною Марка Черемшини. Тому як ніхто інший, вона змогла передати читачеві черемшинівський дух.

Як зазначила упорядниця, потужною стихією є мова творів письменника, саме тому, працюючи над їх упорядкуванням, ставила собі за мету «...зберегти діалектну самобутність – таку тендітну і таку зnikomу» (с. 10). І зазначимо, що це їй повною мірою вдалося.

У передмові до видання відомий літературний критик – доцент Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника Євген Баран здійснив короткий огляд доробку у галузі черемшинознавства та наголосив на тому, що рецензоване видання творів Марка Черемшини на сьогоdnішній час є найповнішим і найгрунтовнішим.

Новаторство цього видання полягає і в тому, що упорядниця подала уточнену дату народження письменника. Спираючись на останні дослідження фахівців у галузі черемшинознавства, пропонується дата 13 липня замість 13 червня, що, на нашу думку, є цілком правильно.

Родзинкою рецензованої збірки є замовчувана у тоталітарну епоху казка-билиця «Райска птиця», яка стала заголовною до усього видання.

Незважаючи на те, що цей твір побачив світ у львівському журналі «Дзвінок» ще у 1897 році, все ж він залишався маловідомим. Згадана казка з ідеологічних причин також не була включена до ювілейного видання творів Марка Черемшини, яке вийшло у світ у 1974 р. Причиною цього, на нашу думку, був алегоричний образ райської птиці – України, яку розривають сусіди із заходу і сходу. Східного сусіда Марко Черемшина охарактеризував як палкого зависного самолюба, який бажав весь світ пожерти, і назвав його Гадиною та порівняв із лютим звіром. Читач розуміє, кого мав на увазі Марко Черемшина і наскільки ця новела актуальна в наш час.

При підготовці до публікації художньої прози письменника упорядниця зазначає, що користувалася прижиттєвим виданням творів Марка Черемшини 1901 р., яке було особисто ним вивірене, а також найповнішим виданням за редакцією Є. Пеленського.

Загалом у збірці вміщено 42 новели Марка Черемшини, які свого часу увійшли до збірок «Карби», «Село вигибає» та «Верховина», а також ті, які окремо публікувалися у різних літературних часописах.

Новели є вивірені, виправлені одруки, які були пов'язані із нерозумінням або не зовсім правильним трактуванням окремих черемшинівських діалектів. Варто наголосити, що вміщені у збірці новели мають не тільки високу художню та літературознавчу цінність, але є джерелом розуміння епохи, в якій жив та творив Марко Черемшина. У них розкриваються суспільні відносини, показано складні процеси модернізації українського суспільства другої половини XIX – початку XX ст. та українського націотворення.

У збірці представлені чотири твори, які Марко Черемшина написав для дітей, що мають не тільки художньо-естетичну вартість, а й виховну мету.

Марко Черемшина представлений і як перекладач. У рецензованому виданні вміщено двадцять чотири твори (чи їх фрагменти) європейських класиків: Емілія Золя, Оттона Канова, Жуля Ренара, Роберта Шайя, Богдана Єлінека, Йогана Бюссера, Петера Егге, Йоганна Шлафа, Мультигалі, Йоганна Зейме, Кальмана Міксата, Людвіга Тома, Карла Шенгерра, Генрі Бордо, Ангела Каралійчева, П'єра Лоті, Марії Тільшови, Макса Юнгнікеля та Фелікса Тіммерманса.

Загалом це вміло підібрані сюжети німецьких та австрійських модерністів, які в той час мали неабияку суспільну актуальність.

Особливо цінними є мемуарні та літературно-критичні твори Марка Черемшини – це насамперед щоденник, у якому розкрито особливості російської окупації Гуцульщини та Покуття на початковому етапі Першої світової війни. Незважаючи на те, що автор не подає яскравих батальних сцен, спогади є джерелом для розуміння психології людей, які зустрілися з реаліями окупації та, як можуть, рятуються від лиха війни.

Цікавими є автобіографічні нариси письменника, у яких розкрито обставини особистісного формування та показано процес становлення Марка Черемшини як письменника.

Хоч за обсягом невеликі, але доволі змістовними є спогади письменника про Івана Франка та Юрія Федьковича, з якими йому особисто доводилось спілкуватися.

Показовим є «Відчит в 49-ті роковини смерті Тараса Шевченка», у якому Марко Черемшина переосмислює постать Тараса і пояснює зрозумілою для покутського селянина мовою значення Шевченка для українського народу як символу боротьби за волю. Письменник зазначає, що ідеї Шевченка, посіяні на український ґрунт, сходять і виростатимуть животною цілющою силою, змиють зневіру, обмиють заплакану матір з кайданів неволі, збудують нову вільну Україну (с. 515).

Марко Черемшина вдало спробував себе як літературний критик. Його рецензії на збірки: В. Будзиновського «Стрімголов» (с. 518–521) та М. Пачовського «Дещо про руські билини і думи» (с. 522–523) – ще і досі не втратили вартості.

Надзвичайно цінною складовою рецензованого видання є листування письменника, яке займає п'яту частину книги. Тут розміщено як раніше відомі, так і нововиявлені листи літератора, які ще не публікувалися.

Епістолярій Марка Черемшини можна поділити на три групи: перша – листи, які стосуються його творчої та видавничої діяльності; друга – пов'язані з його громадською діяльністю, третя – сімейно-побутові листи.

Ті листи, які вже раніше публікувалися, упорядниця фахово звірила з оригіналами та виправила наслідки ідеологічних правок, що зазнали ці листи в советську тоталітарну добу. Окрім того, при виданні спадщини письменника І. Стеф'юк залучила нововиявлені листи до його близького товариша, відомого українського діяча Сеня Горука, які показують Марка Черемшину як великого патріота України, а ще розкривають особливості окупаційної політики російських військ на Покутті в роки Першої світової війни.

Позитивом є і те, що вперше опубліковано листи Марка Черемшини до Дмитра Донцова, про що з відомих причин раніше замовчувалося. Зазначені листи показують Марка Черемшину як людину з власною громадянською позицією.

Відрядно, що пошанувачі таланту Марка Черемшини мають змогу ознайомитися з його листом до Миколи Зерова від 27 лютого 1925 р., у якому сам автор вказує справжню дату свого

народження 13 липня 1874 року (с. 595). Названий лист став поштовхом для сучасних дослідників, які спробували розібратися зі штучно створеною советськими черемшинознавцями проблемою щодо запропонованої ними дати народження Марка Черемшини 13 червня.

Водночас варто висловити деякі побажання та рекомендації, зокрема, при майбутніх перевиданнях спадщини Марка Черемшини доцільно подати коментарі до кожного з листів та публіцистичних нарисів письменника.

Рецензоване видання є безперечно великим здобутком сучасного українського літературознавства та історіографії. Воно сприятиме переосмисленню місця і ролі Марка Черемшини в українській літературі та українському національному русі кінця ХІХ – початку ХХ ст. та є гідним подарунком з нагоди стоп'ятдесятирічного ювілею з дня уродин письменника.

© Фадей Яценюк* (Чернівці)

**ІСТОРИКО-ДОКУМЕНТАЛЬНИЙ ДОВІДНИК НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ
ЗМАГАНЬ ЗАКАРПАТО-УКРАЇНСЬКИХ ПАТРІОТІВ**

Рецензія на книгу: Аржевітін С. М. Закарпатська Україна: викорінення Карпатської України. У двох томах. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2020. Том 1. 952 с.; Том 2. 1164 с.

Визначенню справедливої оцінки минулого національно-визвольного руху в Закарпатті в середині ХХ ст. присвятив своє двотомне дослідження, що містить 2100 сторінок, уродженець Закарпаття, відомий політик, банкір, колишній народний депутат України, доктор економічних наук, професор, академік Академії наук вищої школи України, публіцист, член Національної спілки письменників України, член Правління Національної спілки краєзнавців України – Станіслав Аржевітін. Вивченням та популяризацією історії свого рідного краю, зокрема закарпато-українського державотворення, автор займається давно. В серії книг ним розкрито історію рідного села Колочава, досліджено особливості діяльності партії українського спрямування «Українське національне об'єднання», культурно-просвітницького товариства «Просвіта», молодіжних організацій «Пласт» і «Сокіл», націоналістичних організацій УВО, ОУН, УПА, парамілітарної організації народної оборони «Карпатська Січ».

Двотомник «Закарпатська Україна: викорінення Карпатської України» є сьомим та восьмим томами десятитомного проекту з історії українців того боку Карпат та верховинського села Колочава. Видання є своєрідним довідником історичної правди національно-визвольних змагань закарпато-українських патріотів. Появі двотомника передувало вихід у 2013 р. ґрунтовної праці С. Аржевітіна «Карпатська Україна: епоха в добі. Передумови утворення, доба незалежності, спогади і документи» (865 с.), яка присвячена національно-визвольній діяльності українських патріотів Закарпаття початку ХХ сторіччя. Багаторічне опрацювання відкритих матеріалів з державних та партійних архівів, архівів Служби безпеки та Міністерства внутрішніх справ України дало можливість автору проаналізувати тисячі літерних, кримінальних, контрольно-наглядових та оперативно-розшукових справ, доповідних записок державних органів у період 1937-1939 рр. та 1944-1946 рр. Аналіз таких документів дозволив йому створити не лише своєрідний довідник документів, які вперше вводяться до наукового обігу, але й ґрунтовний історичний нарис, в якому розкривається перебіг подій на Закарпатті означеного періоду. В передмові до своєї праці Станіслав Аржевітін зазначає, що закарпатські події 15 березня 1939 р. справедливо можна розглядати початком Другої світової війни для українців, які стали на захист молодої української держави – Карпатської України.

Два томи довідника логічно пов'язані між собою. Дослідження відкривається «Списком учасників національно-визвольного руху у Закарпатті, які за наданими матеріалами Галузевого архіву СБУ не перейшли на бік радянських правоохоронних органів та продовжували залишатись у визвольному русі». У ньому в алфавітному порядку, із зазначенням місця перебування, вміщено прізвища 4391 особи. Автор показує правдиву і непросту долю активістів національно-визвольного руху, які не зламались, не відріклись від своїх державотворчих ідей і не пішли на співробітництво з радянською системою. Автором простежено долі не лише відомих діячів Карпатської України, а й долі багатьох активних учасників національно-визвольних подій у Закарпатті. В праці розкритий весь шлях поневірянь таких людей: початок оперативно-агентурного переслідування органами влади, судові процеси над ними, важке перебування їх у таборах, повернення додому після відбуття покарання. Не всі витримували таку важку долю, перебуваючи в жорнах комуністичного режиму. Документи, вміщені у праці, дають можливість з'ясувати, хто з них залишався вірним українській справі, а хто переходив на службу до радянської влади.

* к.і.н., доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

В першому томі охарактеризована діяльність основних патріотичних центрів Закарпаття, їх роль в українському державотворенні, зокрема народження Карпатської України і побудова незалежної Української держави на всіх українських етнічних землях. У першій частині «Карпатська Україна (1939-1944 рр.)» автор розкриває процес входження Закарпаття до складу Чехословаччини, подає перелік найголовніших українських організацій міжвоєнної Чехословаччини, що впливали і на закарпатських українців, з'ясовує особливості національного піднесення та зародження національно-визвольного руху в 1918-1937 рр., аналізує територіальні зміни в Європі 1938 р. у переддень проголошення закарпатської незалежності, дає оцінку короткій миті волі в жовтні 1938 – березні 1939 рр.

Науковцем охарактеризовано перебування Карпатської України під угорською окупацією в березні 1939 – жовтні 1944 рр. Документи, вміщені у праці С. Аржевітіна, розкривають заходи уряду Карпатської України та інших інституцій у справі захисту прав Карпатської України та її населення, свідчать про політику Угорщини у Закарпатті в період окупації, яка призвела до значних матеріальних збитків та людських жертв. Опубліковані довідки про підпільну антифашистську діяльність молодіжних організацій у Закарпатті, інформації від угорської королівської прикордонної поліції про порушення кордону, рапорти радянського військового керівництва про дії їхніх розвідувальних груп Шандора та Олекси Борканюків, групи «Закарпатці» Ференца Патоки, агентурні донесення. Такі матеріали свідчать про націоналістичний рух опору, втечі закарпатських українців до СРСР, дії диверсійно-розвідувальних груп з СРСР у Закарпатті, участь закарпатців у боротьбі з нацизмом на фронтах Другої світової війни.

«Закарпатська Україна (1944 р. – 1946 р.)» – таку назву має друга частина першого тому. В ній містяться документи про прихід радянської влади на територію краю, під час якого було встановлено перехідне державне утворення – Закарпатська Україна, яке діяло з 26 липня 1944 року по 22 січня 1946 року. Звинувачувальні вирoki колишнім міністрам Карпатської України в українському буржуазному націоналізмі, доповідні записки працівників спецслужб, партійних та державних органів секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову про настрої закарпатців щодо нової влади свідчать про те, що початок викорінення Карпатської України радянськими спецслужбами розпочався з її керівництва.

Беручи до уваги те, що частина населення негативно ставилась до утвердження в Закарпатті радянської влади, чехословацькі урядові кола прагнули зберегти Закарпаття у складі Чехословаччини. За твердженням С. Аржевітіна, Закарпаття стало «яблуком розбрату» між СРСР і Чехословаччиною. Про це свідчать доповідні записки радянських урядовців про становище, настрої та політико-моральний стан в окремих містах краю, в яких проживали чехи, про ситуацію в політичних партіях та Українському національному об'єднанні (УНО). Про антирадянську агітацію і пропаганду чеських солдатів серед радянських військових, учителів і цивільного населення Закарпатської України зазначалось і у донесеннях агентів спецслужб. Чехословацькі урядовці розсилали інструкції окружним та місцевим народним радам із закликом не приєднуватись до СРСР. Ця проблема порушувалась і в листуванні Й. Сталіна та В. Молотова з президентом Чехословацької республіки Е. Бенешем.

Протидіючи цьому, радянська військова адміністрація створювала передумови для приєднання Закарпатської України до СРСР. Автором праці вміщені документи, які свідчать про організацію православного духовенства на підтримку такого приєднання, про популістські дії радянської влади, які проявились у роздачі землі безземельним та малоземельним селянам, у збільшенні реалізації товарів народного споживання, у наданні матеріальної допомоги та позик, покращенню умов праці. Особливо активізувались закарпатські комуністи, завдяки яким був підготовлений та проведений Перший з'їзд Народної Ради Закарпатської України. Автор вміщує спогади учасників з'їзду НРЗУ, документи про його перебіг та рішення, які зафіксували правові підстави приєднання Карпатської України до Української РСР.

У другій частині автором проаналізовані і документи про встановлення контролю радянськими спецгрупами за місцевими органами влади у Закарпатті, про політичну ситуацію в краї крізь призму виборів до Верховної Ради СРСР (1946 р.), соціально-економічні зміни та новий адміністративний устрій краю.

У третій частині «ОУН та УПА у Закарпатті» автор дослідження вміщує список учасників ОУН та статистику щодо ОУН у Закарпатті: кваліфікація націоналістичних організацій та груп, кількість їх членів, число здійснених актів супротиву, вбитих, арештованих та амністованих учасників українського підпілля. На основі «Правил життя українського націоналіста», документів

крайового Проводу ОУН та Української військової організації (УВО) Станіслав Аржевітін розкриває особливості організації та діяльність ОУН, боротьбу її військової структури – УПА з радянськими спецслужбами. Ним використані і листівки українських повстанців, звіти радянських силових органів, протоколи допитів, вироки військових трибуналів учасникам підпілля. Активна антирадянська діяльність ОУН, УВО та УНО перебувала під постійним контролем радянських органів та жорстоко каралась особливою установою радянської влади і армії – «СМЕРШ». Для прикладу дослідник в хронологічному порядку подає деякі витяги із «розробки» активістів Українського національного об'єднання за літерною справою 1946 р. «У.Н.О.».

Не обійшов увагою вчений і діяльність опозиційних організацій самостійницької діяльності, спонтанних невеличких груп незадоволених радянською владою, у складі яких була переважно молодь. Згідно з агентурними справами, проаналізованими С. Аржевітином, вони носили назви: «Юнаки», «Нескорена юність», «Кроти», «Мрія», «Камінь», «Боксери», «Комбінатори», «Терористи», «Дезертири», «Мрійники» тощо. Найбільш відомою була організація «Закарпато-українські повстанці» (ЗУП), яка діяла в 1946-1947 рр. У книзі вміщені донесення окружних відділів МДБ Закарпатської області про діяльність ЗУП, матеріали слідчої справи над її учасниками.

Автор видання зазначає, що на території Закарпаття існували дрібні антирадянські формування та різноманітні озброєні групи, діяльність яких носила кримінальний характер, але їх усіх об'єднувало неприйняття радянської влади. Колективізація, призов до лав радянської армії, примусове направлення до шкіл фабрично-заводського навчання (ФЗН) та на роботу в інші регіони СРСР, масові репресії проти українських націоналістів та інтелігенції викликали у таких групах активний спротив, який носив антирадянський характер і супроводжувався терактами проти радянського активу. З часом, стверджує вчений, такі групи еволюціонували і від бандитизму переходили до повстанських організацій. Підтвердженням такого висновку є вміщена в праці агентурна справа групи, керівником якої був Василь Пригара.

Другий том ґрунтовного довідника С. Аржевітіна присвячений щомісячній оперативно-агентурній роботі органів НКВС – МБД – КДБ і МВС у Закарпатті щодо викорінення проявів боротьби за українську незалежну ідею в краї після його визволення від німецьких та угорських окупантів. У четвертій частині «Діяльність радянської репресивної машини у Закарпатті» автор розкриває організацію, структуру та кадрову ситуацію в радянських каральних органах і зазначає, що бажання закарпатців мати свою державу уже з перших днів визволення краю почали «викорчовувати» фронтові війська НКВС та військова контррозвідка «СМЕРШ». Саме ці структури сприяли організації радянських правоохоронних органів – народної міліції та народних дружин Закарпаття. Перед цими силовими відомствами стояло завдання – виявлення та нейтралізація антирадянського елемента.

Вміщуючи у своєму дослідженні документи, які відтворюють особливості створення силових відомств, автор стверджує, що інструментом розправи з інакодумцями була і правова система в краї – суди, прокуратура, органи юстиції, які зрослись з виконавчими органами та силовими структурами, мали інквізиційний характер і без особливих зусиль «вибивали» потрібні зізнання з будь-якої особи. На підтвердження своєї думки С. Аржевітін подає розлогі списки засуджених закарпато-українських патріотів до розстрілу, ув'язнених на різні тюремні терміни.

Документи, опрацьовані дослідником, свідчать, що радянські спецслужби особливу увагу приділяли боротьбі із ОУН та УПА. Для цього вони організовували масові депортації українського населення, проводили профілактичні бесіди, збройним шляхом ліквідували націоналістичні підпілля, організовуючи для цього спеціальні винищувальні загони. В довіднику містяться і документи, які свідчать про те, що спецслужби вдавались до засилання в націоналістичні організації своїх агентів-бойовиків, створювали псевдогрупи УПА, діяли в середовищі інтелігенції. Їхні деструктивні дії налаштовували населення проти справжніх членів ОУН та підрозділів УПА. Автором уперше опубліковані документи літерних справ № 303 «Українська націоналістична контрреволюція» та № 34 «На українських націоналістів за кордоном та агентуру на них», в яких міститься інформація про діяльність націоналістичних організацій не лише в Закарпатській області, але й на території сусідніх держав, та проникнення в середовище членів цих організацій агентів радянських спецслужб. У роботі подані і матеріали, які свідчать про те, що радянська влада не гребувала й такою формою боротьби з інакодумцями, як донос, і використовувала його для арештів та обвинувачувальних вироків.

У документальному додатку «Судові справи членів ОУН та УПА» дослідник подає протоколи допитів десятків членів цих організацій і зазначає, що вироки, які їм оголошувались, були пов'язані

з однією провиною – боротьбою за справу політичної незалежності України. Ним опубліковані списки українських націоналістів – засуджених, розстріляних та тих, які повернулись із ув'язнення. При цьому С. Аржевітін зазначає, що навіть після відбуття покарання засудженими, правоохоронні органи не полишали їх і продовжували довічно стежити за ними.

П'ята частина документів дослідження «Інший антирадянський елемент» (1944-1991 рр.) присвячена політиці каральних органів нової влади, яка принесла в край страждання та незчисленні жертви після визволення Закарпаття. В цій частині автором оприлюднені та проаналізовані документи, які свідчили про ліквідацію політичних партій та об'єднань громадян різної спрямованості, про атеїстичні заходи радянської влади, які призвели до ліквідації Української греко-католицької церкви у Закарпатті, переслідування служителів православної церкви та інших конфесій, репресії проти представників інтелігенції, які не визнавали радянської влади. Документи цієї частини довідника свідчать і про етнічні чистки, які здійснювала радянська влада щодо опозиційних їй сил. Особливо жорсткими були заходи, спрямовані проти репатріантів – українців, чехів, угорців, поляків, німців, євреїв.

У цій же частині праці автор розкриває і методи роботи радянських спецслужб за кордоном, «розробку» ними «антирадянських центрів» закарпатської діаспори – колишніх діячів та активістів Карпатської України, членів ОУН та військових «Карпатської Січі», представників інтелігенції, які опинились у різних країнах світу. Ним простежено і дії служб безпеки і міліції з виявлення агентів іноземних розвідок, їхня робота з репатріантами, реемігрантами та іноземцями.

Кожен параграф у частинах рецензованої роботи містить історичний аналіз подій, здійснений автором історико-документального путівника, підкріплений документами, картами, схемами та фотоілюстраціями. Праця завершується переліком використаних автором архівних справ.

Аналіз двотомника «Закарпатська Україна: викорінення Карпатської України», який побудований на величезній фактологічній базі, переконує нас у тому, що праця С. Аржевітіна має не лише науковий, але й широкий суспільно-політичний резонанс і служить вагомим внеском в об'єктивне оцінювання історичних подій та сприяє шанобливому ставленню до тих, хто творив та продовжує утверджувати українську державність. Свідченням цього є й те, що сьогодні в Києві вже є вулиці, названі на честь героїв його двотомника: «Карпатська Січ», імені Августина Волошина, імені Гренджі Донського. З'явилися вони завдяки і зусиллям Станіслава Аржевітіна, який як голова Закарпатського земляцтва у столиці, робив відповідні подання в комісію Київради. Бажаючі зможуть ознайомитись зі змістом дослідження у Науковій бібліотеці Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Наукове видання

Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича:
Ч-49 Історія. Чернівці : Чернівецький університет, 2023. № 2. 184 с.
ISSN 2414-9012

Літературний редактор *Звенигородська Л. В.*
Комп'ютерна верстка *Басараба А. Т.*

Підписано до друку 20.12.2023. Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Друк різнографічний.
Умов.-друк. арк. 21,4. Обл.-вид. арк.23,0. Тираж 50. Зам. 3-018.

Видавництво та друкарня Чернівецького національного університету.
58002, Чернівці, вул. Коцюбинського, 2.
e-mail: ruta@chnu.edu.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 891 від 08.04.2002.